

LIETUVOS KONSTITUCIONALIZMO ISTORIJA

LIETUVOS KONSTITUCIONALIZMO ISTORIJA

1918–1990 m.

1918–1990 m.

LIETUVOS
KONSTITUCINIS TEISMA

LIETUVOS
KONSTITUCIONALIZMO
ISTORIJA
(Istorinė Lietuvos Konstitucija)
1387 m. – 1566 m. – 1791 m. – 1918 m. – 1990 m.

LIETUVOS KONSTITUCIONALIZMO ISTORIJA

(Istorinė Lietuvos Konstitucija)

1387 m. – 1566 m. – 1791 m. – 1918 m. – 1990 m.

Monografija

Vilniaus
universiteto
leidykla

2016

UDK 342.4(474.5)(091)
Li242

Mokslinį darbą atliko
Vilniaus universiteto Teisės fakulteto mokslininkai

Autoriai:
Lina GRIŠKEVIČ, Jevgenij MACHOVENKO,
Jurgita PAUŽAITĖ-KULVINSKIENĖ,
Vaidotas A. VAIČAITIS

Mokslinis redaktorius
Vaidotas A. Vaičaitis

Recenzentai:
prof. dr. Milda VAINIŪTĖ (Mykolo Romerio universitetas)
prof. dr. Gediminas MESONIS (Mykolo Romerio universitetas)
doc. dr. Tomas BERKMANAS (Vytauto Didžiojo universitetas)

Apsvarstė ir rekomendavo spausdinti
Vilniaus universiteto Teisės fakulteto taryba
(2015 m. gruodžio 14 d.; protokolas Nr. 3)

Tyrimą „Lietuvos konstitucingumo istorija“ finansavo
Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. LIT-8-72) pagal
Nacionalinę lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programą

ISBN 978-609-459-633-9 (internete)
ISBN 978-609-459-634-6 (spausdintas)

© Vilniaus universitetas, 2016

Turinys

IVADAS. Konstitucionalizmo samprata remiantis
Vakarų teisės tradicija 9
Vaidotas A. Vaičaitis

PIRMAS SKYRIUS

PAGRINDINĖS KONSTITUCINĖS IDĖJOS:
valstybė, valdžia, vertybės 17
Vaidotas A. Vaičaitis

- I. Valstybė ir valdžia kaip konstitucinės idėjos
ir konstitucijos turinio elementai 18
 1. *Valstybės* konstitucinė samprata 18
 2. *Valdžios* ir *suvereniteto* konstitucinė samprata 23
- II. Pamatinės konstitucinės vertybės: teisės viešpatavimas,
demokratija ir žmogaus teisės 30
 1. Teisės viešpatavimas kaip konstitucinė vertybė 31
 - 1.1. Konstitucijos viršenybės principas 35
 - 1.2. Valdžios galių ribojimo principas 37
 - 1.3. Teisingumo principas 41
 2. Demokratija kaip konstitucinė vertybė 43
 - 2.1. Tautos suverenitetas 44
 - 2.2. Rinkimai ir parlamentarizmas 45
 - 2.3. *Res publica* kaip demokratijos idėja 52
 3. Žmogaus teisių apsauga kaip konstitucinė vertybė 54

ANTRAS SKYRIUS

1992 M. LIETUVOS RESPUBLIKOS KONSTITUCIJOS
PREAMBULĖS ISTORINĖ RETROSPEKTYVA 63
Vaidotas A. Vaičaitis, Jevgenij Machovenko, Jurgita Paužaitė-Kulvinskiene, Lina Griškevič

- A. „Prieš daugelį amžių sukūrusi savo valstybę“:
LDK bendravalstybinės privilegijos konstitucinių idėjų kontekste 66
- I. XIV–XVI a. LDK bendravalstybinių privilegijų istorinė apžvalga 71

II. Valstybės ir valdžios samprata XIV–XVI a. LDK bendravalstybinėse privilegijose	85
III. Konstitucinės vertybės ir jų užuomazgos LDK bendravalstybinėse privilegijose	90
1. Teisės viršenybė LDK bendravalstybinėse privilegijose	90
2. Demokratijos vertybė LDK bendravalstybinėse privilegijose	92
2.1. Tautos suvereniteto bruožai	92
2.2. Rinkimai ir parlamentarizmas	94
2.3. <i>Respublikos</i> samprata	96
3. Žmogaus teisių samprata LDK bendravalstybinėse privilegijose	97
3.1. Asmeninės teisės	99
3.2. Politinės teisės	99
3.3. Ekonominės teisės	100
B. „Jos teisinius pamatus grindusi Lietuvos Statutais“	101
I. Valstybės ir valdžios samprata XVI a. Lietuvos Statutuose	105
II. Konstitucinės vertybės XVI a. Lietuvos Statutuose	112
1. Teisės viešpatavimas ir Lietuvos Statutai	112
1.1. Lietuvos Statutai teisės viršenybės požiūriu	113
1.2. Valdžios galių ribojimas Lietuvos Statutuose	116
1.3. Teisingumo principas Lietuvos Statutuose	126
2. Demokratijos vertybė ir Lietuvos Statutai	127
2.1. Tautos suvereniteto bruožai	127
2.2. Rinkimai ir parlamentarizmas Lietuvos Statutuose	130
2.3. <i>Respublikos</i> samprata Lietuvos Statutuose	137
3. Žmogaus teisių apsauga ir Lietuvos Statutai	138
3.1. Asmeninės teisės	142
3.2. Politinės teisės	144
3.3. Ekonominės teisės	146
3.4. Mažumų teisės	147
C. <i>Omissio constitutionis</i> 1791 m. konstitucijos atžvilgiu	149
I. Valstybė ir valdžia 1791 m. konstitucijoje	151
1. LDK valstybingumas ir Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymas	152
2. Sudėtinė 1791 m. konstitucija	158

II. Konstitucinės vertybės 1791 m. konstitucijoje	161
1. Teisės viešpatavimas 1791 m. konstitucijoje	161
1.1. Konstitucijos viršenybės principas	162
1.2. Valdžios galių ribojimas	163
1.3. Teisingumas principas	164
2. Demokratija 1791 m. konstitucijoje	165
2.1. Tautos suverenitetas	165
2.2. Rinkimai ir parlamentarizmas	166
2.3. <i>Respublikos</i> samprata	170
3. Žmogaus teisių apsauga 1791 m. konstitucijoje	171
3.1. Asmeninės teisės	172
3.2. Politinės teisės	172
3.3. Ekonominės teisės	173
D. „Jos teisinius pamatus grindusi [...] Lietuvos Respublikos Konstitucijomis“: Pirmosios Lietuvos Respublikos konstitucionalizmo raida	175
Įvadas. 1918 m. ir 1919 m. <i>Laikinosios konstitucijos pamatiniai dėsniai</i>	176
I. 1920 m. Laikinoji Lietuvos valstybės konstitucija	181
I.1. <i>Valstybės</i> ir <i>valdžios</i> samprata Laikinojoje konstitucijoje	182
I.2. Konstitucinės vertybės Laikinojoje konstitucijoje	182
1. Teisės viešpatavimas	182
2. Demokratija	183
3. Žmogaus teisių apsauga	185
II. 1922 m. Lietuvos valstybės konstitucija	187
II.1. <i>Valstybės</i> ir <i>valdžios</i> samprata 1922 m. Konstitucijoje	188
II.2. Konstitucinės vertybės 1922 m. Konstitucijoje	189
1. Teisės viešpatavimas	189
1.1. Konstitucijos viršenybės principas	189
1.2. Valdžios galių ribojimas	190
1.3. Teisingumo principas	193
2. Demokratija	193
2.1. Tautos suvereniteto principas	194
2.2. Rinkimai ir parlamentarizmas	194
2.3. <i>Respublikos</i> principas	196
3. Žmogaus teisės	196
3.1. Asmeninės teisės	197
3.2. Politinės teisės	198
3.3. Ekonominės, socialinės ir kultūrinės teisės	198
3.4. Mažumų teisės	198

TREČIAS SKYRIUS

NEPRIKLAUSOMYBĖS AKTAI

KAIP KONSTITUCINIAI ŠALTINIAI 201

Vaidotas A. Vaičaitis

A. 1918 m. Vasario 16-osios aktas – Lietuvos valstybės

konstitucinis pamatas 203

I. Valstybė ir valdžia 1918 m. Vasario 16-osios akto nuostatose 206

II. Konstitucinės vertybės 1918 m. Vasario 16-osios akte 209

1. Teisės viešpatavimas 209

2. Demokratijos vertybė 212

2.1. Tautos suvereniteto principas 213

2.2. Rinkimai ir parlamentarizmas 215

2.3. Respublika 216

B. 1990 m. Kovo 11-osios aktas – Antrosios Lietuvos Respublikos

konstitucinis pagrindas 219

I. Valstybės ir valdžios samprata Kovo 11-osios akte 220

II. Konstitucinės vertybės Kovo 11-osios akte 223

1. Teisės viešpatavimas 223

2. Demokratijos ir žmogaus teisių vertybės 226

C. „1949 m. vasario 16 d. Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos

Deklaracija yra Lietuvos valstybės teisės aktas“ (Iš 1999 m. sausio 12 d.

Lietuvos Respublikos įstatymo) 228

I. Valstybės ir valdžios samprata Deklaracijoje 233

II. Konstitucinės vertybės Deklaracijoje 237

1. Teisės viešpatavimas Deklaracijoje 237

2. Demokratijos vertybė Deklaracijoje 242

3. Žmogaus teisės Deklaracijoje 244

IŠVADOS 247

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA 251

SUMMARY 265

ĮVADAS

Konstitucionalizmo samprata remiantis
Vakarų teisės tradicija

*P*arašyti šią monografiją visų pirma paskatino tai, kad iki šiol Lietuvos konstitucionalizmo istorija teisės mokslo nuodugniau nebuvo nagrinėta¹. Maloni šio tyrimo trūkumo išimtis galėtų būti Alfonso Vaišvilos studija „Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje“ (Vilnius, 2000), kurioje autorius, remdamasis teisinės valstybės principu, apmąsto visą Lietuvos teisės ir valstybingumo istoriją, pradedant nuo LDK valdovo privilegijų ir Lietuvos Statutų iki šiuolaikinės Lietuvos konstitucijos. Teisinės valstybės principui, tiksliau – teisės viešpatavimui, kaip vienai iš svarbiausių konstitucinių vertybių, monografijoje taip pat bus skiriama daug dėmesio. Beje, Lietuvos konstitucionalizmo istorijai galima priskirti ir Mindaugo Maksimačio studiją „Lietuvos valstybės konstitucijų istorija“ (Vilnius, 2005), kurioje autorius analizuoja Pirmosios Lietuvos Respublikos konstitucinę praktiką.

Norėję išskirti vieną Lietuvos konstitucionalizmo tradicijos ir jos dinamikos ypatumą – tai *savosios* teisės recepcija arba teisės perimamumo (tęstinumo) elementas, kuris yra būdingas daugeliui demokratinių pasaulio valstybių. Valstybių ar konstitucinės tradicijos autentiškumas nėra preziumuojamas *per se*, atvirkščiai, – konstitucinė tradicija formuojasi tęstinai kaip istorinių teisės tradicijų rezultatas ir yra nulemta dėsningos konstitucionalizmo raidos, o ne tik *ad hoc* priimamų politinių sprendimų. 1992 m. Konstitucijos preambulė, kuri retrospektyviai nurodo į Lietuvos Statutus ir tarpukario konstitucijas kaip Lietuvos *teisinius pamatus*, 1990 m. Kovo 11-osios akto nuoroda – į 1918 m. Vasario 16-osios aktą ir 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliuciją, visų pirma remiasi istoriniu nacionaliniu teisiniu (valstybingumo) autentiškumu ir tradicijų tęstinumu². Šis 1992 m. Konstitucijos preambulės istorinis retrospektyvumas leido mums į visus čia nagrinėjamus istorinius Lietuvos konstitucinius šaltinius žiūrėti kaip į nuolat besivystančią istorinę Lietuvos konstituciją.

Šiais vertybinio pliuralizmo ir filosofinio reliatyvizmo laikais tarsi nedrąsų kalbėti apie kažką nekintamo, tačiau šios monografijos tikslas būtent ir yra pažvelgti

¹ Pvz., *Lietuvos teisės istorijos vadovėlyje* (aut. V. Andriulis, M. Maksimaitis, V. Pakalniškis, J. S. Pečkaitis, A. Šenavičius. Vilnius: Justitia, 2002) Lietuvos konstitucionalizmas siejamas su tarpukario tradicija.

² Beje, į šią istorinę retrospektyvą, kaip šiuolaikinio Lietuvos konstitucionalizmo pagrindą, dar 1994 m. atkreipė dėmesį Stasys Stačiokas, teigdamas, kad „pati Konstitucija ir konstitucingumo idėja yra XIII a. sukurtos Lietuvos valstybės istorinių teisės tradicijų išdava, o ne tik dabartinių politinių procesų rezultatas“. Žr. STAČIOKAS, S. Mykolas Römeris ir mūsų dienų Lietuva (Pratarmė). RÖMERIS, M. *Konstitucinės ir teismo teisės pasieniuose*. ALF, 1994, p. IV.

į Vakarų teisės tradicijoje egzistuojantį konstitucionalizmo fenomeną kaip į nuolat besivystantį ir naujai atsiskleidžiantį, bet iš esmės nekintamą principų ir vertybių seką, tarsi raudona gija einančią per visą mūsų civilizacijos istoriją, pradedant nuo antikos, ir tebetrunkančią iki šių laikų, kuriuos filosofijos istorikai vadina „pomodernistiniais“³. Kaip taikliai pažymėjo Rémi Brague'as, Europos (ar Vakarų) civilizacija reiškia ne atsiribojimo, o antikos kultūros paveldo nuolatinio ir nesibaigiančio *re*-interpretavimo (ar *re*-formavimo) judesį. Pasak Brague'o, pirmieji europiečiai buvo romėnai, nes jie pirmieji perėmė graikų filosofiją ir „ekscentriškai“, t. y. nebijodami išeiti už savo kultūrinio paveldo ribų, ją pritaikė kurdami savo teisinę sistemą, kuri vėliau pati tapo Vakarų civilizacijos kultūros paveldo dalimi⁴. Būtent atsižvelgiant į tokį kontekstą čia pateikiama tiek konstitucionalizmo, tiek jį sudarančių idėjų, principų ir vertybių samprata.

Šioje monografijoje (jau dėl paties knygos pavadinimo) būtent konstitucionalizmas yra pasirenkamas kaip tyrimo atspirties taškas, pripažįstant, kad tiek demokratijos, tiek žmogaus teisių ar teisės viršenybės idėjos galėtų būti net talpesnės Vakarų teisės tradicijos vertybinės sampratos⁵. Visų pirma reikia pasakyti, kad tiek konstitucijos, tiek konstitucionalizmo idėjų atsiradimas yra siejamas su senu žmonijos siekiu – sukurti pačią tinkamiausią valstybės valdymo formą ir garantuoti bendrąjį gerį, apimančią tiek viešąjį saugumą, tiek stabilumą bei socialinį teisingumą ir kitas viešąsias vertybes. Neatmetant tokio instrumentinio požiūrio į konstituciją ir konstitucionalizmą, šioje studijoje konstitucijos ir konstitucionalizmo idėjos bei vertybės yra traktuojamos ne tik kaip priemonės kažkam pasiekti, bet ir kaip bendrasis gėris ar vertybė savyje, nes plačiausiai konstitucionalizmo tradicija, pasireiškianti per čia nagrinėjamas teisės idėjas ir vertybes, gali būti suprantama tarsi nekintamas ir nekeičiamas Vakarų civilizacijos politinis ir kultūrinis paveldas. Kartu reikia pasakyti, kad bendrojo gėrio sampratos tam tikri elementai (ypač – socialinis teisingumas) gali būti nagrinėjami teisės viešpatavimo kaip konstitucinės vertybės kontekste. Be to, čia svarbu pažymėti, kad konstitucijos ir konstitucionalizmo sampratų vakarietiška kilmė jokių būdu nereiškia, jog konstitucionalizmas ir jį sudarančių konstitucinių vertybių idėjos nėra visuotinės (universalios) ir netinka kitoms kultūroms ar civilizacijoms.

Nors konstitucijos samprata išeina iš pozityviosios teisės ribų ir viršija rašytinį teisinį tekstą, tačiau jos nekintamos konstitucinės idėjos ir vertybės nepaneigia gali-

³ Beje, pasirinkti Vakarų teisės tradiciją kaip šios monografijos tyrimo atskaitos tašką mus paskatino Haroldas J. Bermanas (žr. BERMAN, H. J. *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius, 1999), pasak kurio, Vakarų teisės tradicijos vienas iš bruožų yra teisės viešpatavimo (*rule of law*) principas, apimantis ir konstitucionalizmą. Čia taip pat svarbu pabrėžti, kad šiame skyriuje nebus nagrinėjamos kitos (įskaitant ir nedemokratinės) teisės tradicijos ir civilizacijos.

⁴ Žr. BRAGUE, R. *Ekscentriškoji Europos tapatybė*. Vilnius: Aidai, 2001.

⁵ Pvz., J. Rawlsas pirmine plačiausia vertybe mano esant teisingumą. RAWLS, J. *Theory of justice*. Harvard University Press, 1999.

mybės konstitucijos suprasti procedūrine hermeneutine prasme, kai minėtų idėjų ir vertybių reikšmės tam tikru santykiu vienos su kitomis vis naujai atsiskleidžiančia istorijos bėgyje. Taip pat čia svarbu pabrėžti, kad šios studijos autoriams svarbiausia buvo nustatyti, kas konstitucijose ir konstitucinės teisės šaltiniuose yra bendra, o ne tai, kas keitėsi bėgant amžiams. Todėl konstitucija, kaip konkretus tam tikro laikmečio dokumentas, gali, o kartais net ir turi būti keičiama, išskyrus tas jos pamatines nuostatas, kurios tiesiogiai išreiškia minėtų nekintamų vertybių įtvirtinimą.

Reikia pažymėti, kad konstitucionalizmo termino vartojimas yra anglosaksų, visų pirma amerikiečių, teisinės minties tradicijos padarinys, Europoje perimtas XX amžiuje po JAV Aukščiausiojo teismo vykdytos įstatymų konstitucingumo kontrolės šimtmečio patirties ir galutinai čia išpopuliarėjusio po konstitucinių teismų steigimo bangos pokariu, ypač – po Berlyno sienos žlugimo. Beje, šiuolaikinėje teisės filosofijoje konstitucionalizmo terminas yra vartojamas lygia greta su konstitucinės demokratijos terminu⁶, o akademiniame diskurse – su terminu „konstitucinė teorija“⁷. Kaip taikliai pažymėjo britų mokslininkas Johnas Alderis, konstitucionalizmas yra susijęs su idėja, jog viešojo valdžia turi būti ribojama teisės, be to, valstybėje yra tam tikros elgesio sritys, kurias teisė palieka už savo reguliavimo srities⁸. Aišku, konstitucionalizmo samprata visų pirma susijusi su paties konstitucijos termino išpopuliarėjimu XVIII amžiaus anglosaksų tradicijos šalyse. Nors terminai *constitutio* ir *constitutiones*, istoriškai reiškę imperatoriaus leidžiamus teisės aktus, buvo vartojami dar antikinės Romos laikais, o nuo XVI amžiaus jį plačiai vartojo ir Abiejų Tautų Respublikos teisėkūros praktika, tačiau šiuolaikinę reikšmę Vakarų teisės tradicijoje *konstitucijos* terminas įgijo būtent XVIII amžiuje, kuris Hanso Hattenhauerio vadinamas „konstitucinės apšvietos amžiumi“, o Williamo A. Edmundsono – „pirmosios (žmogaus teisių) ekspansijos era“⁹. Taigi, atsižvelgiant į šį kontekstą būtina pažymėti, kad, nepaisant modernios konstitucijos idėjos išpopuliarėjimo XVIII amžiuje, siejant ją su teisės viešpatavimo, demokratijos ir žmogaus teisių paradigmų įsitvirtinimu Vakarų visuomenėse, vis dėlto ši idėja negalėjo atsirasti filosofiniame vakuume, t. y. šiuolaikinio konstitucionalizmo užuomazgų galima rasti tiek antikos, tiek viduramžių filosofinėje ir teisinėje kultūroje. Tai patvirtina ir tas faktas, kad minėtoje anglosaksų teisės tradicijoje konstitucionalizmo užuomazgos siejamos ne tik su XVII amžiaus Anglijos revoliucijos teisės aktais, bet ir su 1215 m.

⁶ Žr., pvz., HABERMAS, J. Constitutional democracy: a paradoxical union of contradictory principles? *Political Theory*, Vol. 29, No 6, December 2001.

⁷ Žr., pvz., GALLIGAN, D. J. The paradox of constitutionalism or the potential of constitutional theory? *Oxford journal of legal studies*, 2008, 28 (2), p. 343–367.

⁸ ALDER, J. *Constitutional and administrative law*. Macmillan, 1994, p. 38.

⁹ HATTENHAUER, H. *Europos teisės istorija*. II tomas. Vilnius, 2015, p. 175; EDMUNDSON, W. A. *An introduction to rights*. Second edition. Cambridge, 2012.

Magna charta, kuri, beje, simboliškai pavaizduotas ant JAV Aukščiausiojo teismo durų kaip vienas iš JAV konstitucijos įkvėpimo šaltinių.

Moderniais laikais įsigalėjo bent šešios konstitucijos sampratos paradigmos: 1) konstitucija kaip iš praeities ateinantis ir nuolat trunkantis visuomenės dialogas ir „gyvoji konstitucija“, 2) konstitucija kaip aukščiausioji teisė ir pamatinė norma, 3) konstitucija kaip visuomeninė sutartis, 4) konstitucija kaip suvereno steigiamasis aktas ir steigiamasis įvykis, 5) konstitucija kaip antimažoritarinis aktas ir pagaliau 6) konstitucija kaip aukščiausių vertybių ir paties teisingumo išsikūnijimas. Šios studijos kontekste reikia pasakyti, kad konstitucijos, kaip iš praeities ateinančio ir tebetrunkančio dialogo ir „gyvosios konstitucijos“, paradigma labiausiai artima teismų plėtojama anglosaksų *common law* tradicijai ir istorinei teisės mokyklai bei hermeneutinei dialogo teisės sampratai, pagal kurią teisės nuostatos randasi siekiant atsakyti į konkrečius socialinės tikrovės ir istorinius klausimus; aukščiausiosios teisės ir pamatinės normos paradigma plačiausiai gali būti siejama su teisės viešpatavimo idėja ir net teisiniu pozityvizmu; konstitucijos kaip visuomeninės sutarties – su demokratijos idėja ir prigimtinės teisės mokykla; konstitucija kaip steigiamasis aktas ir įvykis reiškia, kad ją gali priimti tik steigiamoji valdžia – suverenas, o jos priėmimo momentas (įvykis) gali būti paaiškinamas remiantis fenomenologine filosofija (kaip jai įgyvendinti skirtas *performatyvumas* ir iš ateities perspektyvos ją vertinantis *retrospektyvumas*); konstitucijos kaip antimažoritarinio akto samprata – siejant ją su žmogaus teisių apsaugos idėja ir prigimtinės teisės mokykla, o konstitucijos kaip aukščiausių visuomenės vertybių ir teisingumo samprata siejama su tam tikru teisės kaip „šventraščio“ simboliu bei prigimtinės teisės teorija. Kiekviena iš minėtų konstitucijos (ir teisės apskritai) paradigmų atskleidžia kurį nors vieną konstitucijos aspektą ir papildo viena kitą, todėl moderni konstitucijos teorija turi derinti visas jas ir neatmesti nė vienos.

Įdomu atkreipti dėmesį į gana kompleksinį požiūrį į konstituciją pagal anglosaksų tradiciją, kur visada ji buvo suprantama kaip tautos istorijoje įsišaknijusių vertybių visuma, siejant su tam tikru valdžios ar suvereno (kad ir kas jis būtų) galių ribojimu, nesvarbu, iš kur tas ribojimas kiltų – iš rašytinės konstitucijos (kaip JAV XVIII amžiaus pabaigoje), iš anglosaksų bendrosios teisės (*common law*) bei paprotinės teisės principų ar net iš prigimtės ir proto, kurio svarba ypač buvo pabrėžiama apšvietos laikais. C. H. McIlwaino teigimu, konstitucija, siejant su teisės viešpatavimo (*rule of law*) principu, anglosaksų teisinėje tradicijoje visada suprantama kaip ankstesnė už valstybės valdžią, kuri yra konstitucijos pirminio egzistavimo tarsi užklumpama¹⁰. Nors šioje studijoje nebus gilinamasi į klausimą, kas pirmiau – „višta ar kiaušinis“, tačiau būtina pabrėžti, kad konstitucijos (kaip teisinės sistemos

¹⁰ McILWAIN, C. H. *Constitutionalism. Ancient and modern*. Itaca New York, 1947.

pagrindo ir esmės) samprata siejant su teisės viešpatavimo principu visada pabrėžia pastarosios pirmumą valstybės ir jos valdžios atžvilgiu.

Beje, konstitucionalizmo tradicija Europoje taip pat gali būti siejama ir su *ius publicum europaeum* terminu, kuriuo apibrėžiamos viešosios teisės ribos europinėje teisinėje erdvėje, vartojimu. Vienas pirmųjų *ius publicum europaeum* terminą tarptautinėje teisėje (tarptautybinių santykių apibrėžčiai nusakyti) XVIII amžiuje vartojo Joachim Hagemeris, kuris išleido 8 knygų tomus apie atskirų valstybių (Danijos, Norvegijos ir Švedijos, Prancūzijos, Belgijos ir Olandijos, Italijos, Abiejų Tautų Respublikos ir Rusijos ir kt.) viešąją teisę. Jis pateikė visą to meto viešosios teisės paveikslą Europoje. Tai vertintina kaip vienas iš pirmųjų lyginamosios teisėtyros darbų viešosios teisės srityje Europoje. Šiuolaikiniame mokslo diskurse šis terminas susijęs su skirtingoms Europos valstybėms būdingais bendrumais viešojoje teisėje. Šiam terminui šiuo metu siekiama suteikti šiuolaikinės viešosios teisės integracijos ir tapatybės paieškų tendencijas atspindintį turinį. Jis aprėpia viešosios teisės pagrindinius vidinius loginius teisinius ryšius, kurie dėl savo ypatingumo neturi nacionalinės priklausomybės ir gali išeiti už konkrečios nacionalinės teisės ribų. Šių ryšių pagrindu galimas nacionalinis ir supranacionalinis teisinis diskursas sukuria naują pridėtinę vertę ir naujus kokybinius standartus europinėje viešojoje teisėje, skatinant tiek teisinių sistemų integralumą, tiek išlaikant nacionalinį teisinį tapatumą. Ši sąveika lemia, kad nacionalinė viešoji teisė tokiu būdu sustiprėja tuo požiūriu, kad yra efektyviau užtikrinamas jos vidinis loginis ryšys, kuris gali būti identifikuojamas ir kaip pagrindinės konstitucinės idėjos: valstybė (valstybingumas), viešoji valdžia (suverenitetas) ir konstitucinės vertybės.

Lietuvos teisės doktrinoje konstitucionalizmo termino vartojimas dar nėra nusistovėjęs ir yra sąlygiškai naujas dalykas. Bene pirmasis Lietuvos teisės literatūroje dar 1993 metais šį terminą, cituodamas Haroldą J. Bermaną, pavartojo Egidijus Kūris¹¹, kiek vėliau apie konstitucionalizmo fenomeną rašė Stasys Stačiokas¹², Egidijus Jarašiūnas¹³ ir kiti. O 2013 metais Lietuvoje išėjo autorių kolektyvo studija pavadinimu „Konstitucionalizmas ir teisės politika Europos Sąjungoje“¹⁴. Vis dėlto konstitucionalizmo turiniui atskleisti Lietuvos teisės literatūroje taip ir nebuvo skirta

¹¹ KŪRIS, E. Teisinė valstybė, teisinių sistemų įvairovė ir Vakarų teisės tradicija. GLENDON, M. A.; GORDON, M. W.; OSAKWE, C. *Vakarų teisės tradicijos*. ALK, 1993, p. XXII.

¹² STAČIOKAS, S. Albertas Vennas Dicey – konstitucinės teisės doktrinos pradininkas. DICEY, A. V. *Konstitucinės teisės studijų įvadas*. Vilnius, 1998, p. 6. Beje, čia autorius konstitucionalizmą sieja su tautos suvereniteto principu ir žmogaus teisių apsaugos garantijomis.

¹³ JARAŠIŪNAS, E. Nuo pirmosios iki naujausių konstitucijų: keletas minčių apie konstitucinio reguliavimo raidą. *Šiuolaikinė konstitucija: studijos apie užsienio šalių konstitucinį reguliavimą*. Vilnius: MRU, 2005. Čia autorius konstitucionalizmą suprantą kaip teisės viešpatavimo, demokratijos ir žmogaus teisių garantijų bei kitų konstitucinių vertybių visumą. Žr. p. 9–10.

¹⁴ *Konstitucionalizmas ir teisės politika Europos Sąjungoje. Mokslo studija* (autorių kolektyvas, ats. red. V. Šlapkauskas). Vilnius: MRU, 2013.

didesnio dėmesio, todėl būtent tai ir yra šios studijos vienas iš svarbiausių uždavinių. Beje, būtina pažymėti, kad šios studijos autoriai konstitucijos sampratą visų pirma sieja su nacionaline teisine sistema, pripažindami tai, kad jau XX amžiuje šis terminas buvo pradėtas vartoti tiek tarptautinių ar regioninių, tiek nevyriausybinio organizacijų statutų ar įstatų reikšme¹⁵.

Siekiant suvokti, kokie yra konstitucijos, kaip teisės akto, pagrindiniai turinio elementai, kurie galėtų būti vertinami kaip esminės konstitucionalizmo idėjos, į akis visų pirma krenta konstitucijos nuostatos, susijusios su trimis santykių grupėmis: pirma, nuostatos dėl pačios *valstybės*, jos kūrimo, jos simbolių bei institucinės ir teritorinės administracinės sąrangos, antra, dėl viešosios *valdžios*, įskaitant aukščiausiąją valdžią valstybėje, tradiciškai vadinamo suverenu, ir trečia – nuostatos, kurias galėtume sieti su svarbiausiomis šioje studijoje išskiriamomis teisinėmis ir visuomeninėmis *vertybėmis* – tai teisės viešpatavimas, demokratija ir žmogaus teisės. Taigi šiuolaikinė konstitucija vienokiu ar kitokiu būdu reguliuoja santykių grupes, susijusias su minėtomis idėjomis ir vertybėmis, kurios, be kita ko, yra neatsiejamai susijusios. Kitaip tariant, valstybė negali egzistuoti be valdžios ir, atvirkščiai, – viešoji valdžia ir suverenas gali egzistuoti tik valstybėje. Panašus ryšys yra ir su minėtomis teisinėmis (konstitucinėmis) vertybėmis, šioje studijoje įvardytomis *teisės viešpatavimu*, *demokratija* ir *žmogaus teisių apsauga*, kurių egzistavimas, mūsų nuomone, leidžia priskirti konkrečią valstybę šiuolaikinei Vakarų teisės tradicijai. Beje, šiuolaikiniame lyginamosios konstitucinės teisės moksle ir teisės filosofijoje šios trys teisinės vertybės (teisės viešpatavimas, demokratija ir žmogaus teisių apsauga) kartais net vadinamos esminėmis konstitucinėmis vertybėmis¹⁶. Todėl šios trys konstitucinės vertybės galėtų būti laikomos tam tikromis nerašytinėmis Vakarų teisės tradicijos konvencijomis anglišku konstitucinių konvencijų (angl. *constitutional conventions*) prasme. Šių vertybių hermeneutinis susisiejimas reiškiasi tuo, kad jos viena iš kitos išplaukia ir negali iki galo pasireikšti izoliuotai viena nuo kitos. Pavyzdžiui, ta valstybė, kurioje negarantuojama susirinkimų ir žodžio laisvė ar kitos žmogaus teisės, negali vadintis demokratine šiuolaikiniu supratimu, nors jos valdžia ir būtų išrinkta daugumos gyventojų. Kita vertus, toje valstybėje, kurioje

¹⁵ Pvz., 1953 m. Tarptautinės migracijos organizacijos konstitucija ar nepatvirtinta 2004 m. Sutartis dėl Konstitucijos Europai.

¹⁶ Esminių konstitucinių vertybių terminą (*constitutional essentials*) vartoja Johnas Rawlsas, jas taip pat galima suskirstyti į teisės viešpatavimą, demokratiją ir pamatines žmogaus teises, prie pastarųjų jis priskiria: minties ir sąžinės laisvę, asociacijų laisvę, žodžio laisvę, judėjimo laisvę, rinkimų teises. RAWLS, J. *Politinis liberalizmas*. ALK. Vilnius, 2002, p. 252–255. Taip pat žr., pvz., BUTVILAVIČIUS, D. Konstitucijos teorijos pagrindai. *Lietuvos konstitucinė teisė*. Vadovėlis. Vilnius: MRU, 2012, p. 49. Čia autorius pateikia pavyzdį, kad, pvz., 1958 m. Prancūzijos konstitucija draudžia pakeisti respublikinę valdymo formą, o 1949 m. Vokietijos pagrindinis įstatymas draudžia keisti nuostatas, susijusias su žmogaus orumo apsauga ir federacine valdymo forma.

neveikia valdžių padalijimas, ypač kiek tai susiję su teismų nepriklausomumu, negali būti efektyvios žmogaus teisių apsaugos. Galiausiai ir pats teisės viešpatavimas, kuris dažnai suprantamas kaip tam tikras viešosios valdžios išskaidymas ir ribojimas, gali visiškai pasireikšti tik tinkamai garantuojant žmogaus teisių apsaugą ir tik ten, kur užtikrinamos demokratinės viešųjų sprendimų priėmimo taisyklės.

Todėl, jei *valstybės* ir *viešosios valdžios* sąrangos nustatymas konkrečioje konstitucijoje gali būti vadinamas tiesiog *formaliuoju* konstitucijos elementu, tai minėtų teisinių vertybių įtraukimas į konstituciją jau turėtų būti siejamas su *kokybiniais* jos turinio elementais, leidžiančiais ją priskirti Vakarų teisės tradicijos šeimai. Reikėtų sutikti su G. Sartori, jog tam, kad konkretų teisės aktą galėtume vadinti *konstituciniu*, iš principo užtenka jo *formalaus* turinio, t. y. valstybės aukščiausiosios valdžios santykių ir valdymo formos reguliavimo¹⁷, vis dėlto šioje studijoje žvelgiama į konstituciją ne tik formaliuoju požiūriu, bet ir kaip į Vakarų teisės tradicijos kokybinį ar vertybinį fenomeną. Aišku, konstitucijos samprata čia siejama ne tiek su jos tekstine forma, kiek su realiu jos įgyvendinimu. Šitokia autorių pozicija Lietuvos konstitucionalizmo istorijos kontekste reiškia, kad tie Lietuvos konstituciniai teisės šaltiniai, kurie neatitinka minėtos tradicijos vertybinio turinio elementų, nėra šio tyrimo objektas. Taip pat čia laikomasi nuomonės, jog konkrečiame teisės šaltinyje nebūtina nustatyti visų minėtų trijų konstitucinių vertybių (teisės viešpatavimas, demokratija, žmogaus teisių apsauga), kad būtų galima konkretų teisės šaltinį priskirti konstitucinio lygmens aktams (bet svarbu, kad šioms vertybėms nebūtų prieštaraujama), nes, kaip jau buvo minėta, šios vertybės yra neatsiejamai susijusios ir išplaukia viena iš kitos, be to, kai kurie konstitucinio lygmens teisės aktai gali būti gana lakoniški.

¹⁷ Sartori įdomiai teigia, kad „konstitucija be teisių deklaracijos vis tiek yra konstitucija, o konstitucija, kurios šerdis ir pagrindas yra ne valdymo schema, – tai ne konstitucija“. SARTORI, G. *Lyginamoji konstitucinė inžinerija: struktūrų, paskatų ir rezultatų tyrimas*. Iš anglų kalbos vertė Egidijus Kūris. Kaunas, 2001, p. 191.

PIRMAS SKYRIUS

PAGRINDINĖS
KONSTITUCINĖS IDĖJOS:
VALSTYBĖ, VALDŽIA, VERTYBĖS

I. Valstybė ir valdžia kaip konstitucinės idėjos
ir konstitucijos turinio elementai

II. Paminėtos konstitucinės vertybės

1. Valstybė ir valdžia kaip konstitucinės idėjos ir konstitucijos turinio elementai

1. Valstybės konstitucinė samprata

Bandant identifikuoti esmines konstitucijos idėjas ir svarbiausius jos turinio elementus, visų pirma būtina pažymėti, kad konstitucija yra steigiamasis aktas, o jos steigimo momentas dažnai siejamas būtent su valstybės steigimu ar jos egzistavimo legitimavimu. Valstybės (ar naujos valdžios) įsteigimo (atkūrimo) steigiamasis įvykis dažnai susijęs su nepaprastąja padėtimi (karu, revoliucija ir kt.) ir suvereno diktatūros teorija, kurią dar prieš karą siekė pagrįsti vokiečių filosofas Carlas Schmittas. Pagal šią teoriją, nepaprastosios padėties metu tam tikras asmuo ar asmenų grupė gali veikti taip, tarsi turėtų įgaliojimus veikti suverenios galios vardu (taigi ir galią priimti konstitucinio lygmens aktus), tačiau kartu yra saistoma numanomos suvereno (pvz., tautos) valios. Vėliau šią Schmitto suvereno diktatūros teoriją italų filosofas Giorgio Agambenas susiejo su antikinės Romos *iustitium* tradicija, kai nepaprastosios padėties metu kiekvienas Romos pilietis galėjo veikti taip, tarsi jam priklausytų visa viešoji valdžia (*imperium*)¹⁸. Šia Schmitto ir Agambeno teorija bus remiamasi trečiame skyriuje, analizuojant kai kuriuos Lietuvos pirminius steigiamuosius konstitucinius aktus (pvz., 1949 m. vasario 16 d. Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos Deklaraciją).

Kaip teigia Wojciech Lamentowicz, terminas „valstybė“ šiuolaikine reikšme atsirado vėliau negu ta politinė visuomeninė organizacija, kurią jis siekia apibrėžti, t. y. tik XV–XVI amžiuje, nes graikai miestui valstybei apibūdinti vartojo terminą „polis“, o romėnai, kol gyveno mieste valstybėje, – „civitas“, „res publica“, o kai Roma pradėjo valdyti atokias teritorijas, apie tą organizaciją buvo sakoma „imperija“, be to, viduramžiais karalių ir kunigaikščių valdoma teritorija lotyniškai buvo vadinama „regnum“, taip pat „dominium“¹⁹. O valstybės termino atsiradimą reikėtų sieti su XVI amžiaus italų mąstytoju N. Machiavelli ir jo veikalu „Il principe“, kuriame vartojamas italų kalbos terminas „il stato“, kilęs iš lotyniško „status“, kuris atitinkamai buvo išverstas į prancūzų (*l'état*), vokiečių (*Staat*) ir anglų (*state*) kalbas.

¹⁸ Cituota iš GAILIUS, B. Partizanų diktatūra. *Politologija*, 2011/2 (62), p. 74.

¹⁹ LAMENTOWICZ, W. *Šių laikų valstybė*. Vilnius, 1998, p. 7.

Haroldas J. Bermanas šiuolaikinės valstybės, kaip naujos politinės bendruomenės, sampratos atsiradimą sieja su Vakarų Europoje XI–XIII amžiuje vykusia vadinamąja Popiežių revoliucija ir dėl jos susiformavusia *pasaulietine teritorine karalyste*, kurios devyni elementai bus analizuojami vėliau²⁰. Mykolas Römeris taip pat buvo tos nuomonės, kad modernios nacionalinės valstybės idėjos (kaip, beje, ir suvereniteto) formavimosi istorinis kontekstas ypač sietinas visų pirma su Vakarų Europos (pavyzdžiui, Prancūzijos) monarchų siekiu išsikovoti autonomiją „prieš tris klasikinius šios valstybės priešus viduramžy: Imperiją, Bažnyčią ir vidaus anarchiją“²¹.

Šiuolaikinis mokslas apie valstybę pagal Vakarų kultūros tradiciją skiria tris pagrindinius modernios nacionalinės valstybės elementus: tauta, teritorija ir viešoji valdžia. Nors ši *valstybės elementų* samprata paprastai taikoma tarptautinėje teisėje, t. y. siekiant apibrėžti valstybės, kaip savarankiško tarptautinės teisės subjekto, elementus, tačiau konstitucinės teisės atžvilgiu minėti elementai taip pat gali būti nagrinėjami. Taip yra vien jau todėl, kad visi šie valstybės elementai vienaip ar kitaip atsispindi šiuolaikinėse konstitucijose ne tik kaip savarankiški institutai, bet ir kaip sudarantys anksčiau minėtų konstitucinių vertybių, ypač teisės viešpatavimo ir demokratijos, turinį. Be to, šiuolaikinė valstybė negali būti suprantama atsietai nuo pilietybės kaip valstybės ir jos nuolatinio gyventojų ypatingo teisinio statuso išskyrimo.

Aiškinant valstybės ir valstybingumo sampratą remiantis konstitucine teorija, reikia pasakyti, kad šalies konstitucija yra vienas iš pagrindinių valstybės egzistavimo įrodymo pagrindų. Ne be reikalo vienas iš svarbiausių konstitucijų reguliavimo objektų (o kartu konstitucinės teisės subjektų) yra pati valstybė, todėl pagal Europos teisės tradiciją daugiausia iki pat Antrojo pasaulinio karo tai, ką dabar vadiname *konstitucine teise*, buvo vadinama *valstybine teise*²². Čia įdomu pažymėti, kad dėl minėto valstybės ypatingo santykio su teise ir konstitucija Lietuvoje iki šiol vyrauja tam tikra tradicija mokslą apie valstybę įtraukti į konstitucinės teisės sampratą²³.

Beje, naujai susikūrusios ar atsikūrusios valstybės paprastai skuba priimti laikinąsias ar nuolatinės konstitucijas, tuo tarsi parodydamos, kad jų teritorijoje veikia ne buvusios „motininės“ valstybės, o naujai su(at)kurtos valstybės teisinė sistema, kurios pagrindas ir yra nacionalinė konstitucija. Puikus to pavyzdys yra 1787 m. JAV konstitucija, kurios pagrindu atsirado naujas, labiau centralizuotas valstybinis

²⁰ BERMAN, H. J. *Teisė ir revoliucija: Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius: Pradai, 1999, p. 537–538.

²¹ RÖMERIS, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*. D. 2. *Konstitucinės institucijos*. T. 1. *Suverenitetas*. Kaunas, 1939, p. 92–93.

²² Vokietijoje iki šiol konstitucinei teisei apibūdinti vartojamas valstybinės teisės terminas (vok. *Staatsrecht*).

²³ Žr., pvz., VAITEKIENĖ, E.; MESONIS, G. *Lyginamoji konstitucinė teisė*. Vilnius: Justitia, 2011. Minėtoje studijoje tam skirtas net atskiras skyrius „Mokymo apie valstybę pagrindai“.

federacinis junginys – Jungtinės Amerikos Valstijos (*United States of America*), kur valstybė (angl. *state*) vadinami Šiaurės Amerikos kolonijų valstybiniai dariniai, o pats naujas federacinis darinys dažniausiai vadinamas respublika, kaip naujos federacinės valstybės sinonimas. Čia įdomu pažymėti, kad, pavyzdžiui, 1814 m. monarchinės Norvegijos konstitucijoje vietoj valstybės vartojamas karalystės terminas, o konstitucijos valstybinis steigiamasis aspektas čia yra dar stipresnis, nes Norvegijos konstitucijos statusas yra artimas nepriklausomybės deklaracijos, siekiančios įsteigti naują tarptautinės teisės subjektą, statusui („Norvegija yra laisva, nepriklausoma ir nedaloma karalystė“), nors vėliau ir susietą su Švedija personaline unija. Panašiai galima vertinti ir 1831 m. Belgijos konstitucijoje vartojamą pačios valstybės pavadinimo tradiciją (*La Belgique est divisée en provinces*), kuri tapo pavyzdžiu naujoms Europos XIX amžiaus ir XX amžiaus pradžios konstitucijoms, įskaitant ir 1922 m. Lietuvos valstybės konstituciją, priimtą po Pirmojo pasaulinio karo. Taigi iš šių pavyzdžių matome, kad „valstybė“, kaip tam tikra viešosios valdžios personifikacija, konstitucijose dažnai įvardijama nebūtinai tiesiogiai, bet ir konkrečiu nacionalinės valstybės pavadinimu (pvz., *Norvegija, Belgija, Lietuva* etc.), o kartais valstybės sinonimas konstitucinėje terminijoje gali būti ir valdymo formos įvardijimas (pavyzdžiui, Norvegijoje tai *karalystė*, o JAV ir Prancūzijos konstitucinėje tradicijoje – *republika*). Taip pat svarbu paminėti, kad kai kurių valstybių šiuolaikinės konstitucijos kartais numato ir tam tikrus valstybės požymius, pavyzdžiui, teisinę, demokratinę, socialinę, pasaulietinę, gerovės, darbo (pavyzdžiui, Italijoje – it. *fondata sul lavoro*) arba konstitucinę. Be to, konstitucijose gali būti įvardyti ir kai kurie svarbiausi valstybės simboliai, pavyzdžiui, vėliava, herbas, himnas, sostinė, valstybinė kalba ar net respublikos devizas (kaip Prancūzijos 1958 m. konstitucijoje).

Kitas valstybingumo, kaip konstitucinės idėjos, bruožas yra tas, kad konstitucijoje paprastai yra nustatoma valstybės institucinė sąranga, įskaitant jos valdymo formą, t. y. nustatoma, kaip funkcionuoja viešoji valdžia ir jos santykiai su piliečiais. Tai puikiai tinka minėtoms ir kitoms vadinamosioms pirmosios kartos konstitucijoms. Pavyzdžiui, 1787 m. JAV konstitucija konstatavo valstijų respublikinę valdymo formą ir sukūrė naujas valstybės institucijas (su prezidentu priešakyje) bei nustatė pagrindinių trijų valdžios šakų kompetenciją ir tarpusavio santykius, įtvirtinusi respublikos valdymo formą. Panašiai galėtume vertinti 1791 m. gegužės 3-iosios konstituciją, XVIII amžiaus pabaigos Prancūzijos konstitucinius aktus ir minėtą 1814 m. Norvegijos konstituciją, kurios taip pat nustatė pagrindinių institucijų kompetenciją, sąveiką ir valdymo formą (pavyzdžiui, Norvegijoje – ribotą monarchiją – norv. *arvelig-monarkisk*). Nacionalinė konstitucija visada yra *valstybinis* dokumentas, nes, kaip minėta, nacionalinė valstybė – tiek vidaus, tiek tarptautiniame kontekste čia išskyla kaip vienas iš svarbiausių jos reguliavimo objektų.

Reikia pažymėti, kad valstybingumo aspektas šiuolaikinėse konstitucijose dažnai atsiskleidžia *nepriklausomybės* idėja (įtvirtinta nepriklausomybės aktuose), bene pirmą kartą konstitucinėje istorijoje paminėta 1776 m. JAV Nepriklausomybės deklaracijoje (kuriai kartais priskiriamas 1787 m. JAV konstitucijos preambulės vaidmuo) ir kuri ypač išplito po Pirmojo pasaulinio karo buvusių imperijų vietoje su(at)sikūrus nacionalinėms valstybėms. *Nepriklausomybės* idėja konstitucijose ir kituose konstitucinio lygmens aktuose yra vartojama, siekiant sustiprinti naujai tarptautinėje arenoje atsirandantį tarptautinės teisės subjektą²⁴. Tai „priklausomumo“ (nuo ko nors arba kam nors) antonimas, kai juo (neigiant) pabrėžiamas galutinis atsiribojimas nuo ankstesnės svetimos galios, todėl paprastai nepriklausomybės terminas aiškinamas at-(si)skyrimo reikšme. Kitais žodžiais tariant, nėra kitos priemonės (iš naujo) įsisteigti, kaip priešinti save kitam, taip parodant savo absoliutų *levinišką* skirtingumą ir ktoniškumą. Vis dėlto nepriklausomybės idėja aprėpia ne tik absoliutų atsiribojimą nuo kito, bet ir atstatymo ar atkūrimo elementą. Šiuo atveju ne-priklausomybės kaip neigimo ir atsiribojimo terminas yra visiškai skirtingas nuo *at-statymo* idėjos, apeliuojančios į kūrybiškumą ir atsigręžimą²⁵. Kiekviena valstybė privalo būti (visų pirma politiškai) ne-priklausoma (nuo kitos valstybės), priešingu atveju – tai yra ne valstybė, o koks nors kitas paravalstybinis junginys. Tačiau valstybei atkurti šio atsiribojimo judesio nepakanka, jis dar turi būti papildytas minėtu į tradicijas atgręžtu kūrybiniu at-statymo judesiu²⁶.

Pagaliau dar vienas svarbus konstitucijos bruožas atsižvelgiant į valstybės ar valstybingumo sampratą yra tas, kad konstitucija visada yra *steigiamasis aktas*, kuriuo gali būti tiek sukurama ar atkurama pati valstybė (pavyzdžiui, JAV, Norvegijos ar Belgijos konstitucijų atvejais), tiek ir sukurama nauja valstybinė politinė sistema. Taigi *steigiamasis* kurio nors teisės akto pobūdis visų pirma tas, kad juo steigiama kažką naujo, ko iki to laiko nebuvo, todėl tai taikytina nepriklausomybės deklaracijoms ir konstitucijoms, nors tam tikro lygmens steigiamąjį pobūdį turi net kiekvienas naujai išleistas ordinarinis įstatymas, kuris, kad ir remiasi konstitucija, tačiau, detalizuodamas konkrečią konstitucinę normą ar principą, kartu kuria tam tikras iki tol neegzistavusias žmonių elgesio, teisinio proceso ar atsakomybės taisykles. Aišku, ordinarinių įstatymų steigiamasis pobūdis paprastai yra silpnesnis nei

²⁴ Tiesa, šioje monografijoje nepriklausomybės (kaip ir suvereniteto) sąvoka bus aiškinama iš konstitucinės, o ne tarptautinės teisės perspektyvos.

²⁵ 1776 m. JAV Nepriklausomybės deklaracijoje šis *kūrybinis* nepriklausomybės aspektas išreikštas veiksmazodžiais „sudaryti“ ir „kurti“ (angl. „they have full power to <...> „conclude“, „contract“, „establish“). JAV Nepriklausomybės deklaracijos tekstą žr. http://www.archives.gov/exhibits/charters/declaration_transcript.html.

²⁶ Taip pat apie *nepriklausomybės* termino reikšmes žr. VAIČAITIS, V.; PAUŽAITĖ-KULVINSKIE-NĖ, J. 1918 m. Vasario 16-osios Akto konstitucinė samprata. *Teisė*, 2015, t. 94, p. 176–188.

konstitucinio lygmens teisės aktų, ypač tų, kuriais yra įsteigiama valstybės valdžia ar sukuriamas / atkuriamas valstybės, nes juose reiškiamas suvereni steigiamoji galia, kuri vėliau valdžios iniciatyvą perduoda įsteigtajai valdžiai. Todėl čia galima išskirti suvereną ir jo steigiamąją galią bei jos pagrindus veikiančią įsteigtąją valdžią. Per steigiamąjį aktą (jo žodį) valstybė iškyla iš užmaršties ir tarsi atgimsta iš naujo. Tačiau suvereno ir suvereniteto klausimas bus nagrinėjamas vėliau, t. y. remiantis valstybės valdžios samprata.

Šio skyrelio pabaigoje būtina paminėti 2004 m. ES vadovų Romoje pasirašytą, bet taip ir neįsigaliojusią Sutartį dėl Konstitucijos Europai (angl. *Treaty establishing a Constitution for Europe*)²⁷, kuria buvo siekiama Europos Sąjungos (ES) steigiamosios sutarties pavadinimą pakeisti konstitucinės sutarties (ar net *konstitucijos*) terminu²⁸, nors šiame dokumente *konstitucijos* samprata yra siejama jau ne su nacionaline valstybe, o su Europos Sąjunga. Vis dėlto reikia pažymėti, kad *konstitucijos* terminas šiame dokumente vartojamas ne atsitiktinai, o būtent siejamas su jo rengėjų siekiu federalizuoti ar centralizuoti Europos Sąjungos statusą, t. y. priartinti jį labiau prie (federacinės) valstybės statuso. Šis judesys dokumente aiškiai pastebimas, analizuojant visus tris minėtus tradicinius valstybės elementus: tautos sampratą, viešąją valdžią ir teritoriją, pavyzdžiui, preambulėje vartojamas Europos tautų terminas (angl. *the peoples of Europe*) kaip tam tikra aliuzija į naujai besikuriantį demosą kaip suvereną; centralizuojamos ir stiprinamos ES viešosios valdžios institucijos bei Europos Sąjungai numatomas tarptautinių santykių subjekto, t. y. juridinio asmens, statusas, lygiavertis tam, kokį turi nacionalinės valstybės; be to, dokumente iš dalies siekiama stiprinti išorinių ES sienų apsaugą. Vis dėlto kai kurių ES valstybių narių atsisakymas ratifikuoti šį dokumentą po jo pasirašymo parodė, kad ES šalių visuomenės šio dokumento planuoto priėmimo metu dar nebuvo pasirėngusios visiškai atsisakyti tradicinės (nacionalinės) *konstitucijos* ir *valstybės* sampratos.

²⁷ *Official Journal of the European Union*, C 310, Vol. 47, 16.12.2004.

²⁸ Ši Europos konstitucijos idėja atitinka Jurgeno Habermaso postnacionalinės eros konstitucijos idėją. Žr. HABERMAS, J. *The Postnational Constellation and the Future of Democracy*. HABERMAS, J. (ed). *The Postnational Constellation: Political Essays*. Max Pensky tr, The Mith press, 2001.

2. Valdžios ir suvereniteto konstitucinė samprata

Kitas šiuolaikinės konstitucijos turinio čia atskleidžiamas objektas yra susijęs su *viešąja valdžia* ir *suverenitetu* kaip aukščiausiosios valdžios idėja. Minėta, kad viešoji valdžia yra vienas iš valstybės elementų, bet šią poziciją galima apversti ir atvirkščiai, teigiant, jog būtent viešajai valdžiai yra būtina valstybė ar kitas *paravalstybinis* darinys, kad viešoji valdžia tinkamai galėtų save realizuoti. Todėl reikia pripažinti, kad tiek valdžios, tiek suvereniteto samprata viršija valstybės fenomeną. Kitais žodžiais tariant, viešosios valdžios ir teisės (konstitucijos) santykis yra panašus į pastarosios santykį su valstybe: valdžiai (plačiuoju požiūriu) reikalinga teisė ir konstitucija, norint save įtvirtinti ir legitimuoti, o teisei bei konstitucijai reikalinga valdžia (bent jau suverenas), kuri galėtų ją įgyvendinti. Dar kitaip tariant, tik suverenas gali priimti konstituciją, tačiau būtent konstitucija ir numato, kam priklauso suverenitetas.

(Viešoji) valdžia turbūt yra vienas iš labiausiai mistinių socialinių fenomenų: nuo pat senovės žmonės ją tiesiog „atrasdavo“ kaip duotybę. Nors moderniais laikais Vakarų teisės tradicijoje yra laikomasi valdžios subjektų laikinumo ir periodinio keitimo idėjos, vis dėlto Europos konstitucinės monarchijos, nors ir su labai ribota monarcho valdžia, parodė savo sugebėjimą prisitaikyti prie šiuolaikinės demokratijos ir teisės viršenybės. Ne visi konstituciniai šaltiniai *expressis verbis* įvardija suvereną, nors visos modernios konstitucijos (ir daugelis konstitucinių šaltinių) vienaip ar kitaip numato viešąją valdžią ar jos institucijas. Štai 1628 m. Teisių peticijoje, 1679 m. *Habeas corpus* akte ir 1689 m. Teisių bilyje minima karaliaus, parlamento ir net popiežiaus valdžia (angl. *power, authority*)²⁹. 1789 m. Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijoje įvardijama legislacinė ir vykdomoji valdžia ir valdžių padalijimas. Legislacinę, vykdomąją, teisminę (ir net Jungtinių Valstijų kaip valstybės) valdžią mini ir 1787 m. JAV konstitucija. Nenuostabu, kad valdžia yra ir šiuolaikinių konstitucijų, neaplenkiant ir dabartinės Lietuvos konstitucijos, reguliavimo objektas, nes, kaip minėta, jokia valstybė negalėtų būti įsivaizduojama be valdžios. O pirmasis konstitucinis dokumentas, kuriame tiesiogiai paminėtas suvereniteto terminas, yra minėta 1789 m. Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija, jos 3 straipsnyje suverenitetas siejamas su tauta (*Le principe de toute souveraineté réside essentiellement dans la nation*)³⁰.

²⁹ 1628 m. Teisių peticijos tekstą žr., pvz., <http://www.legislation.gov.uk/aep/Chai/3/1/contents>, 1679 m. *Habeas corpus* akto tekstą žr., pvz., <http://www.constitution.org/eng/habcorpa.htm>, 1689 m. Teisių bilio tekstą žr., pvz., <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/English+Bill+of+Rights>.

³⁰ Deklaracijos tekstą žr., pvz., <http://www.legifrance.gouv.fr>.

Suverenitetas tradiciškai gali būti suprantamas tiek kaip išorinis, siejamas su valstybės, kaip savarankiško tarptautinės teisės subjekto, statusu, tiek ir vidinis, apeliuojantis į aukščiausią, nedalomą ir jokio kito savęs pagrindimo nereikalaujančią viešąją valdžią valstybės viduje, arba, perfrazuojant Tomą Akvinietį, – *potestas in se ipsum* – galią (valdžią) savyje. Būtent čia atsiskleidžia suvereniteto teologinė filosofinė samprata, pagal kurią suvereno prototipas yra pats Dievas, o vartojant Mykolo Römerio apibūdinimą, suverenitetas reiškia „tokią galią, kuri nuo jokios aukštesnės nepareina ir kuri nebūdama subordinuota [jokiai kitai valdžiai ar galiai] yra normatyvinės funkcijos šaltinis, jos monopolinis sprendėjas“³¹. Pavyzdžiui, Jeanas Bodinas (1530–1596), M. Römerio vadinamas prancūzų legistu, susiedamas suverenitetą su monarchu, bet teoriškai priskirdamas abstrakčiai „valdžiai“, nesąmoningai perfrazuoja teologinę jos sampratą: tai amžina, besąlygiška, aukščiausia (absoliuti, neribota, totalinė), nedaloma, neperduodama ir save pačią pateisinanti (nereikalinga jokio kito pagrindimo) valdžia. Kadangi žmonių valdžia yra susijusi su valstybės ar bent jau paravalstybinių junginių egzistavimu, todėl ir žmonių mąstymas apie valdžią ir jos šaltinius yra toks pat senas kaip ir pats valstybės bei teisės atsiradimas.

Šiuo požiūriu suverenitetas, kaip viešosios valdžios elementas, galėtų būti laikomas pačios valstybės atributu (kaip kad konstatuota anksčiau), tačiau šiame darbe jis bus nagrinėjamas būtent konstitucijos ir konstitucionalizmo idėjos plotmėje. Taigi būtent šalies konstitucija, kaip steigiamasis dokumentas, nustato, kam priklauso suverenitetas valstybėje. Reikia pasakyti, kad, kalbant apie suverenitetą, kaip ir apie konstituciją apskritai, galima vartoti *santykio* (ar *dialogo*) paradigmą, tačiau, mūsų nuomone, tai neparodo paties suvereniteto kaip ribotos ar reliatyvistinės idėjos sampratos, o nurodo kiekvieno reiškimo reikšmės suvokimo būdą, nes kiekvieną reiškinį galima aiškinti santykio kontekste³². Todėl suvereniteto sampratos „ribojimas“ geriausiu atveju galėtų būti suprantamas remiantis *pliuralistinio (kompleksinio) suvereniteto* samprata, pagal kurią toje pačioje valstybėje vienu metu gali konkuruoti ir koegzistuoti kelios suvereniteto idėjos, arba *kenozinio* suvereniteto, pripažįstančio subsidarumo principą valstybėje, prasme, kai vienas suverenas iš pagarbos kitam suverenui (o ne dėl savo valdžios ribotumo) apriboja savo valdžią pastarojo naudai³³.

³¹ RÖMERIS, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*. D. 2. *Konstitucinės institucijos*. T. 1. *Suverenitetas*. Kaunas, 1939, p. 2.

³² Pvz., žr. britų viešosios teisės profesoriaus Martino Loughlino (*Foundation of public law*. Oxford University Press, 2010) santykinio suvereniteto sampratą, kurią puikiai pristato Tomas Berkmanas ir pagal kurią suverenitetas yra žmonių ir valdžios aparato santykio rezultatas. Žr. BERKMANAS, T. *Teismų funkcija: lietuviški konstituciniai lūkesčiai ir šiuolaikinė teisinė mintis. Viešosios teisės raida: de jure ir de facto problematika*, 2013.

³³ Plačiau apie suverenitetą žr. VAIČAITIS, V. *Suvereniteto samprata ir 1992 m. Lietuvos Respublikos konstitucija. Lietuvos Respublikos Konstitucijos dvidešimtmetis: patirtis ir iššūkiai: recenzuotų mokslinių straipsnių rinkinys*. Vilnius: Lietuvos notarų rūmai, 2012, p. 106–114.

Analizuojant konstitucinę suvereniteto sampratą, būtina pažymėti, kad istoriškai įvairios paradigmos apie tai, kam priklauso aukščiausiaji ir galutinė valdžia valstybėje, keitėsi. Taip pat reikia pripažinti, kad niekada nebuvo taip, jog vienu kuriuo nors istoriniu periodu būtų buvusi tik viena suvereniteto ir suvereno samprata. Įvairiais laikais, nors ir vyravo kuri nors viena, tačiau tarpusavyje konkuravo monarcho ir aristokratijos, imperatoriaus ir popiežiaus, partijos, tautos vado, tautos ar net pačios teisės kaip suvereno sampratos. Puikus pavyzdys, kaip šiuolaikinėje demokratijoje konkuruoja (bei sugyvena) pliuralistinė ir *kenozinė* suvereniteto samprata, yra Didžioji Britanija, kurioje suverenitetas teisiniu konstituciniu požiūriu priklauso parlamentui, politiniu – tautai, o istorinės tradicijos požiūriu – monarchui.

Kaip minėta, M. Römerio tvirtinimu, moderni konstitucinė suvereniteto samprata kontinentinėje Europoje turėtų būti siejama su nacionalinių valstybių atsiradimu, jų vidinio ir išorinio suvereniteto teorijų formavimusi. Ši tendencija atsirado Naujaisiais laikais (XVI amžiuje) kaip tam tikras nacionalinės valstybės vidinės centralizacijos judesys iš viduramžių paveldėtos partikuliarinės visuomenės, siekiant sukurti vientisą centralizuotą monarcho valstybinę valdžią, atsiejant ją nuo vietinių feodalų valdžios ir Bažnyčios. M. Römeris šio siekio iniciatyvą visų pirma priskiria Paryžiaus universiteto teisininkams, jau minėtiems legistams, kurie kodifikuotoje Romos teisėje atrastą vientisą ir nedalomą valdžios sampratą siekė pritaikyti XVI–XVII amžiaus Prancūzijos monarchinei tikrovei.

Su renesansu ir reformacija prasidėjusi Europos visuomenių sekuliarizacija suaktyvėjo apšviestos laikų, ypač po Prancūzijos revoliucijos, o tai į XIX amžių atnešė ne tik ideologijas (visų pirma liberalizmą ir socializmą bei komunizmą), bet ir *tautos* suvereniteto sampratos populiarėjimą bei paskatino aristokratinės visuomenės nykimo procesą. Kaip teigia G. Delanty, būtent Prancūzijos revoliucijos dvasia paklojo pamatus europinei tvarkai, pagrįstai nacionalinėmis valstybėmis, o pati nacionalinės valstybės idėja „tapo europietiškos modernybės skleidėja“³⁴. Todėl XIX–XX amžiuje susikūrusioms nacionalinėms valstybėms labai svarbi tampa visuotinės pilietinės tautos (ne tik kilmingųjų) idėja pagal J. J. Rousseau teoriją.

Čia galima pateikti keletą istoriškai susiformavusių suvereniteto subjektų: valstybė, Dievas, monarchas, pilietis, teisė (konstitucija), partija, Europa (ES), parlamentas, tauta ar net pats žmogus. Šioje monografijoje būtina pažymėti, kad teisės ar konstitucijos suvereniteto idėja labiausiai susijusi su teisės viešpatavimo vertybe ir teisiniu pozityvizmu, tautos (ir parlamento) suvereniteto idėja – su demokratija, o žmogaus – su žmogaus teisių idėja ir prigimtinių teisės mokykla.

Thomas Hobbesas suverenitetą priskyrė pačiai valstybei, pavaizdavęs ją kaip personifikuotą „Leviataną“. Būtent *hobsiška* suvereno koncepcija aiškiausiai parodo

³⁴ DELANTY, G. *Europos išradimas: idėja, tapatumas, realybė*. Vilnius, 2002, p. 105–107.

valstybės, jos valdžios ir suvereniteto idėjų ir sampratų ryšį. Pasak Hobbeso, suverenai yra pati valstybė, kaip vienintelė organizuota viešoji valdžia tam tikroje teritorijoje, be kurios joks piliečių bendras sugyvenimas nėra įmanomas. Todėl valstybės piliečiai jų pačių labui privalo dalį savo teisių perleisti šiam suverenui. Beje, valstybės kaip suverenai samprata buvo priimtinausia ir M. Römeriui³⁵. Būtent apie valstybės (vidaus) suverenitą, kaip valstybės institucijų išskirtinę diskreciją visoje šalies teritorijoje „turėti teisingumo vykdymo ir teisėtą prievartos taikymo monopolį“, savo tyrimuose rašo ir Alfonsas Vaišvila³⁶.

Dievas, kaip vienintelis suvereniteto valstybėje subjektas, istoriškai plačiai buvo pripažįstamas senovės Babilone, Egipte, įvairiais žydų tautos istorijos tarpsniais, musulmonų ar krikščionių pasaulyje. Šiuo atveju tikima, kad Dievas veikia valstybėje ne tiesiogiai, o, pavyzdžiui, per faraoną, pranašą, kalifą ar imperatorių, laikiną Dievo vietininką žemėje. Čia svarbu pažymėti, kad toks mąstymas egzistuoja ir mūsų laikais kai kuriose musulmonų valstybėse, o kai kurie žydų ortodoksai iki šiol yra tos nuomonės, kad dabartinė Izraelio valstybė yra neteisėta, nes ją gali įsteigti tik ateityje į žemę atėjęs Mesijas. Romos popiežiaus įvairiais istorijos tarpsniais turėtą valstybinę pasaulietinę valdžią taip pat būtų galima priskirti prie dieviškojo suvereniteto raiškos formų. Pagal šią teoriją, Dievas, sukūręs žmogų ir pasaulį, nėra pasyvus žemiškojo gyvenimo stebėtojas, bet veikia per savo vietininką ir įsteigtą bendruomenę.

Monarchą, kaip atskirą suvereniteto subjektą, čia būtų galima taip pat išskirti, nes monarchas dažnai (ypač moderniose Europos konstitucinėse monarchijose) remiasi ne tik (ir ne tiek) dieviškuoju autoritetu, kiek tam tikra istorine tradicija. Gana taikliai monacho suvereniteto vystymosi genezę Europoje viduramžiais įvardijo Haroldas J. Bermanas, išskyręs devynias monacho valdžios savybes, susiformavusias kovoje dėl valdžios su kitais magnatais valstybėje ir Bažnyčia po vadinamosios Popiežių revoliucijos XI–XIII amžiuje: 1) karalius nebebuvo aukščiausias dvasinis, o tik pasaulietinis valdovas, dvasiniais klausimais pavaldus popiežiui; 2) karalius nebebuvo tik aukščiausiasis savo vasalų senjoras, jis turėjo valdžios įgaliojimų ne tik savo domene, bet ir visoje valstybėje; 3) svarbiausi karaliaus uždaviniai tapo – palaikyti taiką ir vykdyti teisingumą; 4) savo uždavinius karalius vykdė per profesionalius pareigūnus ir teisėjus; karaliaus vykdomoji ir teisminė valdžia išsišakojo, tapo profesionali ir biurokratinė; 5) pirmą kartą buvo įtvirtinta karaliaus teisė ir pareiga leisti įstatymus per atitinkamus pareigūnus ir institucijas; 6) karalių sukurtų teisės normų visuma sudarė naują viduramžių teisinę sistemą – karalių teisę; 7) karalius tapo konstitucine figūra, tačiau pozityvioji teisė karaliaus valdžią apribojo tam tikrais

³⁵ RÖMERIS, M. Op. cit.

³⁶ VAIŠVILA, A. *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje*. Vilnius, 2000.

konstituciniais suvaržymais; 8) politinėje ir teisinėje praktikoje karaliaus valdžią riboja įvairios karalystėje egzistavusios savavaldės korporacijos, visų pirma miestai ir bažnyčia, kurios valdžia peržengdavo teritorines karalystės ribas; 9) karaliai sudarė tarptautinį profesinį elitą, korporaciją; karaliaus valdžia priklausė nuo to, ar kiti šios korporacijos nariai pripažįsta jo valdžios teisėtumą³⁷.

Tik po minėtos karaliaus valdžios sampratos transformacijos Vakarų Europoje monacho valdžia vėlyvaisiais viduramžiais ir ypač renesanso laikotarpiu galėjo laipsniškai peraugti į suverenią pasaulietinę valdžią – savo valstybės teritorijoje aprobuojant imperatoriaus ir popiežiaus valdžios galias. Monacho suvereniteto samprata labai padėjo reformacija, kurią perėmę valstybių valdovai ne tik *de facto*, bet ir *de jure* atsiribojo nuo būtinybės savo valdžią grįsti popiežiaus ir imperatoriaus autoritetu. Galiausiai ši samprata galutinai įsitvirtino XVII amžiuje, kuris kartais net populiariai vadinamas absoliutizmo laikotarpiu, o šio suvereniteto sampratą taikliai atspindi anglų teisės tradicijoje gyvuojanti maksima, kad „karalius negali padaryti nieko neteisėto“ ir „viskas prasideda ir kyla iš jo“ (*tout fuit in luy et vient de lui al commencement*)³⁸. Be to, chrestomatiniu monacho suvereniteto reiškimosi pavyzdžiu laikoma Prancūzijos karaliaus Liudviko XIV frazė „valstybė – tai aš“, kurią jis 1655 m. ištare Paryžiaus teisėjams, nenorėjusiems įteisinti kai kurių karaliaus ediktų. Labai įdomu, kad monarchija Europoje išliko net ir po didžiųjų Naujųjų amžių socialinių politinių pokyčių ir parodė savo sugebėjimą prisitaikyti demokratijos sąlygomis ir sugyventi su tautos suvereniteto idėja.

Hansas Kelsenas būtent konstituciją matė teisės piramidės viršūnėje, o pastarosios legitimaciją rėmė „pamatine (teisės) norma“, kitais žodžiais tariant, čia teisės egzistavimo pamatas yra ne koks nors kitas suverenai, o teisė, kuri pati save ir legitimuoja. H. L. A. Harto „pripažinimo taisyklė“ taip pat yra bandymas visą teisinę sistemą pagrįsti ne kuo nors kitu, o pačia teise. Todėl čia galima kalbėti ir apie pačios teisės, įkūnytą konstitucijoje, suverenai idėją, kartu reiškiančią, kad visa valstybės valdžia turi paklusti objektyviai ir teisingai teisei ir jos esmę įkūnijančiai konstitucijai³⁹. Teisės kaip suverenai sampratą (per teisės viešpatavimo principą) puikiai išreiškia 1789 m. Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos 3 straipsnis, kuriame teigiama, kad joks organas ar individas negali turėti valdžios, kuri nebūtų jam (teisės) suteikta, ir, pavyzdžiui, 1947 m. Italijos konstitucijos 1 straipsnis, kuriame teigiama, jog tautos suvereniteto riboja konstitucija – taip netiesiogiai pripažįstant

³⁷ BERMAN, H. J. *Teisė ir revoliucija: Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius: Pradai, 1999, p. 537–538.

³⁸ DICEY, A. V. *Konstitucinės teisės studijų įvadas*. Vilnius, 1998, p. 129.

³⁹ Apie analogišką požiūrį į Anglijos teisinę sistemą ir konstituciją žr. ALLAN, T. R. S. *The sovereignty of law. Freedom, Constitution and Common Law*. Oxford University Press, 2015.

konstitucijai aukštesnę galią net už patį titulinį suvereną – tautą⁴⁰. Panašiai galima interpretuoti ir prancūzų konstitucionalistą Bertrاندą Mathieu, teigiantį, jog konstitucija yra (tautos) suvereniteto pasireiškimo aktas, taip susiejant patį suvereną ir jo reiškimosi judesį, nes būtent konstitucija ir įtvirtina tautos suverenitetą (ir, atvirkščiai)⁴¹.

Reikia pasakyti, kad teisės viešpatavimą galima suprasti tiek kaip tam tikrą teisinę vertybę (principą), tiek ir suvereniteto sampratos požymį. Teisės kaip suverenito idėją ypač išplėtojo šiuolaikinė konstitucionalizmo tradicija, pasireiškianti teisės aktų konstitucingumo kontrole, kurią vykdo aukščiausieji ar konstituciniai teismai. Aukščiausiasis ar konstitucinis teismas, interpretuodamas ir net keisdamas pradinę konstitucijos sampratą, tampa teisės (šiuo atveju – konstitucijos, kaip visos teisinės sistemos esmės ir pagrindo) suvereniteto garantu. Tačiau apie teisės viešpatavimą kaip konstitucinę vertybę ir apie konstitucijos viršenybę kaip vieną iš teisės viešpatavimo principų plačiau rašoma kitose šios studijos dalyse.

Vis dėlto vadinamieji Naujieji laikai Vakarų pasaulyje išpopuliarino *tautos suvereniteto* sampratą, kuri šiuo metu vyrauja Vakarų teisės tradicijoje. Tačiau *tautos* samprata net ir šioje tradicijoje nėra vienareikšmė. Pavyzdžiui, Abiejų Tautų Respublikos tautos samprata apima išimtinai kilminguosius – bajorus (šlėktą). J. J. Rousseau visuomeninės sutarties teorijoje tautos (kaip *populus*) samprata jau aprėpia visus valstybės gyventojus, o XIX amžiaus nacionalinis atgimimas atnešė istorinės etninės tautos (*natio*) suvereniteto idėją. Tautos kaip *populus* idėja buvo priimtinesnė britų, prancūzų ir amerikiečių konstitucinei tikrovei, o vokiečių konstitucinė tautos samprata jau nuo pat istorinės teisės mokyklos susiformavimo XIX amžiuje labiau siejama su tauta kaip *natio*. Pagaliau su tautos suvereniteto idėja susijusi ir Anglijos konstitucinėje teorijoje bei praktikoje pripažįstama *parlamento suvereniteto* koncepcija. Anglijoje jau XVII amžiaus antroje pusėje parlamentas buvo suprantamas kaip mažas visos visuomenės modelis, įtraukiantis visus visuomenės sluoksnius: monarchą, aristokratus (Lordų rūmai) ir besiformuojantį trečiąjį luomą, o vėliau – ir paprastus piliečius (Bendruomenių rūmai) ir sudarantis „trinarę instituciją, kuri yra suvereni ir aukščiausia“ ir reiškia neribotą parlamento (tiksliau – „karaliaus parlamente“) įstatymų leidybos galią. Pasak A. V. Dicey, parlamento suvereniteto principas reiškia neribotą parlamento įstatymų leidybos kompetenciją, kai „joks asmuo ar asmenų grupė pagal Anglijos konstituciją negali išleisti akto,

⁴⁰ „La sovranità appartiene al popolo, che la esercita nelle forme e nei limiti della Costituzione“. 1947 m. Italijos konstitucijos tekstą žr., pvz., <http://www.senato.it/1024>.

⁴¹ Pvz., žr., MATHIEU, B. *Qu'est-ce que la Constitution?*: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/la-constitution/la-constitution-de-1958-en-20-questions/la-constitution-en-20-questions-question-n-1.16617.html>

kuris paneigtų ar prieštarautų parlamento aktui“⁴². Šis principas lėmė, kad iki šiol Anglijoje nėra rašytinės konstitucijos ir parlamento aktų teisminės (konstitucinės) kontrolės mechanizmo.

Pagaliau net šiuolaikinę prigimtinių žmogaus teisių idėją galima suprasti remiantis suvereniteto samprata, nes pagal šią idėją jokia viešoji valdžia niekada negali pažeisti tam tikrų žmogaus teisių (pavyzdžiui, jo teisės į gyvybę), kurioms suteikiamas visiškai savarankiškas ir autonominis teisinis statusas.

Apibendrinant tai, kas pasakyta, galima konstatuoti, kad skirtingos suvereniteto sampratos ne tik egzistavo skirtingu istorijos laikotarpiu, bet net ir tuo pačiu metu toje pačioje valstybėje galėjo koegzistuoti keletas pirmiau minėtų suverenų. Be to, svarbu pabrėžti, kad suvereniteto koncepcija yra platesnė nei viešosios valdžios fenomenas, nes gali apimti tokias suverenito sampratas, kaip antai pati valstybė, teisė ar net žmogaus teisės.

⁴² DICEY, A. V. *Konstitucinės teisės studijų įvadas*. Vilnius, 1998, p. 36.

II. Pamatinės konstitucinės vertybės: teisės viešpatavimas, demokratija ir žmogaus teisės

Konstitucinės vertybės galėtų būti trečiasis konstitucijos ir konstitucionalizmo elementas. Teisės vertybėmis yra laikomos tos moralinės ir politinės vertybės, kuriomis turėtų remtis konkrečios visuomenės viešasis gyvenimas. Nors, viena vertus, jos pačios būna įtvirtintos konstitucijos tekste, tačiau, kita vertus, šios vertybės peržengia teisės ir konstitucijos ribas. Minėta, kad Vakarų teisės tradicijoje svarbiausios konstitucinės vertybės galėtų būti laikomos: teisės viešpatavimas, demokratija ir žmogaus teisių apsauga. Taip pat minėta, kad šios trys vertybės yra neatsiejamai susijusios bei susipynusios ir išplaukia viena iš kitos, maža to, kiekviena iš jų legitimuoja kitas dvi. Analogišką idėją apie šių trijų konstitucinių vertybių Vakarų tradicijoje susipynimą, viena kitos papildymą ir priklausymą viena nuo kitos galima rasti ir žymaus vokiečių socialinio filosofo Jürgeno Habermaso darbuose⁴³.

Idomu, kad būtent šios vertybės įtvirtintos dabartinės Norvegijos konstitucijos 2 straipsnyje, jame teigiama, jog „Konstitucija garantuoja demokratiją, teisinę valstybę ir žmogaus teises“⁴⁴. Beje, būtent šitoks požiūris į konstitucines vertybes atsispindi 2004 m. pasirašytoje (bet neratifikuojoje) Sutartyje dėl Konstitucijos Europai (angl. *the Treaty establishing Constitution for Europe*⁴⁵) ir prie Europos Tarybos įsteigtos vadinamosios Venecijos komisijos (angl. *European commission for democracy through law*) veiklos principuose, nes komisija savo statute taip pat

⁴³ Žr. HABERMAS, J. Constitutional democracy. A paradoxical union of contradictory principles? *Political theory*, December 2001, p. 766–772. Tiesa, čia autorius ypač pabrėžia demokratijos ir žmogaus teisių susipynimą, tačiau straipsnyje vis dėlto minimas ir teisės viešpatavimo principas, pvz.: „teisės viešpatavimo idėja, kuri anksčiau buvo išreikšta žmogaus teisių sampratoje [...] pasirodo kaip antras [demokratijos] legitimacijos pagrindas. Tai iškelia klausimą, kaip demokratija yra susijusi su konstitucionalizmu [...]“. Dvi šios sampratos yra susipynusios [...]. Šiame kontekste Konstitucinio ar Aukščiausiojo teismo statusas ir funkcijos įžiebė debatus apie demokratijos ir teisės viešpatavimo santykį [...], kuris paradoksaliai tampa sudedamąja demokratijos etoso dalimi“ (vertimas iš anglų kalbos V. V.).

⁴⁴ Norvegijos konstitucijos vertimą į anglų kalbą žr., pvz., <https://www.stortinget.no/en/Grunnlovjubileet/In-English/The-Constitution-Complete-text/>.

⁴⁵ 1-2 straipsnis. Sąjunga steigama žmogaus orumo, laisvės, demokratijos, lygybės, teisės viešpatavimo ir žmogaus teisių apsaugos, apimant ir mažumų teises, vertybių pagrindu. *Official Journal of the European Union*, C 310, Vol. 47, 16.12.2004. Šioje studijoje žmogaus orumo, laisvės ir lygybės vertybės yra traktuojamos kaip žmogaus teisių sampratos sudedamosios dalys.

išskyrė šias tris vertybes: teisės viešpatavimą, demokratiją ir žmogaus teises⁴⁶. Beje, konstitucionalizmo sampratai būtent minėtas tris vertybes priskiria ir kai kurie britų konstitucionalistai⁴⁷. Taigi galima drąsiai teigti, kad konstitucionalizmo, kaip trijų pagrindinių vertybių sąveikos, samprata yra giliai įsišaknijusi šiuolaikinėje Vakarų teisės tradicijoje. Maža to, galima teigti, kad tiek teisės viešpatavimo samprata šiuolaikinėje Vakarų teisės tradicijoje apima demokratijos ir žmogaus teisių apsaugos vertybes, tiek ir, atvirkščiai, – plačioji demokratijos samprata gali apimti teisės viešpatavimo ir žmogaus teisių institutus. Pagaliau šiuolaikinis žmogaus teisių diskursas taip pat galimas tik esant teisės viešpatavimo ir demokratijos sąsajai⁴⁸. Kadangi šios konstitucinės vertybės yra daugiabriaunės ir pakankamai plačios, todėl šioje monografijoje kiekviena iš jų bus atskleidžiama remiantis siauresnės apimties konstituciniais principais ir bruožais, detalizuojančiais kiekvieną iš šių vertybių.

1. Teisės viešpatavimas kaip konstitucinė vertybė

Konstitucijos ir konstitucionalizmo idėjos išplitimas turbūt yra vienas iš ryškiausių *teisės viešpatavimo* idėjos pasireiškimų⁴⁹. Jau buvo minėta, kad teisės viešpatavimas kartais siejamas net su teisės kaip suvereno idėja ir reiškia jos tam tikrą pirmumą prieš valstybę ir viešąją valdžią bei galimybę jai egzistuoti tarsi pačiai iš savęs, t. y. be valstybės ar jos viešosios valdžios. Tačiau visada teisės viešpatavimo idėja yra suprantama kaip viešosios valdžios ribojimo mechanizmas (visų pirma per rašytinę teisę, valdžių padalijimą ir teismų nepriklausomybę). Tokia teisės viešpatavimo samprata istorijos bėgyje leisdavo legitimuoti sukilimą prieš patį titulinį suveroną, kuris pats pažeidžia teisės viešpatavimo principą (tai labai aiškiai įvardijo Johnas Locke'as).

Kalbant apie teisės viešpatavimą Vakarų teisės tradicijoje, visų pirma reikėtų pažymėti, kad jis yra kildinamas iš antikos kultūrinio paveldo ir siejamas su Platono ir Aristotelio filosofija (ypač su „mišrios“ valdymo formos) bei romėnų teise, t. y. su rašytinės teisės paplitimu ir jos skirstymu į privatinę (*ius privatum*) bei viešąją

⁴⁶ ET Ministrų komiteto 2002 m. vasario 21 d. patvirtintą Venecijos komisijos statutą galima rasti http://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=01_01_Statute.

⁴⁷ ALDER, J. *Constitutional and administrative law*. Macmillan, 1994, p. 38–42.

⁴⁸ Beje, šių trijų konstitucinių vertybių sąsajas pažymi ir A. VAIŠVILA studijoje *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje*. Vilnius, 2000, p. 67–69.

⁴⁹ Teisės viešpatavimo principas pasireiškia ir tarptautinės teisės išsivystymu šiuolaikinėse demokratijose, tačiau pastarasis fenomenas bus analizuojamas tik nagrinėjant vadinamąsias Lietuvos nepriklausomybės deklaracijas.

teisę (*ius publicum*), pastarajai priskiriant valdžios santykių reguliavimą. Šiai dichotomijai pagrįsti paprastai cituojama Domicijaus Ulpiano formulė: *publicum ius est quad ad statum rei Romanae spectat, privatum quad ad singulorum utilitatem* (viešoji teisė yra ta, kuri priklauso Romos valstybės statusui, o privatinė – atskirų asmenų interesams)⁵⁰. Nors viešoji teisė romėnų teisininkų nebuvo taip išpuoselėta kaip privatinė, vis dėlto jau pats viešosios teisės įtraukimas į teisinę sistemą rodė randantis teisinės valstybės principą, pagal kurį net ir pats suverenas ar įstatymų leidėjas turi būti saistomas teisės *per se*. Taip pat svarbu pabrėžti, kad romėnų teisė pripažino ir tam tikrą viešosios teisės pirmenybę privatinės teisės atžvilgiu pagal principą *ius publicum privatum pactis mutari non potest*⁵¹. Taip pat teisės viešpatavimo idėją puikiai išreiškia antikines šaknis turintis posakis: *non rex est lex, sed lex est rex* bei teisės principas *pacta sunt servanda*.

Viduramžių filosofai šį teisės klasifikavimą išplėtė į dieviškąją (*ius divinum*) ir žmogiškąją teisę (*ius humanum*). Būtent *ius publicum* (ir *ius divinum*) iš dalies galima laikyti šiuolaikinės konstitucinės teisės atitikmeniu. Beje, jau pats rašytinės teisės (*ius scriptum*) įsigalėjimas yra teisinės valstybės idėjos reiškimas, nes kiekviena rašytinė taisyklė riboja suvereną bent jau tuo, kad, ją užrašius ir paskelbus, jis turi veikti ne arbitraliai, o remdamasis šia rašytine teise. Tai galima taikyti visiems rašytinės teisės šaltiniams nuo antikinės Dvylikos lentelių įstatymų iki viduramžių statutų Europoje (įskaitant ir XVI amžiaus Lietuvos Statutus) bei šiuolaikinių konstitucijų. Romėnų teisės principas *ubi ius ibi remedium* taip pat galėtų būti suprantamas ne tik kaip materialinės ir procesinės teisės santykis, bet ir kaip atspindintis konstitucionalizmo ir teisės viešpatavimo vertybė⁵². Beje, pagal anglosaksų teisės tradiciją jau nuo Naujųjų laikų kai kurie teisininkai pritarė minčiai, kad Anglijos valdymo sistema visada rėmėsi tam tikra „senąja konstitucija“ (angl. *ancient constitution*) ar pamatine (fundamentine) norma, kildinama iš *common law* teisės principų, kuri leido tam tikrais atvejais riboti karaliaus valdžią ir garantuoti teismų nepriklausomumą.

Pasak Mykolo Römerio, teisės viešpatavimo idėja Europoje atgimė kartu su universitetų atsiradimu XII amžiuje ir ypač buvo išpopuliarinta XVI amžiaus jau

⁵⁰ Cituota iš KAZLAUSKIENĖ, R. *Viešoji teisė Lietuvos Statutuose ir jos išliekamoji vertė šiuolaikinei Lietuvos teisei sistemai*. Daktaro disertacija. Vilnius: MRU, 2009, p. 19.

⁵¹ Pagal šį principą, viešoji teisė negali būti keičiama privatinės teisės nuostatomis. Žr. *Op. cit.*, p. 21.

⁵² Įdomų šio principo susiejimą su teisės viešpatavimu pateikia JAV Aukščiausiojo teismo pirminkas Johnas Marshallas *Marbury v. Madison* (1803) byloje, pritariantis nuomonei, jog Prezidento paskirtas teisėjas, kurio paskyrimo nekontrasignavo valstybės sekretorius, turi teisę reikalauti šios kontrasignacijos: „Jungtinių Valstijų valdžia yra teisė, o ne žmonių valdžia. Ji nustotą tokia buvus, jei teisė nenumatytų priemonių, kaip atkurti pažeistą asmens teisę“ (vertimas V. V.). Cituota iš RENQUIST, W. H. *The Supreme Court*. Alfred A. Knopf. New York, 2006, p. 29.

minėtų Prancūzijos teisininkų, vadinamų legistais. Reikia priminti, kad Hansas Kelsenas aukščiausią teisės šaltinį kildino iš tam tikros mistinės „paminės normos“, grindžiančios visą teisinę sistemą, taigi ieškojo, kaip būtų galima sukurti save pačią pagrindžiančią teisinę sistemą, nepriklausomą nuo kitų suverenų. Šią H. Kelseno idėją galima siesti ir su ta konstitucionalizmo tradicija, pagal kurią konstitucija yra ne tik visuomenės steigiamasis aktas, bet ir tam tikras valstybės teisinės sistemos šventraštis bei vertybė *per se*. Juk pats terminas *konstitucija*, kaip paties suvereno teisės šaltinis, iš Romos imperijos buvo perimtas kanonų teisės, per kurią atkeliavo iki Naujųjų laikų, kai XVIII amžiaus pabaigoje JAV kontinentinis kongresas išgarsino jį visame pasaulyje kaip reiškiantį modernios valstybės viešosios valdžios aukščiausiosios galios teisės aktą. Remiantis tokia konstitucijos samprata galima įžvelgti jos tam tikrą sakralumą, apie kurį mums primena jos aukščiausiasis hierarchinis statusas, stabilumas, ypatingas turinys, tradicija ją rašyti pradedant didžiąja raide, preambulės apeliacija į dievybę ar kitas svarbiausias visuomenės sugyvenimo vertybes. Kitais žodžiais tariant, konstitucija teisės viešpatavimo kontekste pasirodo kaip esmingiausių teisės bruožų koncentracija vienoje vietoje, kaip teisės simbolis *par excellence* arba kaip teisės sakralumo „hierofanija“ (pasirodymas) pernelyg profaniškoje šiuolaikinėje teisinėje tikrovėje, kalbant fenomenologiniais terminais⁵³. Būtent konstitucijos ir joje įtvirtintų idėjų, vertybių ir principų egzistavimas leidžia nepasimesti šiuolaikinėje *soft law*, visuotinio juridizavimo ir tam tikro teisinio chaoso tikrovėje.

Anglų kalbos termino *rule of law* išpopuliarėjimas Europoje tradiciškai siejamas su anglosaksų teisės tradicija, pagal kurią, net viduramžiais Anglijos karaliai turėjo paklusti teisei, o žinomiausias šio monarcho kaip suvereno valdžios ribojimo pavyzdys yra 1215 m. *Magna Charta* dokumentas. Moderniais laikais šio principo kaip britiškojo konstitucionalizmo pagrindo išpopuliarinimas visų pirma priskiriamas A. V. Dicey, kuris šį principą, remdamasis Edwardo Coke'o ir Williamo Blackstone'o įžvalgomis, aiškiai įvardijo pamatiniu angliškos konstitucijos principu (*fundamental principle of the constitution*)⁵⁴. Šį terminą populiarinti padėjo ir amerikietiška konstitucionalizmo tradicija, ypač išsiplėtojusi XVIII amžiaus antroje pusėje diskusijose dėl atskirų valstijų ir federalinės konstitucijos priėmimo. XX amžiuje žymiausios teisės viešpatavimo metaforos buvo Kelseno „paminė norma“, Harto „pripažinimo taisyklė“, o šiuolaikiniame amerikietiška teisiniame ir politiniame diskurse – Ronaldo Dworkino „teisės imperija“⁵⁵, kur jis teisės viešpatavimą supranta kaip tam tikrą

⁵³ Apie tai daugiau žr. VAIČAITIS, V. *Hermeneutinė teisės samprata ir konstitucija*. Vilnius, 2008, p. 10.

⁵⁴ Žr. DICEY, A. V. *Konstitucinės teisės studijų įvadas*. Vilnius, 1999, p. 139.

⁵⁵ DWORKIN, R. *Teisės imperija*. Lietuviškas vertimas Karolio Klimkos. Vilnius, 2005.

tinkamą kryptimi (Vakarų teisės tradicijos) besivystantį ir teisingus atsakymus randantį bei (su teismų pagalba) nuolat save reinterpretuojantį „integralios teisės“ ir visos visuomenės egzistavimo pagrindą.

Teisės viešpatavimo principas tradiciškai siejamas su tuo, kad viešojo valdžia visoje savo veikloje turi remtis galiojančia teise (ir ją atitikti), t. y. su *teisinės valstybės* principu siaurąja arba formaliąja procedūrine reikšme. Šitokia teisės viešpatavimo siauroji samprata Europoje daugiausia vyravo iki pat Antrojo pasaulinio karo. Vokiečių teisės tradicijoje ji žinoma *Rechtsstaat* pavadinimu, prancūzų teisinėje kultūroje *l'état de droit*, o šių terminų tiesioginis vertimas į lietuvių kalbą ir yra „teisinė valstybė“. Ši teisės viešpatavimo principo samprata (ypač remiantis teisiniu pozityvizmu) gali būti vadinama procedūrine, nes, pagal ją, viešojo valdžia savo funkcijas turi grįsti remdamasi aiškiomis ir galiojančiomis taisyklėmis bei teisės procedūromis, nesvarbu, kad ir koks būtų šių taisyklių turinys⁵⁶. Johnas Finnis tokią sampratą vadina *teisėtumu* (angl. *principle of legality*)⁵⁷.

Beje, „prancūziškos tradicijos“ teisėtumo principu grįstą teisinės valstybės idėją prieš karą Lietuvoje savo darbuose populiarino Mykolas Römeris, jos atsiradimą tradiciškai siedamas su Valstybės tarybos (*Conseil d'Etat*) ir specializuotų administracinių teismų, kurių vienas iš uždavinių yra piliečių teisių apsauga prieš valstybės institucijas, atsiradimu. Vis dėlto XX amžiaus patirtis parodė, kad teisės viešpatavimo aiškinimas remiantis tik procedūriniu teisėtumu (ypač teisinio pozityvizmo kultūros kontekste) neapsaugo nuo demokratijos atsisakymo galimybių ir autoritarinių režimų įsigalėjimo. Taigi teisės viešpatavimo samprata formalaus teisėtumo požiūriu yra nors ir būtinas, tačiau nepakankamas šiuolaikinio konstitucionalizmo bruožas, todėl remiantis Vakarų teisės tradicija ją reikia papildyti kitais teisės viešpatavimo sampratos sudedamaisiais principais ir suvokti kartu su kitomis konstitucinėmis vertybėmis (demokratijos ir žmogaus teisių apsaugos). Beje, buvo minėta, kad teisinės valstybės principas taip pat siejamas su socialinės (socialiai orientuotos) ir gerovės valstybės idėjomis, kurios šiame darbe nebus plačiau nagrinėjamos.

Taigi, apibendrinant šį skyrelį remiantis R. Brague'o „Europos (Vakarų tradicijos) tapatybės“ koncepcija, galima konstatuoti, jog idėją, kad su teisės pagalba galima sukurti tokią valstybę (jos valdymo formą), kurioje nebūtų prievartos, o jos egzistavimo pagrindas būtų asmeninis ir socialinis teisingumas, – galima laikyti Vakarų teisės

⁵⁶ Panašiai (t. y. formaliai legalistiškai) teisinės valstybės (lenk. *państwo prawa*) sampratą šiuolaikinėje lenkų teisėje aiškina ir Wojciech Lamentowicz. Žr. LAMENTOWICZ, W. *Šių laikų valstybė*. Vilnius, 1998, p. 72.

⁵⁷ Žr., pvz., FINIS, J. Invoking the Principle of Legality against the Rule of Law, in EKINS, R. (ed), *Modern Challenges to the Rule of Law*. LexisNexis, Wellington, 2011.

tradicija, kuri antikoje reiškėsi kaip „mišrios“ valdymo formos paieška, viduramžiais kaip privatinės ir viešosios teisės tipologijos išgryninimas, humanizmo ir renesanso epochoje kaip teisės kodifikavimo ir sisteminimo judesys, apšvietos laikotarpiu kaip rašytinės konstitucijos idėjos išplitimas, o moderniaisiais laikais kaip valdžių padalijimo ir konstitucingumo kontrolės išpopuliarėjimas Vakarų demokratijose.

Taigi, *rule of law* terminas į lietuvių kalbą gali būti verčiamas bent trejopai: *teisės viešpatavimas*, *teisės viršenybė* ir *teisinė valstybė*, tačiau šioje studijoje bus vartojamas teisės viešpatavimo terminas, jis, autorių nuomone, geriausiai atitinka *rule of law* principo šiuolaikinę prasmę⁵⁸. Beje, 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulėje vartojant teisinės valstybės terminą visų pirma siekiama pabrėžti *valstybės* (o ne teisės) kūrimo ar steigimo momentą, o Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas šį terminą perskaitė visų pirma *teisės* (viešpatavimo) principo prasme, nes *teisinė valstybė*, vadovaujantis šiuolaikine Vakarų demokratijos tradicija, ir turi būti kuriama remiantis teisės viešpatavimo ir kitomis konstitucinėmis vertybėmis. Todėl neatsitiktinai Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje teisinės valstybės principo terminas, suprantamas teisės viešpatavimo kaip konstitucinės vertybės prasme, yra bene plačiausiai išplėtotas konstitucinis principas.

Taigi, remiantis šiuolaikine konstitucionalizmo tradicija, būtų galima skirti bent tris *teisės viešpatavimo* elementus, tačiau jų sąrašas neturėtų būti suprantamas kaip baigtinis, tai: 1) konstitucijos viršenybės, 2) valdžios galių ribojimo ir 3) teisingumo principai.

1.1. Konstitucijos viršenybės principas

Visų pirma teisės viešpatavimo kaip konstitucinės vertybės turinio elementas galėtų būti siejamas su konstitucijos viršenybės principu. *Konstitucijos viršenybė* reiškia teisės aktų hierarchiją pripažįstančią teisinę sistemą, kurios piramidės viršūnėje yra pati konstitucija ir kurią savo ruožtu turi atitikti visi kiti teisės šaltiniai. Konstitucijos viršenybė kyla visų pirma iš to, kad ji yra aukščiausiosios (steigiamosios) valdžios arba suvereno aktas. Šiuo požiūriu konstitucija kartais yra vadinama pamatiniu įstatymu (vok. *Grundgesetz*). Konstitucijos kaip „aukščiausiosios teisės“ nacionalinėje teisinėje sistemoje samprata bene pirmą kartą tiesiogiai buvo įvardyta 1787 m. JAV konstitucijoje (angl. *the Constitution shall be the supreme law of the land*). Minėta,

⁵⁸ Būtent taip *rule of law* principas yra išverstas ir garsiosios DICEY, A. V. knygos *Introduction to the study of the law of the Constitution* lietuviškame vertime (Vilnius: Eugrimas, 1998. Iš anglų kalbos vertė Lolita Raudienė ir Ridas Petkus).

kad konstitucijos kaip aukščiausiosios teisės ir pamatinės normos⁵⁹ paradigma yra turbūt labiausiai paplitusi konstitucijos samprata. Kaip parodė konstitucinė valstybių praktika, formalus konstitucijos viršenybės principas, numatytas konstitucijos tekste, realiai gali būti garantuotas tik kartu su kitais principais: konstitucijos stabilumo, jos tiesioginio taikymo ir konstitucingumo kontrolės. *Konstitucijos stabilumas* reiškia ypatingą (dažniausiai sudėtingesnę) jos priėmimo ir keitimo tvarką kaip būtiną jos viršenybės užtikrinimo sąlygą. Pavyzdžiui, JAV konstitucijoje numatyta gana sudėtinga jos keitimo tvarka, reikalaujanti ne tik 2/3 daugumos dviejų rūmų parlamente, bet ir pataisos ratifikavimo 3/4 valstijų įstatymų leidybos institucijose. Konstitucijos stabilumas reiškia ir tai, kad būtent pati konstitucija (o ne kas kitas) ir nustato savo aukščiausiąjį statusą ir keitimo (ar nekeičiamumo) tvarką⁶⁰. O *konstitucijos tiesioginio taikymo* principas taip pat padeda garantuoti jos viršenybę, nes, teismams negalint tiesiogiai taikyti konstitucijos nuostatų, konstitucijos viršenybė tampa sunkiai pasiekiamas tikslas.

Konstitucingumo kontrolės praktikos atsiradimo chrestomatinis pavyzdys yra atskleistas 1803 m. JAV Aukščiausiojo teismo sprendime *Marbury v. Madison*. Vienoje iš labiausiai žinomų JAV Aukščiausiojo teismo sprendimo frazėje yra teigiama, jog būtent teisminės valdžios kompetencija ir pareiga yra pasakyti, ką konkrečiu atveju reiškia teisė (angl. *it is emphatically the province and duty of the judicial department to say what the law is*)⁶¹. Šiame sprendime Aukščiausiasis teismas, gana plačiai interpretuodamas JAV konstitucijos III straipsnį, kuriame teigiama, jog „teisminė valdžia Jungtinėse Valstijose suteikiama vienam Aukščiausiajam teismui ir tiems žemesniems teismams, kuriuos konkrečiu laiku įsteigs Kongresas“, faktiškai pripažino Kongreso priimtą įstatymą negaliojančiu. Nors tokia drąsi JAV Aukščiausiojo teismo pozicija anglosaksų teisės tradicijoje (ypač, jei ji perauga į teisminę aktyvizmą), kur nuo XVII amžiaus pabaigos vyravo stipri parlamento suvereniteto samprata, net dabar kartais sulaukia tiek politinės, tiek teisinės bendruomenės kritikos, tačiau būtent ji XX amžiuje tapo pavyzdžiu kontinentinėje Europoje perimant parlamento aktų konstitucingumo kontrolės modelį. Be to, pagal kontinentinės Europos teisės

⁵⁹ Štai A. Hamiltonas, įtikindamas valstijas pritarti JAV federalinei konstitucijai, teigia, jog „teismai konstituciją turi traktuoti kaip pamatinį (fundamentinį) įstatymą (angl. “A constitution must be regarded by the judges as fundamental law... The Constitution ought to be preferred to the statute.”). Žr., pvz., *Federalist* No 78, in BEEMAN, R. *The penguin guide to the United States Constitution*. Penguin books, 2010, p. 112–113.

⁶⁰ Tai puikiai įvardija Egidijus Jarašiūnas, cituodamas belgų konstitucionalistą Francis Delpérée. Žr. JARAŠIŪNAS, E. *Pratarmė. Šiuolaikinė konstitucija: studijos apie užsienio šalių konstitucinį reguliavimą*. Vilnius: MRU, 2005, p. 7.

⁶¹ JAV Aukščiausiojo teismo sprendimo *Marbury v. Madison* tekstą žr., pvz., <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/5/137>.

tradiciją (yra nedidelių išimčių) tai reiškia ir tai, kad svarbiausias ir pagrindinis konstitucijos nuostatų aiškintojas ir taikytojas yra konstitucinis teismas, specialio konstitucingumo kontrolės institucija. Taigi konstitucingumo kontrolės principo samprata yra tiesiogiai susijusi su minėtu *konstitucijos tiesioginio taikymo* principu, kuris reiškia, kad savo pažeistas teises asmuo gali teisme ginti tiesiogiai remdamasis konstitucija, net be atskiros nuorodos į ją detalizuojantį įstatymą. Būtina pabrėžti, kad konstitucingumo kontrolė yra vienas iš svarbiausių ne tik teisės viešpatavimo, bet ir modernaus konstitucionalizmo sampratos bruožų.

Pagal konstitucingumo kontrolės principą konstitucijos ir konstitucinio (aukščiausiojo) teismo jurisprudencijos santykį būtų galima pavaizduoti remiantis, pavyzdžiui, žydų Toros ir Talmudo (ar musulmonų Korano ir Sunos) santykiu. Viena vertus, Talmudas remiasi Tora ir yra jos teksto interpretacija, pritaikyta konkrečioms atvejams ir problemoms spręsti, kita vertus, Talmudas įgyja tokią pat sakralinę vertę, jis yra tarsi Toros tąsa ir be jo Tora negalėtų būti taikoma kasdienybėje. Čia būtų galima paminėti ir žydų rabiniškoje tradicijoje susiformavusį midrašą. Midrašas yra visuminis sisteminis Toros, Pranašų ir Išminties knygų susiejimas, o midrašinio interpretavimo būdu gautas naujas tekstas yra prilyginamas pačiai Torai. Todėl remiantis šia tradicija konstitucinio teismo dinamiškos jurisprudencijos išgauta nauja konstitucinė nuostata ar principas, kurio formaliai nėra konstitucijos tekste, galėtų būti laikoma konstitucijos teksto tąsa, prilygstanti pačiai konstitucijai. Aišku, toks konstitucinis principas ar nuostata neturėtų prieštarauti konstitucijos tekstui, o turėtų išplaukti iš pačios konstitucijos dvasios ar visuminio sisteminio aiškinimo⁶².

1.2. Valdžios galių ribojimo principas

Kita teisės viešpatavimo kaip konstitucinės vertybės sudedamoji dalis galėtų būti valdžios galių ribojimo principas. Aišku, valdžios galių ribojimas yra neatsiejamai susijęs ir su demokratijos bei žmogaus teisių vertybėmis, tačiau vis dėlto teisės viešpatavimo principo esmė kaip tik ir yra valdžios koncentravimo vienoje rankose ribojimas, todėl, manytume, valdžios galių ribojimo principo priskyrimas teisės viešpatavimo sampratai yra tinkamesnis. Nors valdžios galių ribojimo ir valdžių padalijimo principai kartais vartojami kaip sinonimai, šios monografijos autorių nuomone, valdžios galių ribojimo principas yra platesnis ir apima tokius elementus: valdžių padalijimas, subsidiarumas, proporcingumas, valdžios atskaitomybė visuomenei ir kt.

⁶² Apie *midrašinę* konstitucijos interpretavimo sampratą žr. VAIČAITIS, V. *Hermeneutinė teisės samprata ir konstitucija*. Vilnius: Justitia, 2009, p. 34–35.

1. Vienas žinomiausių valdžios galių ribojimo principo reiškimosi būdų, be abejo, yra *valdžių padalijimas*. Kaip teigia Egidijus Jarašiūnas, „valdžių padalijimas – kertinis konstitucionalizmo akmuo“⁶³. Šio principo aiškus suformulavimas siejamas su prancūzų teisininko Montesquieu idėja, jog „jei įstatymų leidžiamoji ir vykdomoji valdžia susijungs viena su kita, tai laisvės nebus. [...] Nebus laisvės ir tuomet, jei teisminė valdžia neatskirta nuo įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios“. Pirmu atveju patys „teisėjai bus įstatymų leidėjai“, o antruoju – „teisėjai įgyja galimybę tapti pavergėjais“⁶⁴. Panašias idėjas kiek anksčiau buvo išsakęs ir anglų filosofas Johnas Lockas, teigdamas, jog „įstatymų leidėjas negali perleisti įstatymų leidybos jokiai kitai valdžiai, nes ši valdžia jam buvo deleguota pačių žmonių“⁶⁵.

Valdžių padalijimas (kartu su žmogaus teisių apsaugos garantijomis) kaip konstitucinis principas tiesiogiai pirmą kartą buvo paminėtas 1776 m. Virdžinijos žmogaus teisių deklaracijoje (angl. *that the legislative and executive powers of the state should be separate and distinct from the judiciary*)⁶⁶ ir 1789 m. Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijoje (pranc. *toute société dans laquelle la garantie des droits n'est pas assurée, ni la séparation des pouvoirs déterminée, n'a point de Constitution*), todėl šį principą neabejotinai galima laikyti savarankiška konstitucine vertybe šalia demokratijos, žmogaus teisių ir teisės viešpatavimo. Vis dėlto šiame tyrime valdžių padalijimas analizuojamas kaip teisės viešpatavimo vertybės sudedamoji dalis ne siekiant susiaurinti valdžių padalijimo principo reikšmę, o dėl konstitucinių vertybių tipologijos patogumo.

Konstitucinėje komparatyvistikoje turbūt geriausiai žinomas yra 1787 m. JAV konstitucijoje atspindėtas siekis laikyti griežtos trijų valdžių padalijimo koncepcijos valstybės institucinėje sąrangoje. Tačiau, istoriškai vertinant, viešosios valdžios koncentracijos vienos rankose išskaidymo idėja, kaip galių pasiskirstymas tarp vienasmenio monarcho, grupinės aristokratijos ir daugumos, buvo žinoma jau Aristoteliui, o Romos Respublikoje šis „mišraus valdymo“ pavyzdys reiškėsi valdžios galių pasiskirstymu tarp konsulų, Senato, magistratų ir tautos susirinkimo. Moderniais laikais valdžių padalijimo idėjos išplėtojimas yra siejamas su Hobbeso, Locke'o ir ypač Montesquieu įvardytu įstatymų leidžiamosios, vykdomosios ir teisinės valdžios

⁶³ JARAŠIŪNAS, E. Valdžių padalijimo principas: samprata ir keletas interpretavimo problemų konstitucinėje jurisprudencijoje. *Lietuvos konstitucinė teisė: raida, institucijos, teisių apsauga, savivalda*. Vilnius: MRU, 2007, p. 135.

⁶⁴ MONTESQUIEU, C. *Apie įstatymų dvasią*. Vilnius: Mintis, 2004, p. 161. Įdomu, kad XVIII a. viduryje Montesquieu tokį griežtą trijų valdžių atskyrimą priskyrė Anglijos valstybinei santvarkai, kur tokia (bent jau tarp įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios) neegzistavo.

⁶⁵ John Lock. *The Second Treatise of Government*. Chapter II, Sec. 141. Cituota iš LEVIN, M. R. *Plunder and deceit*. Threshold Edition, 2015, p. 168.

⁶⁶ http://www.virginiamemory.com/online_classroom/shaping_the_constitution/doc/declaration_rights

atskyrimu savo garsiaame veikle „Įstatymų dvasia“⁶⁷. Nors amerikietiška valdžių atskyrimo samprata apima ne tik trijų pagrindinių valdžių savarankiškumą viena nuo kitos, bet ir sąveiką bei bendradarbiavimą (angl. *checks and balances*), tačiau šiuo požiūriu svarbesnis yra būtent minėtų valdžių savarankiškumo ir autonomijos momentas, kuris ir bus nagrinėjamas Lietuvos konstitucingumo istorijos perspektyvoje.

Teisės teorijoje yra žinomas griežtas ir švelnus valdžių padalijimo modelis. Griežtam modeliui galėtume priskirti visų pirma Jungtinių Amerikos Valstijų konstituciją, o Anglijos konstitucinę tradiciją – švelniam ar lanksčiam valdžių padalijimo modeliui, kai nėra griežto įstatymų leidžiamosios (parlamento) ir vykdomosios valdžios (ministrų kabineto) atskyrimo jau vien dėl to, kad ministrai yra skiriami iš išrinktų parlamentarų. Čia galime pažymėti ir tai, jog valdžių padalijimas paprastai yra labai susijęs su valstybės valdymo forma: pavyzdžiui, britų parlamentinė valdymo forma iš dalies lemia švelnesnę legislatyvinės ir vykdomosios valdžių atskyrimą (ir, atvirkščiai), o amerikiečių prezidentinis modelis lemia griežtesnę Prezidento administracijos ir Kongreso atskyrimą. Amerikietiško griežto valdžių padalijimo bruožas yra tas, kad visas tris valdžias formuoja rinkimais pati tauta ir jokia iš valdžių negali atleisti ar pašalinti iš pareigų kitos valdžios institucijų pareigūnų, išskyrus komplikotą apkaltos procedūrą, kurioje, beje, bendrai dalyvauja įstatymų leidžiamosios, vykdomosios ir teisminės valdžios atstovai. O parlamentinės valdymo formos modelyje parlamentas gali pareikšti nepasitikėjimą vyriausybe, po kurio ji turi atsistatydinti.

Svarbu pabrėžti tai, kad šiuolaikinėse Vakarų demokratijose esminis valdžių padalijimo principo bruožas yra ne tiek parlamento ir vyriausybės (kurie net įstatymų leidyboje iš dalies turi bendradarbiauti) sąlyčio taškų atskyrimas, kiek teismų nepriklausomumo nuo įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios užtikrinimas. Aišku, teismų nepriklausomumas dėl savo reikšmės šiuolaikiniam konstitucionalizmui taip pat gali būti nagrinėjamas kaip atskiras teisės viršenybės principo elementas ar net kaip savarankiška konstitucinė vertybė *per se*, tačiau šioje studijoje jis priskirtas būtent valdžių padalijimo principui. Galima tik paminėti, kad teismų nepriklausomumo principas iš šiuolaikinės perspektyvos gali būti skirstomas į institucinį, procesinį ir profesinį teisėjo ir teismų nepriklausomumą.

Kartu reikia pasakyti ir tai, kad pagal šiuolaikinę Vakarų teisės tradiciją valdžios galių ribojimas žmogaus, visuomenės ir bendruomenės naudai yra suprantamas ir platesniu viešosios valdžios devoliucijos požiūriu, t. y. pripažįstant viešosios valdžios galių pasidalijimą ne tik tarp tradicinių trijų centrinių valdžios institucijų, tačiau išskiriant ir skirtingus viešosios valdžios padalijimo lygmenis, pavyzdžiui, vietinis

⁶⁷ Lietuvišką vertimą žr. MONTESQUIEU, Ch. *Apie įstatymų dvasią*. Vilnius, 2005. Apie valdžių padalijimo teorijos ištakas žr., pvz., MESONIS, G. *Valstybės valdymo forma konstitucinėje teisėje: Lietuvos Respublika Vidurio ir Rytų Europos kontekste*. Vilnius: LTU, 2003, p. 27–45.

(vietos savivalda), regioninis, centrinis ir europinis (ar tarptautinis). Be to, net ir centriniu lygmeniu šalia įstatymų leidžiamosios, vykdomosios ir teisminės valdžios išskiriamos ir kitos savarankiškos institucijos, kurių negalima priskirti prie minėtų trijų tradicinių valdžių, visų pirma valstybinio audito institucija, centrinis bankas ir ombudsmeno institucija. Beje, Europos Sąjungos teisė ne tik reikalauja užtikrinti minėtų institucijų nepriklausomumą nacionalinėse valstybėse (geriausiai, jei jis užfiksuotas konstitucijose), tačiau sukūrė ir šių institucijų europinius atitikmenis: Europos audito rūmus (angl. *European court of auditors*), Europos centrinių banką (angl. *European central bank*) ir Europos ombudsmeno instituciją (angl. *European ombudsman*). Taigi šių trijų institucijų teisinio statuso autonomija ir nepriklausomumas nuo vykdomosios ir įstatymų leidžiamosios valdžios, remiantis valdžių padalijimo principu, tapo šiuolaikine europinio konstitucionalizmo vertybe⁶⁸.

Maža to, šiuolaikinė demokratija, kaip valdžios galių ribojimas, paprastai siejama ne tik su daugumos valia (pareiškiamą, pavyzdžiui, per rinkimus), bet ir su mažumos teisių tam tikromis garantijomis ar net vadinamąja pozityvia diskriminacija, kai mažumos teisės ginamos net daugiau nei daugumos (pavyzdžiui, tautinių ar konfesinių švietimo įstaigų rėmimu). Į tokį šiuolaikinio konstitucionalizmo antimažoritarinį pobūdį galima žvelgti ir per subsidiarumo principo prizmę, jis pasireiškia ir tam tikrų visuomeninių ir socialinių organizacijų teisinės autonomijos garantavimu valstybės teisinėje sistemoje, nesvarbu, tai būtų tautinės ir religinės bendrijos, vietos bendruomenės, regionai, universitetai ar kiti socialiniai dariniai.

2. Teisinės sistemos *subsidiarumo* principas reiškia, kad šiuolaikinės Vakarų demokratijos pripažįsta ne tik konstitucijos viršenybės principą, tačiau paradoksaliai valstybė (ar kitas suverenas) pati save apriboja kitų konstitucinių vertybių, kurių egzistavimas gali būti kildinamas ne tik iš nominalaus titulinio suvereno (pavyzdžiui, valstybės ar tautos), autonomijos iškėlimo vardan. Kitais žodžiais tariant, *subsidiarumas* ir teisinis pliuralizmas teisinio reguliavimo srityje pripažįsta principą *apačia-viršus* (angl. *down-top*), reiškiantį, kad viešas reguliavimas gali būti efektyvesnis paliekant tai vietos bendruomenės kompetencijai, o ne stengiantis taisyklės primesti centrinei valdžiai „iš viršaus“. Tokio teisinio subsidiarumo pavyzdys galėtų būti ir žmogaus teisių prigimtinio pobūdžio pripažinimas, kai žmogaus teisėms (ir pačiam žmogui) konkrečioje valstybėje suteikiamas autonominis (nuo valstybės) statusas. Be žmogaus teisių, šiuolaikinė demokratija paprastai teisinę autonomiją pripažįsta ir kitiems subjektams, pavyzdžiui, vietos savivaldai, regionams, tautinėms bendrijoms, aukštosios mokykloms ir religinėms bendruomenėms, pastarosioms leidžiant turėti net atskirą nuo valstybės teisės nepriklausomą teisinę sistemą (pvz., kanonų teisė). Svarbu pami-

⁶⁸ Europos prokuratūros sukūrimas galėtų išplėsti šį nepriklausomų institucijų sąrašą šiuolaikinio europinio konstitucionalizmo tradicijoje.

nėti, kad minėtų subjektų autonominis teisinis statusas turi gilią istorinę tradiciją Vakarų teisinėje kultūroje, siekiančioje viduramžių partikuliarinės teisinės sistemos sampratą. Tačiau šiuo požiūriu nuostabą kelia tai, jog net šiuolaikinėse susistemintose, vieningose hierarchinėse Vakarų teisinėse sistemose subsidiarumo principas laikomas svarbiu demokratinės teisinės valstybės bruožu, siejamu ne tik su žmogaus teisių ar autonominių vienetų apsauga, bet ir su valdžių padalijimo principu⁶⁹.

3. *Proporcingumo principas*, atsižvelgiant į šį kontekstą reiškia, kad viešosios valdžios galios turi būti naudojamos proporcingai, t. y. tik tiek, kiek reikia konkrečiam tikslui pasiekti, įgyvendinant viešąjį interesą ar ginant nacionalinį saugumą, o jei yra konkrečių priemonių pasirinkimo galimybė, turi būti pasirinktos tokios valdžios galių raiškos priemonės, kurios sukeltų mažesnę žalą žmogaus teisėms. Taip pat svarbu paminėti, kad proporcingumo principas yra plačiai taikomas ne tik ribojant viešosios valdžios galias, bet ir vykdant teisingumą, t. y. skiriant asmeniui konkrečią bausmę ar nuobaudą yra draudžiama žmogaus teisės riboti labiau, nei tai yra būtina bausmės tikslams pasiekti. Šioje studijoje proporcingumo principas daugiausiai yra siejamas būtent su pastarąja, t. y. teisingumo, dimensija.

4. Pastaruoju metu dažnai minimas ir *atsakingo valdymo* principas, kuris gali būti suprantamas tiek valdžios galių ribojimo, tiek kaip teisės viešpatavimo savarankiškas elementas. Taip pat šis principas kartais siejamas su valdžios institucijų veiklos skaidrumo, viešumo ir gero administravimo principais, tačiau šioje studijoje šie principai detaliau nebus nagrinėjami.

1.3. Teisingumo principas

Pagaliau teisės viešpatavimą kaip konstitucinę vertybę galima atskleisti ir remiantis teisingumo principu, kuris, pasak Jameso Madisono, yra visos valdžios ir pilietinės visuomenės pagrindas⁷⁰. Teisingumas turbūt yra viena iš seniausių ir sudėtingiausių antropologinių idėjų ir vertybių. Kad ir kaip būtų, teisingumą galima suprasti bent jau dvejopai: kaip filosofinį moralinį ir kaip teisinį politinį socialinį fenomeną, todėl kitokio pobūdžio tyrime ir pati teisingumo samprata galėtų būti pirminė ir platesnė už teisės (ir teisės viršenybės) sampratą⁷¹. Tačiau teisės viešpatavimo plotmėje yra

⁶⁹ Kaip šiuolaikinio teisinio pliuralizmo ir subsidiarumo principo pavyzdį galima nurodyti ne tik įvairias žmogaus teisių deklaracijas ir konvencijas, bet ir, pavyzdžiui, 1985 m. Europos vietos savivaldos chartiją.

⁷⁰ Federalist No 51: BEEMAN, R. *The penguin guide to the United States Constitution*. Penguin books, 2010, p. 108.

⁷¹ Apie teisingumo religinę, moralinę, filosofinę ir teisinę sampratas bei jų ryšį žr. VAIČAITIS, V. Teisė ir religija. *Justitia*, 2008, Nr. 3 (69), p. 21–26.

svarbu pabrėžti, kad konstitucijos ir šiuolaikinio konstitucionalizmo samprata neabejotinai yra susijusi su siekiu kurti socialiniu teisingumu pagrįstą teisinę valstybę, kur teismų vykdomas teisingumas suprantamas ne tik kaip formalus procedūrinis, bet ir materialus substancinis prigimtinis teisingumas⁷². Taip yra jau vien dėl to, jog teisingumas Vakarų civilizacijoje yra priskiriamas tiek aukščiausioms asmeninėms žmogaus dorybėms, tiek ir socialiniams žmonių tarpusavio sugyvenimo principams ir vertybėms. Jau iš antikinės Romos mums ataidi sentencija *iustitia est fundamentum regnorum*, todėl ir Tomas Akvinietis teigė, jog „teise mes vadiname tai, kas yra tiksliai teisinga, vadinasi, tą būseną, kai teisingumas būna įgyvendintas“⁷³. Taigi teisingumas konstituciniu požiūriu visų pirma yra visos valstybės ir visuomenės egzistavimo pagrindas (taisyklė, dėsni), o teisiniame ir teisminiame diskurse – teismų vykdoma veikla, kurioje teismas, priimdamas teisingą (tiek materialiuoju, tiek procedūriniu požiūriu) sprendimą konkrečioje byloje, turi atsižvelgti ne tik į bylos šalių, bet ir į kitų suinteresuotų bylos dalyvių ir pagaliau – visos visuomenės interesus.

Šiuo požiūriu konstitucija, numatydamą teisingumo principą, ne tiek jį konstitucionalizuoja, kiek pati yra šio principo legitimuojama. Todėl nenuostabu, kad teisingumo principą galima rasti ne tik pirmose moderniose konstitucijose, bet ir istoriniuose konstitucinio lygmens teisės aktuose. Štai 1776 m. JAV Nepriklausomybės deklaracijoje Šiaurės Amerikos kolonijų atstovai prisistato veikiantys teisingumo vardu ir į jį apeliuojantys (angl. *we have appealed to their native justice, but they have been deaf to the voice of justice*), be to, čia teigiama, jog viešoji valdžia turi būti „teisinga“ ir remtis piliečių valia (angl. *deriving their just powers from the consent of the governed*). Teisingumas paminėtas ir 1789 m. Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijoje (17 str.), kur jis išskyla kaip kompensavimo (atlyginimo) mechanizmo principo dalis. Dėl šios priežasties ir Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje teisingumas minimas kaip socialinės darnos visuomenėje garantija, teisinės valstybės pagrindas ir net pačios teisės vienas iš svarbiausių tikslų, kurių pagrindu yra reguliuojami socialiniai santykiai ir visa teisinė sistema. Teisingumo (procedūrinio) sampratai būtų galima priskirti veiksmingą teisinę gynybą arba tinkamą teismo procesą (angl. *due process of law*), proporcingumą, teisės aktų skelbimo ir teismo proceso viešumą, įstatymo retroaktyvaus galiojimo draudimą, nekaltumo prezumpciją, teismo proceso rungimąsi ir kitus principus, kurie gali būti suprantami ne tik remiantis teisingumo principo samprata, bet ir traktuojami kaip platesni savarankiški pirminiai teisės principai.

⁷² Prigimtinių teisingumo sąvoką (priešinant ją formaliam teisiniui teisingumui) vartoja Linas Baublys, žr. BAUBLYS, L. Teisingumą vykdo tik teismas: chrestomatinės tiesos ir nechrestomatinės problemos. Iš *Viešosios teisės raida: de jure ir de facto problematika*. Vilnius, 2013, p. 8–44. Apie teisingumo principą kaip konstitucinę vertybę, apimančią tiek formalų teisėtumą, tiek ir materialųjį (substancinį) teisingumą, žr. VAIČAITIS, V. Teisingumo samprata ir Lietuvos Konstitucinis Teismas. *Konstitucinė jurisprudencija*, 2009, Nr. 1 (13), p. 206–221.

⁷³ Cituota iš HATTENHAUER, H. *Europos teisės istorija*. I tomas. Vilnius, 2009, p. 422.

2. Demokratija kaip konstitucinė vertybė

Antra šiame skyriuje pristatoma konstitucinė vertybė, be kurios negalėtų būti įsivaizduojamas šiuolaikinis konstitucionalizmas, yra *demokratija*. Minėta, kad demokratija (gr. *demos* – tauta, *kratos* – valdžia) yra glaudžiai susijusi tiek su teisės viešpatavimo principu, tiek su žmogaus teisių apsauga ir kartu su šiomis vertybėmis sudaro šiuolaikinio konstitucionalizmo hermeneutinę triadą. Kaip ir kitos konstitucinės vertybės, demokratija taip pat gali būti skaidoma į tiesioginę ir netiesioginę demokratiją bei siauresnės apimties konstitucinius principus ar elementus (jų čia pateikiamas sąrašas neturi būti suprantamas kaip baigtinis), visų pirma 1) tautos suverenitetas, 2) rinkimai ir 3) parlamentarizmas. Be to, šiuolaikinė demokratijos samprata konstitucionalizmo perspektyvoje galėtų apimti ir 4) respublikos idėją, nes respublika (lot. *res* – reikalas, *publica* – viešas / bendras) gali būti suprantama ir kaip romėniškas demokratijos fenomeno perskaitymas ir atitikmuo. Tautos suvereniteto idėja ir rinkimai labiau sietini su tiesioginės demokratijos samprata, o parlamentarizmas – su atstovaujama demokratija. Tiesa, šiuolaikinė demokratija suprantama visų pirma kaip „debataavimo ir dalyvavimo“ demokratija (angl. *deliberative and participatory democracy*), tačiau tai labiau yra sociologijos ir filosofijos kategorijos, todėl konstitucionalizmo studijoje jos bus analizuojamos tik kartu su tautos suvereniteto ir parlamentarizmo principais⁷⁴.

Idomu tai, kad demokratijos vertybė *expressis verbis* pirmųjų XVIII amžiaus konstitucijų tekstuose nebuvo paminėta. Pavyzdžiui, 1787 m. JAV konstitucijos tekste demokratiją netiesiogiai galima sieti su griežtu valdžių padalijimu ir respublikine valdymo forma. O tiesiogiai pačiame konstitucijos tekste šis terminas atsirado tik XIX amžiuje, visų pirma 1848 m. Prancūzijos II Respublikos konstitucijoje. Po Pirmojo pasaulinio karo demokratija visų pirma kaip valstybės valdymo režimas tiesiogiai buvo užfiksuotas praktiškai visose tuometėse Europos konstitucijose, o po Antrojo pasaulinio karo ji buvo dar labiau suaktualinta tokiuose tarptautiniuose dokumentuose, kaip antai 1948 m. Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje bei 1950 m. Europos žmogaus teisių konvencijoje, aiškiai išskiriant ją kaip esminę Vakarų teisės tradicijos vertybę ir bendro sugyvenimo sąlygą. Todėl nenuostabu, kad šiuolaikiniame teisiniame ir politikos mokslų leksikone *demokratijos* terminas yra vartojamas ne tik valstybės valdymo formos ar jos (demokratinio) režimo, bet ir Vakarų teisės tradicijos sinonimo reikšme. Vėlg, apibendrinant *demokratijos* idėją

⁷⁴ Žr., pvz., *Deliberative democracy. Essays on reason and politics* (edited by BOHMAN, J.; REHG, W.). Massachusetts Institute of Technology, 1997.

minėtu nuolatinio evoliucinio antikos kultūros reinterpretavimo judesiu, būtų galima konstatuoti, jog antikinė graikų demokratija ir ją reinterpretavusi romėnų respublikos tradicija viduramžiais ryškiausiai matoma Šiaurės Italijos miestų valdyme, renesanso epochoje – ją rodo parlamentarizmo užgimimas, apšvietos laikotarpiu ji labiausiai reiškėsi tautos suvereniteto idėjos išplitimu, o moderniaisiais laikais – pilietinės tautos sampratos turinio išplėtimu, kartu ir visuotinių rinkimų principo įsigalėjimu.

2.1. Tautos suverenitetas

Ankstesnė šio skyriaus dalyse *tautos suverenitetas* buvo analizuotas siejant jį su paties suvereniteto samprata. Tačiau čia būtina pabrėžti, kad etimologiškai tautos suvereniteto idėja yra labiausiai susijusi būtent su demokratijos vertybe: graikiškai *demos* – tauta, o *kratos* – valdžia. Neatsitiktinai būtent tautos suverenitetas dažnai yra laikomas tiek šiuolaikinės demokratijos, tiek konstitucionalizmo pagrindu vien todėl, kad šiuolaikinės konstitucijos dažniausiai buvo priimtose tautos vardu, tai puikiai simbolizuoja jau ne kartą minėtos 1787 m. JAV konstitucijos žodžiai „We, the People [...]“. Ne kartą minėta, jog tautos suverenitetas Vakarų teisės tradicijoje yra kildinamas visų pirma iš antikos Atėnų, kaip miesto valstybės, tautos (piliečių) susirinkimo. Tačiau šiuolaikinė tautos suvereniteto samprata yra siejama su T. Hobbeso, J. Locke'o idėjomis ir ypač su J. J. Rousseau visuomeninės sutarties, kaip viešosios valdžios legitimumo, samprata, pagal kurią bent jau pradiname sutarties etape – šiam susitarimui turi pritarti visi tam tikros visuomenės gyventojai. Thomas Hobbesas savo visuomeninės sutarties sampratą riboja valstybės kaip suvereno idėja, o J. J. Rousseau pateikė gana radikalią visuomeninės sutarties idėją, pagal kurią tautos valios niekas negali riboti ne tik pradiname valstybės kūrimo, bet ir vėlesniuose etapuose. Neatsitiktinai demokratijos idėjų sklaida XVIII amžiuje Šiaurės Amerikoje ir Europoje buvo susijusi visų pirma su tautos kaip suvereno iškėlimu. Todėl nenuostabu, kad pilietinė tauta, kaip valstybės suverenas ir visos viešosios valdžios šaltinis, atsispindėjo ir to laikmečio konstituciniuose dokumentuose. Kad ir kaip būtų, konstitucijos, kaip visuomeninę sutartį įkūnijančio dokumento, samprata taip pat yra viena iš žinomiausių konstitucinių paradigų.

Čia svarbu pažymėti, kad tautos suverenitetas kaip demokratijos rekvizitas negali būti suvokiamas atsietai nuo žmogaus teisių sampratos. Minėta, jog *tautos* samprata suvereniteto idėjoje įvairiais laikmečiais buvo suvokiama skirtingai, tačiau svarbus jos bruožas yra tas, kad ji siejama su pilietine bendruomene, kuri sudaryta

iš piliečių, turinčių visų pirma pilietines teises dalyvauti valdant valstybę ir vadinamąsias asmenines ar kitas žmogaus teises. Tačiau tokį piliečio statusą istorijos bėgyje turėjo ne visi valstybės gyventojai. Tik XX amžiuje Vakarų teisės tradicijos šalyse nusistovėjo piliečio, kaip žmogaus teisių subjekto, statusas, nesusijęs su jo kilme, turtine padėtimi, rase, religija ar lytimi, todėl šiuolaikinė visuotinė piliečio samprata išplėtė ir pačią pilietinės tautos kaip suvereno idėją. Beje, svarbu konstatuoti, kad praktiškai tautos suverenitetas (tiek tiesioginės, tiek atstovaujamosios demokratijos kontekste) visų pirma gali pasireikšti per daugumos taisyklę. Tačiau, kita vertus, šiuolaikinis konstitucionalizmas ir šiuolaikinė demokratija pasižymi tuo, jog daugumos interesus stengiasi derinti su mažumos (pavyzdžiui, tautinės mažumos) interesais. O mažumų teisių apsaugos fenomenas gali būti nagrinėjamas ne tik demokratijos, bet ir žmogaus teisių srityje. Todėl galima teigti, kad ne tik žmogaus teisių samprata, bet ir šiuolaikinės demokratijos idėja yra tiek daugumos, tiek antimažoritarinė idėja.

Taip pat buvo minėta, kad Mykolas Römeris *pilietinės tautos* sampratą siejo su lotynišku terminu *populus*, o XIX amžiuje Europoje išpopuliarėjusi istorinė teisės mokykla ir paplitę nacionaliniai judėjimai tautos kaip suvereno sampratą siejo su istorinės etninės tautos idėja, kuriai labiau tinka lotyniškas *natio* terminas. Todėl nesuklysimė pasakę, kad šiuolaikinių demokratių valstybių konstitucijose vartojama tautos kaip suvereno sąvoka apima abi šias sampratas. Kitaip tariant, valstybės ir jos konstitucijos steigiamuoju momentu labiau pabrėžiamas tautos kaip *natio* vaidmuo, o vėliau didesnę vaidmenį pradeda vaidinti pilietinė tauta kaip *populus*. Europos integracijos kontekste galima pastebėti *Europos tautų* (dgs.) sampratos, kaip tam tikro *populus europeus* ar europietiško *demoso*, formavimo siekių⁷⁵.

2.2. Rinkimai ir parlamentarizmas

Reikia pasakyti, kad modernios demokratijos samprata čia aiškinama kaip konstitucinė vertybė, turinti tiek tiesioginės, tiek atstovaujamosios demokratijos, kurios papildoma viena kita, bruožų. Tiesioginė demokratija pasireiškia visų pirma per rinkimų fenomeną, o atstovaujamoji – daugiausiai susijusi su parlamentarizmu. Dėl šios priežasties rinkimai ir parlamentarizmas šioje monografijoje yra analizuojami kartu, taip norint pasakyti, jog modernus konstitucionalizmas turi derinti, o ne priešinti tiesioginės ir atstovaujamosios demokratijos institutus.

⁷⁵ Žr., pvz., Europos Sąjungos sutarties (su Lisabonos sutarties pakeitimais) 2 straipsnį, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content>.

1. Iš to, kas buvo pasakyta apie tautos suvereniteto sampratą, aiškėja, kad demokratija negali būti suprantama atsietai nuo *rinkimų* fenomeno, o rinkimai paprastai siejami su pilietybės institutu. Jau buvo minėta, kad piliečio (lot. *civis*) institutas yra būtinas šiuolaikinės valstybės rekvizitas. Būtent pilietis yra laikomas atsakingas už savo valstybės likimą, jis turi valstybės garantuojamas ir saugomas teises ir iš jo valstybė gali reikalauti tam tikrų karinių, mokesčių ir kitų pilietinių pareigų, įskaitant ir dalyvavimo valdant valstybę, vykdymo. Minėta, kad piliečio, turinčio teises ir pareigas valstybėje, sampratos apimtis istorijos bėgyje keitėsi, tačiau istoriniame kontekste demokratijos samprata visada buvo siejama su visų pilietinės tautos narių vienoda (lygia) teise balsuoti ir rinkti tautos atstovus (pagal principą: vienas pilietis – vienas balsas). Štai Atėnų demokratijoje pilietinę tautą (piliečius) sudarė visi atėniečiai suaugę vyrai, ankstyvoje Romos respublikoje – visi romiečiai vyrai, viduramžių Venecijoje – visi miestiečio statusą turintys vyrai, Abiejų Tautų Respublikoje – visi vyriškos lyties bajorai krikščionys. Tik nuo XX amžiaus Vakarų tradicijoje pilietybės samprata demokratinėje valstybėje nebėra ribojama lyties, rasės, socialinės ar etninės kilmės ir turtinės padėties bei religinės priklausomybės atributų.

Taigi šiuo požiūriu svarbu pabrėžti, kad parlamento idėja atsirado būtent pilietinės tautos atstovavimo ir visų jos narių rinkimų teisės perspektyvoje. Kitaip tariant, demokratinę tradiciją istoriniame kontekste galima įvardyti ten, kur egzistavo visų piliečių lygi teisė rinkti savo atstovus. Šiuolaikinės demokratijos principai ne tik pripažįsta šią visuotinę piliečių rinkimų teisę, bet ir išplečia pačią pilietybės sampratą, t. y. draudžia pilietybės, taigi ir rinkimų teisę riboti lyties, etniniais, rasės, religijos, turtiniais ar kilmingumo kriterijais. Šiuolaikinis konstitucionalizmas, remdamasis 1966 m. Tarptautiniu politinių ir pilietinių teisių paktu ir kitais tarptautiniais dokumentais, pripažįsta šiuos universalius rinkimų principus: balsavimo slaptumas, visuotinė rinkimų teisė, asmenų lygybė balsuojant, užtikrinant principą vienas rinkėjas – vienas balsas, galimybė laisvai pasirinkti kandidatą, tiesioginiai rinkimai. Taip pat demokratiniai rinkimai turi atitikti ir šiuos principus: reguliarius rinkimai, rinkimų sistemos aiškumas ir stabilumas, rinkimų kampanijos dalyvių lygybė, rinkimų komisijų nepriklausomumas, rinkimų priežiūra, balsų skaičiavimo ir rinkimų rezultatų skelbimo skaidrumas, veiksminga rinkimų rezultatų (teisminė) kontrolė ir kt.

Reikia pažymėti, kad pagal šiuolaikinę Vakarų teisės tradiciją tiesioginių rinkimų samprata siejama ne tik su parlamento (ar jų žemųjų rūmų) rinkimais, bet čia (respublikose) vyrauja ir valstybės vadovo tiesioginių rinkimų tendencija, tiesioginiais rinkimais formuojama vietos savivalda, regioninė ir federalinė (federacijose) valdžia, o Europos Sąjungai priklausančiose valstybėse – tiesiogiai renkamas ir Europos Parlamentas.

2. *Parlamentarizmo*, kaip Vakarų teisės tradicijos principo, atsiradimas siejamas su antikine Atėnų demokratija, kai visuotiniame miesto valstybės susirinkime (gr.

ekklesia) balsavimo teisę turėjo visi vyriškos giminės piliečiai. Romos respublikos laikais analogiško susirinkimo atitikmuo galėtų būti Romos tautos arba įstatymų leidybos susirinkimas. Vis dėlto, jei Atėnų *ekklesia* buvo tiesioginės demokratijos raiška, tai Romos *respublica* numatė ne tik tautos susirinkimą, bet ir aristokratišką senatą kaip tam tikrą atstovaujamosios demokratijos užuomazgą. Viduramžiais parlamentarizmo tradicija siejama su atitinkamais vietos atstovaujamaisiais organais miestuose valstybėse Šiaurės Vidurio Italijoje (pavyzdžiui, Venecijoje, Florencijoje). Tačiau šiuolaikinio atstovaujamojo parlamentarizmo šaknys glūdi XVI amžiuje susiformavusio Abiejų Tautų Respublikos (ATR) seimo ir XVII amžiaus pabaigos britų parlamento praktikoje. ATR seimas atstovavo tik kilmingiesiems (vadinamoji bajorų demokratija), o šimtmečiu vėliau išsiplėtęs britų parlamentas reprezentavo ne tik kilminguosius, bet ir besiformuojančią miesto buržuaziją. Beje, britų parlamentarizmas savo viršūnę pasiekė parlamento suvereniteto idėjoje, kad parlamento įstatymų leidybos negali riboti ar kontroliuoti jokia kita viešosios valdžios institucija. Parlamentarizmą (parlamento suvereniteto prasme), kaip nerašytinės Anglijos konstitucijos esminį principą, XIX amžiaus pabaigoje detalai aprašė A. V. Dicey. Tokia parlamentarizmo samprata (bent jau formaliu juridiniu požiūriu) Didžiojoje Britanijoje galioja iki dabar. Britų parlamentarizmo modelis visada buvo asocijuojamas su šiuolaikinės Vakarų demokratijos pasiekimais ir XVIII–XX amžiuje (ypač po Pirmojo pasaulinio karo) jį buvo bandoma pritaikyti kontinentinėje Europoje, nors savo ekstremalia forma (kaip parlamento suverenitetas) jis čia niekada nebuvo įgyvendintas, išskyrus trumpą porevoliucinį laikotarpį XVIII amžiaus pabaigos Prancūzijoje.

Šiuo metu neįmanoma įsivaizduoti demokratijos be vienokios ar kitokios parlamentarizmo formos. Jau buvo minėtas britų parlamento suverenitetas kaip tam tikras ekstremalus parlamentarizmo „be ribų“ pasireiškimas (bent jau teisiniu požiūriu). Kitas ekstremalus pavyzdys galėtų būti prancūzų V Respublikos parlamentarizmo modelis, pagal kurį parlamentas turi tik „atributyvines“ funkcijas (vartojant M. Römerio terminiją), t. y. tik tas, kurios konkrečiai išvardytos konstitucijoje, o konstitucinė taryba išankstinės kontrolės būdu privalo prižiūrėti, ar parlamentas neviršijo jam konstitucijoje išvardytų funkcijų Vyriausybės konstitucinės kompetencijos sąskaita. Pagaliau amerikietiškas parlamentarizmo modelis galėtų būti vertinamas kaip esantis šių dviejų ekstremalių modelių viduryje. JAV Kongresas negali turėti suverenių galių, nes JAV konstitucija numato gana griežtą valdžių padalijimą (tarp įstatymų leidžiamosios, vykdomosios ir teisminės valdžios), be to, Aukščiausiasis teismas čia gali pripažinti kiekvieną Kongreso priimtą įstatymą prieštaraujančiu Konstitucijai ir todėl netaikomą.

Demokratijos, kaip šiuolaikinės konstitucinės vertybės remiantis Vakarų teisės tradicija, kontekste svarbu pabrėžti, kad parlamentarizmo svarba visų pirma ta, jog

būtent parlamente, kuris atstovauja konkrečios visuomenės įvairioms politinėms pasaulėžiūros srovėms, gali vykti visapusiški vieši svarstymai ir debatai (angl. *deliberation*) svarbiausių bendro gyvenimo priimamų sprendimų klausimais, į kurių diskusiją yra įtraukiamos ne tik politinės, bet ir kitos suinteresuotos visuomeninės grupės. Kitais žodžiais tariant, šiuolaikinė demokratija yra debatavimo (*deliberacinė*) ir dalyvavimo demokratija (angl. *deliberative and participatory democracy*), kurioje pilietinės visuomenės viešuose debatuose šalia visuomenės informavimo priemonių ir įvairių visuomeninių bei politinių grupių ypatingą vaidmenį vaidina ir parlamento debatų kultūra⁷⁶. Iš tiesų jokioje kitoje viešojoje institucijoje tokie debatai nėra galimi. Taigi šiuolaikinėje Vakarų teisės tradicijoje taip pat ir dėl to iškyla ypatingas parlamento vaidmuo valstybės institucinėje sąrangoje, pasireiškiantis tuo, jog dauguma šiuolaikinių konstitucijų savo institucinę sąrangą pradeda būtent nuo parlamento. Parlamentarizmas tradiciškai siejamas su valdymo forma ir ypač dėl britų modelio įtakos yra suvokiamas kaip parlamento iškėlimas kitų valdžios institucijų atžvilgiu ir todėl tarsi sunkiai suderinamas su kitu demokratijos (ir konstitucionalizmo apskritai) principu – valdžių padalijimu. Vis dėlto šioje studijoje yra laikomasi požiūrio, kad šie du konstituciniai principai ne prieštarauja, o papildo vienas kitą.

Per paskutinius du šimtmečius egzistavusios parlamentarizmo tradicijos, pasireiškusios skirtinga valdžios padalijimo sąranga, kontekste galima išskirti tris vakarietiško parlamentarizmo modelius: britų visagalio parlamento suvereno modelis, prancūzų parlamento, kaip ribotos atributyvinių galių (dominuojančios vykdomosios valdžios atžvilgiu) modelis ir tarpinis amerikiečių *primus inter pares* parlamentarizmo, veikiančio griežto valdžių padalijimo sąlygomis, modelis. Svarbu pabrėžti, kad visi šie trys parlamentarizmo modeliai, nors ir skiriasi, tačiau yra visiškai suderinami su jau minėtais vakarietiško konstitucionalizmo elementais: teisės viešpatavimu, demokratija ir žmogaus teisių apsauga. Tai, kad parlamentarizmas yra tapęs Vakarų teisės tradicijos dalimi, parodo *Europos Parlamento* įsteigimas ir jo bei nacionalinių parlamentų galių plėtimas Europos Sąjungos valdžios institucinėje sąrangoje kaip vienas iš ES legitimavimo ir demokratizavimo pagrindų.

Detaliau žvelgiant į šiuolaikinio parlamentarizmo (tarp skirtingų modelių) fenomeną, būtų galima išskirti keletą jo pagrindinių bruožų: 1) tautos atstovavimas, 2) ypatinga parlamento vieta valstybės valdžios sąrangoje ir demokratijoje, 3) ypatingas parlamentaro statusas, 4) įstatymų leidyba (legislacija) ir 5) vykdomosios valdžios kontrolė⁷⁷.

⁷⁶ Plačiau žr., pvz., HABERMAS, J. Popular Sovereignty as procedure. *Deliberative democracy. Essays on reason and politics* (edited by BOHMAN, J. and REHG, W.), 1997, p. 57.

⁷⁷ Pvz., Vytautas Sinkevičius skiria šias modernaus parlamento klasikinės funkcijas kaip konstitucines vertybes: įstatymų leidyba, vykdomosios valdžios parlamentinė kontrolė, valstybės institucijų steigimas ir jų vadovų skyrimas / atleidimas, biudžeto tvirtinimas ir jo vykdymo priežiūra. Žr. SINKEVIČIUS, V.

1) *Parlamentas kaip tautos atstovybė*. Parlamento, kaip tautos atstovybės, samprata yra glaudžiai susijusi su pirmiau nagrinėta tautos suvereniteto samprata. Nors Vakarų teisės tradicija (nuo pat antikos Atėnų) žinojo tiesioginės demokratijos praktikos pavyzdžių, vis dėlto šiuolaikinė demokratija įsigalėjo kaip atstovaujamoji (reprezentacinė) demokratija, kur tautos atstovybei – parlamentui tenka ypatingas vaidmuo. Minėta, kad pilietinės tautos atstovų, turinčių balsavimo ir kitas pilietines teises, samprata istorijoje kito ir tik XX amžiuje visi pilnamečiai valstybės piliečiai tapo pilietinės tautos subjektais, turinčiais teisę turėti savo atstovą parlamente. Tačiau tiek demokratijos, tiek jos svarbaus bruožo parlamentarizmo plėtojimasis reiškėsi jo reprezentaciniu pobūdžiu, o dar tiksliau – teritoriniu atstovavimu. Tai reiškia, kad pagal tokią sampratą parlamentas atstovauja ne šiaip kažkokiems ir kažkur gyvenantiems piliečiams, bet jis proporcingai atstovauja piliečiams, gyvenantiems visuose valstybės teritoriniuose vienetuose. Beje, toks teritorinis parlamento visų valstybės piliečių atstovavimo principas (po du iš kiekvieno pavieto) pirmą kartą įgyvendintas ne kur nors kitur, o XVI amžiuje Abiejų Tautų Respublikoje (tiesa, valstybės piliečio statusą čia turėjo tik kilmingieji – bajorai).

Prie šio parlamentarizmo elemento būtų galima priskirti ir parlamento veiklos *nenutrūkstamumo* bruožą, kuris reiškia, jog, nepaisant tradicinio parlamento darbo skirstymo į pavasario ir rudens sesijas, jis veikia nenutrūkstamai. O šį parlamento veiklos nenutrūkumą tarp sesijų (jei yra tam tikras laiko tarpas tarp sesijų) užtikrina parlamento vadovo(-ų) pareigybė, parlamentarų darbas atitinkamuose komitetuose ir jų darbas su rinkėjais.

2) *Ypatinga parlamento vieta valstybės valdžios sąrangoje ir demokratijoje*. Visų pirma reikia konstatuoti, kad šiuolaikinėje demokratijoje parlamentas ir parlamentarizmas turi būti suvokiamas siejant su valdžių padalijimo principu, t. y. parlamentas yra vienas iš trijų svarbiausių viešosios valdžios institucijų, nes būtent jame priimami įstatymai – svarbiausi valstybinės reikšmės sprendimai. Tačiau parlamento ypatingas statusas valstybės valdžios sąrangoje yra siejamas su minėtu tautos kaip suvereno atstovavimu (reprezentacija). Kitais žodžiais tariant, parlamentas yra tarsi mažas visos visuomenės modelis. Būtent dėl šios priežasties jau su 1787 m. JAV konstitucija šiuolaikinėse demokratijose atsirado tradicija būtent parlamentui skirti pirmą vietą konstitucijoje išvardijant valstybės institucijas: paprastai ne kas kitas, o parlamentas pradeda valstybės institucijų sąrašą modernių demokratijų konstitucijose. Tačiau parlamento ypatinga reikšmė demokratijose yra ir ta, jog būtent parlamente kaip tautos atstovybėje vyksta pagrindiniai vieši debatai visais svarbiausiais valstybės ir visuomenės gyvenimo klausimais. Būtent

Parlamento teisės studijos. Vilnius: MRU, 2011, p. 125. Kaip svarbią modernaus parlamento funkciją galima išskirti jo dalyvavimą aukštų valstybės pareigūnų nominacijose, tačiau čia ši funkcija yra priskiriama vykdomosios valdžios kontrolės parlamentarizmo bruožui.

parlamente įvairios visuomenės grupės turi galimybę išsakyti savo nuomonę, būtent čia visuomenė mokosi tokių demokratijos savybių: išklausyti kito nuomonės, pagarbos kitai mąstančiam ir viešųjų debatų meno (neneigiant vietos savivaldos atstovybių reikšmės šioje srityje).

3) *Parlamentaro ypatingas statusas šiuolaikinėse demokratijose.* Svarbu paminėti dar vieną šiuolaikinio parlamentarizmo bruožą – parlamento narių, kurie paprastai suvokiami kaip tautos (suvereno) atstovai, ypatingą teisinį statusą. Šio statuso tradiciniai trys elementai: 1) parlamentarų imunitetas, 2) laisvas mandatas ir 3) jų profesionalumas bei atlyginimas už jų darbą parlamente. Parlamentaro imunitetas paprastai siejamas su draudimu jį persekioti ar kitaip riboti jo laisvę (pavyzdžiui, apklausti) be parlamento sutikimo – tiek už galimus nusikaltimus privačiuose santykiuose, tiek už kalbas, galimą šmeižtą, garbės ir orumo pažeidimus bei kitus galimus nusižengimus, padarytus vykdant parlamentaro pareigas (pastaroji privilegija dažnai vadinama parlamentaro *indemnitetu*). Prie parlamentaro imuniteto galima priskirti ir gana sudėtingą jo pašalinimo iš pareigų procedūrą, kuri paprastai siejama su apkalta. Laisvas parlamentaro mandatas reiškia, kad jis neatstovauja tik savo rinkimų apygardos rinkėjų interesams (siauruoju požiūriu) ir negali būti saistomas jokių kitų įsipareigojimų, kurie būtų nesuderinami su tautos kaip suvereno atstovavimu ir savo sąžine. Trečioji parlamentaro kaip tautos atstovo ypatingo statuso savybė galėtų būti siejama su ribojimu jam gauti kitą atlygį nei parlamentaro atlyginimas ir iš to išplaukiančia profesionalaus parlamentaro samprata. Parlamentaro kaip profesionalaus politiko statusas reiškia, kad valstybė viešojo intereso užtikrinimo vardan siekia apsaugoti tautos atstovą nuo galimų privačių ir viešųjų interesų derinimo konfliktų ir kitos pašalinės įtakos, trukdančios jam vykdyti tautos atstovo pareigas⁷⁸.

4) *Parlamentas kaip įstatymų leidėjas.* Nuo pat parlamento atsiradimo šiuolaikinėje Vakarų kultūrinėje erdvėje jo esminė funkcija (po pilietinės tautos atstovavimo) visada buvo *įstatymų leidyba*, įskaitant biudžeto tvirtinimą, mokesčių nustatymą ir karo padėties skelbimą. Svarbu pabrėžti, kad parlamentinė įstatymų leidyba neatsiejama nuo viešo svarstymo ir debatavimo, kuris taip pat turi antikinės tradicijos šaknis. Parlamentas tuo ir skiriasi nuo kitų viešųjų institucijų, jog čia sprendimai priimami viešai diskutuojant klausimus, o įvairių filosofinių ir politinių pažiūrų tautos atstovai, išsakydami savo ir rinkėjų nuomonę gali nebijoti dėl to būti persekiojami. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad parlamento priimamiems sprendimams paprastai pripažįstamas specialus teisinis statusas, kurį šiuolaikine lietuvių kalba apibūdina *įstatymo* terminas (plg. su lotynišku terminu *lex*), kuris paprastai suprantamas kaip visuotinis teisės šaltinis, reguliuojantis svarbiausius

⁷⁸ Kartu reikia pripažinti, kad Vakarų demokratijose kartais pasitaiko tam tikrų išimčių iš parlamentaro, kaip profesionalaus politiko, sampratos (pvz., Šveicarijoje ar Lenkijoje).

viešuosius valstybės ir visuomenės reikalus, įskaitant žmogaus teisių apsaugą. Čia įdomu pažymėti, kad būtent 1787 m. JAV konstitucijos (jei nekreiptume dėmesio į kai kurių valstijų ankstesnių konstitucijų tekstus) pirmame straipsnyje pirmą kartą įvardijamas parlamento, o ne valstybės vadovo statusas. Be to, šiame straipsnyje buvo išvardytos ir parlamento kaip įstatymų leidėjo funkcijos: visų pirma nustatyti mokesčius, taip pat – reguliuoti prekybą, bankroto procedūrą, natūralizaciją, steigti teismus ir kariuomenę, skelbti karą ir kt. Taip pat buvo nustatytos ir parlamento įstatymų leidybos kompetencijos ribos (pavyzdžiui, draudimas teikti kam nors kilmės titulą, ir kt.). Be to, vadinamoji trijų svarstymų įstatymų leidybos procedūra taip pat galėtų būti laikoma šiuolaikinio parlamentarizmo tradicija.

5) *Parlamentinė vykdomosios valdžios kontrolė* yra dar viena svarbi šiuolaikinio parlamento funkcija, tiesiogiai susijusi su demokratijos principo įgyvendinimu. Beje, ši kontrolė turi būti suprantama ne viršininko ir pavaldinio santykių, o kito konstitucionalizmo bruožo – valdžių padalijimo principo kontekste. Todėl vykdomosios valdžios kontrolės turinys priklauso nuo to, kokią valstybės valdymo formą įtvirtina konstitucija: parlamentinės valdymo formos valstybėse teisiniu požiūriu ši kontrolė yra platesnė, o prezidentinėse respublikose – siauresnė. Vis dėlto konstitucinė praktika, pavyzdžiui, tokiose šalyse, kaip antai D. Britanija (parlamentinė valdymo forma) ir JAV (prezidentinė valdymo forma), ne visada patvirtina tokią tipologiją.

Nepaisant to, kad būtent parlamentas priima svarbiausius viešuosius sprendimus, jis neturi institucinių galimybių pats juos įgyvendinti, todėl šiuo požiūriu yra priklausomas nuo vyriausybės ar kitos vykdomosios valdžios institucijų įstatymus įgyvendinančios veiklos. Kaip parodė šiuolaikinės demokratijos praktika, būtent vykdomoji valdžia, kuri turi savo dispozicijoje viešuosius finansinius išteklius, dažniausiai gali piktnaudžiauti savo galiomis, todėl būtina sukurti tam tikrą jos kontrolės mechanizmą. Nors į vykdomosios valdžios sritį patenka ir valstybės vadovas, tačiau dėl jo ypatingo statuso valstybėje, jo atžvilgiu parlamentinė kontrolė paprastai vykdoma kur kas siauresne apimtimi, todėl minėta kontrolė tradiciškai siejama su ministrų kabinetu.

Parlamentas iš vykdomosios valdžios (paprastai, išskyrus valstybės vadovą) turi teisę reikalauti teikti įvairaus pobūdžio savo veiklos ataskaitas, taip pat parlamentas ministrų kabinetui turi teisę pareikšti interpeliacijas ir net nepasitikėjimą (netaikoma prezidentinės valdymo formos valstybėse). Galiausiai parlamentinė kontrolė vykdoma vyriausybės valandos, paklausimų metu bei per atitinkamus parlamento komitetus ir kitus jo struktūrinius darinius.

Kalbant apie parlamentinės kontrolės turinį reikia pasakyti, kad jai galima priskirti ir pareigūnų skyrimo kontrolę, kai parlamentas turi teisę tvirtinti ar netgi pats

skirti svarbiausius valstybės pareigūnus, nors tai gali būti išskiriama ir kaip atskira parlamento funkcija. Valdžių padalijimo požiūriu būtina pažymėti, jog aukščiausių valstybės pareigūnų skyrimai tradiciškai yra siejami su vykdomąja valdžia, visų pirma su valstybės vadovo kompetencija. Tačiau šiuolaikinėse demokratijose valstybės vadovo (ar ministro pirmininko) kompetencija skiriant aukščiausius valstybės pareigūnus, pradedant teisėjais ir baigiant vykdomosios ar kitos nepriklausomos viešosios valdžios pareigūnais, paprastai yra ribojama parlamento (ar jo aukštųjų rūmų) ne tik kaip vykdomosios valdžios kontrolės, bet ir kaip valstybės demokratiškumo simbolis.

Apibendrinant galima konstatuoti, kad šiuolaikinis parlamentarizmas tiesiogiai susijęs su demokratijos principu, visų pirma per 1) tautos suvereniteto ir jos atstovavimo idėją, 2) parlamento ypatingą statusą valdžios institucijų sąraše, 3) su tuo susijusį ypatingą parlamentaro statusą, 4) viešųjų svarstymų (debatų) kultūros formavimą, priimant svarbiausius visuomenės viešojo gyvenimo sprendimus ir 5) pagrindines parlamento funkcijas: a) įstatymų leidybą (įskaitant mokesčių nustatymą, biudžeto tvirtinimą ir karo bei nepaprastosios padėties skelbimą), b) vykdomosios valdžios kontrolę ir c) dalyvavimą skiriant aukščiausius valstybės pareigūnus.

2.3. *Res publica* kaip demokratijos idėja⁷⁹

Minėta, kad *respublikos* terminas yra glaudžiai susijęs su respublikine valdymo forma, o kai kurių valstybių, turinčių respublikinę valdymo formą, konstitucinėje praktikoje jis tapatinamas su pačia valstybe, todėl gali būti nagrinėjamas ne tik demokratijos, bet ir valstybingumo konstitucinės idėjos požiūriu. Tačiau šioje studijoje *respublika* yra suprantama kaip romėniškas graikų demokratijos perskaitymas, nes ji taip pat susijusi su tautos suvereniteto principo įgyvendinimu. Įdomu pabrėžti, kad Abiejų Tautų Respublikoje – *respublikos* terminas (šalia *valstybės* sinonimo) kaip „bendras“ ar „visuotinis“ reikalas buvo siejamas ne tik su pilietinės tautos teise valdyti savo valstybę, bet ir su valdžių padalijimu bei teisės viešpatavimu, tai yra su valdovo kaip titulinio suvereno valdžios ribojimu. Prancūzijos konstitucinėje tradicijoje *respublikos* terminas, remiantis visų pirma Montesquieu pateiktu demokratinio valdymo formos skirstymu į respubliką ir monarchiją⁸⁰, įgijo atsiribojimo nuo monarchijos

⁷⁹ Nors mokslinėje literatūroje anglų kalba dažnai yra vartojamas terminas „republicanism“, vis dėlto čia bus vartojami tiesiog *respublikos* arba *res publika* terminai – siekiant įvardyti respubliką kaip konstitucinį principą. Plačiau žr. Republicanism and Political Theory, edited by Cécile Laborde and John Mayor. *European Journal of Philosophy*. Vol. 17, June 2009.

⁸⁰ MONTESQUIEU, Ch. *Apie įstatymų dvasią*. Vilnius: Mintis, 2004, p. 8. Įdomu, kad pats Montesquieu ne visada darė skirtumą tarp *respublikos* ir *demokratijos*.

ir žmogaus teisių apsaugos nuo vyraujančios vykdomosios valdžios (monarcho) savivalės sinonimą. Turbūt nesuklysimė pasakę, kad šiuolaikinėje Prancūzijoje nuo pat XVIII amžiaus revoliucijos laikų respublikos terminas yra iš dalies fetišuojamas, asimiliuojant jį su pačia modernia Prancūzijos valstybe. Nors Prancūzijos konstitucinė tradicija nuo pat XVIII amžiaus pabaigos tarsi signalizavo, jog tik respublikinė valdymo forma gali būti suderinama su šiuolaikine demokratija, tačiau vis dėlto kitų Vakarų Europos valstybių konstitucinė patirtis parodė, jog monarchija paradoksaliai gali būti suderinama su šiuolaikine demokratija ir konstitucionalizmu. Todėl šioje studijoje *res-publica* kaip konstitucinis principas yra suprantamas plačiau nei respublikinė valdymo forma, o visų pirma J. J. Rousseau *contrat social* (visuomeninės sutarties) ir *volonté générale* (bendroji valia) reikšme, t. y. su bendrojo gėrio siekimu visuomenėje. Taigi respublikos principas gali būti suprantamas trejopai: kaip valstybės sinonimas, kaip jos valdymo forma ir kaip visos visuomenės bendras reikalas ar bendrasis gėris bei visuomeninė sutartis.

Modernioje Vakarų teisės tradicijos istorijoje plačiausiai išvystyti debatai dėl *respublikos*, kaip tam tikros demokratijos formos, sampratos vyko Šiaurės Amerikoje XVIII amžiaus antroje pusėje, svarstant atskirų valstijų ir būsimos federacinės valstybės valdymo formą. Dauguma šių neįkainojamos vertės teisės ir politinės filosofijos debatų buvo pirmą kartą publikuoti 1788 m. rinkinyje, įgijusiame „Federalisto užrašų“ (angl. *The Federalist papers*) pavadinimą. Apibendrintai galima teigti, kad XVIII amžiaus pabaigoje valstijose egzistavo dvi gana skirtingos būsimos federacinės valstybės koncepcijos: viena, kurią galėtume santykinai vadinti *demokratine projekcija*, daugiausiai besiremiančia Thomaso Paine'o pozicija, vėliau susisteminta jo knygoje „Žmogaus teisės“ (angl. *Rights of Man*, 1791)⁸¹, ir kita, kurią sąlygiškai galėtume pavadinti Montesquieu *respublikine projekcija*, atstovaujamą J. Madisono, A. Hamiltono, T. Jeffersono ir J. Adamso, t. y. 1787 m. Konstitucijos „tėvų kūrėjų“⁸². Pirmoji pozicija atstovavo prancūzų revoliucijos metu išsakytoms tam metui radikalioms idėjoms apie visuotinę asmenų lygybę ir su tuo susijusią visuotinę rinkimų teisę, tiesioginę demokratijos apraiškas ir vienerių rūmų parlamentą (kaip tam tikrą visos pilietinės tautos simbolį), o antrasis, t. y. *respublikinis*, požiūris nepritarė tiesioginei ar „grynajai“ demokratijai (Madisono žodžiais „pure democracy“⁸³) ir visuotinės asmenų lygybės idėjai, apeliuojant į būtinybę garantuoti visuomenėje bendrąjį gėrį (t. y. *res-publica*), kurį, pasak minėtų autorių, gali

⁸¹ Lietuviškas vertimas – PAINE, T. *Žmogaus teisės*. Vilnius: ALK, 2003.

⁸² Gana išsamius vadinamųjų federalisto ir antifederalisto debatus galima rasti, pvz.: *The debate on the Constitution. Part One*. The Library of America, 1993.

⁸³ Federalist No 10: žr. BEEMAN, R. *The Penguin guide to the United States Constitution*. Penguin books, 2010, p. 99.

užtikrinti tik išsilavinę ir atitinkamas dorybes turintys žmonės ir kuris daugumos dominavimą mažumai galėtų „amortizuoti“. Marko R. Levino teigimu, visų pirma nuosavybės teisės ginančios *respublikos* idėja čia buvo priešinama tiesioginės demokratijos „minios anarchijai“⁸⁴ ir siejama su atstovaujama demokratija bei valdžių padalijimu, kurį geriau garantuotų dviejų rūmų parlamentas, kai Senatas bendrojo gėrio vardan galėtų neleisti daugumai diskriminuoti mažumos⁸⁵. Svarbu pažymėti, jog būtent *respublikoniškas* požiūris į amerikiečių demokratiją ir buvo užfiksuotas 1787 m. JAV konstitucijoje.

Įdomu, kad minėta *demokratijos* ir *respublikos* sampratų skirtis buvo tas pagrindas, kuriuo remdamasi susiformavo šiuolaikinė JAV politinė sistema. Tačiau iš dabartinės perspektyvos vertinant šią skirtį galima konstatuoti, kad šiuo metu respublikonų kritika Jungtinėse Amerikos Valstijose yra skirta ne tiek demokratijai, kiek liberalizmui, taigi respublika čia nebėra suprantama atsietai nuo demokratijos sampratos, o tiesiog pastarąją papildė valdžių padalijimo, konstitucijos viršenybės, žmogaus teisių apsaugos ir kitais viešosios valdžios monopolio ribojimo elementais, kurie kaip visuma ir sudaro šiuolaikinio konstitucionalizmo esmę.

3. Žmogaus teisių apsauga kaip konstitucinė vertybė

Visuotinai pripažįstama, kad šiuolaikinė Vakarų teisės tradicija nėra galima be realaus *žmogaus teisių* apsaugos garantavimo. Kitais žodžiais tariant, tos valstybės, kuriose negarantuojamos žmogaus teisės (pavyzdžiui, susirinkimų teisė, žodžio laisvė ir kt.), negali būti vadinamos demokratinėmis teisinėmis valstybėmis. Dar kitaip tariant, žmogaus teisės, kaip konstitucinė vertybė, taip susipynusios su demokratija ir teisės viešpatavimu, jog, pažeidus vieną, neišvengiamai yra pažeidžiamos ir kitos vertybės. Todėl žmogaus teisės galima nagrinėti kaip teisės viešpatavimo vertybę (kaip vieną iš viešosios valdžios ribojimo instrumentų) ir kaip demokratijos vertybę (kaip vieną iš tautos suvereniteto raiškos būdų). Kitaip tariant, valstybė, kurioje negarantuojama žmogaus teisių apsauga, galėtų būti laikoma tiek nedemokratinė, tiek neteisine valstybe. Tačiau šioje studijoje žmogaus teisių fenomenas dėl jo reikšmės šiuolaikinei Vakarų teisės tradicijai ir civilizacijai nagrinėjamas kaip savarankiška

⁸⁴ LEVIN, M. L. *Plunder and deceit*. Threshold Editions, 2015, p. 159.

⁸⁵ Gana išsamiai JAV konstitucijos tėvų rašytinio palikimo analizę galima rasti straipsnių rinkinyje *Constitutions and the classics. Patterns of constitutional thought from Fortescue to Bentham* (edited by D. J. Galligan). Oxford University Press, 2014. Ypač žr. šiuos autorius: GRABER, M. A.; SELLERS, M. N. S.; LEONARD, G.; KONIG, D. T.; WHATMORE, R. (p. 327–437).

konstitucionalizmo vertybė. Būtent žmogaus teisių fenomeno (kaip ir mažumų teisių apsaugos pagal šiuolaikinę *demokratijos* sampratą) antimažoritarinis pobūdis leidžia ir pačią konstituciją vadinti antimažoritariniu aktu.

Siekiant suvokti žmogaus teisių sampratą, visų pirma būtina pateikti žmogaus ir teisių sampratas. Čia laikomasi nuomonės, kad neegzistuoja *teisių* atsietai nuo *žmogaus* (nei žmogaus atsietai nuo teisių), nes žmogus suprantamas ne tik kaip autonominis *individas* (lot. *in-dividuum*), bet ir kaip aristoteliškas *asmuo* (pagal romėnų tradiciją – *per-sona*), t. y. kaip socialinė būtybė, galinti save realizuoti tik per santykį su kitu žmogumi, visų pirma šeimoje ir visuomenėje – *politejoje*. Taigi žmogaus teisių subjektas yra asmuo kaip teisių turėtojas, o jų objektas – šio asmens tam tikros galimybės palaikant santykius su kitu asmeniu, visuomene ar valstybe.

Šiuolaikinės žmogaus teisių sampratos ištakos Vakarų teisės tradicijos požiūriu turi bent tris šaltinius: antikos (visų pirma stoikų) filosofiją, judėjo-krikščionišką etiką ir humanistinį individualizmą⁸⁶. Šios monografijos tikslas nėra pateikti detalaus ir itin įvairialypio šiuolaikinės žmogaus teisių sampratos teorijų sąrašo, nepaisant to, ar tai būtų istorinė teisės mokykla, teisinė etika, analitinė jurisprudencija (angl. *analytical jurisprudence*), kritinė teisės mokykla (angl. *Critical legal studies*), utilitarizmas, teisės hermeneutika, teisių ir pareigų vienovė, ar kitos teisės filosofijos sampratos ir paradigmos. Šios studijos autorių nuomone, visas šiuolaikines teisės sampratos teorijas galima vertinti siejant su keturiomis pagrindinėmis teisės mokyklomis: prigimtinės teisės mokykla, teisinio pozityvizmo, teisinio realizmo ir istorinės teisės mokyklomis. Manytume, kad šiuolaikinis teisės mokslas turi derinti visas teisės sampratos paradigmas, tačiau daugiausia dėmesio šioje studijoje bus skiriama prigimtinės teisės mokyklai jau vien dėl to, kad pirmieji modernaus konstitucionalizmo konstituciniai tekstai kreipia mus būtent šios teisės sampratos paradigmos linkme.

Žmogaus teisių diskursas dabar yra vienas iš populiariausių viešųjų diskursų Vakarų teisės tradicijoje. Kaip ir kitos paminės Vakarų konstitucinės vertybės, žmogaus teisės gali būti suvokiamos ne tik valdžios (daugumos) galių ribojimo kontekste, bet net ir remiantis suvereniteto samprata, t. y. žmogus (ypač prigimtinių teisių požiūriu) gali būti tituluojamas visiškai savarankišku suverenu, kurio teisės kyla ne iš valstybės, o iš paties žmogaus prigimtios ir orumo, ir jas valstybė privalo gerbti ir ginti. Šiuo požiūriu žmogaus teisės kaip prigimtinės Vakarų teisės tradicijoje yra visiškai savarankiškas (autonominis) teisės šaltinis, apie kurio ribas galima kalbėti nebent remiantis jų ir teisės viešpatavimo bei demokratijos vertybių tarpusavio santykių perspektyvoje. Kaip žmogaus teisių ribojimo pavyzdį šiuolaikinėje

⁸⁶ Žr., pvz., BIRMONTIENĖ, T. Žmogaus teisių konstitucinė samprata. *Lietuvos konstitucinė teisė: raida, institucijos, teisių apsauga ir savivalda*. Vilnius: MRU, 2007, p. 316–363.

Vakarų tradicijoje galėtume pateikti draudimą save parduoti į vergovę, paminėta kai kuriuose žmogaus teisių tarptautiniuose dokumentuose. Šiuo požiūriu žmogaus teisių samprata galėtų būti suprantama kaip tam tikra įtampa tarp žmogaus visiškos laisvės ir jo pareigos paklusti bendrajam gėriui, įskaitant valstybę ar kitą suvereną, pusiausvyra. Įdomu pažymėti, kad nuo antikos iki pat humanizmo Europoje vyraujanti žmogaus samprata buvo labiau siejama būtent su jo priklausymu bendruomenei ar kitam socialiniam subjektui, taigi su jo *pareiga* kitam, o apšvietos amžius siekė svarstyklių lėkštelę nusverti žmogaus *teisių* ir *laisvių* naudai.

Williamas A. Edmundsonas teigia, kad pirmasis modernios žmogaus teisių idėjos (ir modernaus konstitucionalizmo apskritai) išsiplėtojimo periodas buvo apšvietos laikotarpiu, ypač pasireiškęs XVIII amžiaus pabaigoje, o šiuo metu, pasak autoriaus, mes gyvename antrame žmogaus teisių idėjos išpopuliarėjimo laikotarpyje, kuris prasidėjo po Antrojo pasaulinio karo priėmus 1948 m. Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją⁸⁷. Todėl nors trumpai čia pateiksime abiejų istorinių periodų svarbiausių atstovų žmogaus teisių idėjas.

Šiuolaikinė žmogaus teisių samprata, atsiradusi po Antrojo pasaulinio karo baigybės, visų pirma siejama su prigimtinių žmogaus teisių idėjos, pagal kurią žmogaus teisių šaltinis yra ne pozityvioji teisė, o pati žmogaus prigimtis ir jo orumas, atgimimu, be to, pabrėžiamas žmogaus teisių sampratos visuotinumas (universalumas) ir nedalomumas bei asmenų lygiateisiškumas. Prigimtinių žmogaus teisių samprata pabrėžia žmogaus pirmumą valstybės atžvilgiu. Jau buvo minėta, kad prigimtinių žmogaus teisių samprata, kaip ir kitos šiuolaikinio konstitucionalizmo vertybės bei principai, Vakarų teisės tradicijoje kildinama iš antikos kultūrinio paveldo ir siejama visų pirma su stoikų filosofija, kurią romėnų teisės pagalba pritaikė ir išpopuliarino Seneka ir Ciceronas. Stoikai tikėjo, kad pasaulis yra sukurtas protingai, todėl ir žmogaus, kaip protingo pasaulio dalies, veiksmai turi atitikti šiuos nekintamus pasaulį valdančius *Logos* dėsnius (įstatymus). Ciceronas dialoge „Apie valstybę“ teigė, jog žmogus, būdamas protinga būtybė, pajėgus pažinti nekintamus universaliai teisingus prigimtinius dėsnius (įstatymus), kurių laikytis jį skatina bendrasis gėris ir kurie „įsakmiai ragina atlikti pareigą, draudimais atgrasant nuo piktadarysčių“⁸⁸. O šv. Augustino pagrindinis indėlis į prigimtinių teisių diskursą galėtų būti tas, kad jis įvedė skirtį tarp to, ką šiais laikais galėtume vadinti prigimtine ir pozityviaja teise, teigdamas, jog neteisingas įstatymas apskritai negali būti vadinamas įstatymu⁸⁹. Viduramžiais stoikų idėjas ir Aristotelio mintis apie prigimtinių teisingumą naujai

⁸⁷ EDMUNDSON, W. A. *An Introduction to Rights*. Second edition. Cambridge University Press, 2012, p. 10–11.

⁸⁸ Cituota iš NAVICKAS, A. *Laisvų žmonių bendruomenė?* Vilnius, 2014, p. 69.

⁸⁹ *Op. cit.*, p. 74.

suaktualino ir krikščioniškai pasaulėžiūrai pritaikė Tomas Akvinietis. Jis šalia nekinamos dieviškosios teisės išskyrė ir prigimtinę teisę ar įstatymą (*lex naturalis*), kuris yra nekintamos dieviškosios tvarkos ir dėsnių atspindys žemėje ir kurio žmogus savo sąžinės ir proto pagalba gali ir turi pažinti bei laikytis priimdamas konkrečius sprendimus. Beje, Tomo Akviniečio prigimtinių teisių sampratoje žmogaus teisės neatsiejamos nuo pareigų.

O vėlyvojo renesanso mąstytojai Hugo Grotius, Thomas Hobbesas ir Johnas Locke'as prigimtinių įstatymą jau grindė ne kokios nors nekintamos pasaulio tvarkos dėsnių atitiktimi, o išimtinai žmogaus saugumo poreikiu ir siekiu išlikti visuomenėje. Reikia paminėti, kad būtent olandų filosofas Hugo Grotius buvo pirmasis, pabandęs pagrįsti savo viešosios valdžios teoriją ir net socialinio teisingumo poreikį ne kuo kitu, o būtent žmogaus teisių idėja. Jis žmogaus teisių kilmę siejo su žmogaus socialumo poreikiu ir gera valia, tačiau jo žmogaus teisių samprata buvo gana reliatyvi tuo požiūriu, jog žmogus, vieną kartą pasinaudojęs šia teise (pavedęs save valstybės naudai), vėliau nebegalėjo apsigalvoti ir jos susigrąžinti, t. y. visada turėjo paklusti valstybei kaip aukštesniam gėriui. Thomas Hobbesas taip pat manė, kad nors prigimties būsenoje (prigimtinių) žmogaus teisės nėra iš anksto apribotos kokių nors moralinių taisyklių, t. y. kiekvienas turi teisę net į kito kūną, tačiau būtent todėl tokiai „karo būsenai vienu prieš kitus“ suvaldyti žmonės yra priversti atiduoti savo prigimtines teises valstybei kaip vieninteliam suverenui. Tokia žmogaus teisių samprata leido jomis pateisinti bet kokią autoritarinę režimą. Tačiau būtent Johną Locke'ą galima vadinti šiuolaikinės žmogaus teisių sampratos pradininku, nes jis, skirtingai nei ankstesni mąstytojai, nebesuteikė valstybei išimtinio suvereno galių ir pripažino tokias prigimtines nekeičiamas teises, kaip antai: teisę į gyvybę, sąžinės laisvę, nuosavybės teisę, teisę į žalos kompensavimą ir net teisę sukilti prieš žmogaus teises pažeidinėjančią suvereną. Johno Locke'o idėjos puikiai atsispindėjo 1776 m. Nepriklausomybės deklaracijoje, kurioje kalbama apie žmonių lygybę ir „nekeičiamas teises“ (angl. *inalienable rights*) kaip „gyvybę, laisvę ir laimės siekimą“. XVII amžiuje, tai yra renesanso pabaigoje ir apšvietos priešaušryje, minėtų filosofų idėjos anglosaksų teisės tradicijoje iš dalies atsispindėjo tokiuose dokumentuose, kaip antai 1628 m. *Petition of rights*, 1679 m. *Habeas corpus act* ir kt. Be to, svarbu paminėti, kad anglosaksų teisės sampratoje tvirtai įsišaknijusi tradicija šiuolaikinio konstitucionalizmo šaltiniu laikyti ne tik minėtus, bet ir tokius viduramžių teisės šaltinius, kaip antai 1215 m. *Magna Charta libertatum*.

Immanuelio Kanto filosofijoje, išvystytoje jau XVIII amžiaus antroje pusėje, žmogus kaip asmuo turi būti suprantamas *fenomeno* ir *noumeno* dichotomijos įtampoje, kur asmuo kaip *fenomenas* paklūsta savo prigimčiai, o asmuo kaip *noumenas* vadovaujasi protu ir veikia pagal susikurtas vidines moralines taisykles, kylančias

iš procedūrinio kategorinio imperatyvo (elkis taip, kad tavo kiekvienas poelgis galėtų būti visuotinė taisyklė), kuris savo ruožtu lemia asmenų orumą, lygiateisiškumą bei teisių ir pareigų vienovę. Kita vertus, Kantas, skirtingai nei Locke'as, nepritarė žmogaus teisei sukilti prieš titulinį suvereną⁹⁰. O kitas XVIII amžiaus filosofas – J. J. Rousseau prigimtinių įstatymų ribojimo tautos kaip suvereno mistinė „bendraja valia“, neabejotinai pastarajai suteikdamas aukščiausiąją galią. Turbūt nesuklysimė pasakę, kad XVIII amžiaus žmogaus teisių diskurso kulminacija atspindėjo iš Amerikos ir Prancūzijos revoliucijų kilusiuose dokumentuose: 1776 m. *Nepriklausomybės deklaracijoje* su užuomina į nekeičiamas teises (gyvybę, laisvę ir laimės siekimą), tų pačių metų Virdžinijos žmogaus teisių deklaracijoje (1776 *Virginia Declaration of Rights*), 1789 m. *Teisių bilyje* (angl. *Bill of Rights*) ir tų pačių metų *Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijoje*. Teisių bilyje buvo įvardytos tokios teisės: žodžio ir tikėjimo laisvė, žmogaus teisė nebūti savavališkai sulaikytam, teisė į tinkamą teismo procesą ir kitos. *Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos* preambulėje dar radikaliau pripažįstamas žmogaus teisių „prigimtinis, nekeičiamas ir šventas“ pobūdis, o žmogaus teisių apsauga įvardijama kaip esminė konstitucinė vertybė. Svarbiausios paminėtinos deklaracijos teisės yra asmenų lygiateisiškumas, asmens laisvė (draudžiant neteisėtą bet kokią laisvės apribojimą ir pripažįstant nekaltumo prezumpciją), žodžio ir nuomonių laisvė, nuosavybės teisė.

Šie dokumentai patvirtina, kad XVIII amžiaus revoliucijos Europoje ir Šiaurės Amerikoje, reikalavusios lygių teisių visiems luomams, buvo didelis postūmis žmogaus teisių diskurso srityje. Nors apšviestos laikotarpio žmogaus teisių diskursas stipriai išjudino iki tol egzistavusias politinio ir teisinio diskurso paradigmas, tačiau jis (ypač Europoje) taip ir nesugebėjo XIX amžiuje įsitvirtinti kaip rimta valstybės ir tautos suvereniteto idėjų alternatyva. Maža to, kontinentinėje Europoje dėl Prancūzijos revoliucijos teroro padarinių ir stiprios politinės ir akademinės opozicijos revoliucinėms idėjomis, ypač Didžiojoje Britanijoje, XIX amžiaus antroje pusėje įsivyravo pozityvistinė filosofija, padėjusi filosofinius pagrindus Hanso Kelseno grynosios teisės teorijai ir su ja susijusiam XX amžiaus pirmos pusės teisės pozityvizmui, pagal kurį, žmogaus teisių šaltinis gali būti išimtinai įstatymas ar kitas valstybės sankcionuotas pozityviosios teisės šaltinis.

Antrąja šiuolaikinės žmogaus teisių idėjos „ekspansijos“ era galima laikyti prasidėjusią jau po Antrojo pasaulinio karo atneštos humanitarinės katastrofos. Buvo aišku, kad reikia statyti naują teisės viešpatavimo ir demokratijos fundamentą, o tam puikiai pasitarnavo žmogaus teisių kaip prigimtinių teisių atgimimo diskursas, nes minėtas utilitaristinis ar pozityvistinis požiūris į žmogaus teises buvo gerokai diskredituotas. Štai 1946 m. Prancūzijos konstitucijos preambulėje pripažįstamas

⁹⁰ EDMUNDSON, W. A. *An introduction to Rights*. Cambridge University Press, 2012, p. 28–30.

žmogaus teisių visuotinumas ir tai, kad jos yra neatimamos ir šventos (pran. *inaliénables et sacrés*). Tačiau galutinai naujo (prigimtinių) požiūrio į žmogaus teises įtvirtinimą simbolizavo 1948 m. Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos priėmimas. Šis tarptautinis žmogaus teisių dokumentas signalizavo universalų (visuotinį) žmogaus teisių pobūdį, visiškai savarankišką (autonominę) jų kilmę, besiremiančią visų žmonių lygiateisiškumu ir prigimtinio žmogaus orumu (angl. *inherent dignity*), o kai kurioms teisėms pripažino neliečiamumo ar nekeičiamumo (angl. *inalienable rights*) statusą, beje, atspindintį Locke'o ir Jeffersono žmogaus teisių sampratą. Būtent prigimtinių žmogaus teisių sampratos pripažinimas buvo laikomas pokarinės taikos sukūrimo garantu.

Įdomu pažymėti, kad po kelių metų priimtą 1950 m. Europos žmogaus teisių konvenciją galima interpretuoti ne tik žmogaus teisių visuotinumo, bet ir jų „vakarietiško“ požiūriu, nes ši konvencija 1953 m. įsigaliojo Europos Tarybos valstybėse narėse, priskiriamose būtent Vakarų Europos demokratijoms. Konvencija ir vėlesnė Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija parodė, jog ji bent dvi žmogaus teises laiko iš esmės nekeičiamomis, t. y. teisę į gyvybę, apimančią mirties bausmės draudimą, ir žmogaus orumą, apimančią kankinimų ir kitų žiaurių bausmių taikymo draudimą. Taip pat būtina atkreipti dėmesį, kad Europoje ši prigimtinių žmogaus teisių idėja (kaip ir teisės viešpatavimo ir demokratijos idėjos) visuotinai nebuvo pripažįstama dėl Sovietų Sąjungos įtakos Vidurio Rytų Europos valstybėse iki pat šaltojo karo pabaigos 1989–1991 metais⁹¹. Tačiau būtent žmogaus teises ginantys dokumentai, pasirašyti Sovietų Sąjungos su Vakarų demokratijomis 1975 m. Helsinkyje, suteikė galimybę tam tikroms NVO vykdyti žmogaus teisių stebėseną sovietinio bloko šalyse ir taip gerokai prisidėjo prie vadinamųjų Helsinkio grupių ir kitų pilietinės visuomenės apraiškų atsiradimo šiose šalyse ir prie viso sovietinio bloko griūties XX amžiaus pabaigoje.

Būtina pažymėti, kad anglosaksiškam pokario žmogaus teisių diskursui (kaip ir diskusijai apie teisės sampratą apskritai) didžiausią įtaką padarė H. L. A. Harto „švelnusis pozityvizmas“ (1961 m. *Teisės samprata*⁹²) ir Ronaldo Dworkino „žmogaus teisių centriška“ kritika pirmojo atžvilgiu (1977 m. *Rimtas požiūris į teises*⁹³), kur jis, remdamasis JAV Aukščiausiojo teismo praktika, įrodinėja, kad vis dėlto egzistuoja tam tikros prigimtinių teisės į asmenų lygiateisiškumą ir asmens laisvę, kurios negali būti pažeistos ar apribotos jokios viešosios valdžios galiomis.

⁹¹ Taip pat reikia pažymėti, kad tik sovietinis blokas (kartu su Saudo Arabija ir Pietų Afrikos Respublika) susilaikė Jungtinių Tautų Generalinėje Asamblėjoje 1948 metais balsuojant dėl Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos.

⁹² Lietuviškas vertimas: HART, H. L. A. *Teisės samprata*. Vilnius, 1997.

⁹³ Lietuviškas vertimas: DWORKIN, R. *Rimtas požiūris į teises*. Vilnius, 2004.

Šios studijos kontekste būtina paminėti, kad žmogaus teisės pagal jų apsaugos teisinį lygį gali būti skirstomos į tarptautines, europines (konvencines ir chartijas), konstitucines ir ordinarines. Europos Žmogaus Teisių Teismas, remdamasis visų pirma JAV Aukščiausiojo teismo jurisprudencija, išvystė gana plačią Europos žmogaus teisių konvencijoje įtvirtintų *žmogaus teisių ribojimo* teoriją, pagal kurią – konvencijoje numatytos žmogaus teisės gali būti ribojamos tik įstatymu, šis ribojimas turi būti būtinas demokratinėje visuomenėje ir būti proporcingas siekiamam tikslui. Europos konstituciniai teismai paprastai taiko šią EŽTT žmogaus teisių ribojimo koncepciją vadinamoms konstitucinėms teisėms, t. y. toms, kurios įtvirtintos nacionalinėse konstitucijose. Pagal šią koncepciją, konstitucinės teisės turi didesnę apsaugą (apimant ir minėtus tris ribojimo kriterijus) nei kitos žmogaus teisės, kurios nėra įtvirtintos konstitucijoje. Taigi šioje studijoje pristatomos žmogaus teisės visų pirma traktuojamos kaip konstitucinės teisės, nors iki šiol Vakarų teisės tradicijos šalyse nėra aiškaus ar baigtinio „konstitucinių teisių sąrašo“, juolab kad šis sąrašas laikui bėgant keičiasi.

Teisės literatūroje galime rasti ir kitų žmogaus teisių klasifikacijų: individualios ir kolektyvinės, absoliučios ir neabsoliučios, keičiamos ir nekeičiamos teisės, bendrosios ir specialiosios teisės, pirmos, antros ir trečios generacijos teisės ir kt. Tačiau labiausiai paplitusi yra žmogaus teisių klasifikacija pagal jų turinį. 1948 m. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, 1950 m. Europos žmogaus teisių konvencija, 1966 m. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas, 1966 m. Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas ir kai kurie kiti tarptautiniai dokumentai leido suformuluoti aiškesnę žmogaus teisių tipologiją pagal jų turinį: 1) asmeninės, 2) pilietinės politinės, 3) socialinės, ekonominės ir kultūrinės teisės.

Prie *asmeninių* žmogaus teisių galima priskirti teisę į orumą, gyvybę, sveikatą, privatų ir šeimos gyvenimą, asmens neliečiamumą, teisę nebūti kankinamam, žodžio ir minties laisvę, judėjimo laisvę ir nuosavybės teisę (pastarąją taip pat galima priskirti ir prie ekonominių teisių grupės). Beje, galima teigti, kad šiuolaikinių asmeninių teisių sampratos pokyčiams teismų praktikoje po Antrojo pasaulinio karo turėjo įtakos konstitucinės *teisės į privatumą* atsiradimas ir jos plėtimasis, siekiantis apimti tokias kontroversiškai Vakarų teisės tradicijos šalyse vertinamas teises, kaip antai teisę į abortą, eutanaziją, lyties keitimą, dirbtinį apvaisinimą, kurios paprastai nėra tiesiogiai įtvirtintos konstitucijose. Prie svarbiausių *pilietinių* ar *politinių* teisių galima priskirti sutarčių laisvę, susirinkimų (asociacijų) laisvę, rinkimų teisę ir teisę dalyvauti valdant savo šalį. Prie *socialinių, ekonominių ir kultūrinių* teisių grupės galima priskirti teisę į darbą, teisę jungtis į profesines sąjungas, teisę į socialinę apsaugą, teisę į mokslą, akademinę laisvę ir kitas. Beje, prie konstitucinių žmogaus teisių paprastai priskiriami ir asmenų lygiateisiškumo bei nediskriminavimo prin-

cipai, kuriems pritaikyti yra būtinas kurios nors minėtos (ar kitos) žmogaus teisės pažeidimas. Be to, į šiuolaikinį žmogaus teisių diskursą būtina įtraukti ir moterų, mažumų bei vaiko teisių kategorijas, nors pastarąsias reikėtų priskirti kolektyvinėms, o ne individualioms žmogaus teisėms.

Čia reikia pažymėti, kad dabar moderniausiu žmogaus teisių dokumentu galima laikyti 2000 m. Europos Sąjungos pagrindinių žmogaus teisių chartiją, kurioje pateikta tokia žmogaus teisių klasifikacija: 1) žmogaus *orumas*, apimantis minėtas asmenines ar prigimtines teises, 2) *laisvė*, įtraukiant ne tik tradicines laisves, bet ir teisę į privatumą bei nuosavybę, 3) asmenų *lygiateisiškumas* ir nediskriminavimas, įskaitant ir mažumų teises, 4) *solidarumas*, apimantis ne tik socialines ir ekonomines, bet ir vaiko teises, 5) *pilietinės* teisės, aprėpiančias rinkimų teisę ir teisę į gerą administravimą, bei 6) *teisingumą*, apimantį veiksmingą teisinę gynybą, nekaltumo prezumpciją ir proporcingumo principą⁹⁴. Šios studijos kontekste šis vertybinis požiūris į žmogaus teises įdomus ne tiek neįprasta tipologija, kiek žmogaus teisių kaip vertybių sąsajomis su kitomis dviem konstitucinėmis vertybėmis (teisės viešpatavimu ir demokratija).

⁹⁴ Europos Sąjungos žmogaus teisių chartijos lietuvišką vertimą žr., pvz., <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/?uri=URISERV:l33501>.

ANTRAS SKYRIUS

1992 m. LIETUVOS RESPUBLIKOS KONSTITUCIJOS PREAMBULĖS ISTORINĖ RETROSPEKTYVA

- A. „Prieš daugelį amžių sukūrusi savo valstybę“:
LDK bendravalstybinės privilegijos konstitucinių idėjų kontekste
- B. „Jos teisinius pamatus grindusi Lietuvos Statutais“
- C. *Omissio constitutionis* 1791 m. konstitucijos atžvilgiu
- D. „Jos teisinius pamatus grindusi [...] Lietuvos Respublikos Konstitucijomis“:
Pirmosios Lietuvos Respublikos konstitucionalizmo raida

Konstitucijos preambulė dažnai suprantama kaip konstitucijos pagrindinio teksto interpretavimo pagrindas bei jos esminių idėjų ir vertybių įkvėpimo šaltinis. Paprastai laikoma, kad preambulė nėra tiesiogiai taikoma konstitucijos teksto dalis, nebent joje būtų numatytos konkrečios žmogaus teisės ir pareigos ar kitos norminės nuostatos. Vienas iš plačiausiai tiesiogiai taikomos konstitucijos preambulės pavyzdžių galėtų būti 1958 m. Prancūzijos konstitucija, kurios preambulėje yra nuoroda tiek į 1789 m. Žmogaus ir piliečio teisių deklaraciją, tiek į 1946 m. Konstitucijos preambulę, konkrečiai įvardijančią įvairias žmogaus socialines ir ekonomines teises bei vadinamuosius Respublikos įstatymus. Prancūzijos konstitucinė taryba išvystė gana plačią žmogaus teisių apsaugos jurisprudenciją, remdamasi būtent šiomis preambulės nuostatomis.

1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulė, nors ir neturi norminio pobūdžio nuostatų, tačiau jos nuostatos gali puikiai padėti suprasti pagrindinį Konstitucijos tekstą ir interpretuoti jo normines nuostatas. Visų pirma reikia pasakyti, kad 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulėje galima rasti visas jau analizuotas tris pagrindines konstitucines idėjas: valstybė, valdžia (suverenitetas) ir esminės konstitucinės vertybės. Taip pat būtina pažymėti, kad preambulės tekstas atspindi istorijos bėgyje nuolat besivystančios ir tautos dvasią atspindinčios konstitucijos sampratą. Hansas Kelsenas tai vadino istorinės konstitucijos terminu. Pagal šią sampratą Lietuvos konstitucija atsirado kartu su Lietuvos valstybingumu, o jos nepertraukiamas vystymasis niekada nenutrūksta, pradedant nuo pirmųjų Lietuvos valstybės XIV a. teisės aktų, apimant XVI amžiaus Lietuvos Statutus iki pat Pirmosios Lietuvos Respublikos konstitucinės tradicijos ir pagaliau vainikuojant ją 1992 m. Konstitucijos priėmimu. Beje, ši konstitucija taip pat gali būti suprantama ne kaip lietuviško konstitucionalizmo vystymosi pabaiga, o kaip dar vienas jo niekada nesibaigiančio vystymosi istorinis etapas.

Todėl šiame kontekste reikėtų atidžiau išanalizuoti kiekvieną preambulėje paminėtą Lietuvos konstitucionalizmo istorinį etapą, susiejant jį su analizuotomis konstitucionalizmo idėjomis ir vertybėmis. Nors šioje studijoje laikomasi nuomonės, jog tam, kad konkrečiam teisės aktui (ar kitam teisės šaltiniui) būtų pripažintas

konstitucinio lygmens teisės akto statusas, nebūtina, jog jame būtų atspindėtos visos trys anksčiau analizuotos konstitucinės vertybės, vis dėlto, „užbėgant skaitytojui už akių“, dera konstatuoti, jog šios vertybės ar jų užuomazgos buvo „aptiktos“ ne tik XX amžiaus konstituciniuose aktuose ar 1791 m. konstitucijoje, bet ir Lietuvos Statutų bei LDK bendravalstybinių privilegijų tekstuose, kurie ir bus čia detaliau analizuoti.

Taigi konstitucijos preambulės „akimis“ žvelgiant į Lietuvos valstybingumo ir teisės istoriją, autoriams pavyko rekonstruoti penkias istorines datas, kurios simbolizuoja (vartojant Haroldo J. Bermano terminiją) tam tikras „teisinių revoliucijų datas“ vakarietiško konstitucionalizmo tradicijoje bei ženklina esminius lūžius Lietuvos visuomenėje, apimančius ir teisinio mąstymo „revoliucinio“ lygmens pokyčius, tai yra 1387 m., 1566 m., 1791 m., 1918 m. ir 1990 metai. Pirmoji data (1387 m.) ženklina pirmąją LDK bendravalstybinę privilegiją (kuri buvo ir pirmasis iki šiol žinomas Lietuvos valstybės norminis teisės aktas) ir simbolizuoja prasidėjusį perėjimą nuo senovės tipo prie *viduramžių* tipo Lietuvos teisinės sistemos, kuri kartu įsiliejo į Europos *ius commune* tradiciją; antroji data (1566 m.) – Antrojo Lietuvos Statuto patvirtinimas – simbolizuoja perėjimą nuo viduramžių prie *naujųjų laikų renesansinio* teisinio mąstymo ir teisinės sistemos kodifikavimo bei sisteminimo; trečioji data (1791 m.) žymi perėjimą prie *apšvietos epochos (švietimo amžiaus)* konstitucionalizmo; ketvirtoji (1918 m.) ženklina Lietuvos valstybingumo atkūrimą ir perėjimą prie *modernių laikų* šiuolaikinės teisinės sistemos susiformavimo ir pagaliau penktoji data (1990 m.) reiškia antrąjį XX amžiaus Lietuvos valstybingumo atkūrimą ir simbolizuoja perėjimą nuo primastos totalitarinės teisinės sistemos ir pozityvistinio teisinio mąstymo į *pluralistinę* teisinę sistemą, kartu besiremiančią *prigimtinių žmogaus teisių sampratą*.

A. „Prieš daugelį amžių sukūrusi savo valstybę“

(iš 1992 m. Konstitucijos preambulės)

LDK bendravalstybinės privilegijos
konstitucinių idėjų kontekste

Prieš LDK teisės šaltinių analizę būtina bent trumpai aptarti tas skurdžias istorines žinias apie 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulėje minimą „prieš daugelį amžių (susikūrusią) Lietuvos valstybę“. Visų pirma norėtume pažymėti, kad šioje monografijoje neketiname nei patvirtinti, nei paneigti nė vienos iš istoriografijoje konkuruojančių Lietuvos valstybės susidarymo vizijų (pavyzdžiui, kad būtų Mindaugas suvienijo Lietuvos žemes XIII a. ketvirto dešimtmečio pabaigoje ir tapo pirmu jos valdovu ar kad anksčiau už jį Lietuvą valdė didieji kunigaikščiai Živinbudas (paminėtas 1219 m.) ir Dausprungas (mirė apie 1219 m.)⁹⁵, ar kad Lietuvos valstybė susikūrė dar anksčiau – XI–XII amžiuje⁹⁶). Žinoma, visi trys pagrindiniai modernios nacionalinės valstybės elementai – politinė tauta, teritorija ir viešoji valdžia, kuriuos išskiria šiuolaikinis mokslas apie valstybę remdamasis Vakarų teisės tradicija, Lietuvoje susiklostė anksčiau nei Mindaugas apsikrikštijo ir tapo Lietuvos karaliumi. Anksčiau už šiuos įvykius Lietuvos valstybė ir jos politinės tautos nariai neabejotinai rėmėsi savo teise. Tai galima drąsiai teigti jau vien dėl to, kad apskritai nuosavybės, sutarčių, šeimos, atsakomybės ir kai kurie kiti teisės institutai atsiranda anksčiau už valstybę – tai puikiai iliustruoja mūsų kaimynų prūsų ir kryžiuočių 1249 m. vasario 7 d. Christburge sudaryta taikos sutartis⁹⁷.

⁹⁵ Pvz., S. C. Rowell, komentuodamas 1251 m. liepos 17 d. popiežiaus laišką, rašo apie Mindaugą: „Dausprungo brolis, antrasis Lietuvos didysis kunigaikštis ir vienintelis jos karalius“. Žr.: *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans = Gedimino laiskai*. Tekstus, vertimus bei komentarus parengė S. C. Rowell. Vilnius: Vaga, 2003 [interaktyvus. Žiūrėta 2015-07-28]. Prieiga per internetą: <http://www.epaveldas.lt/recordText/LNB/C1B0002960629/Gedimino_laiskai.html?exId=315462&seqNr=4>.

⁹⁶ Panašią viziją pateikė, pvz., BARANAUSKAS, T. *Lietuvos valstybės ištakos*: monografija. Vilnius: Vaga, 2000.

⁹⁷ Christburgo (arba Kristburgo) pilyje po prūsų pralaimėto 1242–1249 m. sukilimo sudaryta tarp Kryžiuočių ordino ir prūsų sukilėlių, tarpininkaujant popiežiaus Inocento IV legatui. Sutartis priklauso gausiai grupei sutarčių (dalį jų išliko arba bent yra žinomos iš nuorodų ir paminėjimų kronikose ir metraščiuose), baltų genčių XIII a. sudarytų su kaimyninėmis valstybėmis. Jose yra daug vidinės tų genčių teisės normų, todėl jas itin brangina mokslininkai. Ši genčių paprotinė teisė buvo labai ankstyvo senovės tipo, mat prūsai tuo metu turėjo viešąją valdžią, bet dar neturėjo valstybės, t. y. ši teisė susiklostė dar prieš susidarant valstybei, ir ši aplinkybė mums yra labai svarbi. Vadinasi, minėtos sutartys atskleidžia tuos teisės institutus, kurie atsirado anksčiau už valstybę, be jos valios, pagalbos ar įtakos. Įvairiais aspektais iš esmės nesiskirdama nuo kitų baltų genčių sutarčių, Christburgo sutartis yra turiningiausia iš jų ir deramai atsto-

Minėta, kad pagal *anglosaksų* teisės tradiciją vienas iš šiuolaikinės konstitucinės teisės šaltinių yra 1215 m. *Magna Charta*, kurioje numatytos tam tikros žmogaus teisių apsaugos ir viešosios valdžios ribojimo užuomazgos. Toks požiūris į viduramžių teisės šaltinius leidžia analogiškai pažvelgti ir į Lietuvos istorinius dokumentus, visų pirma Lietuvos didžiosios kunigaikštystės (LDK) bendravalstybines privilegijas. Pirmiausia reikia konstatuoti, kad iki šiol nėra atlikti sistemingi LDK teisės šaltinių tyrimai, kurie apimtų LDK paprotinę teisę, įvairaus pobūdžio valdovo privilegijas, kanonų teisę, Magdeburgo teisę, Kazimiero teisinę, Lietuvos Statutus, seimų⁹⁸ konstitucijas ir kai kuriuos kitus šaltinius⁹⁹. Šis trūkumas kiek apsunkina šios monografijos tyrimą, tačiau šio skyriaus tikslas yra pamėginti rekonstruoti kai kuriuos minėtus LDK šaltinius iš pagrindinių konstitucionalizmo idėjų ir vertybių perspektyvos.

Iki pat 1387 m. nėra tekstų, kuriuos būtų galima laikyti Lietuvos valstybės rašytiniais teisės šaltiniais šiuolaikiniu supratimu – išlikę raštai (laiškai, diplomatiniai dokumentai, pareigūnų susirašinėjimas, metraščiai¹⁰⁰) ne įtvirtina ar nustato, o tik atspindi kai kurias teisės nuostatas, todėl juos būtų galima vadinti *žinių* apie Lietuvos teisę šaltiniais. Seniausias iš žinių apie Lietuvos teisę, įskaitant ir minėtas konstitucines idėjas, t. y. apie Lietuvos valstybę ir valdžią, yra 1251 m. liepos 17 d. popiežiaus Inocento IV laiškas „Brangiausiajam Kristuje sūnui, šviesiajam Lietuvos karaliui“ [Mindaugui] (*Carissimo in Christo filio. illustri regi Luthawie*).

Minėtas laiškas yra pirmasis išlikęs oficialus suverenios valdžios aktas, kuriame *expressis verbis* įvardyta Lietuvos Karalystė (*regnum Luthawie*) ir jos valdovas: „O kadangi tu per oficialiuosius bei nepaprastus pasiuntinius mūsų nuolankiai maldavai, jog mums privalu tave priimti kaip nepaprastą Romos šventosios bažnyčios sūnų bei lydėti tave tėvišku palankumu, tai mes, su geranorišku jausmu pritardami tavo teisingiems troškimams, kuriuos laikome vertus didžiausio palankumo, Lietuvos

vauja visai grupei. Kodėl vienos normos pateko į sutartį, o kitos ne, paaiškina sutarties sudarymo aplinkybės – prūsai, sutikę priimti krikščionybę ir pripažinti Kryžiuočių ordino valdžią, skundėsi popiežiui, kad Ordinas atima iš jų „teises, sudarančias jų laisvę“. Šios sutarties paskirtis (žvelgiant į ją prūsų akimis) – apsaugoti šias teises (tiesa, padaryta reikšminga išlyga – saugomos tik prūsų naujakrikštų, o ne pagonių teisės). Vadinasi, į sutartį pateko svarbiausios prūsų teisės, kurias jie turėjo nuo seno ir labai brangino.

⁹⁸ Šiame darbe *Seimo* terminas iš didžiosios raidės bus rašomas, kalbant apie LDK ir ATR įstatymų leidybos instituciją, o šio termino vartojimas daugiskaita ar bendresne – luomų *susirinkimų* reikšme – iš mažosios raidės.

⁹⁹ Žr. MACHOVENKO, J. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*. Vilnius: Justitia, 2000. Apie LDK bendravalstybines privilegijas rašė Stasys Vansevičius – žr. VANSEVIČIUS, S. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės privilegijos*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1962.

¹⁰⁰ Žr., pvz.: *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans = Gedimino laiskai*. Tekstus, vertimus bei komentarus parengė S. C. Rowell. Vilnius: Vaga, 2003. *Gedimino laiskai = Послания Гедимино*. Parengė PAŠUTA, V. ir ŠTAL, I. Vilnius: Mintis, 1966 [interaktyvus, žiūrėta 2015-07-28]. Prieiga per internetą: <http://www.epaveldas.lt/recordText/LNB/C1B0002960629/Gedimino_laiskai.html?exId=315462&seqNr=4>.

karalystę ir visas žemes, kurias tu, dieviškos dorybės padedamas, jau išplėsei pagonims iš rankų arba dar ateityje išplėsi, priimame palaimintojo Petro teisėn bei nuosavybėn ir skelbiame, kad jos drauge su tavo žmona, vaikais ir tavo kariauna lieka Apaštalo Sosto saugomos bei laiminamos, rūščiai sudrausdami, jog niekas tau, liekančiam Apaštalo Sosto globoje bei apgynime, dėl anksčiau minėtų karalystės ir žemių, nedrįstų nusizengti nei tavęs trikdyti, nei varginti“.¹⁰¹

Nepaisant lakoniškumo, šis popiežiaus laiškas yra labai turiningas, galintis suteikti žinių apie minėtus konstitucinio lygmens elementus. Visų pirma paminėtina, kad dar ankstyvosios viduramžių Europos politinės valdžios sanklodos piramidės viršūnėje buvo karaliai ir kiti suverenai, tarp kurių išsiskyrė Šventosios Romos imperijos imperatorius – nominaliai aukščiausiasis valdovas pasaulietis, ir popiežius – bažnyčios galva, 1075 m. pradėjęs ilgą kovą su imperatoriumi dėl viršenybės pasaulietinės valdžios atžvilgiu. Greta karalių suverenų rangui priklausė didieji hercogai ir didieji kunigaikščiai, turėję žemesnę už karalių titulą, bet dažnai valdę didžiules teritorijas.

1251 m. liepos 17 d. laiškas parodo, kad vienas iš dviejų aukščiausiųjų suverenų Europoje – popiežius – pripažino (legitimavo) valdovo pasauliečio valdžios buvimą Lietuvoje ir Lietuvos valstybės egzistavimą, apibrėžė šiuos fenomenus teisinėmis karaliaus (lot. *rex*) ir karalystės (lot. *regnum*) sąvokomis, *de facto* integravo Lietuvos teritoriją į Europos leninių valdų sistemą ir nustatė Lietuvos valdovo vietą Europos feodalų hierarchijoje – priskyrė jį pirmajam (monarchų) rangui, pripažino karaliaus titulą ir suteikė popiežiaus vasalo statusą (čia galima pritarti S. C. Rowellui, kuris šio laiško komentaruose formuluę „priimame palaimintojo Petro teisėn bei nuosavybėn“ (*in ius et beati Petri proprietate suscipimus*) įvertino kaip vasaliteto pripažinimą, pažymėjęs, kad „toku būdu karaliai stengėsi netapti kito valdovo (ypač imperatoriaus) vasalais“)¹⁰². Netrukus įvykęs pripažinimas *de facto* buvo papildytas pripažinimu *de jure* – greičiausiai 1253 m. liepos mėn. pradžioje popiežiaus atstovas Kulmo vyskupas Henrikas karūnavo Mindaugą Lietuvos karaliumi. Popiežiaus pripažinimas reiškia, kad tuo momentu Lietuvos valstybė ir jos valdovo valdžia jau atitiko minėtos Haroldo J. Bermano rekonstruotos viduramžių Europos *pasaulietinės teritorinės karalystės* ir jos monarcho – karaliaus sampratą, randamą viename iš žymiausių viduramžių teisės paminklų, XIII a. *Beauvoisis* papročių rinkinyje¹⁰³, kuriame taip apibrėžtas karaliaus statusas: „karalius yra visų suverenų ir remdamasis savo teise saugo visą karalystę, dėl ko jis gali kurti įvairias įstaigas, kokių pageidauja bendrai naudai, ir turi būti laikomasi to, ką jis nustato. Ir nėra nieko aukščiau jo, kuris galėtų ateiti į jo dvarą [teisti] dėl

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Žr. ten pat.

¹⁰³ Šiaurės rytų Prancūzijos (*Bellovac* vėliau *Beauvoisis* grafystės) teisės papročių rinkinys, sudarytas teisininko Philippe de Bomanio.

teisės pažeidimų arba pagal skundus dėl neteisingo sprendimo visose bylose, kurios liečia karalių“ (34 skyriaus, 1 043 paragrafas)¹⁰⁴.

XVI amžiuje LDK teisinėje sistemoje egzistavo tiek rašytiniai, tiek nerašytiniai teisės šaltiniai. Prie nerašytinių LDK teisės šaltinių galima priskirti *paprotinę teisę*, kuri daugiausiai reguliavo žmonių tarpusavio (pvz., šeimos) santykius, kartu ir kai kuriuos svarbiausius valstybinės reikšmės santykius, pavyzdžiui, Didžiojo kunigaikščio, Ponų tarybos rinkimus (pastaruosius galėtume laikyti LDK „konstituciniais papročiais“). Prie LDK nerašytinės teisės šaltinių (bent iki XVI amžiaus) taip pat galima priskirti ir *teismo proceso teisę*: čia turima omenyje tiek kuopos teismo procesą kaimuose ir valsčiuose, tiek ir seniūnų, vaivadų, Ponų tarybos ar valdovo teismo teisinius procesus bei teismų praktiką. Prie LDK rašytinių teisės šaltinių galima priskirti minėtas valdovo privilegijas, tarptautines sutartis, Magdeburgo teisę, romėnų teisę, kanonų teisę, Ponų tarybos ir seimų nutarimus (po Liublino unijos – jau bendro ATR Seimo *konstitucijas*). XVI amžiaus LDK teisinėje sistemoje egzistavo ir tam tikra teisės šaltinių hierarchija su steigiamosios galios valdovo (suvereno) privilegijomis hierarchijos viršūnėje, kurios, beje, XVI amžiuje legitimavo ir Lietuvos Statutų priėmimą¹⁰⁵. Kitais žodžiais tariant, valdovo, kaip titulinio suvereno, privilegijos buvo tam tikras steigiamasis pagrindas (kalbant šiuolaikiniais terminais), legitimavęs visą LDK teisinę sistemą.

Užbaigdami šią įvadinę dalį, norėtume pabrėžti, kad toliau šioje studijoje kaip konstitucinio lygmens teisės šaltiniai bus nagrinėjamos vadinamosios LDK *bendravalstybinės* privilegijos. Tokį mūsų pasirinkimą lėmė tai, jog būtent šiose privilegijose labiausiai pasireiškia normų visuotinumas, be to, jose stipriausiai atsispindi steigiamasis teisės pobūdis ir todėl jos labiausiai atitinka Konstitucijos preambulėje paminėtą Lietuvos valstybingumo sampratą. Visu tuo nenorima konstatuoti, kad kitos privilegijų rūšys, LDK tarptautinės sutartys (pvz., 1385 m. Krėvos sutartis ar 1569 m. Liublino unija), vadinamieji *Henriko artikulai* ar *pacta conventa* institutas¹⁰⁶,

¹⁰⁴ *Užsienio teisės istorijos chrestomatija*: mokomoji knyga. Spaudai parengė V. Vasiliauskas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999, p. 41.

¹⁰⁵ Pvz., Žygimanto Augusto, kaip LDK titulinio suvereno, 1563 m. ir 1565 m. Vilniaus bei 1564 m. Bielsko privilegijos legitimavo 1566 m. Antrojo Lietuvos Statuto priėmimą, o 1588 m. sausio 28 d. Žygimanto Vazos privilegija – 1588 m. Trečiojo Statuto priėmimą ir įsigaliojimą.

¹⁰⁶ Istoriografija *pacta conventa* (liet. *susitarimo nuostatos*) atsiradimą ATR istorijoje sieja su 1573 m. *Henriko artikulais* (taip vadinamų, nes juos pasirašė pirmasis Seime išrinktas monarchas Henry de Valois), kuriuose visų pirma atsispindėjo naujojo – *renkamo* ATR valdovo įsipareigojimas – dėl visų esminių valstybės klausimų tartis su jį išrinkusia luomine pilietine tauta – bajorais, susirinkusiais Seime (rinkti valdovą, leisti įstatymus, nustatyti mokesčius, skelbti karą etc.). Kitaip tariant, *pacta conventa* iki pat XVIII a. pabaigos buvo individualus renkamo monarcho įsipareigojimas, jam žengiant į sostą, kurio turinys galėjo kisti, o *Henriko artikulų* principai buvo laikomi būtina ir nekeičiama kiekvieno monarcho *pacta conventa* dalis. Tačiau ilgainiui Henriko artikulai (bent jau *expressis verbis*) prarado savarankišką statusą, nes visada buvo įtraukiami į naujo monarcho *pacta conventa*. Reikia pažymėti, kad tik 1791 m. gegužės 3-iosios Valdymo įstatymu buvo

Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo Statutas (nuostatai) ar kitos ATR Seimo konstitucijos bei kiti teisės aktai¹⁰⁷, negali būti traktuojami kaip konstitucinio lygmens teisės šaltiniai, tačiau jie nebus šios monografijos tyrimo dalimi.

Čia taip pat svarbu paminėti, kad Lietuvos istoriografijoje kartais galima rasti nuomonę, jog „Lietuvos valstybės konstitucingumo tradicijų užuomazga laikytinas Ldk Kazimiero 1468 m. patvirtintas dokumentas“¹⁰⁸ (t. y. vadinamasis *Kazimiero teisynas*). Nekvestionuojant nuomonės, kad Kazimiero teisyne (kuris visų pirma skirtas baudžiamajai teisei) galima rasti kai kurių viešosios teisės pobūdžio užuomazgų (pvz., paskutinėje jo nuostatoje, kur numatyta pareiga „grįsti ir taisyti“ tiltus valstybėje)¹⁰⁹, tačiau šis teisės aktas nebus čia detaliau analizuojamas.

Taigi reikia paminėti, kad pagrindinės LDK valdovo leistų privilegijų kaip norminių teisės aktų (nes buvo ir privilegijų paskiriems asmenims) rūšys buvo šios: 1) sričių privilegijos (privilegijos Žemaitijos ir prie Lietuvos prisijungusių slavų žemių gyventojams, pavyzdžiui, 1529 m. Kijevo žemei, 1561 m. Vitebsko žemei); 2) privilegijos LDK etninėms grupėms (pvz., 1389 m. Vytauto privilegija Gardino žydams, 1441 m. Kazimiero privilegija LDK karaimams); 3) privilegijos dvasininkams (pvz., 1387 m. privilegija Vilniaus katalikų vyskupui, 1499 m. privilegija stačiatikių dvasininkams); 4) privilegijos miestams (1387 m. Vilniaus miestiečiams) ir pagaliau 5) *bendravalstybinės* LDK privilegijos (Lietuvos istoriografijoje kartais vadinamos žemės privilegijomis), t. y. tos, kuriose buvo reguliuojami svarbiausi su valstybe ir jos pilietine visuomene susiję santykiai: valdovo savo pavaldiniams suteikiamos laisvės ir numatomos pareigos, valdovo išipareigojimai saugoti ir plėsti valstybę, naujų valstybės institucijų įsteigimas, kai kurių valstybės funkcijų išvardijimas ir kt. Todėl norminis privilegijų pobūdis neabejotinai yra stipriausias, be to, tai, kad jos buvo priimanamos valdovo autoritetu, joms suteikė aukščiausią hierarchinį pobūdį. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad pastarosios privilegijos LDK buvo teikiamos nuo 1387 m. iki 1568 metų. Galima pažymėti, kad Lietuvos istoriografijoje nusistovėjo nuomonė, jog po 1569 m. Liublino unijos renkamas Abiejų Tautų Respublikos valdovas, įžengdamas į sostą, kaip *pacta conventa*, išipareigodavo saugoti anksčiau suteiktas bajorų (t. y. valstybės pilietinės bendruomenės) teises, tačiau paprastai jos privilegijose nebebūdavo konkrečiai išvardijamos.

grįžta prie sosto paveldėjimo (galiojusio iki Žygimanto Augusto mirties 1572 m.), t. y. jame buvo panaikintas esminis Henrikio artikulų principas – „laisvas monarcho rinkimas“ konvokaciniame seime.

¹⁰⁷ Pvz., *Lietuvos teisės istorijos chrestomatijos* sudarytojai (GELUMBAUSKIENĖ, R., ŠAPOKA, G.) visai teisingai šiuos paskutinius du teisės šaltinius įtraukė į skyrių „Įstatymai ir konstitucijos“. Vilnius: Justitia, 2012.

¹⁰⁸ Žr., pvz., ŠENAVIČIUS, A. *Lietuvos valstybės teisės tradicijos raida XIV a. pabaigoje – XVI a. viduryje*. Mokslo darbai. Istorija, 2002, t. 53, p. 49.

¹⁰⁹ Kazimiero teisyne vertimą iš rusėnų kalbos žr. *Kazimiero Teisynas* (1468 m.). Vertė A. Janulaitis ir J. Jurginis. *Acta historica Lituanica* / Lietuvos TSR Mokslų Akademija. Istorijos institutas. Vilnius: Min-tis, 1967, p. 17–19.

I. XIV–XVI a. LDK bendravalstybinių privilegijų istorinė apžvalga

Kadangi LDK bendravalstybinės privilegijos konstitucionalizmo perspektyvoje nebuvo nagrinėtos, todėl, manytume, kad būtina pateikti nors trumpą šių teisės šaltinių istorinę apžvalgą.

Teisiniu aspektu bendravalstybinės privilegijos visų pirma buvo analizuotos dar Rusijos imperijoje, nes didžioji dalis šių teritorijų buvo aneksuota Rusijos imperijos, vykdžiusios rusifikavimo politiką ir ieškojusios praeityje šios politikos pagrindimo. Paminėtinas M. Liubavskio, N. Maksimeiko, I. Malinovskio, I. Lappo, I. Jakubovskio indėlis į privilegijų tyrimą, jie publikavo privilegijas, atskleisdavo jų priėmimo aplinkybes, siejo jų priėmimą su parlamentarizmo raida, analizavo jų nuostatas, greta bendrosios istorijos problematikos plačiai nušviesdami ir teisinius klausimus. Jų pateikta faktologinė medžiaga yra patikima, to negalima pasakyti apie išvadas, grindžiamas nepriimtina „Lietuvos-Rusijos valstybės“ paradigma¹¹⁰.

Lietuvoje minėtos privilegijos yra bendrais bruožais apibūdintos teisės mokumuosiuose leidiniuose – teisės istorijos vadovėliuose ir mokymo priemonėse¹¹¹,

¹¹⁰ ЛАППО, И. И. *Великое Княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586)*. Опыт исследования политического и общественного строя. Том первый. СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1901; ЛАППО, И. И. *Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-Русский совет и его сеймик*. Юрьев; Типография К. Матисена, 1911; ЛЮБАВСКИЙ, М. К. *Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*. Издание Императорского общества истории и древностей Российских при Московском университете. Москва: Университетская типография, 1900; ЛЮБАВСКИЙ, М. К. *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута*. Москва: Университетская типография, 1892; ЛЮБАВСКИЙ, М. К. *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*. С приложением текста хартий, выданных Великому Княжеству Литовскому и его областям. Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских. Москва, 1910; МАКСИМЕЙКО, Н. А. *Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.* Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1902; МАЛИНОВСКИЙ, И. *Рада Великого Княжества Литовского в связи с боярской Думой древней России*. Ч. 2, вып. 1. Рада Великого Княжества Литовского. Томск: П. И. Макушин, 1904; МАЛИНОВСКИЙ, И. *Рада Великого Княжества Литовского в связи с боярской Думой древней России*. Ч. 2. Рада Великого княжества Литовского. Вып. 2-й: (1492–1569). Томск: П. И. Макушин, 1912; ЯКУБОВСКИЙ, И. *Земские привилегии Великого Княжества Литовского. Часть 1. Журнал Министерства народного просвещения*, 1903, № 4, с. 239–278; ЯКУБОВСКИЙ, И. *Земские привилегии Великого Княжества Литовского. Часть 2. Журнал Министерства народного просвещения*, 1903, № 6, с. 245–303.

¹¹¹ ANDRIULIS, V., et al. *Lietuvos teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 2002; JABLONSKIS, K. *Lietuvos*

vieną iš kurių¹¹² būtų galima laikyti mėginimu kiek detaliau išnagrinėti jas kaip norminius teisės aktus.

Iš mokslo tyrimų taip pat pažymėtinas straipsnis¹¹³, kuriame rasta vietos ir valdovo bendravalstybinės privilegijoms, siejant jų leidybą su bendra LDK teisės tradicija, ir minėta monografija¹¹⁴, skirta teisinės valstybės doktrinai Lietuvoje, kurioje bendravalstybinės privilegijos lakoniškai apibūdintos kaip konstituciniai aktai ir visuomeninės sutarties išraiška, tačiau kurioje daugiausia dėmesio skiriama Lietuvos Statutams, analizuojamiems kitoje šio skyriaus dalyje.

Lyginant su kitų tyrėjų darbais mūsų atlikto tyrimo metodologijos ypatybės ir naujumi yra tie, kad: 1) LDK bendravalstybinės privilegijos analizuojamos ne teisės istorijos, o šiuolaikinio konstitucionalizmo požiūriu; 2) atskleidžiamos privilegijų sąsajos ne tik su Lietuvos Statutais, bet ir su 1791 m. konstitucija bei šiuolaikiniu Lietuvos konstitucionalizmu.

1. LDK bendravalstybinių privilegijų kaip norminio teisės akto atsiradimo istorinės prielaidos

Konstitucinio lygmens teisės aktų leidyba visada siejama su esminiais pokyčiais visuomenėje. Kiekvienas konstitucinis aktas yra neeilinis įvykis tautos istorijoje, kai esminiai visuomenės vertybiniai pokyčiai transformuojasi į valstybingumo formų kaitą, ekonomikos modelio keitimą, politikos persiorientavimą ir kitus pasikeitimus. Tam reikia ir tam tikrų prielaidų ir išteklių – atitinkamo teisinio mentaliteto, išprusimo, išsivysčiusios rašytinės teisės tradicijos ir kt.

Pirmoji LDK bendravalstybinė privilegija buvo suteikta 1387 m. ir yra viena iš trijų tais pačiais metais išleistų privilegijų. Šios privilegijos yra pirmieji iki šiol žinomi Lietuvos teisės norminiai aktai.

Tirdami Lietuvos ir slavų žemių (kitais tariant, besiformuojančios LDK) teisę, turime kalbėti apie laikotarpį, kai konkuravo teritorinis ir asmeninis genti-

valstybės ir teisės istorija nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. vidurio. Vilnius, 1971; MACHOVENKO, J. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai: mokomoji priemonė.* Vilnius: Justitia, 2000; MACHOVENKO, J. *Teisės istorija: Vilniaus universiteto vadovėlis.* Vilnius: Registrų centras, 2013; MAKSIMAITIS, M.; VANSEVIČIUS, S. *Lietuvos valstybės ir teisės istorija.* Vilnius: Justitia, 1997.

¹¹² VANSEVIČIUS, S. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės privilegijos.* Studentams neakivaizdininkams. Vilnius, 1962. Kol kas tai yra vienintelis platesnis mokslinis bandymas LDK bendravalstybines privilegijas vertinti iš valstybinės (konstitucinės) teisės perspektyvos.

¹¹³ ŠENAVIČIUS, A. Lietuvos valstybės teisės tradicijos raida XIV a. pabaigoje – XVI a. viduryje. *Istorija*, 2002, t. 53, p. 39–51.

¹¹⁴ VAIŠVILA, A. *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje.* Vilnius: Litimo, 2000, p. 163–166.

nis teisės taikymo principai, ir vieno ar kito principo pasirinkimas buvo derybų ir susitarimo dalykas. Tačiau čia mes vis dėlto įžvelgiame prielaidas bendravalstybinėms normoms ir jų išraiškai – rašytinėms privilegijoms, kylantioms būtent iš LDK politinio centro (Lietuvos), atsirasti. Valdantysis slavų sluoksnis (elitas) neprieštaravo, kad lietuvių gentinė teisė būtų taikoma nagrinėjant lietuvių bylas jo kontroliuojamoje teritorijoje. Lietuvių genčių bendras vadovas buvo Lietuvos karalius ar didysis kunigaikštis ir jų teisė buvo jo sankcionuota. Vadinas, į slavų žemes skverbėsi su Lietuvos valdovu siejama teisė, kol kas nerašytinė paprotinė. Manytume, tokiu būdu buvo parengta dirva tam, kad norma, kylanti iš Lietuvos valdovo arba siejama su juo, neatsižvelgiant į jos formą (žodinė ar rašytinė) bei senumą ar naujumą, ir už etninės Lietuvos ribų būtų interpretuojama kaip privaloma elgesio taisyklė, t. y. kaip teisė, taikytina vietiniuose slaviškų LDK žemių teismuose, visų pirma, nagrinėjant lietuvių, atvykusio iš Vilniaus ir Trakų kunigaikštystės ar Žemaitijos, bylą.

Yra žinoma, kad slavai tarpusavyje laikėsi teritorinio teisės taikymo principo. Ar jie galėjo turėti ką nors prieš, jei ir lietuviai tarpusavyje pereitų prie teritorinio teisės taikymo? Jei slaviškų LDK teritorijų kunigaikščiai pripažintų LDK valdovo valdžią savo ir savo administruojamų žemių atžvilgiu, vadinas, jie turėtų taikyti jų valdomoje teritorijoje greta vietos teisės ir LDK valdovo sankcionuotą ar pastarojo naujai sukurtą teisę – juk čia išreikšta jo valia, jiems adresuotas imperatyvas. Istoriografijoje nekvestionuojama, kad slavų žemės, prijungtos (ar prisijungusios) prie Lietuvos, tebuvo dalinės kunigaikštystės (rus. *удельные княжества*), t. y. LDK provincijos, o jų valdovai buvo daliniai kunigaikščiai, pripažinę savo valdovą Lietuvos didįjį kunigaikštį. Jų santykiai nebuvo tarpvalstybiniai teisiniai, grįsti lygiateisiškumo principu, – jie buvo teisiniai valdovo ir pavaldinių santykiai, grįsti pavaldumu, ir klostėsi vienos valstybės rėmuose¹¹⁵. Tokiomis sąlygomis bendrų teisės normų, taikytinų teritoriniu principu visoje LDK, atsiradimas mums atrodytų natūralus ir netgi neišvengiamas dalykas.

Antrą grupę prielaidų bendravalstybinėms privilegijoms atsirasti būtų galima pavadinti formaliosiomis juridinėmis, susijusiomis su norminio teisės akto atsiradimo mechanizmais ir raidos dėsniais apskritai¹¹⁶. Norminis teisės aktas – tokia teisės normų forma, kuri LDK galbūt istoriškai atsirado vėliau už teisinį paprotį, norminę sutartį ir teisminį precedentą. Anksčiau minėtos sutartys patvirtino, kad lietuviai ir LDK slavai turėjo savo paprotinę teisę. Pats tokių sutarčių buvimas faktas patvirtina, kad buvo žinoma ir aktyviai naudojama kita istorinė teisės normų forma – norminė

¹¹⁵ Konkretinant šį teiginį, galima teigti, kad šie santykiai galėtų būti traktuojami kaip vasaliniai – didysis kunigaikštis buvo senjoras, o daliniai kunigaikščiai – jo vasalai.

¹¹⁶ Plačiau apie tai žr. MACHOVENKO, J. *Teisės istorija*, p. 118–143.

sutartis (būtent jos rūšis – tarpvalstybinė sutartis). Teismo precedentai šiuose ir kituose išlikusiuose šaltiniuose nėra minimi, bet užtat minimi valstybės teismai, kurie vykdė teisingumą. Štai 1323 m. Lietuvos taikos sutarties su Livonijos ordinu 4 straipsnyje eksplicitiškai kalbama apie valstybės valdovo teismą¹¹⁷. Uždraudusi savavališkus *linčo* teismus, t. y. paskelbusi nusikaltimu savavališką nukentėjusiojo susidorojimą su skriaudėju, valstybė įgijo monopolinę teisę spręsti ginčus ir taikyti prievartą. XIV a. pabaigoje Lietuvoje greta nacionalinių jau žinomi mišrieji tarpvalstybiniai teismai¹¹⁸. Kitų kraštų istorija rodo, kad, atsiradus teismui, atsiranda ir teisminis precedentas – teismai, iš pradžių vien taikę teisinius papročius, ilgainiui ėmė patys kurti teisės normas, kurių išorinė forma buvo teisminis precedentas. Tai, kad Lietuvoje tuo metu gyvavo teismo kuriama teisė, puikiai įrodo XVI a. pradžioje patvirtintas 1529 m. Pirmasis Lietuvos Statutas, patvirtinęs iki tol egzistavusią teismų teisę užpildyti teisės spragas.

Trečią grupę prielaidų bendravalstybinėms privilegijoms atsirasti būtų galima pavadinti funkcinėmis. Teisės istorija parodo, kad norminis teisės aktas, kaip ir teisminis precedentas, yra teisės normų forma, sietina būtent su valstybės, o ne su bet kokios viešosios valdžios funkcionavimu. Bet, kaip ir teismo precedentas, atveju, tai nereiškia, kad norminis teisės aktas ir valstybė atsirado kartu. Manytume, kad norminis teisės aktas atsirado vėliau, tam tikrame valstybės raidos etape, kaip priemonė valdovo (arba valdančiojo elito ten, kur nebuvo vienvaldystės) valdžiai stiprinti. Valdovai ar elitas nebelaukė, kol papročiai ar teismai pakreips jiems naudingą kryptimi senus papročius ar nustatys naują teisiniu precedentu įformintą normą – jie ėmė patys nustatinėti elgesio taisykles, kištis į ekonominių santykių sritį, reguliuoti mokesčių surinkimą, prekybos taisykles, bausti už pasikėsinimą į valstybės interesus, suprantamus pirmiausia kaip valdovo (elito) interesai. Norminiai

¹¹⁷ „tačiau jeigu bus taip, kad negalėtų jo patenkinti toks sprendimas, tai jis gali su savo reikalu kreiptis į valdovus to krašto, kuriame tas neteisėtumas jam buvo padarytas: jie turi jam padėti pasiekti visišką teisingumą“. Lietuvos teisės istorijos chrestomatija, p. 20. Valstybė institucionalizavo ginčų sprendimą: šiai funkcijai atlikti valstybės aparate buvo sudaryta nauja institucija – teismas, o teisės struktūroje atsirado grupė ginčo sprendimą reglamentuojančių normų – teismo proceso teisė. Tačiau teismas dar ilgai nebuvo profesionalus – tas pats asmuo galėjo rinkti mokesčius, vadovauti atliekant religines apeigas, būti karvedys, valdyti tam tikrą teritoriją ir teisti jos gyventojus. Tačiau visų šitų funkcijų suteikimas vienam asmeniui nereiškia, kad nebuvo teismo kaip valstybės institucijos – teisingumo vykdymas yra savarankiška valstybės funkcija, kurią atlikdamas asmuo veikia kaip teismo narys, teisėjas.

¹¹⁸ „Jei taip atsitiktų, kad tarp jų ir mūsų įvyktų nesusipratimas, taip, kad vienas kito požiūriu užsimirštų, ar tai būtų muštynės ir vagystė, ar koks nesutikimas tarp jų ir mūsų kiltų, vis tiek kuriuo reikalu, tai tą turi spręsti vyriausiasis Prūsų krašto maršalas su 4 vyresniaisiais ten pat iš krašto, kuriuos tam reikalui pašauks iš jų pusės. Taip pat turi spręsti karalius Vytautas ir 4 iš Žemaitijos krašto, kurie tam reikalui iš mūsų pusės duodami; ką tie 10 nutars esant teisinga, tuo abi pusės turi pasitenkinti ir niekas neturi prieštarauti“ (1390 m. Žemaitijos bajorų sutartis su Ordinui). Ten pat, p. 24.

teisės aktai atsirasdavo ten, kur buvo stipri valstybės valdžia, kur ji buvo pajėgi užtikrinti nustatytų normų laikymąsi. Ir vėl turime prisiminti nekvestionuojamą faktą – stiprią Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžią XIII–XIV a., jam pavaldų valstybės aparatą, finansinę ir gynybos sistemas.

Nustatę, kad LDK buvo visos prielaidos norminiam teisės aktui atsirasti, turime atskleisti ir poreikį jam atsirasti. Viena vertus, tai galima interpretuoti kaip siekį sustiprinti valstybę ir padėti jai įvykdyti jos funkcijas esminių permainų metu, bet yra ir kitas aspektas – dar svarbesnis – siekis apsaugoti individą šių permainų metu, kai jo teisėms kyla ypatinga grėsmė. Štai kodėl prirėmė būtent rašytinės išraiškos – viešai paskelbtas rašytinis tekstas atėmė iš tuometinio teisinio ir politinio elito teisės žinojimo ir interpretavimo monopolį. Nuo šiol jau buvo galima perskaityti tekstą ir patikrinti, ar pareigūnas nebuvo šališkas, ar jis nepiktnaudžiavo teise, ar neiškreipė jos.

2. LDK bendravalstybinių privilegijų leidybos ir sisteminimo darbai

Nustatę, kad XIV a. pabaigoje LDK buvo prielaidos ir bendravalstybinėms normoms, ir naujai teisės normų išorinei formai – norminiam teisės aktui – atsirasti, turime išsiaiškinti, kodėl jie vadinami privilegijomis, kiek jų leidyba, apskaita ir sisteminimas leidžia priskirti juos prie konstitucinės teisės šaltinių.

Vedęs Lenkijos karalienę Jadvygą I *de Anjou*, tapęs Lenkijos karaliumi ir pasikrikštijęs, Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila 1387 m. išleido tris privilegijas: vasario 17 d. privilegija, adresuota Vilniaus vyskupui, vasario 20 d. – bajorams katalikams, kovo 22 d. – Vilniaus miestiečiams¹¹⁹, kuriomis buvo pradėtos trys gausios LDK norminių teisės aktų grupės, viena iš kurių yra šio mūsų tyrimo objektas.

Minėta, kad konstitucinio lygmens aktų leidyba visada siejama su esminiais pokyčiais visuomenėje, taigi jie yra steigiamieji teisės aktai. Žvelgiant į XIV a. pabaigą konstatuotina, kad tai buvo steigiamasis lūžio metas, o perfrazuojant Haroldą J. Bermaną – LDK vyko teisinė revoliucija, viena iš tų, kurios, pasak Bermano, ir sudaro Vakarų teisės tradicijos dinamiką. Pamatiniai pokyčiai teisės srityje neišvengiamai susipindavo su pamatiniais kitų socialinio gyvenimo reiškinių (ekonomikos, politikos, kultūros ir kt.) pokyčiais¹²⁰. Šių įvykių svarba jau buvo konstatuota anksčiau, įvardijant, jog 1387 metai pradeda ir simbolizuoja vieną iš penkių Lietuvos

¹¹⁹ Lietuvos teisės istorijos chrestomatija, p. 34, 33, 67.

¹²⁰ BERMAN, H. J. *Teisė ir revoliucija*, p. 27, 38, 42.

konstitucionalizmo istorijos lemiamo lūžio momentų, kuriuo prasidėjo perėjimas nuo *senovės* prie *viduramžių tipo* teisinės sistemos ir įsiliesimas į Europos *ius commune* tradiciją¹²¹. Čia pateiksime tik keturis principinės reikšmės teiginius, padedančius įvertinti 1387 m. privilegijų svarbą ir teisingai interpretuoti LDK bendravalstybinių privilegijų, kurių istorija prasidėjo tais metais, nuostatas.

Pirma, šios privilegijos atspindėjo pagilėjusią socialinę stratifikaciją ir darbo pasidalijimą LDK, dėl kurių tapo nebeįmanoma kurti visai visuomenei bendras teisės normas. Siekiant visuomenės pritarimo politiniams sprendimams, vietoj vieno akto, adresuoto visiems LDK gyventojams, teko išleisti tris, skirtus realiai egzistuojančioms socialinėms grupėms, iš kurių buvo galima tikėtis politinio palaikymo. Šiais aktais buvo pripažintas esminis interesų skirtumas, transformuotas į teisių ir pareigų skirtumą. Bet skirtingoms socialinėms grupėms (luomams¹²²) priklausančiųjų teisių ir pareigų skirtumas kartu su tos pačios grupės narių teisine lygybe yra viduramžių tipo teisinės sistemos kertinis akmuo. Vadinasi, šiomis privilegijomis pradėta kurti viduramžių tipo LDK teisinė sistema.

Antra, buvo pereita nuo nerašytinės (paprutinės) prie rašytinės teisės, kurios epochoje tebegyvename. Pagal savo formą Jogailos išleisti aktai buvo norminiai teisės aktai (juos galima vadinti ir *įstatymais*, nes tuo metu LDK dar nebuvo norminių aktų klasifikacijos pagal jų teisinę galią), o pagal turinį – *privilegijos* (lot. *privus* – ypatingas ir *lex* – įstatymas), nes vieniems asmenims jie suteikdavo ypatingas teises, o kitiems uždėdavo ypatingas pareigas. Trys 1387 m. privilegijos buvo pirmieji mums žinomi nacionaliniai rašytiniai norminiai LDK teisės šaltiniai, nes visi prieš tai žinomi rašytiniai teisės šaltiniai buvo tarpvalstybinės sutartys. Net 1253 m. karaliaus „Mindaugo privilegija, suteikta Livonijos gyventojams“ (taip šis raštas pavadintas Lietuvos teisės istorijos chrestomatijoje) tėra tarpvalstybinio pobūdžio aktas, garantuojantis „visapusią nuolat galiojančią laisvę bei taiką“ į Lietuvą atvykstantiems Livonijos pirkliams¹²³, tad visiškai teisingai chrestomatijos sudarytojų įdėtas jos skyriuje „Sutartys ir diplomatijos dokumentai“.

¹²¹ Išsamesnė pokių, vykusių LDK teisinėje sistemoje dėl integravimo į ją Europos *ius commune*, kūrybiško Europos *ius commune* interpretavimo ir adaptavimo LDK požymių analizė ir LDK teisinės sistemos kaip integruotos recepuotų ir vietinės kilmės elementų visumos įvertinimas atliktas darbuose: MACHOVENKO, J. Europos *ius commune* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinėje sistemoje. Iš *Europos Sąjungos teisės įtaka Lietuvos teisei sistemai*: recenzuotų mokslinių straipsnių rinkinys. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014, p. 87–114; MACHOVENKO, J. European *ius commune* in the legal system of the Grand Duchy of Lithuania. In *Lithuanian legal system under the influence of European Union law*: Collection of scientific articles. Vilnius: Vilnius University, 2014, p. 93–123.

¹²² Luomas yra tam tikromis istorinėmis sąlygomis objektyviai susidariusi teisiškai įforminta pastovi uždara socialinė grupė, kurios nariai turi tik jiems būdingą paveldėtą subjektinių teisių ir teisinių pareigų visumą. Išsamiau žr.: MACHOVENKO, J. Luomo teisinė samprata. *Teisė*, 2001, t. 38, p. 49–56.

¹²³ Lietuvos teisės istorijos chrestomatija, p. 18–19.

Trečia, 1387 m. išleistomis privilegijomis valdovas pradėjo kurti tai, kas Vakarų Europoje buvo žinoma kaip viduramžių tipo teisės posistemis – karalių teisė¹²⁴. Kaip minėta, moderniosios valstybių sistemos pradžia Vakarų Europoje siejama su 1075 m. Popiežių revoliucija, o mūsų krašte – su 1387 m. Jogailos privilegijomis¹²⁵.

Ketvirta, 1387 m. išleidus tris privilegijas LDK pirmą kartą buvo įtvirtinta valdovo teisė ir pareiga leisti įstatymus (asmeniškai ar per atitinkamus pareigūnus ir institucijas). Galima teigti, kad įstatymų leidyba senovės ir viduramžių teisinėse sistemose vyko daugiausia *ad hoc*. Nuosekli „kasdienė“, kryptinga įstatymų leidyba, vykstanti neperžengiant detalai reglamentuotos teisėkūros procedūros, tam tikras „įstatymų leidybos konvejeris“ yra būdingas modernioms teisinėms sistemoms. Tačiau nepamirškime – kiekvieno tolesnio raidos etapo teisinė sistema išaugo iš prieš tai atsiradusios. Kiekvienoje teisinėje sistemoje formuojasi kokybiškai pažangesni, modernesni valstybiniai elementai, kurie veikia kitus ir traukia visą sistemą į kitą raidos etapą.

Tuo metu valdovas buvo vienintelė institucija, turinti valdžią visai LDK ir visiems jos gyventojams. Vėliau atsiradę dignitoriai (Ponų taryba, ministrai, kiti aukštieji LDK pareigūnai) ir visuotinis (didysis) seimas tuojau įsitraukė į bendravalstybinių privilegijų leidybą. Tačiau istoriografijoje šios privilegijos siejamos būtent su valdovu, laikomos jo teisėkūros rezultatais – privilegijas yra įprasta vardyti pagal privalomus jų rekvizitus: akto rūšį, valdovo vardą, datą ir išleidimo vietą. Štai visas LDK bendravalstybinių privilegijų sąrašas, sudarytas būtent tokiu principu:

- 1387 m. vasario 20 d. Jogailos privilegija, suteikta Vilniuje;
- 1413 m. spalio 2 d. Jogailos ir Vytauto privilegija, suteikta Horodlėje;
- 1432 m. spalio 15 d. Jogailos privilegija, suteikta Gardine;
- 1434 m. gegužės 6 d. Žygimanto Kęstutaičio privilegija, suteikta Trakuose;
- 1447 m. gegužės 2 d. Kazimiero privilegija, suteikta Vilniuje;
- 1492 m. rugpjūčio 6 d. Aleksandro privilegija, suteikta Vilniuje;
- 1506 m. gruodžio 7 d. Žygimanto Senojo privilegija, suteikta Gardine;
- 1529 m. spalio 18 d. Žygimanto Senojo privilegija, suteikta Vilniuje (trumpoji);
- 1529 m. spalio 18 d. Žygimanto Senojo privilegija, suteikta Vilniuje (placioji);
- 1529 m. spalio 27 d. Žygimanto Senojo privilegija, suteikta Vilniuje;
- 1547 m. sausio mėn. Žygimanto Augusto privilegija, suteikta Vilniuje;
- 1551 m. lapkričio 3 d. Žygimanto Augusto privilegija, suteikta Vilniuje;
- 1563 m. birželio 7 d. Žygimanto Augusto privilegija, suteikta Vilniuje;
- 1564 m. liepos 1 d. Žygimanto Augusto privilegija, suteikta Bielske;

¹²⁴ Vėliau didžiojo kunigaikščio aktai dažnai buvo priimami kartu su kitomis institucijomis (pvz., seimu), bet skelbiami vis tiek valdovo vardu.

¹²⁵ Plačiau žr. MACHOVENKO, J. Europos *ius commune*. Ibid.

- 1565 m. gruodžio 30 d. Žygimanto Augusto privilegija, suteikta Vilniuje;
- 1568 m. liepos 1 d. Žygimanto Augusto privilegija, suteikta Gardine¹²⁶.

Iki XV a. vidurio LDK bendravalstybinės privilegijos leistos valdovo vienasmeniška, o privilegijų baigiamojoje dalyje surašyti asmenys, kurių akivaizdoje išleista privilegija, negalėtų būti traktuojami kaip teisėkūros subjektai. Antai 1387 m. privilegijos baigiamojoje dalyje minimi „kilmingi kunigaikščiai“ ir kiti „vyrai“ (pvz., Trakų kunigaikštis, valdovo rūmų maršalka ir kt.), kurių pareigos tik vėliau buvo institucionalizuotos didžiojo kunigaikščio Ponų taryboje – šioje privilegijoje paminėti be jokios užuominos, kad valdovas su jais tarėsi ar jie koku nors kitu būdu dalyvavo kuriant šios privilegijos turinį. O jau nuo XV a. vidurio valdovas privilegijas leido tik kartu su Ponų taryba (ir tai atspindi privilegijų baigiamosiose dalyse, kuriose jau išvardijami „ponai mūsų tarėjai“). Manytume, jog *de facto* tai vyko jau išleidžiant 1447 m. bendravalstybinę privilegiją, o atitinkama nuostata buvo įtrauka į kitos (1492 m.) bendravalstybinės privilegijos tekstą: „kokius tik nutarimus ir dalykus su ponais mūsų tarėjais baigsime, nustatysime ir nuspręsimė, tų su nieku kitu neprivalėsime pakeisti, pataisyti arba panaikinti.“¹²⁷ XVI a. antrąjį ir trečiąjį ketvirtį visų bendravalstybinių aktų leidyba yra visuotinio (didžiojo) LDK seimo prerogatyva, įtvirtinta Pirmojo Lietuvos Statuto VI skyriaus pirmame straipsnyje¹²⁸.

Čia atskirai reikėtų paminėti 1413 m. spalio 2 d. privilegiją (vieną iš trijų teisės dokumentų, žinomų kaip Horodlės aktai), kurioje randame ne vieną suverenų teisėkūros subjektą, o du. Štai jos preambulėje išvardyti du valdovai – „Vladislovas, Dievo malone Lenkijos karalius ir Krokuvos, Sandomiro, Sieradzės, Lenčicos, Kujavų, Lietuvos žemių *vyriausiasis* kunigaikštis, Pomeranijos ir Rusios valdovas ir paveldėtojas ir t. t., ir Aleksandras, kitaip Vytautas, Lietuvos *didysis* kunigaikštis ir Rusios žemių valdovas bei paveldėtojas ir t. t.“¹²⁹ Čia Vytautas (Aleksandras) titulu-

¹²⁶ Į šį sąrašą dar būtų galima įtraukti 1588 m. sausio 28 d. Žygimanto Vazos privilegiją, suteiktą Krokuvoje, kuria buvo patvirtintas 1588 m. Trečiasis Lietuvos Statutas ir suteikta teisė jį spausdinti, tačiau ši privilegija dėl savo specializuoto turinio bus laikoma 1588 m. Trečiojo Lietuvos Statuto dalimi, o ne savarankišku teisės aktu. Patogumo dėlei šiame tyrime kartais bus vartojami Lietuvos istoriografijoje kai kurių bendravalstybinių privilegijų nusistovėję pavadinimai, pvz., 1387 m. *Jogailos privilegija*, 1564 m. *Bielsko privilegija* ar 1565 m. *Vilniaus privilegija* ir kt.

¹²⁷ Lietuvos teisės istorijos chrestomatija, p. 40.

¹²⁸ Žr., pvz., VALIKONYTĖ, I.; LAZUTKA, S.; GUDAVIČIUS, E. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius: Vaga, 2001, p. 177.

¹²⁹ *Wladislaus Dei gracia rex Polonie, necnon terrarum Cracovie, Sandomirie, Siradie, Lancicie, Cuyauie, Lyttwanie princeps supremus, Pomeranie Russieque dominus et heres etc. et Allexander alias Vytowdus magnus dux Lyttwanie necnon terrarum Russie dominus et heres etc.* Actum principum, regis Poloniæ atque supremi ducis Lithuanie Vladislai Jogaila et magni ducis Lithuanie Alexandri Vytautas. 1413 m. *Horodlės aktai: dokumentai ir tyrinėjimai*. Sudarė Jūratė Kiaupienė, Lidia Korczak. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 38, 48.

luotas mums įprastu Lietuvos didžiojo kunigaikščio titulu (*Magnus dux Lyttwanie*), o Jogaila (Vladislovas) – specialiai sukurtu Lietuvos vyriausiojo kunigaikščio titulu (*Lyttwanie princeps supremus*), turinčiu parodyti jo viršenybę Vytauto atžvilgiu. Be to, Jogaila įvardytas pirmiau nei Vytautas, o jo Lenkijos karaliaus titulas – pirmiau nei Lietuvos vyriausiojo kunigaikščio titulas, t. y. pagal jų vietą Europos monarchų hierarchijoje. Tačiau karalius, vyriausiasis kunigaikštis ir didysis kunigaikštis – visi priklausė tam pačiam pirmajam pasauliečių rangui – suvereniems valdovams, t. y. monarchams (kartais visi ji vadinami „karaliais“)¹³⁰. Nurodyti faktai padeda interpretuoti šį dokumentą, kuriame sujungti net trys skirtingos teisinės prigimtys aktai, ir tik vieną iš jų būtų galima vadinti privilegija:

- 1) analizuojamo dokumento 1 straipsnis laikytinas tarpvalstybine normine sutartimi, reglamentuojančia Lenkijos Karalystės ir LDK santykius remiantis šių dviejų valstybių bajorijos ir jų valdovų susitarimu, taip pat turinčia tiesioginę neišardomą juridinę sąsają ne tik su 15 straipsniu, bet ir su kitais dviem Horodlės aktais¹³¹;
- 2) didžioji dalis nuostatų (2–14 str.¹³²) suformuluota kaip Jogailos – Lietuvos vyriausiojo kunigaikščio – malonė LDK bajorams, siekiant juos sulygtinti su kitais Jogailos valdiniais. Juridinės technikos požiūriu ši dalis yra LDK bendravalstybinė privilegija, tokia pat kaip ir visos kitos;
- 3) analizuojamo dokumento 15 straipsnis suformuluotas kaip viešoji norminė sutartis, pagal kurią „mes, Aleksandras, kitaip Vytautas, su šviesiausiojo valdovo pono Vladislovo, Lenkijos karaliaus, brangiausiojo savo brolio, pritarimu išrinkome Lenkijos Karalystės kilmingųjų herbams ir herbų papuošalams [perimti šiuos] toliau išvardytus savo Lietuvos žemių kilminguosius, kuriuos patys Lenkijos Karalystės kilmingieji kartu su visais, kildinančiais

¹³⁰ Tarp jų išsiskyrė vokiečių tautos Šventosios Romos imperijos *imperatorius* – nominaliai aukščiausiasis valdovas pasaulietis, ir *popiežius* – Katalikų bažnyčios galva. Greta karalių šiam rangui priklausė didieji hercogai ir didieji kunigaikščiai, turėję žemesnį nei karaliaus titulą.

¹³¹ Actum baronum et nobilium regni Poloniæ. Iš 1413 m. *Horodlės aktai: dokumentai ir tyrinėjimai*. Sudarė Jūratė Kiaupienė, Lidia Korczak. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 19–21; Actum nobilium magni ducatus Lithuanie. 1413 m. *Horodlės aktai: dokumentai ir tyrinėjimai*. Sudarė Jūratė Kiaupienė, Lidia Korczak. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 29–31.

¹³² Privilegijos 8 straipsnį, kuriame yra tik viena norma, vertimo į lietuvių kalbą [Valdovų, Lenkijos karaliaus, Lietuvos aukščiausiojo kunigaikščio Vladislovo Jogailos ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Vytauto, aktas, <...>] leidėjai be reikalo padalijo į du – aštuntąjį ir devintąjį – straipsnius, dėl to straipsnių skaičius padaugėjo iki 16. Mes laikomės numeracijos, pateiktos šiame leidinyje: Привилей, выданные великому князеству Литовскому. ЛЮБАВСКИЙ, М. К. *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*. С приложением текста хартий, выданных Великому Князеству Литовскому и его областям. Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских. Москва, 1910.

save iš jų giminės, priėmė į brolystės ir giminystės draugiją¹³³. Tokiu būdu parinktos 47 LDK kilmingųjų giminės integruojamos į Lenkijos bajoriją. Šis straipsnis yra tiesiogiai ir neišardomai juridškai susietas su 1 straipsniu ir kitais dviem Horodlės aktais. Minėtą sutartį galima interpretuoti ir kaip savarankišką tarpkorporacinę (Lenkijos bajorų korporacija įsileidžia LDK bajorų korporacijos narius į savo gretas), ir kaip tarpvalstybinės sutarties dalį (turint omenyje bajorus kaip valstybės piliečius – čia būtų žingsnis bendros pilietybės link).

Svarbu yra tai, kad šioje privilegijoje pirmąkart buvo paminėtas LDK visuotinis (didysis) seimas, tuo metu kaip tam tikras bendras valdovo ir įtakingiausių LDK magnatų susirinkimas, vadovaujamas valdovo, kurio metu yra leidžiami valstybės teisės aktai: „atlikta Horodlės pilyje, prie Bugo upės, per susirinkimą, kitaip *visuotinį seimą*, tūkstantis keturi šimtai tryliktais Viešpaties metais spalio mėnesio antrą dieną.“¹³⁴

Taigi visos mūsų nagrinėjamos privilegijos buvo bendravalstybiniai norminiai teisės aktai, o jų leidyba evoliucionavo nuo valdovo oktrojavimo prie uždaro svarstymo ir priėmimo kolegialioje institucijoje – seime, kurį XVI a. viduryje sudarė valdovas, magnatai (ponai) ir eiliniai bajorai šlėkta.

LDK teisė tikrai nebuvo perkrauta bendravalstybiniais teisės aktais – teisėkūra vyko daugiausia vietos visuomeninių santykių subjektų lygmeniu. Teisė kūrė pirkliai, miestiečiai, dvarininkai ir kt. Teisėkūra buvo neatsiejama savivaldos, egzistavusios įvairiomis organizacinėmis formomis (miestas, cechų, bažnyčia, kahalas, valsčius, dvaras ir kt.), dalis. Kiekviena savivalda turinti korporacija suteikdavo savo nariams vienodą teisių ir viešųjų paslaugų visumą. Į bendravalstybinį LDK lygmenį buvo pakelta tik ta teisėkūros dalis, kuri reguliavo bent keturias visuomeninių santykių grupes: 1) visuomenės suskirstymas į luomus ir santykiai tarp luomų, kiekvieno luomo narių santykis su valstybe bei teisės ir pareigos valstybėje; 2) valstybės santykiai su savivalda turinčiais subjektais; 3) valstybės forma; 4) bendros valstybės funkcijos (gynyba, finansai, mokesčiai, maitai ir kt.). Dabartinio teisės mokslo požiūriu visi šie santykiai priklauso viešosios teisės reguliavimo sričiai, ir dauguma jų – konstitucinio reguliavimo sričiai (šiuolaikine prasme).

Čia reikėtų atkreipti dėmesį ir į privilegijų viešinimo, saugojimo ir sisteminimo aspektus. Štai 1447 m. bendravalstybinėje privilegijoje teigiama: „Amžinam dalyko atminimui. Visa, kas įvyksta laike, su laiku, išnyksta iš žmonių atminimo ir negali

¹³³ Valdovų, Lenkijos karaliaus, Lietuvos aukščiausiojo kunigaikščio Vladislovo Jogailos ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Vytauto, aktas. 1413 m. Horodlės aktai: dokumentai ir tyrinėjimai, p. 51.

¹³⁴ Valdovų, Lenkijos karaliaus, Lietuvos aukščiausiojo kunigaikščio Vladislovo Jogailos ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Vytauto, aktas. *Op. cit.*, p. 53. Galima palyginti su tekstu lot. kalba: „Actum in opido Hrodlo circa flumen Bug in paralameto seu congregacione generali die secunda mensis octobris, sub anno Domini millesimo quadringentesimo tredecimo“ [Actum principum, p. 42].

pasiekti būsimųjų kartų žinios, nebent išliktų, jeigu būtų užrašyta raštuose.“¹³⁵ Šia ar panašia formule prasideda daugelis bendravalstybinių LDK privilegijų ir kitų norminių teisės aktų. Siekiant paviešinti ir išsaugoti norminio teisės akto turinį, originalas buvo perduodamas adresatui, o nuorašas likdavo valdovo žinioje ir buvo pasiekiamas suinteresuotiems asmenims – prireikus buvo galima sutikrinti turimus tekstus arba atkurti prarastuosius. Iš valdovo kanceliarijoje paliekamų nuorašų ilgainiui susiformavo valstybinis LDK archyvas – Lietuvos Metrika, kuriame teisinė medžiaga buvo saugoma ir apskaičiuojama vedant Lietuvos Metrikos knygas (dalis jų išliko iki mūsų dienų). Nesitenkindama šia įprasta tvarka, bajorija kėlė bendravalstybinių privilegijų saugumo ir prieinamumo klausimą visuotiniame seime, prašė atnaujinti sudūlėjusius nuorašus, „prikabinti“ naujus antspaudus. Antai 1447 m. bendravalstybinė LDK privilegija žinoma iš tokio nuorašo, atlikto 1457 m. su nauju antspaudu. 1529 m. spalio 27 d. privilegijos suteikimas buvo motyvuotas visos bajorijos susirūpinimu dėl senumo prasta 1413 m. privilegijos rankraščio būkle.

Bajorijos pastangomis buvo sukurta ir įgyvendinta anksčiau suteiktų LDK bendravalstybinių privilegijų patvirtinimo (to paties ir kiekvieno naujo valdovo) procedūra, kuri XVI a. pabaigoje įgavo *pacta conventa* pavadinimą. Pirmas žingsnis tam buvo žengtas jau 1413 m., t. y. antrojoje bendravalstybinėje privilegijoje, kurioje buvo patvirtintos visos 1387 m. privilegijos („taip pat šiuo raštu patvirtiname, skelbiame galiojančiais ir suteikiame amžiną galią visiems raštams, kuriuos prieš aštuonerius ar septynerius metus, taip pat po ar per savo karūnaciją suteikėme ir davėme Lenkijos Karalystei ir Lietuvos žemėms, laikydami juos esant įterptus [į šį dokumentą]“)“¹³⁶.

Bendravalstybinių privilegijų galiojimas nebuvo terminuotas ir formaliai teisiniu požiūriu joms nereikėjo kiekvieno naujo didžiojo kunigaikščio patvirtinimo, tačiau XV a. nusistovėjo praktika po karūnavimo tvirtinti anksčiau išleistas privilegijas. Paprastai tai paaiškinama „renkamo valdovo“ susitarimu su bajorija dėl valdžios, kuriam už paramą išrenkant reikėjo atsidėkoti, patvirtinti turimas teises ir pridėti naujų. Šią poziciją pagrindžia 1529–1551 m. privilegijų išleidimo aplinkybės, apie kurias sprendžiame iš paskelbtos visuotinio LDK seimo medžiagos¹³⁷. Žygimantui I Senajam siekiant užtikrinti savo sūnui Žygimantui II Augustui

¹³⁵ Lietuvos teisės istorijos chrestomatija, p. 37.

¹³⁶ Valdovų, Lenkijos karaliaus, Lietuvos aukščiausiojo kunigaikščio Vladislovo Jogailos ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Vytauto, aktas, p. 51. Galima palyginti su tekstu lot. kalba: „Item omnes litteras quascumque Regno Polonie et terris Littwanie ante octo vel septem annos ac post vel circa coronacionem nostram concessimus et dedimus, tenore presencium confirmamus, ratificamus, appobamus et robur perpetuum inponimus eisdem habentes ipsas presencibus pro insertis“ [Actum principum, p. 40].

¹³⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Том второй. 1507–1543. Санкт-Петербург, 1848; Акты, относящиеся к истории Западной России <...> Том третий.

LDK sostą, seimas išrinko Žygimantą Augustą didžiuoju kunigaikščiu, ir šis pagal tradiciją 1529 m. spalio 18 d. patvirtino anksčiau išleistas privilegijas. Tačiau šioje privilegijoje nebuvo išvardytos turimos bajorų teisės. Taigi bajorai paprašė detalesnės privilegijos, kuri po keturių dienų buvo išleista ta pačia data. Ši privilegija, žinoma kaip 1529 m. *Plačioji privilegija* (o pirmiau minėta – kaip *Trumpoji*), buvo bendravalstybinių privilegijų kodifikavimo aktas, išleistas, eliminavus pasenusias ankstesnių privilegijų nuostatas ir kūrybiškai perdirbus likusias. 1547 m. privilegija tik patvirtino 1529 m. Plačiosios privilegijos nuostatas, o 1551 m. išleista privilegija jau buvo oficialus bendravalstybinių privilegijų inkorporavimo aktas, susidėjęs iš visų ankstesnių privilegijų, surašytų ištisai. Pažymėtina, kad 1551 m. seime Vilniuje bajorai prašė dar kartą kodifikuoti bendravalstybines privilegijas ir kartu patvirtinti visas privilegijas ištisai. Inkorporavimas ir kodifikavimas sprendavo du skirtingus uždavinius: inkorporavimas leisdavo išsaugoti visą norminę medžiagą, o kodifikavimas – suaktualinti ją ir padaryti patogią naudotis. Be to, minėtas kodifikavimas jokių būdu nereiškė ankstesnių bendravalstybinių privilegijų panaikinimo. Apskritai kiekviena nauja privilegija nenaikino ankstesniosios – išleidus naują privilegiją, senosios ankstesnių privilegijų normos nebetaikytos, bet pačios privilegijos buvo laikomos galiojančiomis, todėl visada buvo galima grįžti prie pasenusios normos ir atnaujinti jos galiojimą (taip vyko, kai 1529 m. spalio 27 d. privilegija atgaivino 1413 m. privilegijos nuostatas, draudžiančias nekatalikams eiti tam tikras valstybės pareigas). Kitais žodžiais tariant, bendravalstybinėms privilegijoms negaliojo *lex posterior derogat legi priori* principas, nes jos buvo traktuojamos kaip nekeičiamos. Taigi bendravalstybinių privilegijų nuolatinė sisteminimo praktika ir jų nekeičiamumas rodo, kad bendravalstybinės LDK privilegijos nebuvo prilyginamos tiems teisės šaltiniams, kuriuos pavadintume ordinarine teise.

3. LDK bendravalstybinių privilegijų galiojimas, priėmus Lietuvos Statutus ir 1791 m. konstituciją

Bendravalstybinių privilegijų sisteminimas skatino priimti vis stambesnius norminius teisės aktus. LDK bajorija buvo linkusi surinkti jiems svarbią norminę medžiagą viename kodifikuotame ir susistemintame teisės akte – Lietuvos Statute ir siekti, kad teisinių santykių subjektai jo besąlygiškai laikytųsi. 1529 m. Pirmajame Lietuvos Statute buvo įtvirtintas reikalavimas spręsti bylas pagal Statutą, tačiau kartu pripažintos galimos jo spragos ir leista neturint reikiamos normos teisti pagal seną paprotį (pvz., VI sk. pradinis nenumeruotas straipsnis ir to paties skyriaus 5 ir 25 straipsniai). 1566 m. Antrasis Lietuvos Statutas jau reikalavo teisti tik pagal Statutą (IV sk. 30 str.). Ši nuostata pasirodė nepakankamai lanksti. 1588 m. Trečiasis Lietuvos Statutas išimties tvarka leido teisėjams naudotis paprotine teise, savo sąžine ir „kitomis krikščioniškomis teisėmis“ (IV sk. 54 str.)¹³⁸.

Nekvestionuojama, kad bendravalstybinės privilegijos buvo tas teisės šaltinis, kuriuo buvo remiamasi rengiant Lietuvos Statutus¹³⁹. Tačiau koks buvo bendravalstybinių privilegijų likimas išleidus Lietuvos Statutus? Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad privilegijos buvo atlikusios savo vaidmenį ir tapo nereikalingos priėmus 1529 m. Pirmąjį Lietuvos Statutą, juk jų nuostatos buvo perkeltos į Statutą. Tačiau, kaip parodė ateitis, bajorijai ir po 1529 m. rugsėjo 29 d. (Statuto įsigaliojimo momentas) rūpėjo šios privilegijos, valdovas 1529–1563 m. tvirtino ir atnaujinavo jas, o 1563 m. liepos 7 d. privilegijoje nustatė: „<...> jų malonybės ponų mūsų tarėjų ir visų minėtų luomų prašymu, esame leidę ir leidžiame žemės [t. y. LDK] bendravalstybines teisių ir laisvių privilegijas įrašyti į naujai surašytą [t. y. Antrąjį] statutą.“¹⁴⁰ 1588 m. Trečiojo

¹³⁸ „А где бы чего въ томъ Статуте не доставало, тогда судъ, прихилиючи ся до ближышое справедливости, водле сумнения своего и прикладомъ иныхъ правъ хрестиянскихъ то отпращивати и судити маеть“. Žr., pvz., LAPPO, J. 1588 metų Lietuvos Statutas. T. 2. Tekstas. Kaunas, 1938, p. 235.

¹³⁹ Tokios pozicijos laikosi ir 1529 m. Pirmojo Lietuvos Statuto vertėjai: „Dar iki PLS priėmimo didžiojo kunigaikščio suteiktomis privilegijomis jau buvo įteisintos visos pagrindinės Lietuvos valstybės bajorų teisės, kurios aktuose paprastai vadinamos *laisvėmis*. O III skyriuje šios laisvės išdėstytos nuosekliau, sistemingiau, be to, čia pabandyta pašalinti normų prieštaravimus, per keletą dešimtmečių susikaupusius valdovų privilegijose. Ir PLS rengėjams iš dalies pavyko tai padaryti. Nors šio skyriaus straipsniai daugiausia tiesiog nurašyti iš didžiojo kunigaikščio privilegijų, tačiau, žinoma, gerokai pagedaguoti ir pertvarkyti“. Žr. VALIKONYTĖ, I.; LAZUTKA, S.; GUDAVIČIUS, E. *Pirmasis Lietuvos Statutas*, p. 276.

¹⁴⁰ *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Том третий, p. 118. Visą šios privilegijos vertimą galima rasti čia: MACHOVENKO, J. 1563 m. birželio 7 d. bendravalstybinės LDK privilegijos vertimas į lietuvių kalbą. *Teisė*, 2014, t. 93, p. 200–204.

Lietuvos Statuto III skyriaus 2 straipsnyje valdovas taip pat iškilmingai įsipareigojo saugoti bajorijos teises ir laisves, suteiktas jo pirmtakų ir jo paties privilegijomis ir raštais¹⁴¹. Apie tiesioginę sąsają su LDK bendravalstybinėmis privilegijomis ir kitais prieš tai išleistais aktais kalbama ir 1791 m. gegužės 3 d. Valdymo įstatymo 2 straipsnyje: „Gerbdami mūsų protėvių, dovanojusių laisvą valdymą, atminimą, bajorų luomui iškilmingiausiai užtikriname visas teises, laisves, prerogatyvas bei pirmenybes privačiame ir viešajame gyvenime, o ypač patvirtiname, užtikriname ir neliečiamais pripažįstame įstatymus, statutus ir *privilegijas*, kurias teisingai ir teisėtai suteikė <...>.“¹⁴²

Iš to, kas buvo konstatuota, galima daryti išvadą, kad LDK bendravalstybinės privilegijos galiojo ir buvo aktualios tol, kol egzistavo LDK valstybingumas.

¹⁴¹ „Такъ же мы господарь обещуемъ словомъ нашимъ <...> , ижъ всихъ князей и пановъ-радъ, яко духовныхъ, так и светскихъ, и всихъ врядниковъ земскихъ и дворныхъ, пановъ хоругвовныхъ, шляхъту-рищерства, мецанъ и всихъ людей посполитыхъ у Великомъ Князстве Литовскомъ и во всихъ земляхъ того панства маемъ заховати <...> при свободахъ и вольностяхъ, на привил[ь]яхъ и листехъ великихъ князей Литовскихъ, продковъ нашихъ, и отъ насъ имъ, такъ всимъ, яко и каждому зособна, <...>, непо-рушине и неотменъне вечными часы ховати“. Iš LAPPO, J. 1588 metų Lietuvos Statutas, p. 118.

¹⁴² 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija. Vertė ir sudarė E. Raila. Vilnius, 2001, p. 14.

II. Valstybės ir valdžios samprata XIV–XVI a. LDK bendravalstybinėse privilegijose

Visų pirma dera konstatuoti, kad privilegijos atskleidžia, jog aukščiausioji arba steigiamoji valdžia ir *suverenitetas* Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pri-klausė valdovui arba didžiajam kunigaikščiui (kuris nuo XIV a. pabaigos beveik visada buvo ir Lenkijos karalius). Tokią išvadą galima padaryti visų pirma iš to, kad visos privilegijos, kaip teisėkūros šaltinis, buvo leidžiamos valdovo titulu ir iš jo „malonės“¹⁴³. LDK valdovo suverenitetą puikiai rodo, pavyzdžiui, 1447 m. Kazi-miero privilegija, kurioje valdovas prisistato kaip „tikras ir teisėtas paveldėtojas ir prigimtinis viešpats“, o 1492 m. Aleksandro privilegijoje per formulę – „kas mums bepataartų, mes nuspręsimė, kaip bus mūsų ir visų naudai“¹⁴⁴. Be to, LDK monarchas tiek privilegijose, tiek ir kituose aktuose paprastai tituluodavo save „aukščiausiuo-ju valdovu“ (rus. *пан зверхний*)¹⁴⁵, o „valdovo teismų viršenybė“¹⁴⁶ kitų teismų atžvilgiu taip pat būdavo kildinama iš jo, kaip aukščiausiojo teisėjo, sampratos.

Minėta, kad *valstybė* ar santykiai, susiję su *valstybingumu*, yra viena iš esmi-nių konstitucinių idėjų. Kaip matėme, privilegijose Lietuvos valstybė įvardijama *Lietuvos* arba *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės* terminais. Kaip žinoma, vienas iš valstybės požymių yra jos *teritorija*. Valstybės teritorijos integralumo apsaugos požiūriu reikėtų paminėti, kad šis principas buvo numatytas jau 1447 m. Kazimiero bendravalstybinėje privilegijoje (vėliau pakartotas kitose, pvz., 1506 m. Žygimanto Senojo privilegijoje): „pažadame ir įsipareigojame, kad minėtos mūsų didžiosios kunigaikštystės valdomų sričių bei žemių nesumažinsime, bet jų ribose, kaip mūsų

¹⁴³ Beje, Lietuvos monarcho suverenitetas atspindi jau karaliaus Mindaugo XIII amžiaus pri-villegijose, kai jis prisistato „Dievo malone Lietuvos karalius“, apeliuodamas į savo „karaliavimo šlovę ir karaliaus vadžios garbę“. Žr. , pvz., 1253 m. [liepos mėn.] Lietuvos karaliaus Mindaugo privilegiją *Rygos miestiečiams ir pirkliams vokiečiams dėl nekludomo keliavimo per savo karalystės žemes*. Monarcho suvereni-tetas matyti ir iš to, kad savo privilegijose karalius Mindaugas visą Lietuvos teritoriją traktuoja kaip savo privatų domeną, kurio dalis jis turi teisę dovanoti, pvz., Livonijos ordinui. Žr. Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių. Versta iš: SLVA, №. 369. Iš lotynų kalbos vertė D. Antanavičius. Vilnius: LII leidykla, 2005.

¹⁴⁴ *Lietuvos teisės istorijos chrestomatija*, p. 22.

¹⁴⁵ Žr., pvz., 1588 m. sausio 28 d. Žygimanto Vazos privilegiją.

¹⁴⁶ Žr., pvz., 1564 m. Bielsko privilegijoje vartojamą terminą „звирхность судовъ нашихъ госпо-дарскихъ“.

pirmதாக ir ypatingai minėtasis valdovas Aleksandras, kitaip Vytautas, mūsų dėdė ir t. t. laikė ir valdė, taip ir mes jas pilnas ir nepalietas laikysime, valdysime, ginsime ir su Dievo pagalba pagal visas mūsų jėgas stengsimės praplėsti.“¹⁴⁷

Reikia priminti, kad Haroldas J. Bermanas viduramžių Europos valstybės bruožus susiejo su tam tikru valdovo (monarcho) statusu ir jo valdžios elementais, kuriuos galima pastebėti ir mūsų nagrinėjamos bendravalstybinės privilegijose. Visų pirma tai rodo minėtas Lietuvos didžiojo kunigaikščio, kaip valstybės valdovo, kaip suvereno, statusas. Privilegijose LDK valdovas nebėra tik aukščiausiasis savo vasalų senjoras. Jis jau turi įgaliojimus ne tik savo domene, bet ir visoje valstybėje tiesiogiai (per savo pareigūnus, o ne per vasalus kaip anksčiau) valdyti ir teisti visą politinę tautą. Kiekvienas politinės tautos narys turėjo tiesioginį nuolatinį teisinį ryšį su valdovu, įsameninančiu valstybę, kitaip tariant, pilietybę (ar valdinybę). Tais laikais piliečių buvo LDK teritorijoje gyvenantis sėslus bajoras. 1447 m. bendravalstybinėje privilegijoje kaip tik ir matome valdovo kompetenciją nustatyti pilietybės turinio (pvz., sėslumo) santykius: „Įsipareigojame, kad tos didžiosios kunigaikštystės tose mūsų žemėse jokiam svetimšaliui mes neduosime ir mūsų įpėdiniai neduos žemių, pilių, miestų ar bet kurių dvarų valdyti ir laikyti, taip pat bet kurių pareigybių ir asmens titulų, tik duosime laikyti ir valdyti minėtos didžiosios kunigaikštystės tų mūsų žemių vietiniams gyventojams“¹⁴⁸ (14 str.); „dignitorijas, sričių valdymą ir visas kitas pareigybes arba paveldimą turtą turėsime suteikti ne svetimšaliui arba ateiviui, bet tik tai vietiniams (16 str.).“¹⁴⁹

Antra, valdovui pradedant vykdyti viešosios valdžios funkcijas per vaivadas, seniūnus, tijūnus ir kitus pareigūnus, valdžia suprofesionalėjo ir subiuokratėjo. Kitaip tariant, susiformavo gana plačiai išsišakojęs valstybės aparatas, kurio veiklos reglamentavimas sudaro nemažą bendravalstybinių LDK privilegijų, pradedant minėta 1492 metų privilegija.

Pagaliau trečia minėto laikotarpio Vakarų teisės tradicijai H. J. Bermano priskiriama valstybės savybė yra jos *pasaulietiskumas*. Kadangi LDK valstybingumą iš dalies „įsamenino“ jos valdovas, pirmiausia reikėtų aptarti jo kompetenciją palaikant santykius su Bažnyčia, atsiskleidžiančius analizuotose bendravalstybinėse LDK privilegijose.

Valstybės ir Bažnyčios santykių Europoje, įskaitant LDK, doktrininis pagrindimas buvo *dviejų kalavijų koncepcija*. „Du kardus Dievas suteikė žemės karalystei krikščionybei apsaugoti. Popiežiui – bažnytinį, imperatoriui – pasaulietinį <...>. Tai reiškia: kas priešinasi popiežiui ir negali būti priverstas bažnytinio teismo, tą

¹⁴⁷ Lietuvos teisės istorijos chrestomatija <...>, p. 39.

¹⁴⁸ Ten pat.

¹⁴⁹ Ten pat, p. 40.

imperatorius, padedamas pasaulietinio teismo, privalo priversti, kad būtų paklusnus popiežiui. Lygiai taip pat bažnytinė valdžia privalo padėti pasaulietiniam teismui, jei jam to reikia“ – byloja Saksų veidrodžio Pirmosios dalies (Žemės teisės) I knygos 1 straipsnis¹⁵⁰. Dviejų kalavijų koncepcija siejo visus krikščionis – nuo popiežiaus ir imperatoriaus iki vienuolio ir valstiečio. Dviejų kalavijų doktriną matome įtvirtintą daugelyje LDK aktų. Pavyzdžiui, 1389 m. sausio 10 d. privilegija leido Vilniaus vyskupui „statyti bažnyčias visoje Lietuvos žemėje, kur jam patiks. Kad kiekvienas tijūnas būtų jam [vyskupui] paklusnus, kaip mums patiems, ką jis įsakys, tai jam įvykdykite ir gerbkite jį. <...> O kuris tijūnas to nepadarys ir ant jo paskui skąsis, bus baudžiamas be pasigailėjimo“¹⁵¹. Pagal 1542 m. gegužės 19 d. privilegiją visus ereziją įtartus asmenis pagal kanonus teisti turi teisę ne tik Vilniaus, bet ir visi kiti LDK vyskupai. Jeigu įtariamieji vyskupams priešintųsi arba nuo bažnyčios teismo bausmės slėptųsi, tada „valdžios urėdai, kokio laipsnio jie bebūtų, kiek kartų jų malonybės vyskupai arba jų valdžią vykdančiai instigatoriai kreiptųsi į pasaulietinę valdžią dėl eretikų suėmimo ir atvedimo, tiek kartų turi padėti patarimais ir visa savo valdžia“¹⁵². Dviejų kalavijų doktrina siejo LDK ir su Stačiatikių (ortodoksų) bažnyčia. 1568 m. gruodžio 23 d. valdovas Žygimantas Augustas stačiatikių metropolito Jonos prašymu pasiuntė raštą Lucko, Braclavo ir Vinicos seniūnui kunigaikščiui Bogušui Koreckui, kuriame įpareigojo stačiatikių teismus teisti nusižengėlius pagal stačiatikių kanonų teisę, o seniūną – suteikti šiems teismams visokeriopą pagalbą¹⁵³.

Sprendžiant iš 1387–1568 m. bendravalstybinių privilegijų, Lietuvos didysis kunigaikštis buvo laisvas nuo religinių funkcijų, neveikė kaip dvasinis vadovas¹⁵⁴. Dviejų kalavijų doktrina buvo įgyvendinama per pasaulietinio pobūdžio teisinius patronato ryšius, siejusius valdovą ir Bažnyčią. Įsipareigojęs „katedrinių, kolegijinių ir vienuolynų bažnyčių, <...> visus dovanojimus, privilegijas ir imunitetus <...> išlaikyti nepalietus ir sveikus, ginti ir globoti“¹⁵⁵, valdovas sprendavo skiriamą

¹⁵⁰ *Užsienio teisės istorijos chrestomatija*: mokomoji knyga. Spaudai parengė V. Vasiliaskas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999, p. 46.

¹⁵¹ *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. I tomas. Feodalinis laikotarpis. Ats. red. K. Jablonskis, vyr. red. J. Žiugžda. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955, p. 60.

¹⁵² JURGINIS, J. *Lietuvos krikštas. Feodalinės visuomenės socialinės ir kultūrinės raidos studija*. Vilnius: Mokslas, 1987, p. 268.

¹⁵³ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. Том третий. 1544–1587. Санкт-Петербург: в типографии Эдуарда Праца, 1848, с. 148–149.

¹⁵⁴ Apie tai taip pat žr. VANSEVIČIUS, S. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės privilegijos*. Studentams neakivaizdininkams. Vilnius, 1962; ANDRIULIS, V., et al. *Lietuvos teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 2002, p. 59–66; ŠENAVIČIUS, A. Lietuvos valstybės teisės tradicijos raida XIV a. pabaigoje – XVI a. viduryje. *Istorija*, 2002, t. 53, p. 39–44.

¹⁵⁵ 1447 m. bendravalstybinės privilegijos 2 str. *Lietuvos teisės istorijos chrestomatija*. Sudarytojai GELUMBAUSKIENĖ, R. ir ŠAPOKA, G. Vilnius: Justitia, 2012, p. 37.

dvasininkų politinio tinkamumo klausimą, nes Bažnyčios valdų imunitetas reiškė, kad valstybė perleidžia Bažnyčiai didžiąją dalį savo funkcijų: „jeigu atsitiktų, kad šios katedrinės, kolegijinės ir vienuolynų bažnyčios, kurių patronato teisė aiškiai pilnai priklauso mums ir mūsų įpėdiniais, tuo tarpu dėl mirties ar atsisakymo vakuotų ir jose nebūtų ganytojo, tada, aprūpindami jas kitu ganytoju ar kitais ganytojais, turime pristatyti ne kurį kitą ar kitus, bet tik mūsų Lietuvos didžiosios kunigaikštystės čionykštį gyventoją, jei dėl savo gabumų ir dėl savo doro būdo būtų rastas tinkamas, o jei būtų kitaip, tai turėsime pristatyti kas kartą, kai tik bus reikalinga ir patogų, veiklų ir kilnų bei tinkamą antros [t. y. lenkų] tautos asmenį, kuris galėtų vadovauti ir būtų naudingas.“¹⁵⁶

Būdamas visų LDK krikščioniškų bažnyčių patronas, valdovas dažnai reikėsi kaip arbitras, sėkmingai sutaukino jas ir net sprendavo jų vidaus ginčus. Net stačiatikių vyskupai, susiginčiję dėl jų vietos bažnyčios hierarchijoje, ne kartą naudojo jo paslaugomis, nepaisant to, kad valdovas visada buvo katalikas. Antai 1511 m. Žygimantas Senasis meistriškai išsprendė gana „delikačią“ stačiatikių Polocko ir Vitebsko arkivyskupo Jevfimijus ir Kijevo metropolito Josifo (LDK stačiatikių bažnyčios vadovo) bylą¹⁵⁷. Tokia praktika grindžiama bendravalstybinių privilegijų nuostatomis, įvirtinančiomis valdovo valdžios pasaulietiskumą. Spręsti tokio pobūdžio bylas įmanoma tik esant virš visų LDK veikiančių skirtingų bažnyčių, turint visos šalies valdovo pasauliečio, o ne tam tikros konfesijos aukščiausiojo dvasininko autoritetą ir valdžią.

Be abejo, valstybės pasaulietiskumą reikia aptarti ir platesniame nei tik valdovo santykių su dvasininkais kontekste. Analizuodami LDK teisės šaltinius, matome, kad valstybė pripažino Bažnyčios autonomiją tvarkyti pagal savo kanonų teisę. Jų santykius su LDK valstybe reguliavo privilegijos bažnyčioms¹⁵⁸, LDK sričių privilegijos¹⁵⁹, privilegijos tautinėms ir religinėms mažumoms¹⁶⁰, daugelis kurių turėjo tiek įstatymo, tiek sutarties požymių. Bendravalstybinės LDK privilegijos buvo skirtos bajorijai, todėl bažnyčioms ir kitoms religinėms organizacijoms aktualių nuostatų jose nėra daug. Visose jose su didele pagarba (prieš kunigaikščius ir kitus bajorus) minimi prelatai, iškilmingai patvirtinami jų imunitetai, privilegijos, suteikiamos bažnyčioms ir vienuolynams. Net tos iš bendravalstybinių privilegijų, kurių paskirtis buvo saugoti tik katalikų teises (1387 m., 1413 m. ir pastarąją patvirtinanti 1529 m. spalio 27 d. privilegija), nedraudė, nenaikino ir apskritai niekuo nesikėsino

¹⁵⁶ Ten pat.

¹⁵⁷ *Витебская старина*. Т. 1. Составил и издал А. Сапунов. Витебск, 1883, с. 40–42.

¹⁵⁸ Išsamiau žr.: MACHOVENKO, J. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*: mokomoji priemonė. Vilnius: Justitia, 2000, p. 32–37.

¹⁵⁹ Išsamiau žr.: Ten pat, p. 25–31.

¹⁶⁰ Išsamiau žr.: ŠENAVIČIUS, A. Lietuvos valstybės teisės tradicijos raida <...>, p. 46–49.

į kitas bažnyčias ir religines organizacijas, santykiai su kuriomis buvo palaikomi ir plėtojami remiantis kitais, anksčiau minėtais, teisės šaltiniais. Diskriminacijos religinių pagrindų (t. y. katalikams teikiamo prioriteto) jau buvo siekta atsisakyti 1432 m. ir 1434 m. bendravalstybinėse privilegijose. Be to, diskriminacines 1413 m. privilegijos nuostatas visų bajorų lygiateisiškumo (neatsižvelgiant į išpažįtamą tikėjimą) požiūriu reinterpreto 1563 m. ir 1568 m. bendravalstybinės privilegijos („<...> niekas iš riterių ir šlėktų luomo, savo tikybos kanonų požiūriu būdamas krikščionių tikėjimo žmogus, neturi būti nuo to nušalintas ir atskirtas dėl tų dviejų straipsnių ir atvejų, išdėstytų tose pirmose privilegijose“¹⁶¹).

¹⁶¹ MACHOVENKO, J. 1563 m. birželio 7 d. bendravalstybinės LDK privilegijos vertimas į lietuvių kalbą. *Teisė*, 2014, t. 93, p. 200–204.

III. Konstitucinės vertybės ir jų užuomazgos LDK bendravalstybinėse privilegijose

1. Teisės viršenybė LDK bendravalstybinėse privilegijose

Jau buvo minėta, kad teisės viršenybė kaip teisinė vertybė visų pirma pasireiškia per rašytinės teisės išplitimą konkrečioje visuomenėje, aukščiausiosios viešosios valdžios ribojimu ir teisingumo principo taikymu. Visas LDK valdovo privilegijas, kurios XIV amžiaus pabaigoje Lietuvos valstybėje atsirado šalia tarpvalstybinių sutarčių, teisinių papročių, kanonų teisės, teismų praktikos ir kitų teisės šaltinių, būtų galima traktuoti kaip aukščiausiosios teisės tuometinėje LDK teisinėje sistemoje pasireiškimo formą. Kitais žodžiais tariant, visos LDK valdovo privilegijos buvo steigiamosios galios aktai, vien dėl to jų statusas LDK teisinėje sistemoje buvo ypatingas. Taip jas būtų galima vertinti visų pirma dėl to, kad jos buvo priimamos valstybės valdovo, t. y. suvereno, vardu. Todėl konstitucinę galią valdovo privilegijoms suteikia ir 1791 m. konstitucija (Valdymo įstatymas) – teigdamas, kad privilegijos yra „neliečiami“ (nekeičiami) teisės šaltiniai (2 str.). Juo labiau taip galima teigti apie bendravalstybines privilegijas, kurių reguliavimo laukas buvo plačiausias, t. y. visa valstybėje gyvenanti pilietinė bendruomenė. Maža to, galima teigti, kad bendravalstybinės privilegijos buvo tam tikras visos LDK teisinės sistemos legitimumo pagrindas, reguliavęs svarbiausius valstybės teisinius santykius, iš kurių galėjo kilti kiti teisės šaltiniai, įskaitant 1468 m. Kazimiero teisyną ir kitame skyriuje analizuojamus XVI amžiaus Lietuvos Statutus.

Taip pat minėta, kad *viešosios valdžios* (šiuo atveju visų pirma valdovo) *galių ribojimas* gali būti analizuojamas ir teisės viešpatavimo principo reiškimosi požiūriu. Apskritai visas bendravalstybines privilegijas (bent jau nuo XV amžiaus) galima traktuoti kaip procesą, kurio metu laipsniškai buvo ribojamos LDK valdovo galios, iš pradžių Ponų tarybos, o nuo XVI amžiaus – Seimo, t. y. visos pilietinės bendrijos, naudai. Štai 1434 m. Žygimanto Kęstutaičio privilegija garantavo visų bajorų asmens neliečiamybę. 1447 m. Kazimiero privilegija įtvirtino bajorams nuosavybės teises (savo nuožiūra disponuoti savo nekilnojamuoju turtu, apie tai tik informuojant valdovą), be to, jis pripažino bajorams teisę dvarų teismuose teisti jiems priklausomus žmones ir administruoti teismo mokesčius, dalį jų pasilikti. Ponų tarybos vaidmens išaugimas ypač atsispindėjo 1492 m. Aleksandro privilegijoje, kurioje

buvo numatyta, jog valdovas svarbiausius valstybės (teisėkūros) sprendimus gali priimti tik su Ponų tarybos pritarimu (*de consilio nostrorum dominorum*), o 1506 m. Žygimanto Senojo privilegijoje šis Ponų tarybos vaidmuo buvo dar labiau pabrėžtas, įtvirtinant žinomą *nihil novi* principą, reiškiantį, jog valdovas be Ponų tarybos negali priimti jokių naujų įstatymų ar panaikinti senų. Pagaliau, 1565 m. Žygimanto Augusto Vilniaus privilegija nustatė visuotinio Seimo ir teisėjų reguliarių rinkimų (jau iš visų bajorų) taisyklę ir tuo dar labiau decentralizavo ne tik valdovo, bet ir Ponų tarybos galias.

Teisės viešpatavimo kontekste išskiriant *teisminę valdžią*, galima konstatuoti, kad teismai kaip institucija jau minimi 1387 m. Jogailos privilegijoje, nustatančioje, kad „kiekvienoje kaštelionijoje ir apskrityje arba valsčiuje būtų paskirtas *vienas teisėjas*, kuris išklaustų skundų, skirtų teismo bausmėms <...> ir kad būtų dar *vienas teisininkas*, „kuris teismo nustatytus nutarimus vykdytų“¹⁶². Tačiau svarbiausia čia yra būtent 1564 m. Bielsko privilegija, kuri įpareigojo valstybėje būtinybę įvesti visiems bajorams ir didikams tuos pačius *pavieto teismus* (kurie galutinai buvo įsteigti po 1566 m. Antrojo Lietuvos Statuto patvirtinimo), kurių „galiai ir valdžiai, ir teismo procesui, ir paklusnybei, ir išrinktų į teismą ir paskirtų pareigūnų tvarkai, prisiėmė sau ir pasižadėjo“ ne tik eiliniai bajorai, bet ir magnatai ponai.

Čia paminėtinas ir *lygiateisiškumo* principas, kuris taip pat yra vienas iš teisės viešpatavimo (viršenybės) elementų, apie jį buvo užsiminta minėtoje 1387 m. Jogailos bendravalstybinėje privilegijoje, teigiant, jog teisėjas teismo procesą turi vykdyti „pagal paprotį ir teisę *viena ta pačia forma*, kaip tai daro žemių ir apskričių teisėjai, turį pirmą vietą mūsų Lenkijos karalystės teismuose“. Pagaliau šį principą galima rasti ir minėtoje 1564 m. Bielsko privilegijoje, teigiančioje, kad „visi Lietuvos didžiosios kunigaikštystės gyventojai šiame didžiajame visuotiniame Bielskio seime patys ir su savo įpėdiniais pasidavė ir pasiduoda *vienai lygiai teisei, vienokiam ir ne kitokiam teismui*“¹⁶³. Beje, ne tik šioje, bet ir kitose privilegijos (ypač 1434 m., 1447 m., 1492 m.) galima rasti ir kitus teisės principus, susijusius su teisės viešpatavimu, pavyzdžiui, *neminem captivabimus nisi jurevictum*, į kurį savo ruožtu įeina asmens neliečiamumo, tiesioginės atsakomybės, nekaltumo prezumpcijos, proceso rungimosi¹⁶⁴, bausmės neišvengiamumo, bausmių proporcingumo¹⁶⁵ ir kt.

¹⁶² Lietuvos teisės istorijos chrestomatija <...>, p. 33.

¹⁶³ Lietuvos teisės istorijos chrestomatija <...>, p. 42.

¹⁶⁴ Pvz., 1434 m. Kazimiero privilegijoje teigiama: „dėl jokio žmogaus įskundimo, viešo ar slapto apkaltinimo <...> neketiname bausti <...>, nebent viešame teisme, laikantis katalikiškojo papročio teisės, kaltintojam ir kaltinamajam stojus, kaltė iš tikrųjų būtų įrodyta <...>. Taip pat, kad už bet kieno kaltę nebūtų baudžiamas niekas kitas, kaip tik tas, kuris nusidėjo ir nusikalto ir kurio kaltė teisme įrodyta ir sprendimas paskelbtas <...>“. Ibid., p. 38.

¹⁶⁵ 1492 m. Aleksandro privilegijoje numatyta, jog: „[...] kaltininkas turi būti nubaustas, kiek yra nusipelnęs, o be kaltės pareigybių neturime atimti“. Ibid., p. 40.

2. Demokratijos vertybė LDK bendravalstybinėse privilegijose

Jau buvo minėta, kad demokratijos teisinę vertybę galima išskaidyti į keletą elementų, visų pirma šiuos: tautos suverenitetas, rinkimai ir parlamentarizmas bei *res publica*.

2.1. Tautos suvereniteto bruožai LDK bendravalstybinėse privilegijose

A. Vaišvila įdomiai teigia, kad būtent nuo tautos suvereniteto idėjos įgyvendinimo prasidėjo teisinės valstybės modelio (galėtume pridėti – ir demokratijos) įgyvendinimas praktikoje¹⁶⁶. Nors formaliai žiūrint į privilegijų tekstus galima matyti, kad valstybės ir teisės suverenu čia įvardijamas valdovas, t. y. Lietuvos didysis kunigaikštis, tačiau jų tekstuose jau slypi ir tam tikra pilietinės (bajoriškios) tautos suvereniteto užuomazga, ypač išryškėjusi XVI amžiaus vidurio privilegijose. Kitais žodžiais tariant, privilegijose atsispindi ne visuotinės, o bajorų (luominės) pilietinės tautos bruožai, kurie čia ir bus nagrinėjami. Kaip jau buvo minėta, visuotinės tautos suvereniteto sampratos reiškimas Vakarų teisės tradicijos šalyse prasidėjo XVIII a. pabaigoje, o galutinai susiformavo tik XX amžiuje.

Kada tiksliai prasidėjo viduramžių Lietuvos valstybės bajoriškios tautos formavimasis, sunku pasakyti, tačiau Mečislovas Jučas, remdamasis M. Liubavskiu, taikliai pažymi, kad jau Jogaila, įsipareigojęs apkrikštyti Lietuvą Romos katalikų tikėjimu, kartu rėmėsi ir visų Lietuvos bajorų sutikimu¹⁶⁷. Todėl tautos suvereniteto bruožų čia reikėtų ieškoti visų pirma ribojant valdovo suverenitetą besiformuojančios bajoriškios tautos piliečių atžvilgiu. LDK bajorų pilietinės tautos, kaip tam tikros valdovo suvereniteto alternatyvos, formavimasis jau atsispindi 1492 m. Aleksandro bendravalstybinėje privilegijoje, tik čia pilietinei tautai atstovauja dar vadinamieji ponai tarėjai ar Ponų taryba. O kokybinis pilietinės tautos sampratos vystymosi šuolis įtvirtintas 1563 m. Vilniaus, 1564 m. Bielsko ir 1565 m. Vilniaus bendravalstybinėse privilegijose. Štai 1563 m. Vilniaus privilegijoje (kaip ir kitose dviejose) pilietinės tautos samprata jau apima visą bajoriją, kuri vadinama „bajoriškąja tauta“ (rus. *народ шляхецкий*) arba „riterių luomu“ (rus. *стан рыцарский*)¹⁶⁸. Beje, šie terminai perėjo ir į 1566 m. Antrąją Lietuvos Statutą.

¹⁶⁶ VAIŠVILA, A. *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje*. Vilnius, 2000, p. 73.

¹⁶⁷ JUČAS, M. *Lietuvos ir Lenkijos unija*. Vilnius: Aidai, 2000, p. 206.

¹⁶⁸ Visas tris privilegijas žiūrėti taip pat http://litopys.org.ua/statutz/st1566_01.htm.

Taigi į visateisio valstybės piliečio statusą nepateko ne tik nekilmingi valstiečiai ir miestiečiai, bet ir kilmingos moterys, taip pat žydai, karaimai, totoriai ir romai. Net jei tartume, kad XVI a. antros pusės LDK pilietinei tautai priklausė iki 9 proc. visos valstybės gyventojų¹⁶⁹ – LDK pilietinė tauta santykinai sudarė mažesnę valstybės gyventojų dalį nei antikos Atėnuose ir Romoje ar viduramžių Šiaurės Italijos miestuose. Kita vertus, tai jau nebebuvo tik aristokratinė magnaterija, dar XVI amžiaus pradžioje sudariusi valdovo Ponų tarybą ir laipsniškai įgijusi „senatorių“ statusą. Todėl ji pagrįstai galėtų būti lyginama su XVII–XVIII amžiuje Anglijoje susiformavusia pilietine tauta, turėjusia teisę rinkti savo atstovus į Bendruomenių rūmus.

Kadangi privilegijose (kaip ir vėliau analizuojamuose Lietuvos Statutuose) minima bajoriškiosios (šlėktos) tautos samprata siejama su besiformuojančiu *pilietybės institutu*, todėl šį institutą būtina aptarti atskirai. Visų pirma reikia pasakyti, kad, pavyzdžiui, 1564 m. Bielsko privilegijoje atsiranda LDK *piliečio* (*обыватель*¹⁷⁰) terminas. Čia pilietis yra ne tik tas, kuris naudojasi tam tikromis teisėmis, bet ir tas, kuris turi garbę atlikti valstybei karo prievolę. Vadinasi, galima teigti, kad 1564 m. Bielsko ir 1565 m. Vilniaus privilegijos (ir jų pagrindu priimtas 1566 m. Antrasis Lietuvos Statutas) įteisino LDK *pilietybės* sampratą, įvedant ne tik bendrus visų bajorų teismus su ponais, bet ir visuotinę bajorų atstovybę Seime iš pavietuose renkamų deputatų. Beje, taip pat ir 1588 m. Žygimanto Vazos privilegijoje teigiama, kad jis Trečiąją Statutą patvirtina „visų LDK luomų piliečių“ (t. y. dvasinių ir pasaulietinių bajorų ir ponų) vardu.

Štai 1563 m. Vilniaus privilegijoje užfiksuota pilietybės samprata siejama ne tik su bajoriško kilmingumo, bet ir su *ius soli* bei *ius saguini* kriterijais, kurie atsispindi lietuvių ir rusėnų (*обою народы Литовского такъ и Русского*)¹⁷¹ terminuose. Maža to, 1565 m. Vilniaus privilegijoje, įteisinančioje Seimo pasiuntinių (atstovų) rinkimus (pavietų seimeliuose), rinkimų teisė suteikta būtent vietiniams bajorams, t. y. atitinkamo pavieto *nuolatiniam gyventojui* (rus. *всему рыцарству, хто въ которомъ*

¹⁶⁹ Žr., pvz., JUČAS, M. *Op cit.*, p. 214. Henriko Łowmiański skaičiavimu, 1528 m. Lietuvos valstybėje buvo apie 2,5 mln. gyventojų, iš kurių tik 10 000 buvo bajorai (t. y. tik 0,4 proc.). Žr. ŁOWMIANSKI, H. *Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródło do dziejów zaludnienia. Mediawalis w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*. Warszawa, 1960, p. 425–435.

¹⁷⁰ Čia būtina pažymėti, kad privilegijose minimas terminas „обыватель“ šiame darbe į lietuvių kalbą verčiamas piliečio terminu, nors jis etimologiškai turi ne tik valstybės piliečio, bet ir vietinio gyventojų prasmę (ir greičiausiai iš jo kilo), tačiau *pilietybės* dimensija jame vis dėlto bent jau nuo 1563 m. dominuoja. Šį terminą *piliečiu* verčia ir A. Janulaitis 1581 m. Lietuvos Tribunolo Statute, žr. *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas XVI–XVIII amž.* Kaunas, 1927, p. 109. Taip pat K. Avižonis visuotinai vartoja LDK piliečio sąvoką. Žr. AVIŽONIS, K. *Rinktiniai raštai. IV*. Vilnius: LKMA, 1994, p. 140–142.

¹⁷¹ Kartais privilegijose lietuvių ir rusėnų samprata reiškia ne tik etninį, bet ir religinį (t. y. katalikų ir stačiatikių) bajorų skirtumą.

повете оселость имеет). Šie terminai, nukreipiantys į vietinės kilmės, sėsłumo ir rezidavimo Lietuvos valstybėje cenzą, dar labiau buvo išplėtoti 1566 m. ir 1588 m. Lietuvos Statutuose, tai bus atskleista kitame skyriuje.

Apibendrinant būtų galima pasakyti, kad būtent 1563–1565 m. bendravalstybinės privilegijos padėjo pagrindus LDK bajoriškiosios pilietinės tautos, kuri pradėjo konkuruoti su valdovu dėl suvereniteto valstybėje galių, sampratos formavimuisi. Kaip matysime vėliau, šią LDK pilietinės tautos sampratą galutinai įteisino 1566 m. ir 1588 m. Lietuvos Statutai. Būtina pabrėžti, kad 1563–1565 m. LDK bendravalstybinių privilegijų įtvirtinta tautos samprata yra luominė pilietinė, tačiau ji atitiko tuometę tautos, kaip išsilavinusios ir pilietiškai atsakingos visuomenės dalies, idėją, todėl šiuo požiūriu gali būti siejama su antikinio *demoso* tradicija. Be to, per *sėsłaus lietuvio* ir *rusėno* terminiją ji apima tiek istorinę etninę *natio*, tiek ir pilietinę *populus* tautos sampratą.

2.2. Rinkimai ir parlamentarizmas LDK bendravalstybinėse privilegijose

Jau buvo minėta, kad rinkimai į atstovaujamasias institucijas yra atstovaujamosios (reprezentacinės) demokratijos bruožas. Štai 1387 m. Jogailos bendravalstybinėje privilegijoje kalbama apie teisėjų „paskyrimą“ kiekviename valstybės administraciniame vienetė, bet tik 1565 m. Vilniaus privilegijoje kalbama apie pasiuntinių (atstovų) į Seimą rinkimus (*выбранье пословъ*) būtent atstovaujamųjų institucijų formavimo požiūriu. Taigi pagal minėtą bendravalstybinę privilegiją LDK piliečiai įgijo teisę rinkti savo pasiuntinius (atstovus) į Seimą, o pagal 1564 m. Bielsko privilegiją – teisėjus į pavieto teismus.

Vis dėlto LDK parlamentarizmo užuomazgas galima sieti su *Ponų tarybos* (*паны рада*) institutu, tai taikliai pažymėjo dar Konstantinas Jablonskis¹⁷². S. Vansevičiaus nuomone, nuolatinė Ponų taryba prie valdovo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje atsirado XV amžiaus antroje pusėje ir kaip nuolatinė institucija susiformavo iš didžiojo kunigaikščio tarybos, su kuria valdovas tardavosi, priimdamas svarbiausius tarptautinius, valstybės valdymo ir teisinius sprendimus¹⁷³. Ponų tarybos prototipu galėtų būti laikomi 1413 m. Horodlės sutartyje paminėti bajorai, turintys teisę rinkti didįjį kunigaikštį, o *expressis verbis* jos kompetencija pirmąkart paminėta 1492 m. Aleksandro privilegijoje, sprendžiant svarbiausius valstybės

¹⁷² JABLONSKIS, K. *Op. cit.*, p. 31.

¹⁷³ VANSEVIČIUS, S. Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Ponų tarybos valdžia XV–XVI a. *Teisės bruožai Lietuvoje XV–XIX a.* Vilnius, 1980, p. 24–41.

klausimus: dalijant beneficijas, skirstant aukščiausių pareigūnų pareigybes, prižiūrint mokesčius ir sprendžiant teismines bylas¹⁷⁴. Ponų tarybos, kaip savarankiškos institucijos, atsiradimą galėjo paskatinti ir valdovo nuolatinio nerezidavimo LDK valstybėje faktas¹⁷⁵. Dėl šios priežasties jau minėta 1492 m. Aleksandro privilegija Ponų tarybai pripažino įstatymų leidybos, teismo ir užsienio politikos vykdymo kontrolės (o ne vien patariamąsias) funkcijas¹⁷⁶. Ponų taryba vykdė ir teismines funkcijas, valdovui nereziduojant LDK valstybėje, jo vardu galėjo nagrinėti apeliacijas teismo sprendimams. Be to, manytina, kad LDK Ponų taryba, kaip XVI amžiaus nuolatinis aukščiausias valdymo organas, buvo daug platesnės sudėties susirinkimas nei valdovo „tarėjai“, kuriuos jis kviesdavo jam patarti, kai reziduodavo Lietuvos valstybėje. Štai Rūta Kazlauskienė teigia, kad Ponų tarybos (vėliau tapusios Senatu, kurio nariai *ex officio* įėjo į Seimo sudėtį) sudėtį ir sudarymo tvarką reguliavo paprotinės normos (o ne rašytinė teisė), sąmoningai siekiant palikti erdvės sudėtingo politinio proceso tikrovei¹⁷⁷. Netgi 1565 m. Vilniaus privilegijai ir 1566 m. Antrajam Lietuvos Statutui įtvirtinus Seimą kaip visos bajoriškiosios tautos atstovybę Ponų taryba neišnyko, o liko svarbia Seimo dalimi, t. y. *quasi* aukštaisiais parlamento rūmais. Tiesa, Seime jie neatstovavo nei LDK pilietinės tautos, nei jos administracinių teritorinių vienetų interesams, o į Seimą buvo kviečiami „senovės papročiu“ ir reprezentavo savo pačių arba geriausių atveju – ponų, t. y. LDK aristokratijos (magnaterijos), interesus.

Tačiau Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje tradiciškai (lygia greta su Ponų taryba) egzistavo ir platesnis nereguliariai šaukiamas didikų, be kurių pritarimo valdovas nebepajėgė spręsti daugelio valstybės valdymo reikalų, suvažiavimas, be to, sunkiai buvo įmanoma valdyti aneksuotas slavų žemes, nepakvietus šių žemių atstovų prie valstybės valdymo¹⁷⁸. Vis dėlto, pasak R. Petrausko, tik Aleksandro valdymo laikais, kai 1492 m. valdovas ir Ponų taryba išsiuntė laiškus į atskiras LDK sritis, kviečiant jų atstovus („dešimt ar dvidešimt vyresniųjų ar kiek jums bus reikalinga“) į naujo valdovo rinkimus, galima sieti lietuviško atstovaujamojo (reprezentacinio) parlamentarizmo atsiradimo užuomazgas¹⁷⁹. Tačiau tokie LDK visuotinių seimų (lot. *conventiones generales*) sušaukimai buvo nereguliarūs ir užtrukdavo 1–2 savaites, kol

¹⁷⁴ Žr., pvz., JUČAS, M. Lietuvos ir Lenkijos unija. Vilnius: *Aidai*, 2000, p. 208–209.

¹⁷⁵ PETRAUSKAS, R. LDK bajoriškojo Seimo susiformavimas Vidurio Rytų Europos luominių susirinkimų raidos kontekste. *Parlamentarizmo genezė Europoje ir Lietuvos atvejis*. Vilnius, 2008, p. 11.

¹⁷⁶ GUDAVIČIUS, E. Senosios Lietuvos valdymo struktūra. *Lietuvos Seimo istorija. Lietuvos Seimas*. Vilnius, 1996, p. 78.

¹⁷⁷ KAZLAUSKIENĖ, R. *Viešojo teisės Lietuvos Statutuose ir jos išliekamoji vertė šiuolaikinei teisei sistemai*. Daktaro disertacija. Vilnius: MRU, 2009, p. 52.

¹⁷⁸ JUČAS, M. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės parlamentarizmas. *Lietuvos Seimo istorija. Lietuvos Seimas*. Vilnius, 1996, p. 80.

¹⁷⁹ PETRAUSKAS, R. LDK bajoriškojo Seimo susiformavimas Vidurio Rytų Europos luominių susirinkimų raidos kontekste. *Parlamentarizmo genezė Europoje ir Lietuvos atvejis*. Vilnius, 2008, p. 11.

Kunigaikštystėje reziduodavo nuolat čia negyvenantis valdovas, ir tik 1522 metais dėl svarstomų klausimų gausumo, tarp kurių buvo ir LDK Statuto priėmimas, Seimas truko visus metus¹⁸⁰. Pasak M. Jučo, valdant Kazimierui (1440–1492), įvyko 14 seimų, valdant Aleksandrui (1492–1506) – trys, o valdant Žygimantui Senajam (1506–1548) įvyko 19 LDK seimų: trylika Vilniuje, keturi Breste ir po vieną Gardine bei Naugarduke¹⁸¹. Kad ir kaip būtų, nuo pat LDK Seimo, kaip platesnės bajorų atstovybės, atsiradimo momento, jis apėmė ir jau instituciškai egzistuojančią Ponų tarybą kaip Seimo *ex officio* svarbiausius narius, nes būtent ji XVI amžiaus pirmoje pusėje Lietuvos valstybėje turėjo įstatymų leidėjo kompetenciją, o kiti bajorai seimuose kol kas vykdė tik patariamąją *entourage* funkciją.

Vis dėlto tik 1565 m. Vilniaus tarpvalstybinėje privilegijoje Žygimantas Augustas įsipareigojo reguliariai į Seimą kviešti pavietų seimeliuose išrinktus bajorų pasiuntinius (atstovus), kuriuos jau turėjo teisę rinkti visi bajorai. Kitaip tariant, į pavietų seimelius buvo kviečiama visa LDK pilietinė tauta, kuri, gavusi valdovo laišką (universalą), turėjo valdovo įvardytus Respublikos reikalus „apmąstyti ir pasitarti“ ir Seime apie tai valdovą informuoti¹⁸². Kadangi šiose privilegijose buvo numatyti tik patys bendriausi LDK parlamentarizmo principai (pilietinės tautos atstovavimas, laisvi, lygūs ir reguliarūs deputatų rinkimai, imperatyvus deputato mandatas ir kt.), todėl plačiau jie analizuojami kitoje studijos dalyje, kur rašoma apie Antrąjį ir Trečiąjį Lietuvos Statutus.

2.3. Respublikos samprata LDK bendravalstybinėse privilegijose

Minėta, kad *res publica* pagal romėnų teisės tradiciją galėjo reikšti tiek bendrą (visuotinę) reikalą, tiek ir pačią valstybę. Ši idėja per antikos raštus (visų pirma Ciceroną) pateko ir į viduramžių Lenkijos, o iš jos ir į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinę ir teisinę mintį. Šiame kontekste būtų galima prisiminti minėtą *bragišką* šiuolaikinės Vakarų civilizacijos sampratą kaip antikos kultūrinio paveldo nuolatinio

¹⁸⁰ JUČAS, M. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės parlamentarizmas, *Lietuvos Seimo istorija. Lietuvos Seimas. Kultūra*. Vilnius, 1996, p. 82–83.

¹⁸¹ Ibid.

¹⁸² „всему рыцерству, хто въ которомъ повете оселость маеть, дозволяем за обосланьемъ и листы нашими господарскими, зъехавшисе въ потребахъ Речи Посполитое, радити обмолвляти и обмышляти, о чомъ имъ отъ насъ Господаря ознамено будетъ, и съ того жъ такового зобрания намовъ сполныхъ пословъ обирати, и на сеймъ великій вальный <...> выправляти и черезъ листы пословъ потребы Речи Посполитое и кожного зособна повету до насъ Господаря приносити“. Žr. http://litopys.org.ua/statutz/st1566_01.htm.

perinterpretavimo siekį. Šio *bragiško* požiūrio kontekste galima aiškinti ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinę ir politinę tradiciją – savo valstybę vadinti *respublika* (*Речь посполитая*) kaip bendrojo (visuotinio) viešo reikalo ir visai pilietinei tautai, o ne vien monarchui ar siaurai aristokratinei grupei priklausančios bendruomenės sampratą. Stipriausiai šia reikšme *respublikos* terminas vartojamas 1564 m. Bielsko ir 1565 m. Vilniaus privilegijose, kuriose jis taip pat vartojamas dvejopa reikšme: tiek norint pabrėžti, kad bajorai tarnauja LDK valstybės *viešiesiems reikalams* ar *bendrajai gerovei* (*въ потребахъ Речи Посполитое того панства*), tiek jis reiškia pačią valstybę kaip *respubliką*¹⁸³. Kaip minėta, *respublikos* terminas privilegijoje vartojamas, siekiant parodyti, kad valstybės gyvenime dalyvauja visa LDK pilietinė tauta. Beje, apie minėtą „respublikinį“ LDK valstybės dėmenį, kaip apie tam tikrą pilietinės bendruomenės visuomeninę sutartį, nemažai rašė Darius Kuolys savo tyrimuose¹⁸⁴.

3. Žmogaus teisių samprata LDK bendravalstybinėse privilegijose

Jau buvo minėta, kad žmogaus teisių apsauga yra vienas iš esminių šiuolaikinio konstitucionalizmo bruožų. Taip pat minėta, kad šioje studijoje laikomasi nuomonės, jog šiuolaikinio konstitucionalizmo (kaip ir visos Vakarų teisės tradicijos) šaknų reikėtų ieškoti antikinėje kultūroje ir jos vertybes perėmusioje viduramžių teisinėje ir politinėje tikrovėje. Kadangi mūsų nagrinėjama XIV–XVI amžiaus Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo luominės socialinės santvarkos valstybė, todėl tiek parlamentarizmas, tiek žmogaus teisių institutas turi būti suvokiami būtent luominės visuomenės ir jos visateisių piliečių – bajorų kontekste. Kitaip tariant, žmogaus teisių institutas čia visiškai galėjo pasireikšti tik kaip vyriškos giminės krikščionių luominis *valstybės piliečių teisių* institutas. Kita vertus, be jau nagrinėtos luominės pilietybės (ir su ja susijusių žmogaus teisių) sampratos išsiplėtojimo, nebūtų galėjusi įsitvirtinti šiuolaikinė visuotinė (universal) prigimtinių žmogaus teisių idėja. Šiame tyrime buvo pažymėta, kad plačiausiai taikoma žmogaus teisių klasifikacija yra siejama su žmogaus teisių turiniu ir skirstoma į *asmenines*, *politines* ir *socialines ekonomines* teises. Taip pat prieš pradedant nagrinėti žmogaus teisių institutą

¹⁸³ Žr. 1564 m. Bielsko privilegija: „<...> милуючи Речь Посполитую а въ ней братью зо всіми владностями свою молодшую народъ шляхецкій а рицерскій“. Taip pat ir 1588 m. TLS I sk. 7 straipsnyje teigiama, jog žemvaldžio pabėgimo į priešą teritoriją atveju jo žemė atitenka valdovui ir respublikai: „<...> на насъ, господаря, и на речъ посполитую спадывають“.

¹⁸⁴ Žr., pvz., KUOLYS, D. *Res Lituana. Kunigaikštystės bendrija. Pirmoji knyga: Respublikos steigimas*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.

privilegijose būtina pabrėžti, kad žmogaus (piliečio) teisių samprata čia suprantama per teisių ir pareigų vienovės koncepciją, o ne vien šiuolaikinių prigimtinių žmogaus teisių požiūriu. Kitais žodžiais tariant, suverenai garantuoja piliečiams teises, tačiau už jas jie turi atlikti tam tikras pareigas, visų pirma karines, finansines ir kitas viešojo pobūdžio pareigas (pvz., pilių statybos, tiltų taisymo ir kt.).

Konkrečiau kalbant apie žmogaus (piliečio) teisių subjektą, reikia pasakyti, kad, pavyzdžiui, 1387 m. Jogailos privilegijoje jis įvardijamas kaip karys (lot. *armiger*), bajoras (lot. *boiarin*) ir kilmingasis (lot. *nobiles*), tačiau 1413 m. ir vėlesnėmis bendravalstybinėmis privilegijomis saugomų teisių subjektai yra bajorija: „minėtų mūsų Lietuvos žemių ponai, kilmingieji, bajorai“¹⁸⁵ (*barones eciam nobiles, boyari terrarum nostrarum Lyttwanie predictarum*¹⁸⁶), taip pat minimi ir kunigaikščiai bei ponai (tarėjai), o kartais ir prelatai (*praelati*) bei [miesto] piliečiai (*cives*)¹⁸⁷. 1432 m. bendravalstybinė LDK privilegija sulygino dviejų bajorijos sluoksnių – kunigaikščių ir ponų – teises, o 1564 m. ir 1565 m. bendravalstybinės privilegijos sulygino ponų ir bajorų teises ir tokiu būdu baigė formuoti vientisą lygiateisių bajorų luomą. Taigi XVI amžiaus vidurio privilegijose pagrindinis teisių subjektas jau yra bajoras „šlėkta“ (rus. *шляхта*). O „valstiečiai ir priklausomieji“ (*cmetones et subdicti*)¹⁸⁸ yra labiau teisių objektas nei subjektas. Tiesa, 1434 m. ir 1447 m. bendravalstybinės privilegijos atleido bajorų dvaruose gyvenusius valstiečius (veldamus)¹⁸⁹ nuo prievolių ir mokesčių valstybei ir jos valdovui – pačios prievolės ir mokesčiai išliko, tik dabar buvo atliekami ir mokami dvarininkui, kuriam buvo perduotos funkcijos, prieš tai priklausiusios valstybei – administruoti, teisti ir ginti gyvenančiuosius dvare.

¹⁸⁵ Valdovų, Lenkijos karaliaus, Lietuvos aukščiausiojo kunigaikščio Vladislovo Jogailos ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Vytauto, aktas <...>, p. 49.

¹⁸⁶ Actum principum, regis Poloniae atque supremi ducis Lithuaniae Vladislai Jogaila et magni ducis Lithuaniae Alexandri Vytautas <...>, p. 39.

¹⁸⁷ *ŽL*, pvz., 1447 m. bendravalstybinę LDK privilegiją. *Вялікае княства Літоўскае: электронная энцыклапедыя* [interaktyvus. Žiūrėta 2015-11-12]. Prieiga per internetą: <<http://www.vkl.by/documents/10>>.

¹⁸⁸ *ŽL*, pvz., 1434 m. bendravalstybinę LDK privilegiją. *Вялікае княства Літоўскае: электронная энцыклапедыя* [interaktyvus. Žiūrėta 2015-11-12]. Prieiga per internetą: <<http://www.vkl.by/documents/8>>.

¹⁸⁹ Didžiojo kunigaikščio domeno žemes išdalijant dvarininkams, jose gyvenę valstiečiai tapdavo veldamais. Iš pradžių jie dar turėjo duoti deklą didžiajam kunigaikščiui ir sidabrinę (mokesčių karo reikams) valstybei, statyti ir taisyti tiltus ir kt., o dvarininkas tenkinosi buvusiomis valsčiaus tįjūno pajamomis iš valstiečio ūkio ir jo dirbamais lažo darbais. Dviem etapais 1434 m. ir 1447 m. atleidus veldamus nuo prievolių ir mokesčių valstybei ir valdovui, veldamų prievolės ir mokesčius reglamentavo vietinė paprotinė teisė ir pačių dvarininkų aktai, todėl veldamų prievolės skirtinguose dvaruose buvo nevienodos.

3.1. Asmeninės teisės LDK bendravalstybinėse privilegijose

Prie *asmeninių teisių*, randamų bendravalstybinėse privilegijose, visų pirma būtų galima priskirti piliečių teisę į šeimyninį gyvenimą ir privatumą, pavyzdžiui, teisę sudaryti santuoką. Ši teisė numatyta, pavyzdžiui, 1387 m. Jogailos privilegijoje ir 1447 m. Kazimiero privilegijoje, kur numatyta teisė našlėms antrą kartą ištekti „už ko panori“, bei 1492 m. Aleksandro privilegijoje, kurioje leidžiama moterims ištekti (tiesa, be kraičio) net „į svetimą kraštą“. Kita vertus, reikia pripažinti, kad santuokos sudarymo laisve (beje, kaip ir kitomis teisėmis) visiškai laisvai galėjo naudotis tik vyriškos giminės pilnamečiai bajorai. Antra, jau 1447 m. Kazimiero bendravalstybinėje privilegijoje buvo garantuota piliečių asmens neliečiamumo teisė nuo neteisėto laisvės suvaržymo, kuri vėliau įvardyta jau minėto *neminem captivabimus nisi jure victum* principo pavadinimu. Čia buvo teigiama, kad „dėl jokio žmogaus įskundimo, viešo ar slapto apkaltinimo ar, apskritai, dėl jokio pikto įtariamo neketiname bausti <...>, nebent pirmiau viešam teisme, laikantis katalikiško papročio teisės, kaltintojui ar kaltinamajam patiems stojus, kaltė iš tikrųjų būtų įrodyta“. Pagaliau, trečia, šioje privilegijoje buvo garantuota ir judėjimo laisvė, t. y. „laisva galimybė išvykti iš mūsų didžiosios kunigaikštystės <...> ir vykti į bet kuriuos svetimus kraštus, išskyrus tik tai mūsų priešų šalis“¹⁹⁰.

3.2. Politinės teisės LDK bendravalstybinėse privilegijose

Rašant apie politines teises privilegijose, visų pirma į akis krenta LDK pilietinės bendruomenės narių teisė eiti tam tikras viešąsias pareigas valstybėje. Apie teisę eiti teisėjo pareigas kalbama jau 1387 m. Jogailos privilegijoje. Įdomu, kad jau 1447 m. ir 1492 m. privilegijose buvo garantuotas LDK piliečių prioritetas turėti valstybines pareigas „svetimšalių“ (visų pirma Lenkijos gyventojų) atžvilgiu. Minėtoje 1492 m. privilegijoje teigiama, jog „dignitorijas, sričių valdymą ir pareigybes pilyse ir nuošalesnėse vietose esančiuose miestuose, jeigu jos bus laisvos ir neužimtos, pasvarstę su ponais mūsų tarėjais, tokias pareigybes arba valdomas sritis suteiksime už nuopelnus arba tam, kuris mums atrodys vertingesnis“. Tačiau svarbiausios politinių teisių srityje yra 1563–1565 m. privilegijos, kurios ženklino (kartu su 1566 m. Antruoju Lietuvos Statutu) LDK visuomenės perėjimą nuo aristokratinės prie vadinamosios

¹⁹⁰ Lietuvos teisės istorijos chrestomatija, p. 38.

bajoriškiosios demokratijos ir visiems luominės pilietinės bendruomenės nariams numatė teisę tapti renkamu pavieto teismo teisėju ir Seimo pasiuntiniu (atstovu). 1565 m. Vilniaus privilegijoje įtvirtinta jau minėta pilietinės bendruomenės narių teisė pavieto seimeliuose „apmąstyti ir pasitarti“ visais svarbiausiais valstybės klausimais bajorus pakėlė į visateisio valstybės piliečio statusą.

3.3. Ekonominės teisės LDK bendravalstybinėse privilegijose

Jau pirmoji (1387 m.) LDK bendravalstybinė privilegija garantavo turto disponavimo ir paveldėjimo teises: „kiekvienas priėmęs katalikų tikybą karys ar bajoras, ir jų palikuonys bei teisėtieji paveldėtojai, turi ir turės pilną ir visokeriopą teisę valdyti, laikyti, naudotis, parduoti, perleisti, pakeisti, duoti, dovanoti ir laisvai naudoti pagal savo laisvą valią ir norą pilis, valsčius, kaimus ir namus ir viską, ką iš tėvų palikimo valdo.“¹⁹¹ Šią privilegiją reikėtų laikyti pirmuoju ir svarbiausiu bajorų, kaip luominių valstybės piliečių, ekonominių teisių garantu, kuris buvo plečiamas kitose privilegijose. Pavyzdžiui, 1447 m. Kazimiero privilegijoje pastariesiems (ir net miestiečiams) taip pat garantuojama nuosavybės teisė, t. y. savo nekilnojamąjį turtą laisvai „parduoti, keisti, atiduoti, dovanoti ir pagal nuožiūrą savo reikalams naudoti“, nors ir turi apie tai informuoti valdovą. Šios turtinės teisės buvo garantuojamos ir vėlesnėse bendravalstybinėse privilegijose kaip tam tikras valdovo pažadas bajorijai prieš užimant sostą.

Apibendrinant galima konstatuoti, kad LDK bendravalstybinės privilegijas galima sieti su 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulėje paminėta Lietuvos valstybingumo (ir kartu teisinės sistemos) susikūrimo pradžia ne tiek dėl to, jog 1387 m. Jogailos bendravalstybinė privilegija buvo pirmasis Lietuvos valstybės iki šiol žinomas teisės aktas, kiek dėl privilegijų aukščiausio teisinio rango ir *steigiamojo pobūdžio*. Be to, jų taikymo teritorinis (o ne asmeninis ar gentinis) principas suteikia joms visuotinį (nors ir luominį) norminį pobūdį. Pagaliau, LDK bendravalstybinių privilegijų turinys, atspindėjęs tam tikrą tuometę visuomeninę sutartį valstybėje (pagrindinių valstybės institucijų įsteigimą ir jų funkcijas bei pilietinės bendruomenės narių teises ir pareigas), leidžia jas susieti su Lietuvos Statutais ir kartu su jais priskirti prie Lietuvos istorinių konstitucinių šaltinių.

¹⁹¹ Lietuvos teisės istorijos chrestomatija <...>, p. 33.

B. „Jos teisinius pamatus grindusi Lietuvos Statutais“

(iš 1992 m. Konstitucijos preambulės)

Kita svarbi 1992 m. Konstitucijos preambulės istorinė nuoroda yra į XVI amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Statutus, kurie mokslinėje literatūroje vadinami tiesiog Lietuvos Statutais. Reikia pasakyti, kad tai pirmasis toks Lietuvos Statutų paminėjimas Lietuvos konstituciniame akte po 1791 m. konstitucijos (Valdymo įstatymo 2 straipsnio) nuorodos į bajorams teises suteikusius „įstatymus, *statutus* ir privilegijas“. Tačiau nepaisant į 1791 m. konstitucijos 2 straipsnio ir dabartinės Konstitucijos preambulės teksto ištarų, vis dėlto gali kilti natūralus klausimas, ar tikrai XVI amžiaus Lietuvos Statutus galima priskirti prie konstitucinių šaltinių šiuolaikiniu supratimu? Mūsų tyrimai leidžia į šį klausimą pateikti teigiamą atsakymą, jį pamėginsime detalizuoti šiame skyriuje.

Visų pirma reikia pabrėžti, kad XVI amžiaus LDK Statute (kaip ir kitų valstybių to laikmečio teisės šaltiniuose) bei jo amžininkų raštuose nėra vartojami konstitucijos, demokratijos ar kiti šiuolaikinio konstitucionalizmo terminai. O moksliniame diskurse bene pirmąkart Statutų *konstitucinė dimensija* gana nedrąsiai buvo pastebėta tik tarpukario Lietuvoje, visų pirma J. Lappo vadino Statutą „kodifikuotų konstitucinių įstatymų“ rinkiniu¹⁹². Išeivijoje istorikas Aleksandras Plateris Trečiojo Statuto kai kurias (I–IV skyrių) nuostatas taip pat nesivaržė priskirti konstitucinei teisei¹⁹³. Šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje apie Statutų konstitucinį statusą pradėta kalbėti jau nepriklausomybės priešaušryje ir po jos atkūrimo 1990 metais. Iš Lietuvos istorikų čia galima išskirti Juozą Jurginį¹⁹⁴, Stanislovą Lazutką¹⁹⁵, Edvardą Gudavičių¹⁹⁶ ir Ireną Valikonytę¹⁹⁷. Šio tyrimo požiūriu būtina atkreipti dėmesį ir į tam tikrą konstitucionalistų ir kitų teisės mokslininkų indėlį į šio dokumento konstitucinės dimensijos analizę. Visų pirma reikia pasakyti, kad sovietinės okupacijos

¹⁹² LAPPO, I. Senosios Lietuvos teisinė sąmonė. *Vairas*, 1934, Nr. 4, p. 439.

¹⁹³ Žr. PLATERIS, A. Codification of the law in the Grand Duchy of Lithuania. *Lituanus. Lithuanian quarterly journal of arts and sciences*. Vol. 11, No 2, 1965.

¹⁹⁴ JURGINIS, J. Valstybės ir bažnyčios santykiai Trečiajame Lietuvos Statute. *1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas* (Mokslinės konferencijos, skirtos Trečiojo Statuto 400 metinėms pažymėti, medžiaga). Vilnius, 1989, p. 13.

¹⁹⁵ S. Lazutka vartoja savitos žemvaldžių luomo konstitucijos terminą. Žr. LAZUTKA, S. *Lietuvos Statutai, jų kūrėjai ir epocha*. Kaunas, 1994, p. 6.

¹⁹⁶ E. Gudavičius net 1529 m. Pirmąjį Lietuvos Statutą vadina LDK „piliečių konstitucija“. Žr. Pirmojo Lietuvos Statuto parengimas ir jo priėmimas Vilniaus seime. Irena Valikonytė, Stanislovas Lazutka, Edvardas Gudavičius. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius. 2001, p. 53.

¹⁹⁷ Žr., pvz.: VALIKONYTĖ, I. Lietuvos Statutas – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų konstitucija. *Konstitucinė jurisprudencija*, 2012, Nr. 4, p. 276–284.

laikotarpiu apie Statutų konstitucinę dimensiją (kaip ir apie konstitucinę teisę apskritai) kalbėti buvo vengiama, nors S. Vansevičius gana plačiai tyrė Statutų viešosios teisės nuostatas, vadindamas jas neutralėsiu *valstybinės teisės* terminu.

O šiuolaikinės Lietuvos konstitucinės teisės moksle Statutams kol kas teikta tik simbolinė reikšmė¹⁹⁸. Tiesa, Vytautas Andriulis atkreipė dėmesį į Statuto struktūrą, kuri, jo manymu, „labiau panaši į šiuolaikinės konstitucijos struktūrą“, nes prasideda suvereno statuso (ir kitomis viešosios teisės) nuostatomis, trečiasis skyrius susijęs su parlamentarizmu, ketvirtasis – su teismine veikla¹⁹⁹. Siejant su šiuo tyrimu labai svarbus yra Mindaugo Maksimaičio indėlis, kuris, bene pirmasis konkretino dar A. Janulaičio įvardytas LDK teisinės sistemos (kartu ir Statutų) vertybes bei „teisinių idėjų ir principų užuomazgas“, kurios ir mūsų studijoje yra įvardytos kaip pagrindinės šiuolaikinio konstitucionalizmo vertybės ir jas sudarantys principai, t. y. teisinės valstybės ir teisės viršenybės, parlamentarizmo, valdžių padalijimo, teismų nepriklausomumo ir žmogaus teisių apsaugos užuomazgos²⁰⁰. Taip pat galima paminėti ir teisės filosofą Alfonsą Vaišvilą²⁰¹, savo tyrimuose pabrėžiantį Statute užfiksuotą valdovo galių ribojimą asmens (t. y. bajoriškojo piliečio) teisių naudai, bei teisės istorikę Rūtą Kazlauskienę, kuri pirmąkart siekė Statutuose atskleisti šiuolaikinės viešosios (t. y. ir konstitucinės) teisės elementus bei nagrinėti jų galimą įtaką šiuolaikinei Lietuvos teisei sistemai²⁰².

Derėtų paminėti ir šiuolaikinių užsienio tyrėjų indėlį į Statutų teisinio statuso atskleidimą. Visų pirma galima paminėti lenkų teisės istoriko Juliuszo Bardacho²⁰³

¹⁹⁸ Vienas iš pirmųjų dėmesį į Statutus Lietuvos konstitucionalizmo tradicijų požiūriu po 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos priėmimo atkreipė Stasys Stačiokas, apgailestaudamas, kad iki šiol „Lietuvos konstitucingumo raida tirama tik faktografiškai ir fragmentiškai“ ir „nebandoma analizuoti [Statutų] turinio kaip tautos ir jos valstybės socialinių vertybių išraiškos“. Žr. STAČIOKAS, S. Lietuvos Respublikos konstitucingumo tradicijos. *Lietuvos teisės kūrimo principai*. Tarptautinės konferencijos medžiaga. Vilnius: Lietuvos teisininkų draugija, 1995, p. 7. Lietuvos konstitucinės teisės vadovėlio (MRU, 2012) skyriuje pavadinimu „Lietuvos valstybės konstitucingumo ištakos LDK ir Abiejų Tautų Respublikoje“ Statutams skirti tik du sakiniai, teigiant, jog pagal Pirmąjį Statutą „teismai įpareigoti visiems taikyti tą pačią rašytinę teisę“, be to, Lietuvos didysis kunigaikštis įsipareigojo „laikytis senųjų privilegijų ir papročių, o naujus įvesti tik su Ponų tarybos žinia“, p. 108–109.

¹⁹⁹ ANDRIULIS, V. *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*. Vilnius: TIC, 2003, p. 20.

²⁰⁰ Žr. MAKSIMAITIS, M. Istorinės LDK teisės aidas modernioje Lietuvos teisėje. *Jurisprudencija*, MRU, 2012, Nr. 19(3), p. 846. Apie tai taip pat žr. MACHOVENKO, J. *Teisės istorija*. Vilniaus universiteto vadovėlis, 2013, p. 349–350.

²⁰¹ Pasak autoriaus, konstitucinės teisės vienas iš esmingiausių bruožų yra tas, kad ji „skirta ne šiaip valdžios ir piliečio santykiams reguliuoti, o valdžios galioms apriboti piliečio teisėmis ir tuo palenkti visą valstybės organizaciją piliečių teisių tarnybai“. VAIŠVILA, A. *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje*. Vilnius, 2000, p. 211.

²⁰² KAZLAUSKIENĖ, R. *Viešoji teisė Lietuvos Statutuose ir jos išliekamoji vertė šiuolaikinei Lietuvos teisei sistemai*. Daktaro disertacija. MRU, 2009.

²⁰³ J. Bardachas tiesiog užsimena, kad XX amžiaus pabaigos istoriografijoje Statutai kartais vadina mi ir „feodalinė konstitucija“. BARDACH, J. *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988, p. 19.

ir Marcelio Kosmano tyrimus²⁰⁴. Taip pat išskirtinas baltarusių teisės istorikų, kurie jau kurį laiką šalia Statutų gana drąsiai vartoja *konstitucijos*, *konstitucionalizmo* ar *konstitucinės teisės* terminus²⁰⁵, indėlis šioje srityje. Kad ir kaip būtų keista, tačiau būtent baltarusių teisės istorikai pirmieji Statutus susiejo su šiuolaikinės 1994 m. Baltarusijos Respublikos Konstitucijos preambulės nuoroda, kurioje, beje, net nėra konkrečiai įvardyti Statutai, o gana abstrakčiai paminėta „ilgaamžė baltarusių valstybingumo vystymosi istorija“. Čia įdomu pažymėti, kad jei šiuolaikinis baltarusių teisės mokslas Statutus sieja su modernios Baltarusijos valstybės konstitucinės teisės pagrindais, tai šiuolaikinės Ukrainos teisės istorikai (nors ir pripažįsta Statutų konstitucinę dimensiją²⁰⁶), bent iki šiol savo valstybės konstitucionalizmo pradmenis siejo ne su Statutais, o su vadinamąja 1710 m. Pilypo Orliko konstitucine sutartimi.

Skaitytojui pristatant XVI amžiaus Lietuvos Statutus (1529 m., 1566 m. ir 1588 m.), visų pirma reikia pasakyti, kad tai buvo išskirtinės apimties teisės kodifikavimo ir sisteminimo bandymas, siekęs viename teisės šaltinyje susisteminti visas tuomet egzistavusias teisės normas nuo paprotinės iki rašytinės ir nuo viešosios iki privatinės teisės. Nors istoriografijoje nusistovėjo „pirmojo“, „antrojo“ ir „trečiojo“ Statuto terminų vartoseną, tačiau faktiškai tai yra to paties Statuto trys redakcijos. Vis dėlto patogumo dėlei šiame tyrime taip pat bus laikomasi šios istoriografinės terminijos (sutrumpintai – 1529 m. PLS, 1566 m. ALS, 1588 m. TLS).

Reikia pasakyti, kad 1529 m. PLS kodifikacija buvo pirmasis bandymas susisteminti LDK teisinę sistemą, kurioje iki tol galiojęs teisinis partikuliarizmas (su

²⁰⁴ KOSMAN, M. Ewolucja ustrojowa i początki konstytucjonalizmu w Wielkim Księstwie Litewskim na tle prawodawstwa Polskiego i Europy środkowej (16 – połowa 17 wieku). *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v Českých zemích (1500–1619)*. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 7.–8. Praha: Historický ústav AV ČR, 2001, p. 361–375 ir *Parlamentaryzm Wielkiego Księstwa Litewskiego w świetle najnowszych badań. Zapiski Historyczne: poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich*, 2005, t. 70, No 4, p. 91–108.

²⁰⁵ Štai S. G. Drobiazko išskiria tris 1529 m. PLS konstitucionalizmo bruožus: teisinę valstybę (teisės viešpatavimą), visų lygybę prieš įstatymą ir nekaltumo prezumpciją, o Taisija Dounar, rašydama apie „feodalinio periodo Baltarusijos konstitucinę teisę“, prie šių bruožų pridėdama ir valdžių padalijimo principą bei pateikia Statutų įvairių straipsnių, jos manymu, turinčių konstitucinės teisės bruožų, sąrašą. Žr.: Дробязко, С. Г. Юридическая природа Статута Великого княжества Литовского 1529 г. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 года – падмурак развіцця беларускай дзяржаўнасці і канстытуцыйналізму (да 480-годдзя прыняцця)*: сб. науч. тр. / БГУ, юрид. фак.; редкол. С. А. Балащенко [et al.]. Минск, РИВШ, 2009, p. 15–17. Т. І. Доўнар. Канстытуцыйнае права Беларусі феадальнага перыяду (па Статутах Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566, 1588гг.): вучэбны дапаможнік. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. Мінск, 2001; Канстытуцыйная накіраванасць першага зводу законаў Беларусі. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 года – падмурак развіцця беларускай дзяржаўнасці і канстытуцыйналізму (да 480 – годдзя прыняцця)*: сб. науч. тр. / БГУ, юрид. фак.; редкол. С. А. Балащенко [et al.]. Минск, РИВШ, 2009, p. 9–14.

²⁰⁶ Жр., рвз., Е. Н. ДЗЮБА. *Право на выезд за границу в Литовских Статутах и его роль в развитии международных культурных связей украинского народа*. 1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas (ats. red. S. Lazutka). Vilnius, 1989, p. 173.

daugybė teisinių sistemų: nuo paprotinės iki Magdeburgo teisės ir teismų praktikos) trukdė visapusiškai suvokti tuometinę teisinę sistemą ir jos normas taikyti teismuose. Turint omenyje tai, kad Statutas viename korpusė apėmė visas tuomet teismuose taikomas normas (nuo privatinės iki viešosios bei nuo civilinės iki baudžiamosios teisės) ir tai, jog tuomet Lietuvoje nebuvo specializuotos teisininkų rengimo mokyklos, stebina tokio didžiulio darbo atlikimo Lietuvoje galimybės. 1529 m. Pirmajame Statute buvo trylika skyrių, o 1588 m. Trečiajame Statute nusistovėjo jau 14 skyrių ir beveik penki šimtai straipsnių. Trumpai apibendrinant visų trijų Statutų priėmimo istorines priežastis, galima konstatuoti, kad Pirmasis Statutas buvo LDK didikų (ponų) išsikovojimas, o Antrasis ir Trečiasis – jau bajoriškosios šlėktos laimėjimas. Pirmasis Statutas buvo stačiatikių didikų siekis suvienodinti savo teises su katalikais, o Trečiasis – bajorų evangelikų (kartu ir tam tikras žydų bei totorių) teisių išsikovojimas. Pirmieji du Statutai pabrėžė LDK vienalytiškumą, o Trečiajame Statute atsispindi Žemaitijos, kaip atskiros LDK istorinio teritorinio vieneto, išskyrimas. Pagaliau Pirmasis Statutas buvo sudarytas visų pirma siekiant konsoliduoti ir susisteminti LDK teisinę sistemą, Antrasis – įteisinti bajoriškąją demokratiją bei naują teismų santvarką, tai Trečiasis – garantuoti LDK politinės ir teisinės sistemos autonomiją Abiejų Tautų Respublikoje²⁰⁷.

Patogumo dėlei čia galima pateikti statutų skyrių (1566 ALS ir 1588 TLS) pavadinimus, kurie leistų suvokti Statuto teisinio reguliavimo apimtį: I. Apie valdovo asmenį; II. Apie šalies gynybą; III. Apie bajorų laisves ir apie LDK plėtimą; IV. Apie teismus ir teisėjus; V. Apie kraičio skyrimą ir ištekinimą; VI. Apie globą; VII. Apie užrašymus ir pardavimus; VIII. Apie testamentus; IX. Apie pakamario teismus, žemės bylas, ribas ir ežias; X. Apie girias, gaudymvietes, dervinį medį, ežerus ir pievas; XI. Apie smurtą, sumušimus ir bajorų nužudymus; XII. Apie paprastų žmonių nužudymus ir vergų pabėgimus nuo savo ponų, taip pat apie perleistus tarnus; XIII. Apie grobimus ir atlygius; XIV. Apie bet kurio luomo įvykdytas vagystes²⁰⁸.

Toliau šioje monografijoje LDK Statutai bus nagrinėjami remiantis anksčiau suformuluotomis konstitucinėmis idėjomis ir vertybėmis: visų pirma valstybės ir valdžios, taip pat įtvirtinant minėtas tris šiuolaikines konstitucionalizmo vertybes (teisės viešpatavimo, demokratijos ir žmogaus teisių).

²⁰⁷ Plačiau žr. VAIČAITIS, V. Lietuvos Statutų priėmimo priežastys, jų santykis su Liublino unija ir LDK parlamentarizmo bruožai. *Teisė*, 2014, t. 93, p. 73.

²⁰⁸ Ten, kur PLS ir TLS skyrių pavadinimai sutapo, naudotasi vertimu į lietuvių kalbą iš VALIKO-NYTĖ, I.; LAZUTKA, S.; GUDAVIČIUS, E. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius: Vaga, 2001.

I. Valstybės ir valdžios samprata XVI a. Lietuvos Statutuose

Valstybės samprata Statutuose atskleidžiama įvairiais terminais: „valstybė“ (rus. *панство*), „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė“ ir „respublika“ (rus. *Речь Посполитая*). Šiuo požiūriu įdomus yra respublikos, kaip valstybės sinonimo, termino, kuris jau buvo minėtas, analizuojant valdovo privilegijas, vartojimas. Toks valstybės kaip bendro, visuotinio ir viešo reikalo supratimas (greičiausiai LDK perimtas iš lenkiškos tradicijos) rodo jau minėtą *bragišką* Vakarų civilizacijos ir kultūros siekį naujai interpretuoti ir savo kultūrinėje erdvėje pritaikyti antikos civilizacinį paveldą. Be to, LDK, kaip ir ATR, *respublikinė* tradicija (su monarchu kaip valstybės valdovu) leidžia respublikos sampratą Lietuvos konstitucionalizmo tradicijoje matyti plačiau nei valdymo formos elementą, kas jau buvo konstatuota pirmame skyriuje.

Jau buvo minėta, kad šiuolaikinis mokslas valstybei priskiria tris elementus: tautą, valdžią ir teritoriją. LDK *tautos* samprata bus analizuojama kitoje studijos vietoje (siejant su *demokratijos* vertybe), tačiau čia svarbu paminėti, kad 1566 m. ALS ir 1588 m. TLS tekstai leidžia suprasti, jog LDK politinė santvarka buvo siejama su bajorija (šlėkta) kaip vieninteliais valstybės piliečiais arba pilietinės tautos atstovais. Beje, Statutas, kaip svarbiausias tuometinis šalies teisės aktas, nustatė ir valstybės administracinę teritorinę suskirstymą, kuris aiškiai atsispindi 1588 m. TLS III sk. 7 straipsnyje išvardijant 22 LDK vaivadijų ir pavietų sąrašą.

Čia svarbu paminėti, kad titulinis *suverenu* Statutuose yra įvardijamas monarchas, kuris vadinamas *valdovu* (rus. *госнодарь*). Tiesa, čia vartojamas ne suvereno, o aukščiausiosios valdžios turėtojo terminas (rus. *моцъ звирхности / звирхность владности*, žr., pvz., 1566 m. ALS IV sk. 2 str.). O valdžios (rus. *моцъ / владза / владность*) terminas Statutuose be sąsajų su suverenu monarchu taip pat yra vartojamas siejant ją su pačia valstybe (pvz., 1566 m. ALS III sk. 1 str.), su ponų turima karine valdžia (1566 m. ALS II sk. 6 str.), su visų bajorų Seimo (1566 m. ALS III sk. 5 str.) ir teismine valdžia (pvz., 1566 m. ALS IV sk.). Taigi, apibendrinant Statutuose numatytą valstybės valdžios sampratą, galima konstatuoti, kad ji siejama su titulinis suverenu (valdovu) ir su vykdomąja, legislative ir teismine valdžia, tačiau valdžių padalijimo principo reiškiamasis šiuose teisės šaltiniuose nagrinėjamas kitoje šio skyriaus dalyje.

Kartu galima atkreipti dėmesį į dar kelias Statuto nuostatas, susijusias su LDK valstybingumo simboliais, kurie, kaip konstitucinės vertybės, įtvirtinti ir dabar

galiojančioje Lietuvos Konstitucijoje: tai valstybinė kalba, valstybės herbas ir Vilnius kaip valstybės sostinė²⁰⁹.

Kaip žinoma, LDK bajorija nuo pat XIV amžiaus vartojo rytų slavų kalbą kaip oficialią *valstybinę kalbą* (greičiausiai ir bendraujant tarpusavyje), o ši tradicija išnyko tik XVII amžiaus pabaigoje, kai po 1697 m. Seimo konstitucijos LDK raštvedyboje pradėta vartoti lenkų kalba. Šia kalba buvo nagrinėjamos bylos, valdovas siųsdavo oficialius raštus savo pavaldiniams, ja buvo surašyti ir Lietuvos Statutai, kurie vėliau buvo išversti ir į lotynų bei lenkų kalbas²¹⁰. Tačiau galima sakyti, kad ilgainiui LDK pilietinė bendruomenė sukūrė naują slavų kalbą, kurią santykinai galėtume vadinti „rusėnų“ kalba²¹¹. J. Bardachas teigia, kad ši kalba yra kilusi iš Vakarų rusų kalbos, kuria kalbėjo XV–XVI amžiuje dabartinės Baltarusijos ir Ukrainos teritorijos, tuomet įėjusios į LDK žemes, gyventojai, bei papildyta bažnytine slavų ir lenkų kalbų priemaisomis²¹². Kitais žodžiais tariant, per keletą šimtų metų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vartojama kanceliarinė slavų kalba tarsi „atsiplėšė“ nuo savo natūralaus vartojimo arealo Vidurio Rytų slavų žemėse ir pradėjo gyventi savarankišką gyvenimą, sukuriant naują regioninę slavų – rusėnų kalbą, įtraukusią vėliau susiformavusių rusų, baltarusių, ukrainiečių, lenkų, senosios slavų bažnytinės kalbos elementus ir net kai kuriuos lietuviškos kilmės žodžius²¹³.

Šiuo požiūriu galime prisiminti minėtą prancūzų filosofą Rémi Brague, kuris yra nuomonės, kad autentiška europietiška (Vakarų) kultūra pasireiškia antikinės kultūros

²⁰⁹ Tiesa, 1566 m. Antrajame (I sk. 22 str. ir III sk. 9 str.) ir 1588 m. Trečiajame (I sk. 25 str., III sk. 12 str., 51 str. ir XIV sk. 33 str.) Statutuose minimas ir LDK atskiras išdas (скарб наш земский Великаго Князства Литовскаго), tačiau šiame darbe jis bei Statute minimas LDK piniginis vienetas – lietuviškas grašis (грошы литовские) nebus atskirai nagrinėjamas.

²¹⁰ Pvz., 1529 m. Statutas po metų buvo išverstas į lotynų kalbą, o 1532 m. – į senąją lenkų kalbą.

²¹¹ Statute ši kalba vadinama rusų kalba: *руский языкъ* (žr., pvz., TLS. III sk. 3 str.), nes tuo metu dabartinės Ukrainos ir Baltarusijos teritorijoje vartojama slavų kalba nebuvo susiformavusi į atskiras rytų slavų kalbas.

²¹² BARDACH, J. *O dawniej i niedawnej Litwie*. Poznan, 1988, p. 20. Beje, dar I. Danilavičius pastebėjo, kad Statute galima rasti nemažai ir XIX a. pradžioje nebesuprantamų žodžių, pvz., *Wiano, przywianek, sniepiet, maldrzyk, żeremienisko* ir kt. Žr. DANIŁOWICZ, I. *Kodex Napoleona w porównaniu z prawami polskimi i litewskimi*. Wydał A. Kraushar. Warszawa, 1905, p. 56.

²¹³ Čia įdomu pažymėti, kad nors pats tautos atstovybės institutas LDK buvo perimtas iš Lenkijos, *seimo* etimologinis terminas greičiausiai yra baltiškos kilmės, reiškiantis „sujungimą“ (plg. latviškas terminas *Sa-eima*). Iš tautosakos: posakis „seimą nešti“ reiškė „tartis susirinkime, posėdžiaujant“; tas pat – „seimauti“. Gandrų susibūrimams prieš jiems išskrendant apibūdinti taip pat iš seno buvo vartojama seimų sąvoka, plg.: ilgakojai seimus neša – ruduo atėjo. Žr. http://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=135&p_k=1. Be minėto termino „сойм“, Statute aptinkama ir kitų lietuviškos kilmės terminų: *посулы, корд, крот, скриня* ir kt., žr. TLS, IV sk., 1 str., 13 str., XII sk., 8 str. Kai kurių lietuviškų žodžių egzistavimą Statute pripažįsta ir lenkų istorikė LIZISOWA, M. T. Žr. *Studia nad słownictwem regionalnym III Statuta litewskiego*. Kielce, 1984, p. 191–207. Apie rusėnų kalbos kaip „interdialekto“ formavimąsi iš bažnytinės slavų kalbos LDK teritorijoje žr. RAGAUSKIENĖ, R. Kalbinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (iki XVI a. vidurio): interpretacijos istoriografijoje. *Lituanistica*, 2013, t. 59, p. 149.

elementų perėmimu ir integravimu į nacionalinę kultūrą (kaip tam tikras ekscentriškas judesys) ir tuo, kad europietiška tapatybė kyla iš tam tikros įtampos tarp jos centro ir paribio²¹⁴. Kadangi rytų slavai savo raštiją perėmė iš graikų kalbos, todėl regioninės slavų kalbos ir raštijos perėmimas, pritaikymas ir sukūrimas *sui generis* autentiškos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanceliarinės kalbos – galėtų būti vertinamas kaip tam tikras LDK įnašas į Europos, o galbūt ir į pasaulio, civilizacijos kultūros lobyną.

Taigi, vertinant iš dabartinės perspektyvos, galima teigti, kad rusėnų kalba Statutų priėmimo metu turėjo valstybinės LDK kalbos statuso bruožų. Tai patvirtina, pavyzdžiui, 1566 m. Antrojo Statuto IV sk. 1 straipsnyje numatytas reikalavimas pavieta teismo raštininkui teismo posėdžius protokoluoti ir teismo išrašus bei šaukimus daryti rusėnų kalba²¹⁵. Šis reikalavimas buvo perkeltas ir į 1588 m. TLS IV sk. 1 straipsnį. Be to, TLS (rašytinė) rusėnų kalbos mokėjimo reikalavimas buvo numatytas ir vaivadų bei seniūnų paskirtiems teisėjams ir raštininkams (IV sk. 37 str.) bei teismo pareigūnui – vazniui (IV sk. 104 str.). Galiausiai, 1588 m. Leono Sapiegos kreipimesi į LDK luomus kaip tik ir teigiama, jog 1588 m. Statutas surašytas *sava*, o ne svetima kalba (*не обчыим яким языком, але своимъ власнымъ права списаныи маем*). Apibendrinant galima sakyti, kad, nors dabartinės Lietuvos Konstitucijos 14 straipsnyje, įtvirtinančiame valstybinės kalbos kaip konstitucinės vertybės statusą, nurodoma etninė lietuvių kalba, vis dėlto moderni valstybinės kalbos statuso idėja galėtų būti kildinama jau iš XVI amžiaus Statutų.

Kitas dvi šiuolaikines Lietuvos konstitucines vertybes: Vytį kaip Lietuvos valstybės herbą ir Vilnių kaip Lietuvos valstybės „ilgaamžę istorinę sostinę“ taip pat reikėtų sieti su XVI amžiaus Lietuvos valstybės ir kartu su Statutų tradicija. Štai ALS IV sk. 10 ir TLS IV sk. 12 straipsniuose paminėta, kad pavieta teismo antspaude turi būti Vytis kaip LDK valstybės herbas²¹⁶. Vilnius, kaip LDK sostinės statusas, buvo numatytas ne tik 1566 m. Antrajame, bet ir 1588 m. Trečiajame Statute (TLS III sk. 32, 36, 38 ir 49 bei IV sk. 31 str.²¹⁷) bei 1581 m. Vyriausiojo Tribunolo nuostatų preambulėje²¹⁸. Tai rodo, kad net po Liublino unijos LDK institucijos naudojo

²¹⁴ BRAGUE, R. *Ekscentriškoji Europos tapatybė*. Vilnius: Aidai, 2001.

²¹⁵ „А писаръ земскій маєть по Руску литерами и словы Рускими вси листы и позвы писати, а не иншимъ языкомъ и словы, и такъ маєть писаръ присегати“.

²¹⁶ „Тежъ мы, господаръ, даемъ подъ гербомъ того панства нашего, великого князства литовского, „Погонею“ печать до кождога повету“.

²¹⁷ Pvz., III skyriaus 32 straipsnyje teigiama, jog LDK Vyriausiasis Tribunolas turi posėdžiauti išimtinai „mūsų sostinėje, Vilniaus mieste“ (*в месте нашомъ столечномъ Виленскомъ*). Be to, TLS III skyriaus 35 straipsnyje, reguliuojančiame miestų (Magdeburgo) teisės ir Statuto santykį, kalbama išimtinai apie Vilniaus miestą (*О мецанехъ места нашего Виленского и о инъишихъ местахъ нашихъ*). Taip pat Vilnius minimas TLS I skyriaus 24 straipsnyje ir kitur, numatant, jog bajoras už tam tikrus sunkius nusikaltimus turi sėdėti Vilniaus aukštutinėje pilyje (*на замку нашомъ у Вилни верхнемъ седети*).

²¹⁸ Lietuvos Tribunolo Statutas. JANULAITIS, A. *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas XVI–XVIII amž.* Kaunas, 1927, p. 109.

savo valstybinius simbolius, kurie kaip valstybinė ir konstitucinė tradicija pateko į XX amžiaus Lietuvos valstybės konstitucinių aktų turinį. Šį Statute numatytą Lietuvos valstybingumo simbolių sąrašą galėtų papildyti ir 1588 m. TLS III sk. 7 straipsnyje pateiktas LDK administracinių vienetų (vaivadijų ir pavių) sąrašas. Nors šiuolaikinės Lietuvos konstitucijos tekste (skirtingai nei Latvijos ir kai kurių kitų valstybių konstitucijų) neįvardijama istorinių regionų ar kitų Lietuvos valstybės administracinių vienetų, tačiau minėta Statuto nuostata neabejotinai yra konstitucinio lygmens norma.

1588 m. TLS ir Lietuvos valstybingumas. Nagrinėjant Statutą ir Lietuvos valstybingumo santykį, natūraliai gali kilti 1588 m. Trečiojo Lietuvos Statuto, kuris Žygimanto Vazos buvo patvirtintas jau po 1569 m. Liublino unijos, klausimas, todėl šiam klausimui galima skirti kiek daugiau dėmesio. Visų pirma reikia pasakyti, kad 1588 m. Trečiojo Statuto, kaip paskutinės Statuto redakcijos, tekstas yra labiausiai išpuoselėtas vidinės struktūros ir juridinės terminijos požiūriu, be to, jis LDK teritorijoje galiojo ir teismuose buvo taikomas ilgiausiai (pustrečio amžiaus), todėl nenuostabu, kad būtent jis ilgainiui ir tapo LDK teisinės sistemos simboliu, pasiekusiu ne tik šiuolaikinės Lietuvos, bet ir kitų LDK tautų teisinę sąmonę. Kadangi paskutinė Statuto redakcija buvo priimta praėjus beveik 20 metų po minėtos LDK tarpvalstybinės sutarties su Lenkija, sukūrusios Abiejų Tautų Respubliką, todėl galima kelti klausimą, ar 1588 m. Trečiasis Statutas apskritai gali būti įtrauktas į Lietuvos teisės (kartu ir konstitucinės teisės) tradicijos šaltinių sąrašą, nepaisant to, kad jis vadintas „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Statutu“? Į šį klausimą negalime atsakyti, prieš tai neatsakydami, ar 1588 m. Statute minima „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė“ turėjo kokių nors valstybingumo bruožų? Šiame kontekste būtinai reikia pabrėžti, kad čia bus nagrinėjama tik teisinė juridinė, o ne politinė socialinė XVI a. LDK tikrovė. Kitais žodžiais tariant, čia nagrinėjama 1588 m. Statute užfiksuota teisinė tikrovė, t. y. tie principai ir nuostatai, kuriuos užfiksavo jo rengėjai, suprantant ir neneigiant, jog politinė ir socialinė tikrovė visada yra sudėtingesnė nei ją besistengiantis užfiksuoti ar pakeisti teisinis tekstas²¹⁹.

Mąstant apie Statutą ir Liublino unijos santykį, būtina paminėti, kad 1566 m. ALS turėjo įtaką 1569 m. Liublino unijos tekstui, o pastarojo nuostatos savo ruožtu padarė įtaką 1588 m. Trečiojo Statuto nuostatoms. Tai yra kiekvienas paskesnis dokumentas buvo tarsi atsakas į prieš tai priimtą – pagal „hermeneutinio dialogo“ teisės sampratą. Jau Liublino unijos sudarymo metu buvo nutarta sudaryti komisiją „Statutui pataisyti“²²⁰. Štai Liublino unijos 14 punkte netiesiogiai nurodomas 1566 m.

²¹⁹ Taip pat žr. VAIČAITIS, V. Lietuvos Statutų priėmimo priežastys, jų santykis su Liublino unija ir LDK parlamentarizmo bruožai. *Teisė*, 2014, t. 93.

²²⁰ LAPPO, J. 1588 m. Lietuvos Statutas. I tomas. Kaunas, 1936, t. 1, d. 2, p. 145.

Antrojo Lietuvos Statuto III skyriaus 4 straipsnis (Dėl žemės valdų nesuteikimo) ir 9 straipsnis (Dėl pareigybių užsieniečiams nesuteikimo), teigiant, kad „visi statutai ir įstatymai, kurie dėl bet kurios priežasties nustatyti ir priimti prieš lenkų tautą Lietuvoje dėl turto igijimo ir valdymo lenkams Lietuvoje <...> neturėtų galios, kaip prieštaraujantys teisei <...>“²²¹. Kitais žodžiais tariant, Liublino unijos aktas įpareigojo tuomet galiojusio 1566 m. ALS nuostatas (ne tik minėtą dėl LDK pareigybių ir žemės įsigijimo) suderinti su šios sutarties, kaip steigiančios vieną bendrą Respubliką, postulatais. Todėl, reaguojant į tai, 1588 m. Trečiajame Statute nebeliko nuorodos į Seimo konvokacijas (sušaukimus) Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje bei atsirado nuoroda į patį Liublino unijos aktą, tačiau, kita vertus, minėtas draudimas „užsieniečiams“ įsigyti žemę ir gauti pareigybes Kunigaikštystėje Statute vis dėlto išliko²²².

Maža to, skaitant 1588 m. TLS tekstą, nematyti jo esminio skirtumo nuo 1566 m. ALS teksto. Pavyzdžiui, asmeniui, nežinančiam pakitusios politinės tikrovės, būtų sunku suprasti, kad tarp Antrajame ir Trečiajame Statute minimos „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės“ yra koks nors esminis skirtumas valstybingumo požiūriu. Kitaip tariant, skaitytojas, nieko nežinantis apie 1569 m. Liublino unijos turinį, net negalėtų įtarti, kad tam tikri nedideli TLS teksto pakeitimai galėtų reikšti kokius nors LDK valstybingumo sampratos pokyčius. Taigi galima daryti išvadą, kad 1588 m. TLS rengėjai Statuto tekste sąmoningai stengėsi nepaminėti tarpvalstybinės sąjungos su Lenkija sukurtos tikrovės ir kartu – taip keisti šią tikrovę LDK suverenumo naudai. Todėl nenuostabu, kad dar tarpukariu Lietuvos istoriografijoje įsivyravo nuomonė, jog 1588 m. TLS panaikino ar bent jau ignoravo Liublino uniją. Tokios pozicijos pradininku galima laikyti tarpukario Lietuvos istoriką J. Lappo²²³, kuriam iš dalies pritarė ir A. Šapoka²²⁴. J. Lappo traktavo Trečiąjį Statutą kaip lietuvių autonomišką Liublino unijos „perskaitymą“, pabrėždamas šiuos tris teiginius: i) 1588 m. TLS visai nemini Liublino unijos; ii) Lietuva šiame Statute likusi tokia pat, kokia buvo pagal 1566 m. Antrąjį Statutą, t. y. atskira nuo Lenkijos valstybės; iii) Statutas garantavo LDK savarankišką teisinę sistemą ir išsaugojo LDK pareigybes. Su paskutiniu J. Lappo teiginiu dėl LDK teisinės sistemos autonomijos Abiejų Tautų Respublikoje būtų galima sutikti, o pirmi du teiginiai yra koreguotini, nes iš tiesų Liublino unija yra paminėta *expressis verbis* ne tik Žygimanto Vazos 1588 m. sausio 28 d. privilegijoje (kuri galėtų būti traktuojama kaip tam tikra Trečiojo Statuto

²²¹ Liublino unijos akto vertimą į lietuvių kalbą žr. KIAUPIENĖ; J. LUKŠAITĖ, I. Lietuvos istorija. V tomas. Vilnius, 2013, p. 637.

²²² Tačiau čia paminėtina, kad Žygimantas Vaza, 1588 metais kaip abiejų tautų (*объединяя народы*) valdovas patvirtindamas šį statutą konstatavo, jog „šis naujai pataisytas Statutas negali prieštarauti Unijai ar jai pakenkti“.

²²³ LAPPO, J. 1588 m. Lietuvos Statutas. I tomas. Kaunas, 1936.

²²⁴ Pvz., ŠAPOKA, A. Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino Unijos. Kaunas, 1938.

preambulė), legitimavusioje Statuto priėmimą, bet ir paties Statuto III skyriaus 29 straipsnyje²²⁵. Todėl šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje, pritariant ir kai kurių lenkų istorikų nuomonei²²⁶, tokios kategoriškos nuomonės (dėl Liublino unijos panaikinimo) nebesilaikoma. Vis dėlto reikėtų pritarti S. Vansevičiaus²²⁷, M. Jučo²²⁸ ir J. Kiaupienės²²⁹ pozicijai, kad 1588 m. Trečiojo Lietuvos Statuto nuostatos kai kuriems Liublino unijos postulatams sąmoningai prieštaravo, siekiant pabrėžti LDK valstybingumo bruožus bendroje Respublikoje. Su tuo sutinka ir kai kurie lenkų istorikai, pabrėždami, kad ir tuometė Lenkijos bajorija 1588 m. Trečiąją Lietuvos Statutą traktavo kaip lietuvių tam tikrą „atsitraukimą nuo Unijos teksto“²³⁰. Būtų galima išskirti šiuos 1588 m. TLS prieštaravimus Liublino unijai: jame išlaikyta lietuvių pilietinės tautos samprata (Unijos akte numatyta sukurti „vieną tautą“); paliktas galioti minėtas draudimas Karūnos piliečiams LDK teritorijoje suteikti žemę ir LDK pareigybes (TLS III sk. 5 ir 12 str., nors Liublino unija numatė, jog žemės įsigijimo lenkams draudimai turi nustoti galios); palikta galioti atskira LDK teisinė sistema (nors Liublino unija siekė sukurti vieningą ATR teisinę sistemą); išlaikomos kai kurios LDK ministrų pareigybės ir įteisinamas dar 1566 m. ALS numatytas savarankiškas LDK piniginis vienetas – lietuviški grašiai (*гроши литовские*, TLS II sk. 16 str., IV sk. 5 str., o Liublino unija numatė kalti bendrus pinigus)²³¹.

²²⁵ Tiesa, ji paminėta kaip blanketinė nuoroda į draudimą valdovui versti bajorus statyti naujas pilies ir tiltus bei senus remontuoti taip, „kaip tai nustatyta Voluinės, Palenkės ir Kijevo žemėms *Liublino Seimo konstitucijoje dėl Unijos*“. Taip pat čia galima paminėti ir tai, jog nuorodą į būsimą LDK ir Lenkijos Uniją galima rasti ir 1564 m. Bielsko privilegijoje, kuri legitimavo 1566 m. ALS patvirtinimą.

²²⁶ P.vz., BARDACH, J. *Zatwierdzenie III Statutu Litewskiego* <...>, Czasopismo Prawno-Historyczne, 1978. t. 30. z. 2, p. 42; Litewskość w państwowości i systemie prawa Wielkiego Księstwa w XVI–XVIII stuleciach. *Tarp istorijos ir būtovės* (sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas). Vilnius: Aidai, 1999, p. 354; KOSMAN, M. Ewolucja ustrojowa i początki konstytucjonalizmu w Wielkim Księstwie Litewskim na tle prawodawstwa Polski i Europy Środkowej (XVI – połowa XVII wieku). *Vladislavské zřízení zemské. A počátky ústavního zřízení v českých zemích*. Praha, 2001, p. 367.

²²⁷ VANSEVIČIUS, S. Liublino unijos akto santykis su Trečiuoju Lietuvos Statutu. *1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas* (Respublikinės mokslinės konferencijos medžiaga). Vilnius, 1989, p. 45–49.

²²⁸ JUČAS, M. *Lietuvos ir Lenkijos Unija*. Vilnius: Aidai, 2000.

²²⁹ Žr. KIAUPIENĖ, J.; LUKŠAITĖ, I. *1588 metų riba. Trečiasis Lietuvos Statutas. Lietuvos istorija*, t. 5. Vilnius, 2013, p. 266–269.

²³⁰ P.vz., WISNER, H. Król i Statut. Epizod z czasów Władysława IV. *Parlament, prawo, ludzie (Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziestolecie pracy twórczej)*. Sejm. Warszawa, 1996, p. 336.

²³¹ Liublino unijos 12 punkte teigiama: „Pinigai tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje bendru sutarimu turi būti kalami „uniformis et aequalis in podere et grano et numero petiarum et inscriptione monetae“. Cituota iš *Lietuvos istorija*. V tomas. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 636. TLS IV skyriaus 5 straipsnis, p.vz., nustatė tam tikrą atlygį teismui už darbą – po du lietuviškus grašius nuo priteistos kapos (60) grašių sumos: „Уставаемъ, кдъ судъ земьскій кому што на комъ присудить, тогда от презыску того, хто зыщеть, мають собе брати за працу свою пересуду от копъ литовьское по два гроши литовскихъ <...>“.

Ieškant LDK valstybingumo požymių 1588 m. Trečiajame Statute svarbus yra lietuviško parlamentarizmo išlaikymo po Liublino unijos klausimas. Nors šis klausimas detaliau nagrinėjamas kitoje monografijos dalyje, čia svarbu tik pabrėžti, kad trečiojo Statuto redakcijoje LDK parlamentarizmo bruožai yra gana aiškiai išlaikyti. Taigi, apibendrinant šią dalį, galima teigti, kad, nors 1588 m. Trečiojo Statuto lietuviško valstybingumo dimensija yra mažesnė nei ankstesnių dviejų redakcijų, vis dėlto pastaroji nepanaikina galimybės Trečiojo Lietuvos Statuto laikyti Lietuvos valstybingumo, taigi ir Lietuvos konstitucionalizmo, tradicijos šaltiniu.

Tiesa, S. Vansevičius prie Unijai prieštaraujančių Statuto nuostatų dar priskiria TLS II sk. 23 straipsnio nuostatą, draudžiančią be LDK Ponų tarybos įvesti užsienio valstybės, *inter alia*, ir Lenkijos, kariuomenę, bei TLS III sk. 4 straipsnį, įpareigojantį grąžinti buvusias LDK žemes. Tačiau Liublino unijos aktas nereguliavo nei kariuomenės, nei buvusių LDK žemių teisinių santykių. Žr. VANSEVIČIUS, S. *Op. cit.*, p. 46.

II. Konstitucinės vertybės XVI a. Lietuvos Statutuose

Vis dėlto, norint Lietuvos Statutus priskirti Lietuvos konstitucionalizmo tradicijai pagal jų turinį, svarbiausia yra išsiaiškinti, ar Statutų nuostatose galima rasti jau minėtų konstitucinių vertybių (teisės viešpatavimo, demokratijos, žmogaus teisių apsaugos) ar bent jų užuomazgų. Tam ir skiriama ši studijos dalis.

1. Teisės viešpatavimas ir Lietuvos Statutai

Minėta, kad teisės viešpatavimo ir teisinės valstybės idėja yra tokia pat sena kaip pati Vakarų civilizacija. Taip pat minėta, kad viduramžiais galima rasti moderniosios konstitucinės teisės bruožų ir formavimosi pradų²³². Buvo pažymėta, kad Anglijos (kaip ir kitų anglosaksų teisės tradicijos šalių) konstitucinės teisės šaltiniams priskiriami tokie teisės aktai, kaip antai 1215 m. *Magna Charta*, 1679 m. *Habeas Corpus* aktas, 1689 m. *Bill of rights* ir kt. dėl juose įtvirtintų žmogaus teisių ir valdžių padalijimo principų. Panašiai būtų galima vertinti ir XVI amžiaus Lietuvos Statutus, tačiau šios studijos autoriams nėra priimtinas Baltarusijos teisės istorikės T. Dounar *feodalinės konstitucinės teisės* termino vartojimas²³³. Būtų korektiškiau kalbėti apie konstitucinės teisės vertybes, idėjas, principus, elementus, bruožus ar jų užuomazgas feodalinėje (šiuo atveju – Statutų) teisėje. Teisės viešpatavimo, kaip konstitucinės vertybės, bruožai Lietuvos Statutuose bus atskleisti per minėtus siauresnės apimties konstitucinius bruožus ir principus, tai Statutų: 1) viršenybę kitų teisės aktų atžvilgiu ir 2) valdžios ribojimą, pasireiškiantį valdžių padalijimo principu, akcentuojant teismų nepriklausomumo bruožus.

²³² Apie tai žr., pvz., MACHOVENKO, J. *Teisės istorija*. Vilnius: Vilniaus universiteto vadovėlis, 2013, p. 345.

²³³ ДОУНАР, Т. І. Канстытуцыйнае права Беларусі феадальнага перыяду (на Статутах Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566, 1588гг.): вучэбны дапаможнік. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. Мінск, 2001. Čia paminėtina, kad autorė Lietuvos Statutus laiko būtent „baltarusių konstitucionalizmo“ ištakomis.

1.1. Lietuvos Statutai teisės viršenybės požiūriu

Minėta, kad viduramžių ir renesanso mąstytojams buvo puikiai žinomas romėnų teisės skirstymas į viešąją ir privatinę teisę, todėl nenuostabu, jog toks teisės skirstymas buvo žinomas ir romėnų teisę puikiai išmaniusiems 1566 m. ALS rengėjams Petru Roizijui ir Vilniaus vaitui Augustinui Rotundui²³⁴. Antrojo ir Trečiojo Statutų (panašiai kaip ir XVI a. LDK bendravalstybinių privilegijų) turinio viešosios teisės normas galėtume sieti visų pirma su valdovo asmeniu, parlamentarizmu, piliečių teisėmis ir pareigomis valstybei (pvz., karine tarnyba) bei teismų sistema ir teismo procesu. Šis viešosios teisės išskyrimas iš privatinės ypač ryškus Antrojo ir Trečiojo Statuto struktūroje, kur I–IV skyriaus nuostatos būtent ir skirtos *ius publicum*. Tačiau šiuolaikinės konstitucinės teisės požiūriu konstitucionalizmo tradicijai svarbu ne tiek pats viešųjų valstybės santykių reguliavimas (pvz., administracinė, mokesčių, baudžiamoji teisė), kiek valdžių pusiausvyros ir padalijimo siekis bei valdžios galių ribojimas asmens (piliečio) teisių naudai ar teisminės valdžios nepriklausomumo garantijos. Tačiau konstitucinė teisė ir konstitucionalizmas yra tradiciškai susiję, visų pirma su teisės, kaip hierarchinės teisės aktų sistemos, samprata. Čia jokių būdu nesilaikoma nuomonės, kad Statutas turėtų būti suprantamas kaip hierarchiškai aukščiausias teisės šaltinis XVI–XVIII a. LDK teisinėje sistemoje, t. y. aukštesnis už LDK bendravalstybines privilegijas ar, pavyzdžiui, 1569 m. Liublino uniją kaip tarptautinę sutartį, tačiau vis dėlto reikia pripažinti jo ypatingą vietą LDK teisės šaltinių hierarchijoje ir istorinėje sąmonėje²³⁵, visų pirma dėl jo plataus teisinio reguliavimo, teisės sisteminimo, išvystytos teisinės terminijos ir, aišku, dėl visuomeninės sutarties bruožų jo parengimo ir patvirtinimo metu. Jau buvo minėta, kad statutams (kartu su privilegijomis) konstitucinį statusą suteikė 1791 m. konstitucija (Valdymo įstatymas). Toks Statutų statusas pasireiškia visų pirma tuo, jog jie (analogiškai LDK bendravalstybinėms privilegijoms) buvo steigiamosios galios, t. y. suvereno aktas. Be to, juose atsispindėjo ne tik valdovo, bet ir luominės pilietinės tautos suvereniteto bruožai. Taip pat čia atkreiptinas dėmesys į jų platų teisinio reguliavimo spektrą, teisės sisteminimo aspektą, išvystytą teisinę terminiją ir, aišku, į visuomeninės sutarties bruožus jų parengimo ir patvirtinimo metu.

Analizuojant Lietuvos Statutus teisės viršenybės požiūriu, būtina atkreipti dėmesį į *Statuto* terminą, nes jau pats LDK teisės kodifikavimo ir sisteminimo

²³⁴ Apie ALS rengėjus žr., pvz., ANDRIULIS, V. Lietuvos sprendimai LDK ir XVI a. Vakarų teisinė kultūra. Petras Roizijus. *Lietuvos sprendimai*. 1563. Vilnius: TIC, 2007, p. XXXVII.

²³⁵ Vadinamajame *Lietuvio katekizme*, rastame pas 1863 m. sukilimo sukilėlių, į klausimą „kas yra lietuvis“ atsakoma „Tas, kas tiki laisve ir laikosi Statuto“. Cituota iš Irena Valikonytė. Antrasis ir Trečiasis Lietuvos Statutai. *Orbis Lituaniae*, 2012. Prieiga: <http://m.ldkistorija.lt/index.php/istoriniai-faktai/antrasis-ir-treciasis-lietuvos-statutai>.

pavadinimas „Statutu“ buvo neatsitiktinis ir reiškė ne tik naują teisės akto pavadinimą, bet ir rodė tam tikrą naują šio teisės akto vidinę kokybę, t. y. tai, kad jis turi valdovo ir bajorų sutarties bruožų. Nors teisinė romėniško statuto termino metamorfozės reikšmė viduramžiais nėra tiksliai žinoma²³⁶, tačiau greičiausiai šiuo laikotarpiu ir vėliau jis pradėtas vartoti, siekiant pabrėžti tam tikrą personalinę ar teritorinę autonomiją centrinės valstybės valdžios atžvilgiu. Aišku, tiesioginę įtaką LDK *Statuto* termino vartojimui padarė Lenkijoje galiojusi 1454 m. Nešavos privilegija (gerokai apribojusi karaliaus valdžią), kuri taip pat buvo vadinama Nešavos Statutu, be to, Lenkijoje XVI amžiuje galiojo ir Teismų statutas²³⁷. Taigi, galima spėti, kad *Statuto*, kaip visuotinės LDK teisės kodifikavimo dokumento, termino pasirinkimas nebuvo atsitiktinis, jis turėjo nurodyti, kad, viena vertus, tai reiškia LDK teisinę autonomiją kuriamoje Abiejų Tautų Respublikoje, kita vertus, tai, kad šis teisės šaltinis nėra vien formali teisės šaltinių kompiliacija, o ypatingos kokybės, apimties ir net hierarchijos teisės aktas.

Reikia pabrėžti, kad jau pats teisės *kodifikavimo* ir *sisteminimo* judesys yra romėnų arba (Vakarų) Europos teisės tradicijos reiškiny, todėl siekis kodifikuoti LDK paprotinę ir teisminio proceso teisę, taip ją susisteminant ir „išvalant“ iš krikščioniškoje valstybėje nebereikalingų pagoniškosios teisės reliktų, iš dalies (aišku, ne apimties požiūriu) gali būti prilygintas VI amžiuje atliktai imperatoriaus Justiniano romėnų teisės kodifikacijai.

Statutų ypatinga vieta LDK teisinėje sistemoje galėtų būti siejama ne tik su pačia kodifikacija ir jos išskirtiniu turiniu, bet ir su Statutų nuoroda į „*krikščioniškąją teisę*“ (beje, ši terminija perimta iš privilegijų), kuria valdovas „apdovanoja“ visus savo pavaldinius ir kurios tvarka ir papročiu turi vykti teismo procesas (pvz., PLS preambulė ir I sk. 1 str.). Tiesa, Statutuose niekur nekonkretinama, ką reiškia ši „krikščioniškoji teisė“, tačiau jų tekstų sisteminė analizė leidžia teigti, kad krikščioniškoji teisė čia pirmiausiai siejama su viešu ir rungimosi pagrindu vykstančiu teismo procesu bei tokių pagoniškos teisės reliktų, kaip antai ordalijos, vergovė ar kolektyvinė atsakomybė, kurios vyravo LDK paprotinėje teisėje, atsisakymu²³⁸. Štai jau 1529 m. PLS XI skyriaus

²³⁶ Romėnų teisėje šis terminas nebuvo siejamas su kokia nors specialaus teisės akto forma, o vartojamas bendrąja reikšme, norint įvardyti teisės aktą ar teisėkūros procesą. Lot. *statutum* – nustatymas, *statuere* – nutarti, nuspręsti.

²³⁷ Blanketinė nuoroda į Lenkijos teismų statutą (въ статуте судейскомъ Польскомъ), draudžiant svetimšaliams eiti valstybines pareigas valstybėje, galima rasti 1566 m. ALS III sk. 10 straipsnyje.

²³⁸ Žr., pvz., *Kazimiero Teisynas* (1468 m.). Vertė A. Janulaitis ir J. Jurginis. *Acta historica Lituanica* / Lietuvos TSR mokslų akademija. Istorijos institutas. Vilnius: Mintis, 1967, p. 17–19. Vis dėlto reikia pripažinti, kad PLS tam tikrus kolektyvinės atsakomybės reliktus palieka, pvz., XIII skyriaus 5 straipsnyje nustatyta viso sodžiaus turtinės atsakomybės galimybė, jei jis atsisakytų išduoti nusikaltėlį (vagį). Analogiški kolektyvinės atsakomybės nuostatų yra ir ALS bei TLS (pvz., TLS XIV sk., 2 str.).

6 straipsnyje teigiama, kad „laisvasis žmogus už jokių nusižengimą neturi būti paimtas į amžiną nelaisvę“²³⁹. Kartu Statuto nuoroda į krikščioniškąją teisę buvo ir tam tikras LDK teisinės sistemos legitimizavimas per jo apeliaciją į aukštesnę – dieviškąją teisę, sekant Tomo Akviniečio mintimi, jog laikinasis žemiškasis įstatymas (*lex humanum*) turi atitikti amžinąjį (*lex aeternum*) ir dieviškąjį įstatymą (*lex divinum*), todėl ši Statutų nuoroda į krikščioniškąją teisę kaip aukštesnį savo šaltinį šiuolaikine reikšme galėtų būti vertinama hierarchiškai aukštesnės teisės kontekste ir prilyginama, pavyzdžiui, dabartinės 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulės vertybėms ar 18 straipsnio nuorodai į *prigimtinę teisę* kaip į vieną iš savo šaltinių.

Pagaliau į Statuto išskirtinį statusą taip pat galime žvelgti kaip į renesansinio humanizmo laikotarpio LDK siekį šalia monarcho – Lietuvos didžiojo kunigaikščio, kuris jau apie pusantro šimtmečio nuolatinau neberezidavo valstybėje, įtvirtinti kitą, t. y. *teisės suverenitetą*. Šiuo požiūriu Lietuvos Statutas turėjo simbolizuoti tam tikrą nekintamą aukščiausiąją valdžią ir valstybės stabilumą, nuolat valstybėje nereziduojant jos valdovui. Šitai aiškinant skubų poreikį kodifikuoti LDK teisę XVI amžiuje, galima suprasti, kodėl tokio skubėjimo nebūta Lenkijos Karalystėje, kurioje visada buvo galima remtis aukščiausiosios valdžios atrama – karaliumi.

Nors formaliai žiūrint, Statutus, kaip ir privilegijas, oktrojavo arba dovanojo pavaldiniams pats valdovas savo „gera valia ir mūsų valdoviška malone“, tačiau Statutai Lietuvoje visada buvo suprantami kaip teisės viršenybės reiškinys ir titulinio suvereno galių ribojimas. Tokį požiūrį turbūt aiškiausiai yra išsakęs vienas iš 1588 m. Trečiojo Statuto rengėjų Leonas Sapiega savo dedikacijoje LDK luomams, kur Statutų teisę jis vadina tam tikrais „žąslais“, kad „galingas ir turtuolis nesavivaliautų“ bei cituoja Cicerono žodžius, kad „teisės vergais esame dėl to, kad galėtume laisve naudotis“ ir kad „net pats mūsų valdovas neturi mums jokios viršenybės, išskyrus tą, kurią pati teisė jam suteikia“²⁴⁰. Aišku, LDK pakancleris čia nebuvo visiškai originalus, nes Aristotelio teisės viršenybės idėjos buvo gana populiarios jau XVI amžiaus vidurio Lietuvos valstybėje. Tai puikiai iliustruoja minėtų 1566 m. ALS rengėjų – kataliko Petro Roizijaus (1505–1571) ir reformato teisininko Andriaus Volano (1530–1610) veikalai²⁴¹. Beje, Andrius Volanas savo tekstuose teisinės valstybės

²³⁹ Tokia nuostata galiojo tik visateisiams valstybės pilietinės bendruomenės nariams – bajorams, taip pat miestiečiams amatininkams ir kitiems „laisviesiems“ žmonėms, o „nelaisvus“ baudžiauninkus PLS XI skyriaus 10 straipsnio nuostata jų ponams leido „iš bado parduoti arba atiduoti kam maitinti“. Analogiška nuostata numatyta ir ALS XII sk. 11 bei TLS XII sk. 19 straipsniuose.

²⁴⁰ Cituota iš BUMBLAUSKAS, A. *Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795*. Vilnius, 2005, p. 255.

²⁴¹ Minėtas Cicerono posakis – *legum omnes servi sumus, ut liberi esse possimus* – gana plačiai komentuojamas Andriaus Volano. Žr. VOLANAS, A. *De libertate politica sive civile libellus lectu non indignus, Rinktiniai raštai*. Vilnius, 1996, p. 60. Taip pat panaši Cicerono nuostata randama – ROIZIJUS, P. *Lietuvos sprendimai. 1563*. Vilnius: TIC, 2007, p. 285.

idėją kildino ne tik iš antikos stoikų tradicijos, bet ir iš apaštalo Pauliaus laiškų, skelbiančių visų asmenų („žydo ir graiko“) lygybę, todėl jis gana drąsiai pasisakė ne tik už valdovo ir bajoro lygybę įstatymo (Statuto) atžvilgiu, bet ir prieš luominę santvarką apskritai, t. y. daug radikaliau, nei tai darė Leonas Sapiega.

Apibendrinant galima konstatuoti, kad Statuto ypatinga padėtis XVI amžiaus LDK teisinėje sistemoje kyla ne tik dėl su jo pagalba įvykdyto visos LDK teisinės sistemos kodifikavimo, bet ir dėl jo visuomeninės sutarties turinio, siekiančio susisteminti ir atnaujinti iki tol valdovo bajorams suteiktas bendravalstybines privilegijas.

1.2. Valdžios galių ribojimas Lietuvos Statutuose

Antras Statutuose įtvirtintas teisės viešpatavimo, o ir modernaus konstitucionalizmo, bruožas galėtų būti *viešosios valdžios ribojimas*. Jau buvo minėta, kad pagal *teisės viešpatavimo* idėją valstybę turi valdyti ne arbitralūs ir subjektyvūs valdovai, o visada teisinga, objektyvi ir nekintama *teisė*. Jei valdovas gali savanaudiškai teikti kokias nors privilegijas paskiriems asmenims, tai visuotinai galiojanti rašytinė teisė suvienodina visų teises, ir net pats valdovas – suverenasis yra priverstas laikytis šios savo paties išleistos teisės. Tiek kiekviena rašytinė teisė, tiek ypač Statutas (kaip ir privilegijos) riboja valdovo teisinę ir politinę diskreciją, nes, norėdamas priimti teisės aktus ar sprendimas bylas kaip aukščiausiojo teisingumo vykdytojas, valdovas privalėjo laikytis Statuto nuostatų. Taigi Statutą LDK bajorai suvokė kaip tam tikrą teisinio tobulumo siekiamybę, todėl XVI amžiuje vis kita bajorų karta norėjo priimti savąją, tobulesnę Statuto redakciją, plečiančią bajoriškąsias tautos sampratą ir jos teises. Todėl Statutai (panašiai kaip ir privilegijos) LDK bajorų būtent ir buvo suvokiami kaip valdovo galias ribojantis ir pilietinės tautos teisių plėtimo šaltinis, atspindintis *valdžių padalijimo principą*.

Jau Vytautas Andriulis pažymėjo, kad 1566 m. ALS ir 1588 m. TLS struktūra mums leidžia apie tai kalbėti, nes šių redakcijų Statutų I–IV skyriai yra būtent susiję su trimis tradicinėmis valdžiomis: I skyrius skirtas valdovui kaip aukščiausiai vykdomajai valdžiai, III skyrius – Seimo kompetencijai, o IV skyrius – teisminei valdžiai.

Čia būtina pažymėti, kad jau pats Seimo, kaip pilietinės tautos atstovybės, atsiradimas (pradedant 1566 m. Antruoju Statutu) signalizavo tam tikrą įstatymų leidžiamosios valdžios atsiskyrimo nuo valdovo ir jo vykdomosios valdžios proceso pradžią. Štai 1566 m. Antrojo Statuto III skyriaus 6 straipsnis taip ir vadinamas „Dėl visuotinio Seimo“ (*О сойму вальномъ*). Aišku, čia reikia pripažinti, kad LDK Seimą sudarė ne tik renkami pilietinės tautos atstovai, bet ir vykdomosios valdžios

pareigūnai: visų pirma pats valdovas, o be jo ir Ponų taryba bei kiti dignitoriai (ministrai), kurie ėjo pagrindines valstybės vykdomosios valdžios pareigas: LDK didysis maršalka, didysis kancleris, didysis ir lauko etmonai ir kt. Tačiau Seimo institucijos funkcijų, visų pirma įstatymų leidybos srityje, įtvirtinimas reiškia tam tikrą judesį link vykdomosios ir legislatinės valdžios atsiskyrimo. Štai 1566 m. ALS III sk. 12 straipsnyje teigiama, kad valdovas įsipareigoja šio statuto nekeisti „be Seimo [pritarimo]“²⁴².

Pagaliau, teisės viešpatavimo kontekste galima paminėti ir tam tikrą *subsidiarumo principo* pasireiškimą Lietuvos Statutuose. Vienas iš Statuto priėmimo tikslų buvo paprotinės, precedentinės (teismų), Magdeburgo municipalinės, kanonų ir valdovo teisių sistemų pagrindu egzistuojančiai LDK teisei sistemai suteikti vientisos teisinės sistemos bruožų. Tačiau, kita vertus, XVI amžiaus luominėje sampratoje nebuvo įmanoma pasiekti visiško valstybės teisinės sistemos vientisumo ir susistemavimo šiuolaikiniu požiūriu, todėl Statutas pripažino tam tikrą kanonų ir Magdeburgo teisių sistemų autonomiją. Ši autonomija ypač atsispindi 1588 m. TLS III skyriaus pabaigoje, kur pripažįstama kanonų teisės (*право духовное*) ir dvasinių tribunolų autonomija (pvz., III sk. 31–32 str.), o miesto teismams pripažįstama teisė teisingumą vykdyti pagal Magdeburgo arba miesto teisę²⁴³. Čia taip pat svarbu paminėti, kad Statutas numatė žydų (ir totorių) dvasinių bei pasaulietinių teismų jurisdikcijos autonomiją, apimančią ne tik tikėjimo ir šeimos santykius, bet ir baudžiamąją atsakomybę. Štai 1588 m. TLS XII sk. 7 straipsnyje numatyta, kad, žydui nužudžius žydą, byla turi būti sprendžiama pagal jų teisę ir privilegijas.

Vis dėlto šioje dalyje daugiausia dėmesio valdžių padalijimo požiūriu bus skiriama *teisminės valdžios nepriklausomumo* garantijų formavimosi procesui, atspindėjusiam Statutuose. Čia iš karto būtina pabrėžti, kad kontinentinėje Europoje (taip pat ir LDK) iki pat XX amžiaus nebuvo teisminės valdžios nepriklausomumo nuo vykdomosios ir įstatymų leidžiamosios valdžios tradicijų, kokios susiformavo Anglijoje XVI–XVII amžiuje. Būtina pabrėžti, kad teisminei valdžiai Statutuose skirtas net atskiras skyrius (1529 m. PLS – VI, o dviejų vėlesnių redakcijų – IV). Nors Statutai nesukūrė atskiros profesionalių teisėjų profesijos šiuolaikiniu supratimu ir galutinai neatskyrė jų nuo vykdomosios administracinės valdžios, tačiau jau Antrajame Statute numatyta teisėjo priesaika, specializuota pirmosios instancijos teismų sistema, o Trečiajame Statute numatyta specializuota profesionalių teismų instancinė sistema su LDK Vyriausiuoju tribunolu priešakyje – tai didelis žingsnis

²⁴² 1566 m. ALS III skyriaus 12 straipsnio pavadinimas: *О держанью старыхъ уставъ, а новыхъ безъ сейму вального не встановляти.*

²⁴³ III sk. 35 str.: *врядъ местский справедливость чинити маеть правомъ ихъ майдеборскимъ воддугъ привилеевъ ихъ, тому месту Виленскому и мешаномъ нашимъ.*

teisminės valdžios nepriklausomumo principo link. Be to, svarbu paminėti, kad Statutas jo rengėjų ir visos LDK pilietinės visuomenės daugiausia buvo suprantamas ir kaip „teismo statutas“ (*статут судоустройный*), t. y. kaip teismui skirta teisė, kuri turi padėti valstybėje garantuoti teisingumu paremtą tvarką (*справедливости светоме* *статута*). Tai ypač patvirtina ALS ir TLS struktūra ir jų „Teismų“ skyrių plačiausia apimtis (palyginti su kitais skyriais).

Jau buvo minėta, kad profesionalių teismų sistemos įsteigimas yra vienas iš Vakarų teisės tradicijos bruožų. Tačiau šiuolaikiniam teismų nepriklausomumo principui garantuoti būtina ne tik valstybėje įsteigti visiems piliečiams bendrą instancinę teismų sistemą, kur teisingumą vykdytų profesionalūs teisėjai, bet ir kur būtų garantuotos: 1) institucinės ir organizacinės visos teismų sistemos nepriklausomumo garantijos (*институциональная независимость*), 2) procesinės teisėjo nepriklausomumo nuo bylos šalių garantijos (*процессуальная независимость*) bei 3) specialaus teisėjo statuso garantijos (*специальный статус судьи*). Kadangi visi trys teisėjų (teismų) nepriklausomumo bruožai neatsiejamai susiję ir papildo vienas kitą, nereikėtų jų aiškinti atskirai.

Reikia priminti, kad vienas iš Statutų priėmimo tikslų buvo siekis susisteminti nerašytinę LDK teismų praktiką, supaprastinti teisminį nagrinėjimą ir palengvinti bajoriškiosios tautos priėjimą prie teisingumo vykdymo. 1529 m. PLS teisminei sistemai skyrė atskirą VI skyrių „Apie teisėjus“, turintį 27 straipsnius. Šio skyriaus 2 straipsnyje jau buvo numatytos prisiekusių teisėjų pareigybės (iš šlėktų bajorų), kurias pavietuose turėjo steigti ir skirti ponai vaivados ir seniūnai, jie turėjo padėti vykdyti teisingumą ponų vaivadų ar seniūnų paskirtiems vietininkams. Taigi šiame PLS straipsnyje jau galima matyti gana nedrąsų *institucinės ir profesinės* teisminės valdžios atsiskyrimo nuo vykdomosios administracinės valdžios judesį. Tačiau iš esmės LDK teisminė valdžia pagal 1529 m. PLS liko ponų didikų rankose, o apie teisminės valdžios priskyrimą visai LDK pilietinei visuomenei (bajorams) galima kalbėti tik nuo 1566 m. ALS priėmimo, jis galutinai įgyvendino minėtas 1564 m. Bielsko ir 1565 m. Vilniaus bendravalstybinių privilegijų nuostatas.

Taigi visų pirma nagrinėsime teisminės valdžios *institucinio nepriklausomumo* užuomazgas Statuto nuostatose. Štai 1529 m. Pirmasis Statutas ir jo specialus „Teisėjų“ VI skyrius neišskyrė kokių nors specialių teismų rūšių. Pagal Pirmąjį Statutą teismo funkcijas vykdė išimtinai valdovas, Ponų taryba ir (valdovui vietoje atstovaujantys) aukščiausi LDK administraciniai pareigūnai: vaivados, žemės ir dvaro maršalkos, seniūnai ir valdovo domeno laikytojai ir jų paskirti teisėjai²⁴⁴. 1566 m. Antrojo Statuto pervadintas „Teisėjų ir teismų“ skyrius tapo IV, jį sudarė jau 70 straipsnių, t. y. pagal apimtį jis buvo kur kas didesnis nei kiti Statuto skyriai. Tokia Statuto struktūra išsilaikė

²⁴⁴ PLS VI sk. 18 ir 26 straipsniai. Tiesa, PLS VI sk. 18 straipsnyje paminėti dar „kuopos teisėjai“ (судьи <...>, которые бывают на копах), kurie greičiausiai reiškia bendruomeninius teismus.

ir jo 1588 metų redakcijoje, kur „Teisėjų ir teismų“ skyrius jau turėjo 105 straipsnius. 1566 m. ALS numatė trijų rūšių kiek skirtingos kompetencijos pirmosios instancijos pavieto teismus: bendrąjį, arba bendrosios kompetencijos, teismą, kuris istoriografijoje tradiciškai vadinamas žemės teismu (*суд земский*), ir specializuotus pilies (*суд замковый*)²⁴⁵, bei pakamario (*суд подкоморский*) teismus; taigi pagrindinė ALS naujovė šioje srityje buvo ta, kad jis įtvirtino bendrą visai LDK pilietinei tautai pavieto teismų sistemą.

Pavieto bendrosios kompetencijos teismų institucinė sistema ypač atsispindi 1566 m. ALS IV sk. 25 straipsnyje, kuriame draudžiama šio teismo kompetencijos bylas nagrinėti pilies, dvaro ar kituose ponų didikų teismuose, o bendrųjų teismų išskirtinumas šioje sistemoje atsispindi ALS IV sk. 46 ir 47 straipsniuose, kuriais šiems teismams suteikiama teisė nagrinėti bylas ne tik tarp bajorijos atstovų, bet ir bajorų ir miestiečių ginčus. Taigi, be šių bendrosios kompetencijos pavieto teismų, kurie sprendė ne tik baudžiamąsias bei civilines bylas, nagrinėjo ginčus dėl bajorų kilmės, bet vykdė ir tam tikras notarines bei juridinių dokumentų registro funkcijas²⁴⁶, 1566 m. ALS numatė ir specializuotus *pilies teismus*, kurie daugiausiai sprendė baudžiamąsias bylas dėl sunkių nusikaltimų, už kuriuos grėsė mirties bausmė ir kitos griežtos bausmės (ALS IV sk. 69 str., TLS IV sk. 27 str.)²⁴⁷, bei *pakamario teismus*, kurie turėjo žemės ribų nustatymo kompetenciją (ALS IV sk. 70 str.). Pilies teismo statusas skyrėsi nuo bendrosios kompetencijos teismo ne tik siauresne pilies teismo kompetencija, bet visų pirma tuo, kad jų teisėjai buvo ne renkami pačių bajorų, o skiriami ponų vaivadų ar kitų žemvaldžių laikytojų (t. y. buvo vaivadų ir pilies seniūnų žinioje), nors taip pat turėjo prisiekti (ALS IV sk. 21 str., TLS IV sk. 37 str.).

1566 m. ALS IV skyriuje, be minėtų trijų pavieto teismų, galime rasti nuorodas ir į ponų žemvaldžių *laikytojų* (*державцы*) teismus, kurių ALS (kaip, beje,

²⁴⁵ 1566 m. ALS tekste vartojamas terminas *суд замковый*, o 1588 m. TLS tekste jau dažniau vartojamas *суд кзродский* terminas.

²⁴⁶ Štai, pavyzdžiui, ALS IV sk. 60 straipsnyje numatyta, kad pavieto bendrasis teismas turėjo kompetenciją patvirtinti ar iš naujo svarstyti „draugiško teismo“ ar „trečiųjų asmenų teismo“ (*полюбовный суд*) priimtus šalių susitarimus. ALS V skyriaus 1 straipsnyje nustatyta, kad pavieto bendrajame teisme reikia registruoti tam tikrą „vedybą sutartį“, t. y. jei jaunikis iš jaunosios tėvo gauna krautį, tai jis turi dalį savo nekilnojamojo turto pagal kračio dydį, bet ne didesnę nei trečdalį, padovanoti savo nuotakai ir visa tai užregistruoti šiame teisme; VI sk. 3 straipsnyje numatyta pavieto bendrojo teismo kompetencija skirti globėjus; VII sk. 3 straipsnyje numatyta nekilnojamojo turto pirkimo-pardavimo sutarčių registracijos kompetencija; VIII sk. 2 straipsnyje – testamentų tvirtinimo kompetencija; IX sk. 13 straipsnyje – ginčai dėl žemės.

²⁴⁷ TLS V sk. 22 straipsnyje numatyta pilies teismo kompetencija nagrinėti daugpatystės ir kraujomaišos bylas, už kurias taip pat buvo skiriama mirties bausmė. TLS XIV sk. 33 straipsnyje pilies teismui priskiriamos bylos dėl bajorų, kurie neteisėtai laiko karčiamas, o pagal šio skyriaus 3 straipsnį šiam teismui priskiriama nagrinėti ir nekilmingų asmenų padarytas vagystes.

ir 1588 m. TLS) nepanaikino²⁴⁸, miesto teismą, kuopos ar bendruomeninį teismą (*суд копный*), draugišką arba trečiųjų asmenų teismą (*полюбовный суд*), komisių teismą (*суд комиссарский*) ir dvaro teismą (*суд дворный*), kurių kompetencija Statute nėra aiškiai apibrėžta. Čia reikėtų paminėti ir 1588 m. TLS minimą „Seimo teismą bei valdovą, kaip aukščiausią teisminę instanciją, kuris netgi kaip pirmoji instancija nagrinėjo bylas, susijusias su bajorystės statuso praradimu. 1588 m. Trečiasis Statutas taip pat numatė ypatingą karinį etmono teismą (II sk. 6 str.), be to, TLS prie minėtų trijų paviato pirmosios instancijos teismų priskyrė ir komisių teismą, kurių sprendimus apeliacine tvarka galėjo nagrinėti 1581 metais įsteigtas LDK Vyriausiasis Tribunolas (TLS IV sk. 40 str.), vykdęs taip pat ir specialiosios teisėjų kolegijos funkcijas²⁴⁹, kilus abejonių dėl bylų rūšinio teisingumo: pasaulietinio ar bažnytinio (TLS III sk. 32 str.). Trečiasis Statutas taip pat nenumatė aiškios visų minėtų teismų jurisdikcijos ir kompetencijos, tačiau, kita vertus, iš XVI amžiaus Statuto teksto nereikėtų reikalauti šių laikų kontinentinės teisės tradicijos įstatymų leidybos technikos sistemiškumo, kai įstatymas kuriame nors viename straipsnyje aiškiai išvardija visų teismų kompetenciją, funkcijas ir jurisdikciją. Tiesa, paminėtina, kad 1588 m. TLS paviato bendrosios kompetencijos teismo jurisdikcijai papildomai priskyrė neteisėtų muitų nustatymo ir rinkimo bylas (TLS I sk. 14 str.) ir kai kurių valdovo raštų tvirtinimą (TLS I sk. 23 str.) bei nustatė tam tikras pilies teismo bei kitų pirmosios instancijos teismų priežiūros funkcijas. Taip pat svarbu paminėti, kad Vyriausiojo tribunolo kompetenciją gana aiškiai numatė šio teismo nuostatai (5 str.), priimti Varšuvos seime ir valdovo Stepono Batoro patvirtinti 1581 metais²⁵⁰.

1566 m. Antrojo Statuto priėmimo metu LDK buvo 13 vaivadijų ir 30 paviatų²⁵¹, tačiau tik 1588 m. Trečiojo Statuto tekstas įvardijo po Liublino unijos sumažėjusių paviatų, kuriuose turėjo būti įsteigti paviato teismai, skaičių (22). Čia būtina paminėti, kad paviato bendrosios kompetencijos teismai veikė ne nuolat, o trijose sesijose: sausį, spalį ir birželį, tačiau to užteko, nes teismai kiekvienos sesijos metu turėjo išnagrinėti visas turimas bylas (ALS IV sk. 27 str. ir TLS IV sk. 46 str.), o bylininkai galėjo aiškiai žinoti, kada bus nagrinėjama jų byla. Taip pat svarbu pasakyti, kad 1566 ALS IV skyriaus 11 straipsnyje nustatyta (o 1588 m. TLS IV sk. 1 str. pakartota) bendrųjų teismų steigimo vieta – paviato pilyje ar dvare (*замку албо двору*), tačiau

²⁴⁸ Pagal ALS IV sk. 20 straipsnį šie teismai ir toliau vykdė teisingumą sunkių nusikaltimų bylose: bajorų namų plėšimai, užpuolimai kelyje, padėgimai, žmogžudystės ir kt.

²⁴⁹ Trečiajame Statute taip pat numatyta, kad Vyriausiasis Tribunolas kaip pirmoji instancija nagrinėja valdovo pasiuntinių nužudymų bylas (I sk. 24 str.).

²⁵⁰ ТРИБУНАЛЪ обывателямъ Великого Князтва Литовскаго на сойме Варшавскомъ даны року 1581. Въ Виани В друкарни Мамоничов. Року 1586. JANULAITIS, A. *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas XVI–XVIII amž.* Kaunas, 1927.

²⁵¹ VILIMAS, D. *Op cit.*, p. 16–17.

kadangi ne visuose pavietų centruose tų pilių ir dvarų buvo arba juose teismui posėdžiauti nebūdavo galimybės, todėl TLS IV sk. 13 straipsnyje numatytas reikalavimas vaivadoms ir seniūnams pavietuose suteikti tinkamą vietą bendrosios kompetencijos teismo pastato statybai²⁵². Vyriausiojo tribunolo nuostatuose numatyta, kad šio teismo teisėjai kasmet po Velykų renkasi į Vilniaus, Trakų, Naugarduko ir Minsko sesijas, kurios pagal nuostatų 11 straipsnį paeiliui turėjo trukti šešias savaites (ar dvylika savaitių Naugarduko sesijoje), bet visada – kol bus išnagrinėtos visos bylos.

Rašant apie ALS ir TLS nustatytą teismų sistemą, būtina pažymėti, kad čia buvo numatyta ir *teismų instancinė sistema*, t. y. ALS IV sk. 61, 65 ir 70 straipsniai numatė bendrą bylininkų teisę pirmosios instancijos teismo, t. y. žemės, pilies ir pakamario, sprendimus skusti (teikti apeliacijas) valdovui (su Ponų taryba) kaip apeliacinei aukščiausiai teisminei instancijai. O 1588 m. TLS šalia apeliacijos valdovui numatė ir 1581 m. įsteigtą LDK Vyriausiąjį tribunolą kaip specialų apeliacinės instancijos teismą²⁵³. Be to, TLS IV sk. 86 straipsnis pirmosios instancijos teismų (*суд перъвиый / суд перъвиого вряду*), kurių sprendimus buvo galima skusti Vyriausiajam tribunolui, sąrašą išplėtė ponų ir komisių teismais. Kaip teigia A. Janulaitis, apeliacijos (*отзыванье, appellatio*) į valdovą institutas, o su juo – ir instancinė teismų sistema LDK atsirado visų pirma patogumo dėlei, nes valdovas, būdamas aukščiausiasis teisingumo garantas, dažnai nereziduodavo Kunigaikštystėje ir todėl negalėjo asmeniškai nuolat vykdyti teisingumo²⁵⁴. Tiesa, apeliacija 1529 m. PLS ir 1566 m. Antrajame Statute (ALS IV sk. 21 ir 61 str.) buvo suprantama kaip skundas valdovui prieš sprendimą priėmusį teisėją, o pagal 1588 m. TLS IV sk. 37 ir 67 straipsnius apeliacija jau dažniausiai adresuojama Vyriausiajam tribunolui ir nebesiejama su tariama teisėjo kalte. Be to, svarbu pažymėti, kad Vyriausiojo tribunolo nuostatų 4 straipsnyje numatytas apeliacinės instancijos dviejų ar trijų teisėjų teismo kolegijos reikalavimas, o tai gali būti laikoma šiuolaikiniu aukštesnės instancijos teismo instanciniu nepriklausomumo ir nešališkumo principu. Tiesa, greičiausiai ir paviato teisme bylos buvo nagrinėjamos visų trijų teismo pareigūnų (teisėjo, pateisėjo ir raštininko) kolegialiai²⁵⁵. Beje, norint pasinaudoti apeliacijos teise, buvo būtina

²⁵² „К тому тежъ воеводове и старостове судовые въ кождомъ воеводѣстве, земѣли и повете мѣстѣца пристойныя на збдованье домов для отправованья судовъ земскихъ недалеко замковъ и дворовъ нашихъ судовыхъ вряду земскому и шляхте указати и поступити мають“.

²⁵³ 1581 m. Stepono Batoro patvirtintų Vyriausiojo tribunolo nuostatų preambulėje buvo konstatuota, kad jis (Vyriausiojo tribunolo naudai) atsisako dalies valdovo teisme anksčiau nagrinėtų teisminių apeliacijų, išskyrus kai kurias vadinamąsias „kraujo“ ir „garbės“ bylas (taip pat Nuostatų 5 str.). Žr. Vyriausiojo Tribunolo Statutas. JANULAITIS, A. *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas. XVI–XVIII amž.* Kaunas, 1927, p. 107–108.

²⁵⁴ JANULAITIS, A. *Op. cit.*, p. 14.

²⁵⁵ MACHOVENKO, J. *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*. Vilnius: Justitia, 2007, p. 87.

apie tai pranešti iš karto po pirmosios instancijos teismo sprendimo išklauso, priešingu atveju apeliacija buvo ribojama (TLS IV sk. 90 str.).

Kitas paminėtinas teismo nepriklausomumo bruožas sietinas su teisėjo *procesiniu nepriklausomumu* nuo bylos šalių ir kitų proceso dalyvių. Šis principas Statute pasireiškė, pavyzdžiui, teisėjo pareigų nesuderinamumu su administracinių pareigų (pvz., seniūno, tįjūno) ėjimu, o pasitaikius tokio „dvigubo mandato“ atvejui, tas bajoras turėjo netekti abiejų pareigybių. Pirmąkart šis principas buvo numatytas 1566 m. ALS IV sk. 8 straipsnyje, draudęs teisėjais rinkti dvasininkus bei seniūnus, tįjūnus, vėliavininkus ir kitus to pavieto pareigūnus. 1588 m. TLS IV sk. 2 straipsnyje taip pat pakartojamas šis draudimas, numatyta, kad pavieto bendrosios kompetencijos teismo teisėjas negali eiti jokio kito teismo ar LDK pareigūno pareigų (*инъшим врьдникомъ земьскимъ*). Be to, labai svarbu paminėti ir Statute įtvirtintą romėnų teisės principą *nemo debet esse iudex in propria causa*, t. y. draudimą būti teisėju savo paties byloje, o kai su teisėju susijęs klausimas pavieto teisme iškildavo, šį teisėją turėjo pakeisti kitas²⁵⁶. Visi šie reikalavimai teisėjui, susiję su moderniu viešųjų ir privačių interesų derinimo principo įtvirtinimu, buvo nustatyti ir Vyriausiojo tribunolo nuostatų 2 straipsnyje.

Teismo procesinio savarankiškumo požiūriu galima paminėti ir Alfonso Vaišvilos mintį apie Statuto nuostatų „teisminio precedento legalizavimą“²⁵⁷. Aišku, čia reikia turėti omenyje, kad teismo praktikos kaip precedentinės teisės taikymas LDK teisminio nagrinėjimo srityje egzistavo ir iki Statuto priėmimo. Autorius nurodo minėtą 1529 m. PLS VI skyriaus preambulės nuostatą, įteisinančią galimybę teismų praktikos metu suformuluotą teisės normą, kuria užpildoma Statuto teisės spraga, vėliau įrašyti į Statuto tekstą²⁵⁸. Į šią 1529 m. PLS nuostatą išėivijoje atkreipė dėmesį Aleksandras Plateris, kuris pripažino, kad 1529 m. PLS į teisę žvelgia ne statiškai pozityvistiškai, o „kaip į dinamišką visumą, apimančią ne tik dabartį, bet praeitį ir <...> ateitį, naujus nuostatus, kurie užpildys tas spragas, kurias teismo praktika atrasianti Statuto tekste“²⁵⁹. Tiesa, reikia pripažinti, kad šios teisminės teisės spragų užpildymo funkcijos Antrojo ir Trečiojo Statuto tekste buvo atsisakyta, tačiau tai nereiškia, jog tuo buvo atsisakyta ir precedentinės teisės praktikos *per se*.

²⁵⁶ „А где бы которий с тыхъ врьдниковъ земьскихъ судовыхъ у того жъ суда, где самъ врьдникомъ есть, мель властные sprawy свои <...>, тогда оные два врьдники з шляхтою на мѣстцо его иного обрати мають“ (TLS IV sk., 4 str.).

²⁵⁷ VAIŠVILA, A. *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje*. Vilnius, 2000, p. 174–175.

²⁵⁸ „О jei kurių straipsnių dar nebūtų toje teisėje įrašyta, tai ta byla turi būti sprendžiama pagal seną paprotį, o vėliau visuotiname seime tas straipsnis ir kiti, kurių būtinybė pasirodys, turi būti įrašyti“. Taip pat analogiška nuostata yra ir PLS šio skyriaus 25 straipsnyje: „о jei pasitaikytų spręsti tokias bylas, kurios nebūtų šioje teisėje surašytos, tai mūsų ponai tarėjai turi šias bylas spręsti pagal seną paprotį iki to laiko, kol mes, valdovas, su mūsų ponais tarėjais tų bylų neįteisinsime ir neliepsime į šią teisę įrašyti“.

²⁵⁹ PLATERIS, A. *Pirmasis Lietuvos Statutas. Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutas*. Vertė Jonė Deveikytė. Mackaus knygų leidimo fondas, 1971, p. 16.

Pagalau, kalbant apie teisėjų *profesinę nepriklausomybę*, būtina paminėti, kad 1566 m. ALS įgyvendinta pavieto pirmosios instancijos teismų sistema sudarė sąlygas regionuose formuoti profesionalių teisininkų korpusui. Didžiausia 1566 m. ALS numatyta bendrosios kompetencijos teismų naujovė buvo ta, kad kandidatus į šių teismų teisėjus pavieto seimeliuose įgijo teisę rinkti patys bajorai, todėl ir šie teismai minėtoje 1564 m. Bielsko privilegijoje vadinami „išrinktųjų (teisėjų) teismais“ (*суды выбранныхъ*). Pagal 1566 m. ALS, bendrosios kompetencijos teismą sudarė trys teismo pareigūnai (*урядъ земскій*): teisėjas (*судья*), teisėjo padėjėjas – pateisėjis (*подсудокъ*) bei teismo raštininkas (*писарь*). Pagal ALS IV sk. 1 straipsnį, visi jie turėjo būti renkami pavieto bajorų susirinkime – seimelyje, jame reikėjo išrinkti iš viso dvylika kandidatų (po keturis į kiekvieną vietą), o iš keturių išrinktų kandidatų į teisėjo, pateisėjo ir raštininko pareigas paskirdavo valdovas. Tokia bendrųjų teismų teisėjų skyrimo tvarka, kuri buvo perimta ir 1588 m. Trečiojo Statuto nuostatų, garantavo tam tikrą šio teismo nepriklausomumą nuo vykdomosios valdžios (ne tik dėl draudimo jiems eiti administracines pareigas), nes prirėikus kartais išrinkti bendrųjų teismų teisėjai galėjo pradėti eiti pareigas dar iki valdovo nominacijos, o valdovas vėliau tiesiog patvirtindavo jau faktiškai einantį pareigas teisėją ar kitą šio teismo pareigūną²⁶⁰. Vyriausiojo tribunolo teisėjai (po du iš vaivadijos) pavieto ar vaivadijos seimeliuose turėjo būti kasmet renkami per Grabnyčių šventę (Nuostatų 2 straipsnis). Kaip teigia K. Avižonis, Vyriausiasis tribunolas susidėjo iš 45 teisėjų, kurie iš savo tarpo išsirinkdavo pirmininką²⁶¹.

Siekiant garantuoti teisėjų korpuso profesinę nepriklausomumą, paprastai yra taikomi tam tikri pilietybės, profesinio išsilavinimo, nepriekaištingos reputacijos ar kiti reikalavimai kandidatams į teisėjus. 1566 m. ALS IV sk. 1 straipsnyje taip pat numatyta, kad kandidatu į bendrojo teismo pareigūnus gali būti tik LDK sėslus pilietis, turintis nepriekaištingą reputaciją, t. y. „geras ir sąžiningas (doras)“ (*людей добрыхъ, цнотливыхъ*) ir žinantis LDK teisę (*ростронныхъ въ правѣ уместныхъ*). Be to, šio teismo raštininkui buvo taikomas dar vienas profesinis reikalavimas – jis turėjo mokėti rašyti tuometine oficialia LDK rusėnų kalba (*по Руску литерамѣ*). Panašūs reikalavimai, pagal Vyriausiojo Tribunolo nuostatus, buvo taikomi ir kandidatams į Vyriausiojo tribunolo teisėjus, dar pridėdant, kad jie turi išmanyti „Tribunolo teisę“²⁶².

Kitas svarbus teisėjo profesinio nepriklausomumo garantas yra jo pareigų stabilumas ir aiškus atlyginimo nustatymas. Jau 1566 m. ALS IV sk. 1 straipsnyje

²⁶⁰ VILIMAS, D. *Op. cit.*

²⁶¹ AVIŽONIS, K. *Rinktiniai raštai. IV*. Vilnius: LKMA, 1994, p. 185–187.

²⁶² „Умѣетныхъ правъ трибунальскихъ“. Vyriausiojo tribunolo nuostatų 2 str. JANULAITIS, A. *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas XVI–XVIII amž.* Kaunas, 1927, p. 112–113.

numatyta, kad pavieta bendrosios kompetencijos teismo pareigūnai skiriami į savo pareigas iki gyvos galvos, todėl jų iš pareigų atleisti negalėjo net valdovas, išskyrus perkėlimą į kitas pareigas, nusikaltimo padarymą ar netinkamą savo pareigų atlikimą. ALS IV sk. 7 straipsnyje griežtai reikalaujama, kad teisėjas ar pateisėjis pats asmeniškai savo pareigas eitų, išskyrus ligos atvejus, kada jis galėjo kitą, jį pavaduojantį bajorą į savo vietą laikinai paskirti. Tačiau jei teisėjas piktnaudžiautų savo teisėmis ir savo pareigų nevykdytų, Statutas reikalavo, kad jis turėtų prarasti teisėjo pareigas (*таковий врядь свой тратить*). Prie ypatingo teisėjo statuso ir jo teisinio imuniteto nustatymo galima priskirti ALS IV sk. 41 straipsnio nuostatas, pagal kurias teisėjus už pačių padarytus teisės pažeidimus galėjo teisti tik pats valdovas. Čia yra įdomu pažymėti, kad Vyriausiojo tribunolo teisėjai, skirtingai nuo pavieta bendrojo teismo teisėjų, buvo renkami tik vienai vienerių metų kadencijai (Nuostatų 2 str.). Tai būtų galima paaiškinti siekiu neleisti sukoncentruoti vienos grupės rankose aukščiausiosios instancijos teismo galių.

Nors XVI amžiuje LDK, kaip ir kitose Europos šalyse, dar nebuvo visuotinės valstybės pareigūnų atlyginimų, mokamų iš valstybės biudžeto, sistemos, tačiau ALS ir TLS vis dėlto įtvirtino aiškią teismo pareigūnų atlyginimo mokėjimo šaltinį ir dydį. Štai ALS IV sk. 3 straipsnyje numatyta, kad pavieta bendrajam teismui už darbą turi atlyginti bylos šalis, t. y. nuo kiekvienos priteistos sumos pralaimėjusi šalis turėjo sumokėti tam tikrą nuošimtį – po lietuvišką grašį nuo priteistos kapos (t. y. šešiasdešimtąją dalį), o šios sumos du trečdaliai atitekdavo teisėjui bei trečdalis – pateisėjui. Pagal TLS IV sk. 5 straipsnį šis šalių mokamas pavieta teismui atlyginimas padvigubintas²⁶³.

Kitas svarbus teisėjo profesinio nepriklausomumo garantas yra jo garbės ir orumo gynimas, kurį taip pat garantavo tiek Antrasis, tiek Trečiasis Statutas. Aišku, čia reikia pasakyti, kad Statute visos valstybinės valdovo skiriamos pareigybės buvo siejamos su valdovo asmeniu, todėl tokio pareigūno įžeidimas dažnai buvo suprantamas kaip valdovo majestoto įžeidimas. Štai 1566 m. ALS IV sk. 38 straipsnyje numatytas draudimas į teismą atsinešti šaunamuosius ginklus ir bauda už tokį pažeidimą – 20 lietuviškų grašių, kuriuos kaltoji šalis turėjo sumokėti valdovui. Taip pat Statutas numatė šešių savaičių laisvės atėmimo bausmę (aukštutinėje pilyje) už pavieta teismo teisėjo įžeidimą ar sužalojimą (ALS IV sk. 40 str.). Analogiškos nuostatos randamos ir 1588 m. Trečiajame Lietuvos Statute.

Statute numatytas *pareigūnų priesaikos* institutas taip pat turi būti siejamas su teisėjo nepriklausomumo principu. Šiuolaikinėje demokratijoje pareigūnų prie-

²⁶³ Pavieta teismo raštininkui atlyginimą taip pat mokėjo šalis, pvz., jau minėtame ALS IV sk. 3 straipsnyje numatyta, kad raštininkas gaudavo po lietuvišką grašį už šaukimų išrašymą ir už bet kokius įrašus į teismo knygas. Vyriausiojo tribunolo teisėjų atlyginimas (*опатренье*) taip pat buvo siejamas su bylos šaliai priteistos pinigų sumos tam tikrą nuošimčiu ir su tam tikru mokesčiu tam, „kuris neteisingai apeliavo“.

saikos paprastai yra reikalaujama prieš pradėdant eiti aukštas valstybines pareigas (įskaitant ir teisėjus). Panašiai jau 1529 m. PLS VI sk. 2 straipsnis nustatė teisėjo priesaikos reikalavimą: „vaivados, seniūnai ir mūsų laikytojai kiekvienas savo pavieta turi išrinkti du žemionis, dorus ir pasitikėjimo vertus žmones, ir prisaikdinti (*ку присяге привести*)“. ALS ir TLS jau numatytas ne tik teisėjo²⁶⁴, bet ir vaznio (*возный*), vykdytų teismo vykdytojo, tvarkdario, policinio pobūdžio ir kitas administracines funkcijas, priesaikos reikalavimas (žr. TLS, IV sk. 8 str.). Teisėjo priesaikos reikalaujama ir iš Vyriausiojo tribunolo teisėjų su įpareigojimu, kad jie „jokių praktikų su niekuo neturės, nei patarimų neduos, be to – jog jie nesirūpintų būti išrinkti [teisėjais]“ (Nuostatų 3 str.).

Apibendrinant Antrojo ir Trečiojo Lietuvos Statutų numatytus *teisminės valdžios nepriklausomumo* bruožus, būtina pabrėžti, kad XVI amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje nuolatinei ir nepertraukiamai dirbusių teisėjų korpuso (modernia reikšme) neegzistavo. Be to, kai kurias teismo funkcijas vykdė vykdomosios administracinės ir legislatyvinės valdžios atstovai: Seimas, vaivados ir seniūnai, Ponų taryba ir pats valdovas. Tačiau vis dėlto 1566 m. ALS numatė, o 1588 m. TLS galutinai įtvirtino šias teisminės valdžios (*institucinio, procesinio ir profesinio*) nepriklausomumo garantijas: numatė instancinę teismų sistemą su pirmosios ir apeliacinės instancijos profesiniu pagrindu sudaromais teismais; nustatė skirtingų teismų jurisdikciją; nustatė pirmosios instancijos teismų steigimo vietą ir įvardijo aiškas jų veiklos sesijas; draudimais teisėjauti keliuose teismuose bei teisėjui turėti administracines pareigas – numatė teisėjo darbe tam tikras viešųjų ir privačių interesų derinimo garantijas; garantavo gana demokratines skyrimo į pavieta bendrojo teismo teisėjo pareigas taisykles ir nustatė teisėjo pareigų materialinį aprūpinimą; nustatė teisėjo imuniteto statusą, saugojo teismo ir teisėjo garbę nuo įvairių pažeidimų; nustatė teisėjo ir kitų teismo pareigūnų priesaikos, kaip teisėjo nepriklausomumo garanto, reikalavimą.

²⁶⁴ Štai ALS IV sk. 1 straipsnyje numatytas toks pavieta bendrojo teismo teisėjo priesaikos tekstas: „Aš [vardas] prisiekiu visagaliai Dievui, vienam Trejybėje, kad šiam pavieta [nurodyti] bylas nagrinėsiu teisingai pagal Dievą, teisę ir šį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Statutą, pagal šalių skundus ir atsiliepimus, nieko nepridedamas ir neatimdamas, neatsižvelgdamas į teisiamojo asmens aukštą ar žemą luomą, nuopelnus ar užimamas pareigybes, asmenų turtinę padėtį, giminystę, draugystę ar priešišumą, nei į tai, ar jis vietinis ar svečias, ar su juo esu geruose ar bloguose santykiuose, nei į gautas ir galimas dovanas ar kitoki atsiliginimą, ne dėl bausmės ar grasinimų baimės, o prieš akis turėdamas patį Dievą, Jo šventą teisingumą ir visuotinę teisę bei savo sąžinę, taip pat bylą nagrinėjimo niekada nepraleisiu, išskyrus dėl sunkios ligos. Dieve man padėk, jei teisingai prisiekiu, o jei neteisingai – atimk man gyvybę. (TLS IV sk. 1 str., vertimas mūsų – V. V.)“.

1.3. Teisingumas principas Lietuvos Statutuose

Minėtas Statutuose užfiksuotas teisėjų procesinis nepriklausomumas nuo kitų bylos šalių gali būti suprantamas ir taip, kad būtent teisėjas ir teismas procese vykdo *teisingumą* (Statutuose – rus. *справедливость вчинити*, lot. *iustitiam administrare*), juolab kad teismo, kaip teisingumo vykdytojo, funkcija yra vienas iš svarbiausių šiuolaikinio konstitucionalizmo bruožų. Teismo vykdomas teisingumas Statutuose suprantamas visų pirma remiantis teismo nešališkumo ir jo sprendimų proporcingumo principais bei principu *lex retro non agit*. Nors 1566 m. ALS ir 1588 m. TLS teisingumo vykdymą skyrė ir valdovui (paprastai kartu su Ponų taryba: ALS IV sk., 61 str., TLS I sk., 9, 27 str.), kuris išliko aukščiausiaja teismine valdžia bei „teisingumo saugotoju“, tačiau pagal minėtų Statutų nuostatas jau aiškiai buvo linkstama pagrindinį (šiuo atveju luominio) teisingumo vykdymo svorį iš vykdomosios valdžios administracijos perduoti į tam specialiai sukurtos institucinės ir instancinės teisminės valdžios rankas, t. y. visų pirma pirmosios instancijos (pavieto) žemės, pilies ir pakamario teismams bei LDK Vyriausiajam tribunolui kaip apeliaciniam teismui. Su teismo vykdoma teisingumo funkcija susijęs ir Vyriausiojo tribunolo 4 straipsnyje numatytas reikalavimas teismui motyvuoti ir pagrįsti savo sprendimus, o ne „iš galvos“ juos surašyti²⁶⁵. Tiesa, XVI amžiuje Statutai pagal tuometę LDK luominę santvarką patogumo ir operatyvumo dėlei teisingumą vykdyti pavedė ne tik minėtiems teismams, bet ir administraciniams vykdomosios valdžios pareigūnams (institucijoms), t. y. ponams ar jų vardu teisusiems jų paskirtiems pareigūnams, pvz., tijūnams, bajorams žemvaldžiams, vaivadoms, kaštelionams, seniūnams, vėliavininkams (karo tarnyboje – hetmanui, TLS II sk. 18 str.), miesto tarybai ginčiuose su bajorais (*врядь местский*, žr. TLS III sk. 35 str.), ponų tarybai (TLS III sk. 46 str) bei valdovui (paprastai kartu su ponų taryba: ALS IV sk. 61 str., TLS I sk. 9, 27 str.), kuris išliko ne tik aukščiausioji vykdomoji ir įstatymų leidybos valdžia, bet ir aukščiausioji teisminė valdžia bei „teisingumo saugotojas“ (žr., pvz., PLS I skyriaus 14 ir 20 straipsnius)²⁶⁶.

Remiantis teisingumo principu paminėti, kad dar 1529 m. PLS I skyriaus 1 straipsnyje numatytas teismo skiriamos baudmės *proporcingumo* principas (perimtas iš 1492 m. Aleksandro bendravalstybinės privilegijos), teigiant, jog teisiamieji „<...> turi būti nubausti ir nuteisti pagal savo nusikaltimų sunkumą ar lengvumą“ (*подле тяжести а легкости выступов своих*). O principas *lex retro non agit* įvardytas paskutiniame 1588 m. TLS straipsnyje (XIV sk. 37 str.), numatančiame bendrą Statuto galiojimo į ateitį taisyklę.

²⁶⁵ „А декрета не з головы але с писма чинити“.

²⁶⁶ Taip pat žr. VAIČAITIS, V. Lietuvos Statutai kaip Lietuvos konstitucingumo šaltinis. *Teisė*, 2013, t. 89, p. 65.

2. Demokratijos vertybė ir Lietuvos Statutai

Jau buvo minėta, kad šiuolaikinė demokratijos samprata gali būti atskleidžiama remiantis siauresniais, bet neatsiejamai susijusiais tautos suvereniteto, rinkimų ir parlamentarizmo principais bei respublikos idėja.

2.1. Tautos suvereniteto bruožai Lietuvos Statutuose

Tiek bendravalstybinėse privilegijose, tiek Statutų tekstuose galima atpažinti, kad valstybės ir teisės suverenu čia įvardijamas valdovas, t. y. Lietuvos didysis kunigaikštis²⁶⁷, tačiau jų tekstuose jau slypi ir tam tikra pilietinės (bajoriškiosios) *tautos suvereniteto* užuomazga, kurią jau fiksuome bendravalstybinėse privilegijose.

LDK bajorų pilietinės tautos, kaip tam tikros valdovo suvereniteto alternatyvos, formavimasis truko per visą XVI amžių, o 1566 metų ALS jau užfiksavo jos atsiradimą, numatęs pavieto seimelių teisę rinkti po du atstovus į visuotinį Seimą (pvz., žr. ALS, III sk. 5 str.). Alfonsas Vaišvila teigia, kad konstitucinės teisės vienas iš esmingiausių bruožų yra tas, kad ji „skirta ne šiaip valdžios ir piliečio santykiams reguliuoti, o valdžios galioms apriboti piliečio teisėmis ir tuo palenkti visą valstybės organizaciją piliečių teisių tarnybai“²⁶⁸. Tai patvirtina ir 1588 m. TLS preambulė, kurioje pats valdovas pripažįsta, kad sostą jis užima su LDK pilietinės bendruomenės sutikimu²⁶⁹.

Kadangi Antrajame Statute minima bajoriškiosios (šlėktos) tautos samprata siejama su besiformuojančiu *pilietybės institutu*, todėl šį institutą būtina aptarti atskirai. Visų pirma reikia pasakyti, kad Statute dažniausiai vartojamas pavaldinių (*подданные*) terminas, tačiau jau 1566 m. ALS I–V skyrių (tai yra viešosios teisės

²⁶⁷ Valdovo suverenitetas ypač atspindi Statutų preambulėse (įžangose). Kaip pažymi *Pirmojo Lietuvos Statuto* vertėjai, viena iš PLS I skyriaus (pvz., 23 straipsnis „Kas pasisakytų prieš valdovo sprendimą“) paskirčių yra apibrėžti nusikaltimus, apibūdinamus kaip valdovo majesteto įžeidimą (pagal šiuolaikinę sampratą – nusikaltimas prieš valstybę), kurie, kaip *crimen laesae maiestatis* ir viduramžių teisė atėjo per romėnų teisės recepciją. Žr. I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius. *Pirmojo Lietuvos Statuto komentarai*. *Pirmasis Lietuvos Statutas*, p. 265.

²⁶⁸ VAIŠVILA, A. *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje*. Vilnius, p. 211.

²⁶⁹ TLS preambulė: „обадва славные народы за пана собе зверхнего на Корону польскую и на Великое князство Литовское взяти волеи“. Tiesa, čia valdovas prisistato Abiejų Tautų Respublikos valdovu ir kalba apie „abiejų tautų“ valią „pasodinti“ valdovą į sostą.

Statuto skyrių) pirmuose straipsniuose atsiranda būtent LDK *piliečio* (*обыватель*²⁷⁰) terminas²⁷¹. Čia pilietis yra ne tik tas, kuris naudojasi tam tikromis teisėmis, bet ir tas, kuris turi garbę atlikti valstybei karo prievolę (II sk. 2 straipsnis). Jau buvo minėta, kad *piliečio* sąvoka į LDK teisinę sistemą atėjo iš lenkų teisinės politinės tradicijos, visų pirma per 1564 m. (Bielsko) ir 1565 m. (Vilniaus) bendravalstybines privilegijas. Beje, 1569 m. Liublino unija taip pat pasirašyta LDK ponų ir kitų „LDK piliečių“ vardu²⁷². Bielsko privilegijoje *piliečiais* visų pirma vadinami Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje gimę ponai ir šlėktos bajorai²⁷³, todėl galima teigti, kad visuotinę LDK bajorų pilietybę galutinai įteisino būtent 1566 m. Antrasis Lietuvos Statutas, numatęs ne tik bendrus bajorų teismus su ponais, bet ir Statuto lygmeniu įteisinęs bajorų atstovybę Seime iš pavietuose renkamų deputatų. Įdomu, kad po Liublino unijos patvirtintas 1588 m. Trečiasis Lietuvos Statutas *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės piliečio* (*обыватель того панства нашего, великого князства литовского*) terminą vartoja dar dažniau nei Antroji Statuto redakcija. Aišku, daugiausia straipsnių, kuriuose yra minimas LDK piliečio terminas, yra būtent III (bajorų) skyriuje: 3 straipsnyje, garantuojančiame valstybės piliečių krikščionių tikėjimo lygybę; 6, 7 ir 9 straipsniuose, susijusiuose su tautos atstovybe Seime²⁷⁴; 12 straipsnyje, įpareigojančiame įvairias valstybės tarnybas ir pareigybes suteikti tik LDK piliečiams, bei 29 straipsnyje, kuriame numatytas draudimas valdovui nustatyti naujus mokesčius LDK „piliečiams“ be Seimo pritarimo.

²⁷⁰ Jau buvo minėta, kad terminas „обыватель“ (beje, vartojamas tik 1566 m. ALS ir 1588 m. TLS) čia į lietuvių kalbą verčiamas piliečio terminu, nors jis etimologiškai turi ne tik valstybės piliečio, bet ir vietinio gyventojų reikšmę (pvz., žr. ALS IV skyriaus 1 straipsnį, kur Žemaitijos gyventojai taip pat vadinami terminu „обыватели“), tačiau pilietybės dimensija vis dėlto ALS ir TLS tekstuose dominuoja. Terminą „pilietis“ vartoja ir A. Janulaitis, versdamas 1581 m. Lietuvos Tribunolo Statutą, žr. *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas XVI–XVIII amž.* Kaunas, 1927, p. 109. Taip pat K. Avižonis visuotinai vartoja LDK *piliečio* sąvoką. Žr. AVIŽONIS, K. *Rinktiniai raštai. IV.* Vilnius: LKMA, 1994, p. 140–142.

²⁷¹ „Visi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės piliečiai teisiami turi būti mūsų duota viena rašytine teise“ (I sk. 1 str.), „Apie pareigas, kurias visi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės piliečiai turi vykdyti“ (II sk. 1 str.), „Mes, valdovas, prisiekiamė visų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių piliečiams <...> nemažinti valstybės ribų“ (III sk. 1 straipsnis), o V skyriaus 1 straipsnyje iškilmingai kreipiamasi į visus Kunigaikštystės piliečius, nustatant kraičio taisykles, išleidžiant savo dukteris už vyrų.

²⁷² Liublino unijos vertimą į lietuvių kalbą žiūrėti, pvz., *Lietuvos istorija. V tomas* (KAUPIENĖ, J.; LUKŠAITĖ, I.). Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 631–639.

²⁷³ „вельможныхъ шляхетне врожонныхъ князей пановъ шляхты бояръ и всего рицerstва обывателей Великаго Князства Литовскаго“.

²⁷⁴ „А то для того, жебы на тых соймакахъ послове, с поветовъ на сеймъ посылаемые, звернувшись з сейму, дали о томъ всемъ обывателямъ каждого повету ведомость достаточную, што бы на которомъ сойме в справахъ и потребахъ речы посполитое справили и постановили. И то, што се на сойме постановить и уфалить, мають послове на писме за печатью нашою до повету своего принести и то ку захованью при книггахъ земьскихъ вряду земьскому подати, также для ведомости тое речы и до книгъ кгородскихъ дати то вписати“.

Statutuose, kaip, beje, ir anksčiau nagrinėtose bendravalstybinėse privilegijose, užfiksuota pilietybės samprata siejama ne tik su bajoriško kilmingumo, bet ir su *ius soli* bei *ius saguini* kriterijais, kurie atsispindi lietuvių ir rusėnų (*народу Литовского такъ и Русского*), *čiaigimių* (*прирожденные а тубыльцы* – PLS, *родичи и уроженцы* – ALS ir TLS)²⁷⁵ bei *vietinių* (*сёслиų*) gyventojų (*оселые*) terminuose. Šie terminai nukreipia į vietinės kilmės, sėslumo ir rezidavimo Lietuvos valstybėje cenzą²⁷⁶ ir priešinami *užsieniečio* (*чужоземцы заграничники*)²⁷⁷ sampratai, taikomai visų pirma Lenkijos Karalystės gyventojui. Taigi ši LDK čiabuvio piliečio samprata Statute siejama ne tik su *ius soli*, t. y. žemės teisės samprata, bet ir su *ius sanguinis*, t. y. pilietybės įgijimo „kraujo teisės“ pagrindu idėja. Štai 1566 m. ALS III sk. 9 straipsnyje užfiksuotas valdovo įsipareigojimas visas LDK pareigybes suteikti tik „nuo seno Lietuvoje gyvenusiam ir iš protėvių gimusiam LDK piliečiui lietuviui ir rusėnui“²⁷⁸. Analogiškas įsipareigojimas perkeltas ir į 1588 m. TLS 12 straipsnio tekstą, tiesa, prie LDK piliečių pridodant žemaičio terminą²⁷⁹. Manytume, šis lietuvio ir rusėno terminas nereiškia tik religinės priklausomybės, bet turi ir tam tikrą *etninę-istorinę* reikšmę, kurią sustiprina Trečiajame Statute įterpta etninė-istorinė *žemaičio* sąvoka bei III sk. 7 straipsnyje išvardytas 22 LDK vaivadijų ir pavietų sąrašas, kurį pradeda 10 etninių lietuvių žemių vaivadijos ir pavietai.

Apibendrinant būtų galima pasakyti, kad būtent 1566 m. Antrasis Statutas užfiksavo, o 1588 m. Trečiasis Statutas dar labiau išplėtojo XVI amžiaus antroje pusėje susiformavusią LDK bajoriškosios pilietinės tautos sampratą, kuri pradėjo konkuruoti su valdovu dėl suvereniteto valstybėje galių. Be to, ir pats Seimas, kaip

²⁷⁵ Pvz., PLS III sk. 3 str., ALS III sk. 9 str. ir TLS III sk. 12 straipsnyje valdovas įsipareigoja į visas LDK pareigybes skirti tik LDK teritorijoje gimusius bajorus šlėktą (ALS ir TLS: „родичомъ и уроженцомъ великого князства литовского и иныхъ земель, тому великому князству належачыхъ“). ALS ir TLS II skyriaus 1 straipsnyje valdovas įsipareigoja į LDK didžiojo etmono pareigybę skirti tik „vertus bajoriškosios tautos žmones, šioje valstybėje, Lietuvos Didžiosiojoje Kunigaikštystėje, gimusius senbuvius“ (годнымъ и досветчоннымъ людемъ народу шляхетского, родичомъ стародавнымъ тутопного панства нашего, великого князства литовского, давати и тое местъце засаживати). LDK *pilietybės* (обывателей) samprata su gimimo valstybėje ir sėslumo (rezidencijos) reikalavimu (родичовъ властныхъ того панства и оселыхъ в повете томъ) *expressis verbis* yra siejama TLS II sk. 5 straipsnyje, skiriant LDK vėliavininką, taip pat skiriant į pavieto teismo teisėjo, pateisėjo ir raštininko (IV sk. 1 str.) bei vaznio pareigybes (IV sk. 104 str.).

²⁷⁶ Pvz., TLS VI sk. 3 straipsnyje, kur nurodoma, jog tik sėslūs valstybės piliečiai gali turėti asmenų globėjo statusą.

²⁷⁷ Pvz., TLS I sk. 1 str.: „чужоземцы заграничники великого князства литовского, приеждые и якимъ коваекъ обычаемъ прибылые люди тымъ же правомъ маютъ быть сужоны и на тыхъ врядахъ где хто выступить“.

²⁷⁸ „только здавна продковъ своихъ уроженецъ Великого Князства Литовского Литвинъ и Русинъ“.

²⁷⁹ „только литве, руси, жомойти – родичомъ старожитнымъ и уроженцомъ великого князства литовского и иныхъ земель, тому великому князству належачыхъ“.

pilietinės tautos atstovybė, LDK (ir ATR) teisinėje bei politinėje sampratoje turėjo suvereno bruožų. Reikia pripažinti, kad tai luominė tautos ir LDK piliečio samprata, tačiau ji atitiko tuometę tautos, kaip išsilavinusios ir pilietiškai atsakingos visuomenės dalies, idėją, todėl šiuo požiūriu gali būti siejama su antikinio *demoso* tradicija. Be to, per *sėsiaus čia gimio lietuvio, rusėno ir žemaičio* terminiją ji apima tiek istorinę etninę *natio*, tiek ir pilietinę *populus* tautos sampratą.

2.2. Rinkimai ir parlamentarizmas Lietuvos Statutuose

Visų pirma reikia pasakyti, kad šiame skyriuje nebus atskirai analizuojami *rinkimai*, kaip savarankiškas demokratijos institutas, nepaisant to, jog LDK piliečiai pagal Antrąjį ir Trečiąjį Statutą ėgijo teisę rinkti ne tik Seimą, bet ir teisėjus. Rinkimų institutas čia bus atskleidžiamas visų pirma kaip vienas iš LDK parlamentarizmo bruožų.

Statutuose įtvirtinto parlamentarizmo analizės pradžioje galima atkreipti dėmesį į tai, kad Trečiojo Statuto „Seimas“ – jau nebe LDK, o ATR didysis visuotinis Seimas (nors Statuto tekstas to ir nenurodo, kaip ir to, kad jis turi vykti Varšuvoje), todėl po 1569 metais sudarytos Liublino unijos egzistuojantis Trečiojo Statuto *lietuviškas parlamentarizmas* Lietuvos istoriografijoje kartais vadinamas „daliniu (Lietuvos) parlamentarizmu“²⁸⁰, nes jis Trečiajame Statute atsispindi visų pirma pavietų seimelių ir LDK priešseiminių visuotinių suvažiavimų Slonime organizavimo reikalavimu. Tiesa, 1588 m. Trečiojo Statuto III skyriaus 6 straipsnyje minimas „visuotinis Seimas“ nėra kaip nors įvardytas (t. y. čia nepasakyta, kad tai ATR Seimas), tačiau, palyginę šį straipsnį su 1566 m. ALS analogišku straipsniu, pamatyti, kad jame po žodžių „privalome šaukti visuotinį didįjį Seimą <...>“ nebėra ankstesnės redakcijos žodžių „Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, nors liko žodžiai „su šios valstybės [LDK] tarėjų pritarimu“. Tačiau Slonimo visuotinių suvažiavimų organizavimo įpareigojimo logika, siekiant susižinoti LDK krašto „reikalus ir poreikius“ prieš didįjį Seimą (TLS III sk. 8 str.), leidžia suprasti, jog didysis Seimas vyksta kažkur

²⁸⁰ P.vz., žr. JUČAS, M. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės parlamentarizmas, *Lietuvos Seimo istorija. Lietuvos Seimas*. Vilnius, 1996, p. 91. Panašios pozicijos laikėsi ir tarpukario Lietuvos teisininkas Pranas V. Raulinaitis, 1566 m. ALS numatytą LDK Seimą priskyręs Lietuvos parlamentarizmui, o 1588 m. TLS nuostatas jis priskiria kitam, t. y. „Lietuvos ir Lenkijos parlamento“ skyriui. Žr. RAULINAITIS, P. V. *Parlamentarizmas. Istoriniai-teoretiniai parlamentinės tvarkos bruožai*. Klaipėda, 1925, p. 46–47. Kad ir kaip būtų, LDK parlamentarizmo tradicijos yra perimtos iš Lenkijos, kur parlamentarizmo pradžia datuojama 1493 m., kai ne tik senatas, bet ir šlėktos atstovas ėgijo sprendžiamąjį balsą. Žr. JUČAS, M. *Lietuvos ir Lenkijos Unija*. Vilnius: Aidai, 2000, p. 211–212.

už LDK teritorijos ribų. Vis dėlto 1588 m. Trečiojo Statuto „visuotinis Seimas“ gali ir turi būti vertinamas taip pat ir lietuviško, t. y. LDK, parlamentarizmo požiūriu, nes tai yra bendra Lenkijos ir LDK *pilietinės tautos* atstovybė, į kurią pagal 1588 m. TLS savo atstovus rinko visos LDK vaivadijos ir pavietai.

Taigi, iš tiesų, vos užgimęs 1565 m. gruodžio 30 d. Žygimanto Augusto (Vilniaus) privilegijoje numatytas ir 1566 m. Antrojo Statuto legitimuotas LDK Seimas (ir seimelių LDK teritorijoje įsteigimas), kaip visų tuometinių LDK piliečių atstovybės institutas, po trejų metų užbaigė šį trumpą „grynai lietuvišką“ XVI amžiaus vidurio LDK parlamentarizmo laikotarpį. Tačiau ir 1588 m. Trečiojo Statuto parlamentarizmas taip pat yra *lietuviškas* ne tik dėl jame numatytų LDK pavietų seimelių rinkimų į Seimą ar Slonimo visuotinio LDK atstovų suvažiavimo, bet visų pirma dėl to, kad jame minimas visuotinis Seimas yra tiek „lenkiškas“, tiek ir „lietuviškas“.

Šiame skyriuje LDK parlamentarizmą pamėginsime paanalizuoti per anksčiau minėtų parlamentarizmo bruožų prizmę: i) tautos atstovavimas, ii) ypatinga parlamento vieta valstybės valdžios sąraigoje, iii) ypatingas parlamentaro statusas, iv) legislacija, v) vykdomosios valdžios kontrolė.

1. *Tautos atstovavimo principas Lietuvos Statutuose*. Visos LDK pilietinės tautos atstovavimas ar reprezentacija yra vienas svarbiausių parlamentarizmo bruožų, užfiksuotų 1566 m. Antrajame Statute, kuris dar labiau buvo išplėtotas 1588 m. TLS nuostatų. Kaip jau buvo minėta, šis pilietinės tautos atstovavimo principas bajorų sąmonėje leido ir patį Seimą laikyti valdovui konkuruojančiu suvereniui subjektui. Taip pat buvo pažymėta, kad būtent 1565 m. Vilniaus privilegiją ir 1566 m. Antrąjį Statutą reikėtų laikyti persilaužimo momentu, užfiksavusiu perėjimo iš didikų (poniškosios) į bajoriškąją atstovaujamąją (reprezentacinę) demokratiją faktą. Seimo, kaip tautos atstovybės, visuotinumas, kartu atstovavimo teritorinis pobūdis, atsispindėjo 1566 m. Antrojo Statuto III sk. 5 straipsnyje, kuris suteikė visiems LDK piliečiams ne tik teisę, bet ir pareigą į Seimą pavieto bajorų susirinkime, t. y. seimeliuose (*соймуки*), rinkti po du pasiuntinius iš kiekvienos vaivadijos (ar pavieto), o vėliau šią taisyklę patvirtino ir 1588 m. TLS. Minėtas 1566 m. ALS III sk. 5 straipsnis numatė, kad po du pasiuntinius į visuotinį Seimą bajorai renka pavieto teismo teritorijoje (*отъ каждого суду земского*), kuri vaidino ir tam tikros rinkimų apygardos vaidmenį. Taigi 1566 m. Antrojo Statuto vartojamas seimo terminas turi visai kitą turinį nei 1529 m. Pirmojo Statuto Seimas. Antrojo Statuto *Seimas* – tai jau visos tuometės LDK pilietinės tautos atstovybė, siekianti atspindėti ne tik visoje LDK teritorijoje gyvenančių piliečių interesus, bet ir jos *teritorinius regioninius* skirtumus, nes (panašiai kaip aukštųjų parlamento rūmų rinkimuose) po vienodą skaičių pasiuntinių buvo renkama iš kiekvieno administracinio

teritorinio vieneto – vaivadijos, neatsižvelgiant į joje gyvenančių piliečių rinkėjų skaičių²⁸¹. Taigi LDK Seimo formavimo samprata buvo panašesnė į šiuolaikinio parlamento aukštųjų rūmų formavimą (kurio siekis yra atspindėti regioninius ar federacinio subjekto skirtumus) nei į vienerių (ar žemųjų) rūmų parlamento formavimo vienmandatėse rinkimų apygardose sampratą, kurioje dominuoja „vienodo rinkėjų skaičiaus“ rinkimų apygardose garantavimo siekis. Kitaip tariant, lygiai po du LDK Seimo deputatus buvo renkama kiekviename administraciniame vienete, nepaisant jame gyvenančių rinkėjų skaičiaus skirtumo ir taip siekiant atspindėti tam tikrus LDK regioninius skirtumus nuo Žemaičių seniūnijos iki Vilniaus pavieta.

Be to, galima paminėti *Seimo reguliarių demokratinių rinkimų* organizavimo užuomazgas. Visų pirma reikia priminti, kad rinkimai į Seimą buvo vykdomi pavieto ir vaivadijų seimeliuose, kurie pagal 1566 m. ALS turėjo būti šaukiami keturios savaitės prieš visuotinį Seimą, o pagal 1588 m. TLS – šešios savaitės prieš Seimą. Štai 1566 m. ALS III skyriaus 6 straipsnyje teigiama, jog valdovas įsipareigoja LDK Seimą šaukti „visuomet, kai tik bus tam būtinybė valstybėje“²⁸². Nors šis valdovo įsipareigojimas yra gana nekonkretus (beje, jis buvo pakartotas ir 1588 m. TLS tekste) ir neatspindi Henriko artikuose užfiksuoto reikalavimo juos šaukti kas dveji metai, tačiau jame atpažįstamas nuolatinumo (reguliarumo) elementas, nepaisant to, jog ATR XVII–XVIII amžiaus parlamentinėje praktikoje to nebuvo visada laikomasi. Tačiau tai labiau politinės praktikos problema, o Statuto tekste seimų šaukimo (ir jo deputatų rinkimų seimeliuose) regularumas vis dėlto atsispindi. Maža to, kaip teigia F. Leontovičius ir M. Liubavskis, į kai kuriuos XVI amžiaus LDK Seimus buvo kviečiami ne tik bajorai, bet ir miestiečiai, kad praneštų valdovui, ar priimami su žemės valdymu susiję sprendimai nepažeidžia ir jų teisių²⁸³. Be to, rinkimų į Seimą *demokratinį pobūdį* rodo tai, kad LDK „žemės pasiuntiniai“ buvo vienbalsiai renkami

²⁸¹ 1566 m. Statutas konkrečių LDK pavičių ir vaivadijų neįvardijo, o 1588 m. TLS III sk. 7 str. numatė 22 vaivadijas ir pavietus, kurie rinkdavo savo atstovus į seimą: Vilniaus, Ašmenos, Lydos, Ukmergės, Breslaujos, Trakų, Gardino, Kauno, Upytės, Žemaičių (žemė), Naugarduko, Polocko, Valkavisko, Slonimo, Vitebsko, Oršos, Pinsko, Brastos, Mstislavo, Minsko, Mozyriaus, Rečycos. Nors Seimo pasiuntinių „rinkiminė apygarda“ turėjo sutapti su vaivadijos teritorija, tačiau TLS III sk. 7 straipsnyje minimos „vaivadijos ir pavietai“ (пословъ зъ кождо воеводѣства и повету), nes kai kuriose vaivadijose, pvz., Polocko ir Mstislavo, buvo tik vienas pavietas, t. y. vaivadijos ir pavieto administracinės ribos sutapo. Žemaitijos administracinis vienetas išlaikė istorinį seniūnijos terminą, nors pagal statusą prilygo vaivadijai.

²⁸² „хотечы то все мети вечными часы, ижъ маемъ мы и потомки наши Великіе Князи Литовскіе съ потребы Речи Посполитое за радою радъ нашихъ того жъ панства, або за прозбою рыцерства, складати сеймы вальные въ томъ же панстве Великомъ Князстве Литовскомъ завжды, коли колко того будетъ потреба“.

²⁸³ ЛЕОНТОВИЧ, Ф. И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. Журнал Министерства народного просвещения. 1895, р. 27. Taip pat. žr. ЛЮБАВСКИЙ, М. Литовско-русский сейм. Москва, 1900.

visų paviete ar vaivadijos gyvenančių LDK piliečių, t. y. visų bajorijos atstovų, kurių neatvykimas į seimelio rinkimus, beje, nebuvo kliūtis išrinkti „pasiuntinius“, nes joks rinkėjų kvorumas Statute nenumatytas.

Lietuvos šiuolaikinėje istoriografijoje gana paplitusi nuomonė, kad LDK (o vėliau ATR) Seimas buvo dviejų rūmų parlamentas²⁸⁴. Vis dėlto visuose trijuose Lietuvos Statutuose yra vartojamas Seimo su mūsų Ponų taryba terminas (ALS I sk. 4 str.: *на сойме великомъ съ паны радами нашими*), o tai reiškia, kad Seimas nesudarė atskirų nuo Ponų tarybos parlamento (žemųjų) rūmų. Kaip minėta, Seimas veikė kaip visų pilietinių luomų, iš vienos pusės dvasinių ir pasaulietinių, o iš kitos – bajorų, ponų ir valstybės ministrų bei valdovo, atstovų susirinkimas²⁸⁵. Kad ir kaip būtų keista, bet netgi 1588 m. Trečiojo Statuto, priimto beveik 20 metų po Liublino unijos, tekste nėra minimas Senatas, o vartojamas valdovo Seime kartu su LDK *ponais tarėjais* terminas (pvz., TLS I sk. 4 str.). Taigi, pagal Statutą, seimų metu Ponų taryba egzistuoja ne atskirai, o veikia pačiame Seime kaip jo sudedamoji dalis. Aišku, Statutas pripažįsta, kad Ponų taryba nėra priklausoma nuo Seimo sušaukimo, t. y. valdovas su ja tariaisi ir nevykstant Seimo sesijoms²⁸⁶. Todėl jei ir galima kalbėti apie lietuviškąjį parlamento *bikamerizmą* pagal 1566 m. ar 1588 m. statutus, tai reikia pripažinti, kad juose atsispindi tik pastarojo užuomazgos, t. y. seimų metu Ponų taryba (kartu su vadinamaisiais valstybės ministrais) yra *ex officio* struktūrinis Seimo padalinys. Be to, Statutas nenumatė Ponų tarybos kokios nors specifinės legislacinės kompetencijos seimų metu (pvz., vetavimo ar atidėjimo teisės).

2. Kitas Statuto lietuviško parlamentarizmo bruožas – *Seimo*, kaip tautos atstovybės, *ypatingas statusas ir vieta valstybės politinėje ir teisinėje sferoje*. 1529 m. Pirmojo Statuto tekste Seimas kaip institucija minima tik šešiuose straipsniuose. Čia Seimas dar minimas tik kaip veikiantis Ponų tarybos,

²⁸⁴ Žr., pvz., PETRAUSKAS, R. LDK bajoriškojo Seimo susiformavimas Vidurio Rytų Europos bajoriškųjų luominių susirinkimų kontekste. *Parlamentarizmo genezė Europoje ir Lietuvos atvejis* (Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga). Vilnius, 2008, p. 13. K. Avižonis šiuo klausimu kalba kiek atsargiau: „Lietuvos ir Lenkijos seimas susidėjo, nelyginant, iš dviejų rūmų <...>“. AVIŽONIS, K. *Rinkiniai raštai*. I. Roma, 1975, p. 105.

²⁸⁵ Taip pat žr. 1565 m. Vilniaus privilegiją, kurioje teigiama, kad ji priimta „Vilniaus Seime, dalyvaujant Ponų tarybai kartu su krašto ir dvaro pareigūnais“ (на валномъ сойме у Вильни пры бытности пановъ радъ нашихъ духовныхъ и свецкихъ, и тежъ князей пановъ вранниковъ земскихъ и дворныхъ).

²⁸⁶ Statutai mini valdovą su Ponų taryba kaip aukščiausiąją teismo instanciją visų pirma bylose dėl nusikaltimų, už kuriuos gresia mirties bausmė, funkcijas. Pvz., ALS I sk. 27 ir III sk. 11 straipsniuose minimėta, kad bylose, susijusiose su valdovo majestoto įžeidimu, bei bylose, už kurias grėsė garbės (bajorystės), pareigybių bei nuosavybės atėmimas, asmenys bus teisiami paties valdovo su Ponų taryba. TLS I sk. 3 ir 8 str. paminėta Ponų tarybos teisminė funkcija ir valstybės išdavystės bylose. Be minėtų funkcijų, TLS numato Ponų tarybos kompetenciją ir aukščiausiųjų nominacijų srityje, t. y. ji su valdovu skiria į LDK šalies, dvaro ar pavieto vėliavininko pareigas (TLS II sk. 5 str.).

tikrojo įstatymų leidėjo ir aukščiausiosios teismo instancijos, prieglobstyje, t. y. „su mūsų ponais tarėjais“ ar „mūsų ponų tarėjų akivaizdoje visuotiniame seime“²⁸⁷. O 1566 m. Antrajame Statute LDK visuotinio Seimo padėtis iš esmės pasikeitė, nes jis kai kuriais klausimais įgijo sprendžiamąjį balsą. Todėl nenuostabu, kad čia Seimo kompetencija jau minima kiekvieno iš pirmųjų keturių skyrių (I, II, III ir IV) pirmuosiuose straipsniuose²⁸⁸, o esminis skirtumas tas, jog Seimas įgyja sprendžiamąjį balsą legislacijoje bei skelbiant karo padėtį ir renkant su tuo susijusius mokesčius, o III skyriuje jau atsiranda specialūs Seimui ir seimeliams sušaukti skirti 5 ir 6 straipsniai. 1588 m. TLS numatė dar detalesnę seimelių pavietuose organizavimo tvarką ir labiau išplėtė Seimo legislacinę, mokesčių rinkimo ir karo skelbimo kompetenciją. Todėl galima konstatuoti, kad Seimas, kaip bajoriškosios pilietinės tautos atstovybė, Antrajame ir Trečiajame Statute atsiskleidžia kaip viena iš svarbiausių valstybės institucijų šalia valdovo ir Ponų tarybos (Senato). Tiesa, 1566 ir 1588 m. Statutų Seimas nėra visiškai savarankiška institucija pagal griežtą Montesquieu valdžių padalijimo idėją (nes jo nariais *ex officio* yra valdovas, valstybės ministrai, be to, seimas atliko ir teismines funkcijas), tačiau jis visiškai atitinka XVI amžiaus laikmečio parlamento (kaip visų luomų, t. y. bajorijos, aristokratijos ir monarcho, susirinkimo) sampratą.

3. *Specialus parlamentaro statusas Statute*. Kalbant apie „išrinktų krašto pasiuntinių“ statusą, reikia pažymėti jų tarpusavio lygybę, t. y. pagal Statutą kiekvienas *pasiuntinys*, neatsižvelgiant į jo luomą, turėjo vienodą statusą. Tačiau, kaip jau buvo minėta, Statutas specialiai išskiria ponus ir kitus LDK (krašto) bei dvaro pareigūnus, t. y. valstybės ministrus, kurie į Seimą buvo kviečiami dėl savo specialaus statuso *ex officio*, t. y. jie neturėjo būti renkami į Seimą kaip *krašto pasiuntiniai*, o turėjo teisę Seime dalyvauti ir balsuoti pagal „senovės paprotį“²⁸⁹.

Reikėtų pažymėti, kad LDK Seimo pasiuntiniai turėjo *imperatyvų*, o ne laisvą *mandatą*. Jau buvo minėta, kad šiuolaikinių demokratijų visuotiniuose rinkimuose išrinkti parlamentariai turi vadinamąjį *laisvąjį mandatą*, tai yra jie, atstovaudami tautai, nėra varžomi savo rinkėjų kokių nors priesakų, nes taip stengiamasi garan-

²⁸⁷ 1529 m. PLS I sk. 25 str., VI sk. Įvadas, 1 str., 5 str., 25 str., VIII sk. 3 str.

²⁸⁸ ALS I sk. 4 straipsnyje, kartojančiame PLS nuostatą, kad už valdovo majestoto įžeidimą, jei bajorui gresia mirties bausmė, tai šį klausimą turi nagrinėti pats valdovas su Ponų taryba visuotiniame Seime; II sk. 1, 2, 9 straipsniuose, numatančiuose Seimo kompetenciją skelbti visuotinę mobilizaciją į karą ar su tuo susijusius mokesčius nustatyti; III sk. 5, 6, 12 straipsniuose, įpareigojančiuose valdovą šaukti LDK visuotinį Seimą ir pavietų seimelius bei nepriimti naujų privilegijų be Seimo sutikimo; IV sk. 27 straipsnyje, kur pavieto bendrosios kompetencijos teismo sesija susiejama su Seimo sesijos laiku.

²⁸⁹ ALS III sk. 5 str.: „Ведже князей, пановъ, маршалковъ и иныхъ всихъ урядниковъ земскихъ и дворныхъ podle старого обычаю маемъ листы нашими на таковый вальный соймъ взывати; и тые вси въ раде посполитой мѣста и воты свои будуть мети способомъ звичаю стародавного.“

tuoti parlamentarų nepriklausomumą ir apsaugoti juos nuo išorinės įtakos. 1566 m. ATL ir 1588 m. TLS Seimo deputatas visuotiniame Seime atstovavo savo pavieto seimelio „rinkėjams“, gaudavo iš jų instrukcijas, kokios pozicijos Seime svarstomais klausimais laikytis, nes tik šios instrukcijos įgalindavo juos atitinkamai balsuoti Seime²⁹⁰. Pavyzdžiui, 1566 m. ALS III skyriaus 5 straipsnyje teigiama, jog pavieto ar vaivadijos seimelyje turi būti svarstomi būsimo LDK Seimo darbotvarkės klausimai ir kartu „to pavieto ar vaivadijos poreikių klausimai“²⁹¹. O 1588 m. Trečiajame Statute šis imperatyvus mandatas dar labiau pabrėžtas, nes deputatai, sugrįžę iš visuotinio Seimo, privalo atsiskaityti savo pavieto „rinkėjams“, informuoti vietinę pilietinę bendruomenę apie priimtus Seimo sprendimus²⁹². Šis imperatyvus mandatas atspindi ir pačių pasiuntinio į Seimą termino vartojimą, nes 1566 m. Antrajame Statute kalbama ne apie Seimo *atstovus* ar Seimo *narius*, o apie LDK krašto *pasiuntinius* (послове земские выбраные), kuriuos pavieto seimeliai turi „siųsti į Seimą“ (посламу ихъ на соймъ). Galime sakyti, kad 1588 m. Trečiajame Statute šis pavadinimas tapo jau konkrečios pareigybės nusistovėjusiu teisiniu terminu²⁹³.

Atsižvelgiant į tai galima paminėti ir deputatų teisę į jų išlaidų „maistpiniams“ (на справу), susijusių su atstovavimu Seime, kompensaciją, kuri numatyta 1588 m. TLS III sk. 7 straipsnyje. Šiame straipsnyje minimos 22 vaivadijos ir pavietai, iš kurių (po du) buvo renkami ir siunčiami į Seimą ir turėjo gauti su tuo susijusių išlaidų kompensavimą. Visų pirma minimi Vilniaus (kaip LDK sostinės) vaivadijos pasiuntiniai, kuriems numatytas 160 kapų grašių su atstovavimu susijusių išlaidų (visų pirma turbūt reikėtų suprasti kelionės ir apgyvendinimo išlaidas) atlygis, o užbaigiamas sąrašas Rečycos (dab. Baltarusijos teritorija) pavieto pasiuntiniais,

²⁹⁰ TLS III sk. 6 str.: „даючи имъ моц на томъ таковомъ вальномъ сойме поступовати и кончити тые речы, которые имъ на соймику злеконы и на инъструкцыи за печатями обывателей того повету поданы будуть.“

²⁹¹ „намовляти о тыхъ речахъ и потребахъ земскихъ, которые имъ на мѣстцахъ нашихъ ознйменены будуть, на мней тежъ о своихъ и о всехъ потребахъ земскихъ и долегластяхъ оного повету и воеводства.“

²⁹² TLS III sk. 9 str.: „А кды се сеймъ валный доконаеть, тогда по выволанью сойму в чотырохъ неделяхъ мають бывати в кождомъ повете соймики <...>. А то для того, жебы на тыхъ соймикахъ послове, с поветовъ на сеймъ посыланые, звернувши се з сейму, дали о томъ всимъ обывателямъ кождого повету ведомость достаточную, што бы на которомъ сойме в справахъ и потребахъ речы посполитое справили и постановили <...>. И то, што се на сойме постановить и уфалить, мають послове на писме за печатью нашою до повету своего принести.“

²⁹³ Tiesa, 1588 m. sausio 28 d. Žygimanto Vazos privilegijoje LDK atstovai vadinami ir LDK „deputatais“ (депутаты от стану Великого князства Литовского). Tik 1791 m. gegužės 3-iosios Valdymo įstatyme šalia vyraujančio *pasiuntinio* termino kartais vartojamas ir *atstovo* terminas. Čia įdomu pažymėti, kad Lenkijoje šis *Seimo pasiuntinių* terminas yra adaptuotas ir šiuolaikinėje konstitucinėje terminijoje, o Lietuvos konstitucinėje teisėje nusistovėjo *Seimo narių* terminas, kuris pirmą kartą pavartotas jau 1920 m. laikinojoje konstitucijoje.

kurių kiekvienam numatytas tik po 120 kapų grašių išlaidų kompensavimo atlygis. Tačiau vis dėlto didžiausias atlygis numatytas išrinktiems Žemaitijos seniūnijos pasiuntiniams – 200 kapų grašių, greičiausiai dėl to, kad jie atstovavo didžiausiam LDK administraciniam vienetui, be to, jų kelionės į seimus išlaidos turėjo būti didesnės.

4. *Statute įvardytos LDK Seimo įstatymų leidybos funkcijos*. 1529 m. PLS numatė, kad valdovas negalės priimti jokių naujų privilegijų ar kitų viešo pobūdžio normų be atskirai veikiančios Ponų tarybos sutikimo, o pagal 1566 m. ALS ir 1588 m. TLS, būtent visuotiniam Seimui (aišku, veikiančiam kartu su valdovu ir Ponų taryba) suteikiamos pagrindinės legislacinės funkcijos²⁹⁴. Štai 1566 m. ALS III sk. 12 straipsnyje teigiama, jei atsirastų būtinybė kuo nors papildyti šį Statutą, tai galima padaryti tik su Seimo pritarimu. Ši nuostata pakartota ir 1588 m. TLS III sk. 15 straipsnyje. Taigi jau Antrasis Statutas užfiksavo pagrindinę taisyklę, kad su Statuto reguliavimo sritimis susijusias legislacines funkcijas valstybėje galima vykdyti tik su visos pilietinės tautos sutikimu, išreikštu per seimeliuose išrinktus deputatus. Kiek tai susiję su mokesčių nustatymu, tai 1566 m. ALS (II sk. 2 str.) numatė, jog valdovas sidabrinę ar kitus mokesčius galėjo įvesti tik visuotiniam Seimui pritarus (žr. taip pat. TLS II sk. 9 str., III sk. 29, 51 str.²⁹⁵). Karą skelbti valdovas taip pat galėjo tik su Seimo pritarimu. Ši nuostata atsirado 1566 m. Antrajame Statute ir suformuluota II skyriaus 2 straipsnyje²⁹⁶ ir dar detaliau pakartota 1588 m. Trečiojo Statuto II skyriaus 1, 2, 6 ir 24 bei IX skyriaus 5 straipsniuose²⁹⁷. Be to, šios LDK Seimo legislacinės funkcijos reiškė ir valdovo bei jo Ponų tarybos kaip vykdomosios valdžios funkcijų ribojimą ir jos tam tikrą kontrolę, kuri, kaip minėta, yra vienas iš svarbiausių šiuolaikinio parlamentarizmo bruožų.

Įdomu, kad Statute nenumatyta legislacinė procedūra, kuri buvo reguliuojama konstitucinių papročių (konvencijų), o ne rašytinės teisės. Apskritai Statute daugiau dėmesio skiriama seimelių veiklai nei Seimo reglamentui. Atvykti į seimelio susirinkimą buvo privaloma visiems to pavietai bajorams, tačiau nebuvo numatytas joks dalyvavimo kvorumas, t. y. kieno nors neatvykimas neturėjo įtakos seimelio

²⁹⁴ Apie ATR Seimo (jau po 1588 m. TLS) įstatymų leidybos funkcijas gana išsamiai rašė AVIŽONIS, K. *Rinktiniai raštai*. I. Roma. Vilnius: LKMA, 1975, p. 101–178.

²⁹⁵ TLS III sk. 29 str.: „от каждое дани, податку, серебщизнь и всяких поборовъ без добровольного самыхъ панов ихъ зезволения и уфалы сойму валного.“

²⁹⁶ Pvz., ALS II sk. 2 straipsnis: „Обещуем и уставуемъ вечными часы быти держано, ижъ кгда будетъ потреба противко которого неприятеля нашего обороны земское сему панству нашому Великому Князству Литовскому, albo вака вести; тогда мы сами Господаръ або и съ паны радами нашими не маемъ ани будемъ мочы того учинити, ани серебщизны и поцаату никоторую установляти, ажъ первой соймъ великй вальный зложившы въ томъ панстве нашому Великомъ Князстве Литовскомъ.“

²⁹⁷ Pvz., TLS II sk. 1 str.: „Хочемъ тежъ мети и уставуемъ, абы вси подданные наши <...> на войну выправовали воддугъ постановенья соймового.“ TLS II s. 2 str.: „А без сойму и позволения всих становъ войны вычинати и вести не маемъ.“

sprendimams ir rinkimų teisėtumui. 1588 m. TLS numatė ir tam tikrą seimelio posėdžio protokolą, atspindintį hierarchinę tuometę pilietinę visuomenę, t. y. pirmieji turėjo pasisakyti ir balsuoti vaivados, kaštelionai ir pavietai pareigūnai, o paskutiniai – eiliniai bajorai. Tačiau apie viešus svarstymus, debatavimus ir balsavimus Seime, o tai yra vienas iš svarbiausių šiuolaikinio parlamentarizmo bruožų, Statutuose nebuvo paminėta.

5. Nors Statutas tarsi *expressis verbis* neįvardijo konkrečių *parlamentinės* (vykdomosios valdžios) *kontrolės funkcijų*, tačiau, kaip minėta, Statuto nuostatos, pagal kurias monarchas be Seimo sutikimo negalėjo įvesti naujų mokesčių, skelbti karą, dalyvauti įstatymų leidyboje, skirti aukščiausiųjų pareigūnų ir vykdyti savo, kaip aukščiausiojo teismo pareigūno, funkcijų, plačiuoju požiūriu gali būti laikomos parlamentinės kontrolės nuostatomis.

Taigi, apibendrinant Statutų parlamentarizmo analizę, galima konstatuoti, kad Antrajame ir Trečiajame Statutuose užfiksotas LDK parlamentarizmas, pasireiškęs teritoriniu tautos atstovavimu, Seimo legislacinėmis funkcijomis bei deputatų atstovavimo atlygiu iš valstybės išdo įtvirtinimu, yra svarbiausias 1566 m. ALS ir 1588 m. TLS Statutų demokratijos ir konstitucionalizmo bruožas. Be to, pripažįstant net tai, kad pavietai seimeliuose didelę galią turėjo LDK magnatai – ponai²⁹⁸, vis dėlto, kaip jau buvo minėta, nagrinėjant privilegijas, lietuviško (ir lenkiško) parlamentarizmo užuomazgos yra bent šimtmečiu ankstyvesnės nei Didžiojoje Britanijoje, nors XVII–XVIII amžiuje susiformavęs nuolatinis dviejų rūmų britų parlamentas jau atstovavo ne tik aristokratijai ir bajorijai, bet ir nemažai daliai besiformuojančio trečiojo luomo, t. y. daug didesniam visuomenės segmentui.

2.3. Respublikos samprata Lietuvos Statutuose

Analizuojant LDK bendravalstybines privilegijas, buvo minėta LDK politinė ir teisinė tradicija *bragiškai* perinterpretuoti antikos kultūrinį paveldą. *Res publica* kaip tik ir buvo viena šios antikinės minties tradicijos dalių, todėl būtent šiuo požiūriu

²⁹⁸ Prie šių LDK magnatų visų pirma reikėtų priskirti valdovo į Ponų tarybą skiriamus (Vilniaus ir Žemaitijos) vyskupus, vaivadas, kaštelionus ir Žemaitijos seniūną bei LDK krašto ar dvaro svarbiausius pareigūnus (krašto etmonas, kancleris, krašto ir dvaro maršalka), kurių pareigos dažnai būdavo paveldimos. J. Lappo išvardija 26 LDK stambiausių feodalų šeimas, kurios XV–XVI amžiuje posėdžiaudavo Ponų taryboje, jų rankose buvo 10 vaivadų, tiek pat kaštelionų ir 6 ministrų postai. Pavyzdžiui, 1575 m. LDK ponų tarybos branduolį sudarė: Vilniaus vyskupas, Vilniaus vaivada, Žemaitijos seniūnas, Minsko kaštelionas ir LDK rūmų maršalka. Cituota iš VANSEVIČIUS, S. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai teisiniai institutai*. Vilnius, 1981, p. 23–24.

reikėtų aiškinti ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradiciją savo valstybę vadinti *respublika* (*Речь посполумая*) kaip bendrąjį viešą visos pilietinės bendruomenės reikalą, o ne vien monarchui ar siaurai aristokratinėi grupei priklausančios valstybės sampratą. Statute, kaip ir privilegijose, šis *respublikos* terminas taip pat turi dvejopą reikšmę: jis reiškia tiek pačią valstybę (su renkamu, o ne paveldimu valdovu), tiek ir visuotinį ar viešąjį reikalą bei bendrąjį gerį. Štai 1529 m. I sk. 10 straipsnyje teigiama, kad valdovas įsipareigoja niekam neišduoti bylos atidėjimo raštų, išskyrus atvejus, „jei kas dėl viešosios gerovės (lot. *pro re publica*) būtų mūsų priešų nelaisvėje“. 1566 m. ALS ir 1588 m. TLS tekstuose *respublikos* terminas dažniausiai vartojamas *valstybės* reikšme, bet *bendro viešo reikalo* prasmė taip pat juose yra gana dažnai. Štai, pavyzdžiui, *respublikos* sąvokos „valstybės“ reikšmė atpažįstama 1566 m. ALS 1 skyriaus 3 straipsnyje, kuriame išvardijant nusikaltimus prieš valdovo asmenį, jie apibūdinami kaip nusikaltimai „prieš valdovą ir respubliką“. O 3 skyriaus 5 straipsnyje, teigiančiame, kad valdovas įsipareigoja visuotinius seimus šaukti „visuomet, kai tik reikalinga bus Didžiosios Kunigaikštystės *respublikai*“, šį terminą galima interpretuoti ir kaip reiškiantį „visuotinį (ar bendrą) reikalą“²⁹⁹. Taip pat ir 1588 m. Trečiajame Lietuvos Statute *respublikos* terminas vartojamas abiem reikšmėmis, tačiau čia šalia *respublikos* termino nebevartojamas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės terminas, nors Abiejų Tautų Respublikos terminas Statute taip pat vartojamas.

3. Žmogaus teisių apsauga ir Lietuvos Statutai

Žmogaus teisių apsauga jau ne kartą minėta kaip vienas iš svarbiausių modernaus konstitucionalizmo bruožų. Taip pat minėta, kad šiuolaikinės žmogaus teisių idėjos šaknų galima rasti antikinėje stoikų filosofijoje, viduramžiuose išsiplėtojusioje krikščioniškosios asmenų lygybės prieš Dievą idėjoje bei humanistinėje filosofijoje, kurios kultūriniame kontekste kaip tik ir buvo parengti LDK Statutai. Vis dėlto šioje studijoje Lietuvos Statutuose žmogaus teisių (kaip ir teisės viešpatavimo bei demokratijos) užuomazgų ieškoma remiantis XVI amžiaus LDK „bajoriškosios pilietinės tautos“, o ne šiuolaikinės visuotinės tautos samprata. Būtent priklausymas minėtam luominiam statusui suteikė asmeniui galimybę naudotis visomis Statute įtvirtintomis teisėmis ir laisvėmis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Tokia aristokratinė

²⁹⁹ „Уставуемъ [...] абы за волею всехъ на соймникахъ потреби се земскіе становили и отправаны были, абы вечными часы передъ сеймомъ великимъ вальнымъ, которымъ маемъ мы и потомки наши завжды, коли того потреба оказать Речи Посполитое Великого Князства“.

piliečio samprata tuometėje Europoje buvo gana paplitusi, o iki luomų panaikinimo idėjos ir visuotinės pilietybės sampratos išplėtojimo po prancūzų revoliucijos buvo likę dar daugiau kaip du šimtai metų.

Tačiau pradedant Statute ieškoti konkrečių žmogaus teisių sampratos ir klasifikacijos grupių, bus atkreiptas dėmesys į bendresnę *žmogaus* ir *piliečio*, kaip pagrindinio žmogaus teisių subjekto, sampratą Statutuose.

Visų pirma reikia pasakyti, kad Statute vartojamas žmogaus terminas (*чоловек* / *человекъ*) bendriausia reikšme yra taikomas tiek nekilingajam, tiek kilmingam asmeniui, tai parodo tam tikras jo demokratines tendencijas. Šia plačiąja reikšme *žmogaus* terminas minimas jau 1529 m. Pirmajame Statute³⁰⁰ ir buvo perimtas 1566 m. ALS³⁰¹ ir 1588 TLS³⁰². Tačiau dažniausiai žmogaus terminas priešinamas šlėkto (bajoro) terminui, kai *žmogus* reiškia valstietį ar kitą nekilingąjį³⁰³. Statute taip pat vartojamas *asmens* terminas (*особа*), tačiau jis, skirtingai nuo bendrinio termino *žmogus*, dažniausiai vartojamas prie kilmingojo³⁰⁴, o nekilingą asmenį Statute jis reiškia labiau išimtiniais atvejais³⁰⁵. Vis dėlto Statuto I–IV skyriuose,

³⁰⁰ Bendriausia reikšme: PLS I sk. 1 straipsnis: „<...> esame pripažinę, jog jokiam *žmogui*, viešai ar slapta įdavus ar apkaltinus, nepagrįstai įtarus, tų kunigaikščių ir vėliavinį ponų, šlėktų ir miestiečių nenorime kaltinti <...>“; I sk. 3 straipsnis: „Jei tas *žmogus*, prieš padarydamas tą piktadarębę, būtų pardavęs ar įkeitęs kam kokį dvarą <...>“. O „nekilingojo valstiečio“ prasme žr. I sk. 15 straipsnį: „Taip pat nustatome <...>, kas ramiai laikė dvarus, *žmones* ir žemes valdant karaliui Kazimierui <...>“ ir kt.

³⁰¹ Terminas „žmogus“ (*человекъ*) bajoro reikšme vartojamas ALS pvz. I sk. 2 straipsnyje, kur teigiama, jog be teismo negalima apkaltinti nė vieno *žmogaus*, o II skyriaus 9 straipsnyje net teigiama, jog dvasininkas iš savo žemės vietoj savęs į karinę tarnybą turi pasiųsti „gerą *žmogų* bajorą / šlėktą“ (*особу человека доброго шляхтича*). Žmogaus termino, reiškiančio nekilingąjį (valstietį), vartojimas aptinkamas, pvz., XII skyriaus 9 straipsnyje.

³⁰² TLS I sk. 2 straipsnyje taip pat, numatant asmens neliečiamybės ir nekaltumo prezumpcijos principus (nors turima omenyje visų pirma bajorą šlėktą), vartojamas terminas *žmogus* (<...> *ижъ на жадного человека выданье або осоченье явное, таемное подозренье тыхъ станов, вышей мененыхъ, которою колевекъ <...> винити и карати не маем и не будемъ, ажбы перво на сойме у суду явнымъ рядомъ и поступкомъ права*). II skyriaus 16 straipsnyje taip pat vartojamas kilmingo žmogaus terminas (*кождый человекъ рицкерский*). Nekilingajam apibrėžti šis terminas vartojamas, pvz., TLS III sk. 26 straipsnyje: „paprasto luomo žmogus“ (*простого стану человекъ*).

³⁰³ Pvz., TLS XIII sk. 4 straipsnis pradedamas žodžiais „jeigu šlėkta kieno nors žmones apiplėštų“ (*если бы ш[л]хтичъ чнихъ людей пограбилъ*).

³⁰⁴ Pvz., ALS III sk. 5 straipsnyje teigiama, jog į Didįjį Seimą reikia išrinkti du asmenis („по две *особы*, послати ихъ на соймъ ознаймившы и вручившы то все имъ“). TLS III sk. 32 straipsnyje *asmens* terminas vartojamas Vyriausiojo Tribunolo nariams (dvasininkams ir pasauliečiams) paminėti. Be to, Statute *asmens* terminas dažnai minimas frazėje „asmens pareigūnai“ (*особы врядовые*).

³⁰⁵ Pvz., ALS XIV sk. 30 str.: „*особа* легка, злого захованья посполитый корчемникъ, грачъ подозренный“. Taip pat TLS XII skyriaus 22 straipsnyje vartojamas paprasto luomo asmens terminas („<...> за то маеть простого стану *особа* [в ланцуху седети] три недели также въ якомъ везенью, а потомъ будетъ виненъ пана своего учтити и пожегнати“). Įdomus yra TLS XII skyriaus 7 straipsnyje numatytas atvejis, kai teigiama, jog, jei žydai pereitų į krikščionybę, tai tokie *asmens* ir jų palikuonys

kuriuose reguliuojamos luominio piliečio teisės, taip pat vartojamas *žmogaus* ir *asmens* terminas. Tai nestebina, nes romėnų teisėje terminas *persona* reiškia visateisį teisinių santykių subjektą. Tačiau kadangi Statutas legitimavo patriarchalinę luominę konfesinę LDK XVI amžiaus visuomeninę santvarką, todėl ir pagrindinis Statuto žmogaus teisių subjektas vis dėlto yra vyriškosios lyties kilmingas žemės savininkas (šlėkta žemionis), išpažįstantis krikščionių tikėjimą.

Luominė LDK visuomeninė santvarka buvo pradėta kurti dar 1387 m. ir 1413 m. Jogailos, 1447 m. Kazimiero, 1492 m. Aleksandro ir 1506 m. Žygimanto Senojo privilegijomis ir galėtų būti apibūdinta šiomis dichotomijomis: kilmingi – nekilmingi, vyrai – moterys, pasauliečiai – dvasininkai ir krikščionys – nekrikščionys. Lemiamas posūkis įbaudžiavinant valstiečius buvo 1447 m. Kazimiero privilegija, o 1557 m. Valakų reforma tai dar labiau sustiprino, nes pagal pastarąją valstiečiai galutinai prarado žemės nuosavybę ir buvo suvaryti į valakus, nuo kurių jie negalėjo pasitraukti³⁰⁶. Luominė valstybės santvarka numatyta ir Statutuose. Nors Statute teigiama, kad jis skiriamas „visiems luomams“ (*всихъ станов*), bet jame numatytų teisių visuma visų pirma buvo skirta LDK vyriškos giminės krikščionių tikėjimo³⁰⁷ pasauliečiams ir dvasininkams³⁰⁸ bajorams žemionims ir neapėmė: miesto gyventojų ir valstiečių, žydų ir totorių, o pilietinių politinių ir kai kurių ekonominių bei šeimos teisių srityje – moterų³⁰⁹. Tai nereiškia, kad pastarieji subjektai pagal Statutą visai neturėjo teisių, tačiau asmens neliečiamumo statusu, nuosavybės bei politinėmis teisėmis visiškai naudotis galėjo tik LDK sėslūs bajorai vyrai krikščionys.

turi būti laikomi šlėktomis. Tiesa, Antrajame Statute asmens sampratai apibrėžti kartais vartojamas ir lotyniškas terminas *парсуна*, kuris vartojamas, norint reguliuoti, pvz., valdovo įžeidimo atvejus (I sk. 4 str., VIII sk. 1 ir 2 straipsniuose), reguliuojant testamentą paveldėtojų veiksnumą ar juridinį statusą, o kartais ir baudžiamosios atsakomybės subjektą – XI sk. 9 ir 12 straipsniai). Panašia reikšme šis terminas *парсона* / *персона* yra vartojamas ir 1588 m. Trečiajame Statute.

³⁰⁶ Žr., pvz., JUČAS, M. *Lietuvos ir Lenkijos Unija*. Vilnius: Aidai, 2000, p. 197–200.

³⁰⁷ Beje, 1566 m. ALS visas teises suteikė tik Romos katalikams ir stačiatikiams, o evangelikai dalinį savo teisių sulavinimą su pastaraisiais pasiekė tik priėmus 1588 m. Trečiąjį Statutą, įtraukusį 1573 m. Varšuvos konfederacijos aktą dėl religinės taikos bei teismo pareigūnų ir liudytojų priesaikose užfiksavęs bendrą katalikams, stačiatikiams ir evangelikams nuorodą į šventąją Trejybę (taip pat atsisakyta ALS nuostatos, kad liudytojai teisme gali būti tik katalikai ir stačiatikiai). Apie LDK evangelikų reformatų kovą už jų statuso lygiateisiškumą plačiau žr. LUKŠAITĖ, I. *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje*. Vilnius, 1999, p. 422–434.

³⁰⁸ Dvasinio luomo teisinio statuso išskirtinumą pabrėžė jau 1566 m. ALS III skyriaus 26 straipsnis, numatęs dvasininkų luomo (pagal kanonų teisę) teisinę autonomiją, kuri 1588 m. TLS III skyriuje išaugo net iki 4 straipsnių reguliavimo (31–34 str.). Be to, TLS IV skyriaus 2 straipsnyje taip pat numatytas draudimas dvasininkams eiti pavieto teisėjo pareigas. Beje, atitinkamai ir miestiečių teisinei autonomijai (pagal Magdeburgo teisę) TLS III skyriuje numatyti keturi straipsniai (35–38 str.).

³⁰⁹ Apie moterų nuosavybės teises ir kitas su tuo susijusias teises pagal 1529 m. PLS žr. VALIKONYTĖ, I. Lietuvos Metrikos 4-oji Teismo bylų knyga – šaltinis moters statusui tirti. *Lietuvos Metrikos studijos*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1998, p. 124–138.

Taigi luominė žmogaus teisių samprata buvo įtvirtinta jau 1529 m. PLS, kuriame valdovas įsipareigojo „paprastų žmonių aukščiau už šlėktas nekelti“ (III sk., 10 str.). Pagal 1566 m. ALS III skyriaus 15 straipsnį, miesto gyventojai ir valstiečiai negalėjo turėti bajoriškų piliečio teisių ir gauti valstybės tarnybų³¹⁰. Analogiška nuostata numatyta ir 1588 m. TLS, kuriame buvo įtvirtinta, jog valstiečiai negali turėti luominių piliečio teisių bei laisvių ir turi būti palikti pono valioje³¹¹. 1566 m. ALS ir 1588 m. TLS XII skirsnis numatė net skirtingus baudų dydžius už nusikaltimus skirtingų luomų žmonėms: nuo valstiečio iki žydo, totorio³¹² ar šlėktos bajoro ir nuo vyro iki moters. Pagaliau Statutas nekilmingam nelaisvam žmogui ar priklausomam šeimyniškui apibūdinti turėjo net specialius terminus (*челядин, тяглый*), kurie jokių būdu negalėjo būti taikomi bajorui piliečiui³¹³.

Kaip jau buvo minėta, pagrindiniu Statute numatytų teisių subjektu reikėtų laikyti valstybės pilietį – bajorą krikščionį. Nors, remiantis tuo metu egzistavusia visuomeninių santykių tikrove, kilmingųjų tarpe Statutas išskiria kunigaikščius, ponus ir šlėktą (*всихъ княжатъ, панов, шляхту*), tačiau jis nepateikia jų statuso skirtumo³¹⁴, todėl plačiąja reikšme visi kilmingi žemionys šiame darbe bus vadinami bajorais (šlėkta)³¹⁵.

Šių bajorų santykiui su valdovu Statute dažniausiai vartojamas pavaldinių (*подданые*) terminas, tačiau simboliška, kad jau 1566 m. ALS I–V skyrių (tai yra viešosios teisės Statuto skyrių) pirmuose straipsniuose atsiranda būtent LDK piliečio (*обыватель*) terminas, kuris buvo analizuojamas remiantis tautos suvereniteto samprata. Čia tik galima pažymėti, kad šiuolaikinė piliečio samprata suvokiama per nuolatinio valstybės gyventojų ryšį su savo valstybe, t. y. pilietis atlieka tam tikras pareigas valstybėje, o pastaroji jam suteikia galimybę naudotis tam tikromis teisėmis ir užtikrina jų apsaugą. Todėl galima aiškiai konstatuoti, kad panašią pilietybės sampratą (tik luominėje santvarkoje) aptinkame ir Antrojo bei Trečiojo

³¹⁰ „Тежъ простыхъ людей надъ шляхту не повышати, на достойности ихъ прекладати и врьдовъ нашихъ простымъ людямъ давати не маемъ“.

³¹¹ Pvz., TLS III sk. 26 str. „О непривлащенье вольностей шляхетскихъ людемъ простого стану“.

³¹² Tiesa, ALS XII sk. 6 straipsnis (ir vėliau TLS XII sk. 10 straipsnis) totoriaus, kuris yra žemionis ir atlieka karinę tarnybą, statusą (turimų mokėti baudų dydžius) prilygino šlėktos statusui. Tai, kad totoriai žemionys turėjo teisę eiti karo tarnybą, nustatė ir ALS bei TLS II skyriaus 1 straipsnis.

³¹³ Pvz., PLS XI sk. 8 str., ALS XII sk. 9 str., TLS IV sk. 42 str. Tiesa, 1566 ALS tekste nelaisvajam šeimyniškui apibrėžti vartojamas ir *напобок* terminas (ALS XII sk. 1 str.), kurio 1588 m. TLS tekste atsisakyta.

³¹⁴ Išskyrus tą, kad dalis *ponų* įeina į specialią valdovo aukščiausiųjų tarėjų instituciją – Ponų tarybą.

³¹⁵ Šiame darbe rusėniškos kilmės terminas „bajoras“ ir lenkiškos kilmės „šlėktos“ institutas yra vartojami kaip sinonimai, nors Statutas tik pastarajam besąlygiškai suteikia žemionio, t. y. žemės savininko, reikšmę, o bajoro terminas čia vartojamas ne tik sinonimo su šlėkta, bet ir platesne – nobiliteto kilmės reikšme. Pvz., PLS III sk. 7 str.: „паžadаме, кад visai шлѣктѣй, кунѣйаикѣщѣмъ и вѣлѣявинѣмъ понѣмъ, и visiemsъ прѣпростѣмъ бѣйорѣмъ <...>“.

Statutų tekstuose (kaip ir privilegijose). Nors čia LDK pilietybės institutas (kaip ir visa valstybės visuomeninė sąranga) yra luominis, patriarchalinis, konfesinis ir net iš dalies etninis fenomenas, tačiau jis suprantamas būtent kaip asmens ir valstybės teisių ir pareigų santykis. Kitaip tariant, Statute numatytas LDK pilietis galėjo naudotis įvairiomis teisėmis valstybėje, bet kartu jis privalėjo vykdyti jai ir tam tikras pareigas, t. y. mokėti mokesčius ir atlikti karo prievolę. Maža to, ALS ir TLS tekstuose (kaip ir bendravalstybinėse privilegijose) LDK pilietybės samprata siejama ne tik su nuolatinio gyventojo sėslumo – rezidavimo cenzu (pilietybės *ius soli* principas), bet suprantama ir etninio-istorinio piliečio „kraujo ryšio“ su savo valstybe kontekste (*ius sanguinis* pilietybės principas).

3.1. Asmeninės teisės Lietuvos Statutuose

Kaip jau buvo minėta, populiariausia žmogaus teisių tipologija yra jų klasifikavimas pagal turinį, kai žmogaus teisės skirstomos į asmenines, politines pilietines bei ekonomines ir socialines kultūrinės. Šioje monografijoje *asmeninėms teisėms* būtų galima priskirti: asmens orumo ir neliečiamybės statusą, nekaltumo prezumpciją, asmeninės atsakomybės principą bei asmenų lygybę įstatymui. Tačiau šį skyrelį reikėtų pradėti paminint visų trijų redakcijų Statutų II skyriuje numatytą LDK piliečiui pareigą atlikti valstybei ir valdovui karo prievolę. Nors ši pareiga istoriškai kyla iš leno teisės, tačiau XVI amžiuje bajorų ji buvo suprantama ne tik kaip prievolė, bet ir kaip teisė bei garbė.

Kalbant apie LDK piliečių asmenines teises, visų pirma reikia pripažinti, kad jos, kaip jau buvo minėta, buvo pradėtos garantuoti dar 1387 m. ir 1413 m. Jogailos bendravalstybinėmis privilegijomis. Minėta, kad 1434 m. Žygimanto Kęstutaičio privilegijoje, kuri buvo pakartota 1447 m. Kazimiero privilegijoje, jau užfiksuotas draudimas juos „suimti be (viešo) teismo sprendimo“ ir įtvirtintas asmeninės atsakomybės principas³¹⁶. Šis asmens neliečiamybės principas (romėnų teisės tradicijoje vadinama *neminem captivabimus, nisi iure victum*) ir nekaltumo prezumpcija, t. y. draudimas bajorą be teismo bausti laisvės atėmimu, buvo įrašytas ir į Statutus³¹⁷. Pavyzdžiui, 1588 m. TLS numatyta, kad bajoras galėjo būti suimtas be teismo, tik sugautas *in flagranti* per 24 valandas, jeigu jis per tą laiką nebus pabėgęs į savo dvarą (IV sk. 30 str.). Dar 1529 m. PLS I sk. 1 straipsnyje numatytas šmeižto draudimas,

³¹⁶ JUČAS, M. *Lietuvos ir Lenkijos Unija*. Vilnius: Aidai, 2000, p. 202.

³¹⁷ Pvz., ALS III sk. 7 str. ir TLS III sk. 10 str.: „кождый шляхтичъ оселый, podle права не по-званный и не поконанный правомъ, от насъ, господара, и от жадного вряду иманъ и въ везенье сажонъ быти не маеть.“

o III sk. 5 straipsnyje teigiama, kad „dvarų laikymai ir tijūnystės, už akių apkaltinus, mūsų neturi būti niekam atimami“. Taip pat ir 1566 m. ALS III skyriaus 7 straipsnyje buvo nurodyta, kad bajoras negali būti įkalinamas ir apkaltintas be atitinkamo teismo, o III skyriaus 11 straipsnyje teigiama, kad pareigybės „už akių“ negali būti atimtos.

Beje, nekaltumo prezumpcija ir asmens neliečiamybės principas yra susijęs ir su dar romėnų teisėje žinomu *audiatur altera pars* principu, kuris taip pat buvo įtvirtintas visose trijose Statuto redakcijose, teigiant, jog laisvės atėmimo ar bet kokia kita bausmė bausti galima tik po viešo teismo proceso, stojus ieškovui akistatoje su atsakovu, kuriame garantuojama kaltinamojo teisė gintis (*коли повод и отпор очевисте дали*). Tiesa, asmens neliečiamumo principas, nors ir siauresniu mastu, atsispindi ne tik luominių valstybės piliečių, bet ir bet kurio laisvo žmogaus atžvilgiu, nes, pvz., ALS XII sk. 7 straipsnyje numatomas draudimas bet kurį laisvą žmogų į amžiną nelaisvę (vergystę) paimti.

Prie asmens laisvių galima priskirti ir su tikėjimo laisve susijusias Statuto nuostatas, kurios jau buvo įtvirtintos 1529 m. PLS preambulėje, kai teigiama, kad Statuto teisės ir privilegijos yra teikiamos tiek lotynų, tiek graikų apeigų tikėjimo išpažinėjams. 1588 metų Trečiajame Statute, t. y. jau LDK smarkiai paplitus reformacijai, III skyriaus 3 straipsnyje buvo perkeltas visas 1573 m. Varšuvos konfederacijos aktas dėl religinės taikos, neminintis konkrečių krikščioniškų religinių bendruomenių, bet įpareigojantis valdovą garantuoti taiką tarp įvairių krikščioniškų denominacijų.

Prie asmeninių piliečio teisių būtų galima priskirti ir visuose Statutuose numatytą *judėjimo laisvę* (perimtą iš minėtos 1447 m. Kazimiero bendravalstybinės privilegijos), t. y. teisę laisvai išvykti iš šalies „geresnės laimės ieškoti“ bei kitais tikslais („išskyrus mūsų priešų šalį“) su sąlyga, kad išvykęs dvarininkas iš dvaro garantuos valdovui karo tarnybos atlikimą (Žr. PLS III sk. 8 str., ALS III sk. 13 str., 1588 m. TLS III sk. 16 str.). Ne mažiau svarbi asmens teisė yra santuokos sudarymo laisvė, kuri iš dalies (visų pirma moterims) buvo garantuota jau pirmose bendravalstybinėse privilegijose. Štai 1588 m. TLS III sk. 39 straipsnyje pakartota, jog nei valdovas, nei ponai bajoraičių, „kaip laisvų žmonių“, negali prievarta su kuo nors sutuokti, o jos pačios gali tekėti „už to, kurio nori pačios“³¹⁸.

Dar vienas Statute randamas teisės principas, kuris galėtų būti priskiriamas prie piliečio asmeninių teisių, yra teisė teisme turėti savo įgaliotą atstovą³¹⁹. 1529 m. PLS VI skyriaus „Apie teisėjus“ 9 straipsnyje tokia teisė formuluojama ginant teismo proceso dalyvius Kunigaikštystėje nuo „svetimšalių“ (suprask – atvykusių iš Karūnos), tačiau minėtame straipsnyje numatyta galimybė bylose „dėl dvarų, dėl nuostolių, dėl

³¹⁸ Plačiau apie moterų teisinę padėtį LDK žr., pvz., VALIKONYTĖ, I. Lietuvos Metrikos 4-oji Teismų bylų knyga – šaltinis moters statusui tirti. *Lietuvos metrikos studijos*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1998.

³¹⁹ Ši teisė yra įrašyta 1992 m. Konstitucijos 31 straipsnyje.

smurtavimų“ vesti bylą per atstovą (igaliotinį – *уמוצованого*), Statutuose dažniausiai vadinamą „prokuratoriumi“. ALS jau galutinai įteisino šį institutą: IV skyriuje „Apie teisėjus ir teismus“ atsirado specialus 33 straipsnis, ne tik numatantis bendrą teisę turėti teisme savo atstovą – prokuratorių (net ir svetimšalį), bet teismas net buvo įpareigotas suteikti nemokamą „valstybės garantuojamą atstovavimą“ (*прокуратор з уряду*, lot. *procurator ex officio*) našlėms ir našlaičiams bei kitiems negalintiems prokuratoriaus pasisamdyti bajorams – kaltinamiesiems. Šis atstovavimo – prokuratorystės institutas atskiru straipsniu įtvirtintas ir TLS (žr. IV sk. 57 str.).

Pagaliau, asmeninių teisų sąrašo pabaigoje reikėtų paminėti piliečių lygiateisiškumo principą, kuris atsispindi tiek 1529 m. PLS I sk. 9 straipsnyje, tiek ir pirmuose ALS ir TLS straipsniuose, kur valdovas įsipareigoja visus valstybės piliečius teisti pagal tą pačią „rašytinę teisę“, t. y. šį Statutą (taip pat žr. 1566 m. ALS III sk. 39 str.). Todėl apibendrinant būtų galima konstatuoti, kad Statute įtvirtintos asmeninės LDK piliečių teisės buvo perimtos iš bendravalstybinių privilegijų, bet dar labiau išplėtos. Šias piliečių teises galima sieti visų pirma su šiuolaikinėje teisėje visuotinai pripažįstamais asmens neliečiamumo, nekaltumo prezumpcijos, asmeninės atsakomybės, viešo teismo proceso ir kitais konstituciniais principais, kurie galėtų būti analizuojami ne tik žmogaus teisų apsaugos, bet ir teisės viešpatavimo principo kontekste kaip veiksmingo teismo proceso (angl. *due process of law*) elementai.

3.2. Politinės teisės Lietuvos Statutuose

Politinės teisės Statutuose pasireiškė visų pirma per valstybės piliečio teisę dalyvauti valdant savo valstybę, o tai savo ruožtu per rinkimus į Seimą ir per teisę dalyvauti valdant valstybę, einant įvairias valstybės pareigybes. Statutuose paminėtos ne visos LDK pareigybės (čia nėra išvardytos dvasinio luomo LDK pareigybės bei dvaro ir paviato lygmens pareigybės), nes skiriant į daugelį jų buvo laikomasi tam tikros paprotinės tvarkos ir valdovo diskrecijos. Pavyzdžiui, Statute (beje, kaip ir bendravalstybinėse privilegijose) nėra nurodyta nei kaip skiriami vaivados ar kaštelionai, nei kaip sudaroma Ponų taryba ir kokios LDK pareigybės ją sudaro. Jau buvo minėta, kad visuose trijuose Statutuose buvo numatyta bendra taisyklė į LDK pareigybes skirti tik vietinius LDK bajorus. Tačiau įdomu yra tai, kad 1588 m. TLS iš visų pareigūnų *expressis verbis* išskiria dvi LDK ministrų pareigybes: tai yra LDK didysis etmonas (*гетман наш великий*)³²⁰ ir šalies pažiadininkis (*подскарбій земскій*)³²¹, o Žygimanto

³²⁰ TLS II sk. 1 str.: „И для того ж мы, господарь, обещуем тотъ врьдъ, гетманство великое, годнымъ и досветчонымъ людемъ народу шляхетского, родичомъ стародавнымъ тутошнего панства нашего, великого князства литовского“. 1529 m. PLS priėmimo metu LDK didžiuoju etmonu buvo

Vazos 1588 m. sausio 28 d. privilegijoje dėl TLS įsigaliojimo paminėta ir LDK pakanclerio pareigybė (*подъканцлерый Великого князства Литовского*)³²². Tai rodo, kad net 1588 m. TLS nepanaikino LDK ministrų pareigybių. Taip pat Trečiajame Statute paminėti LDK administracijos pareigūnai – vaivados (specialiai išskiriant Vilniaus vaivadą³²³) ir kaštelionai, Žemaičių seniūnas ir LDK (krašto), dvaro ir pavieto vėliavininko pareigybės³²⁴. Taip pat Statute LDK piliečiams numatyta teisė eiti teisėjo³²⁵, vaznio³²⁶ ir tįjūno³²⁷ pareigybes.

Tačiau svarbiausia šio darbo požiūriu yra LDK piliečio teisė (ir pareiga) dalyvauti valdant savo šalį per bajoriškosios pilietinės tautos atstovybę – visuotinį Seimą. Pirmąkart tai numatyta 1566 m. ALS III sk. 5 straipsnyje, o vėliau pakartota 1588 m. TLS III skyriaus 6 straipsnyje. Pasiuntinius į Seimą (pagal ALS – prieš keturias savaites susirenkant Seimui, o pagal TLS – prieš šešias) pagal Statutą rinko bajorai pavieto seimeliuose (po du iš pavieto teismo teritorijos), t. y. visi minėti LDK luominės pilietinės visuomenės atstovai, tiek konkrečioje vaivadijoje ar paviete gyvenantys vyskupai, vaivados ir kaštelionai (ponai), tiek ir paprasti bajorai. Iš to suprantame, kad Statutas nesukūrė atskirų „rinkimų apygardų“, nes šios tiesiog sutapo su tuometiniu LDK administraciniu suskirstymu į pavietus ir vaivadijas. Čia įdomu paminėti, kad 1566 m. ALS nuostatos neįvardija LDK pavietų skaičiaus (tuo metu jų buvo 30), o jau 1588 m. TLS 7 straipsnyje konkrečiai nurodoma 22 pavietai, kurių sąrašą jau nėra Kijevo, Voluinės, Palenkės ir Podolės Braclavo vaivadijų pavietų³²⁸. Kad ir kaip ten būtų, Antrasis ir Trečiasis Statutai remiantis 1564 m. ir 1565 m. bendravalstybinėmis privilegijomis kiekvienam LDK piliečiui numatė tiek aktyviąją rinkimų teisę (teisę rinkti deputatus į Seimą), tiek ir pasyviąją rinkimų teisę (teisę būti išrinktam), nenumatydami jokių specialių turto ar kitokių cenzų. Čia vis dėlto svarbu pasakyti, nors rinkiminius seimelius šaukti valdovas formaliai

Konstantinas Ostrogiškis, perimant 1566 m. ALS – Mikalojus Radvila Juodasis, o tuoj po 1588 m. TLS patvirtinimo LDK didžiuoju etmonu buvo paskirtas Kristupas Radvila Perkūnas.

³²¹ 1566 m. ALS IV skyriaus 22 straipsnyje, o 1588 m. TLS III skyriaus 50 straipsnyje.

³²² LDK kanclerio pareigybė tuo metu buvo vakuojanti, o pakancleris Leonas Sapiega kanclerio pareigas pradėjo eiti 1589 metais.

³²³ Žr. TLS III sk. 36 straipsnį – „пан воевода виленский“.

³²⁴ TLS II sk. 5 str.: „Хоружьства во всихъ земляхъ и поветехъ великого князства где до того часу бывали, такимъ радомъ и способомъ мають быти захованы, ижъ мы, господарь, хоружихъ инакшихъ не маемъ установляти, только людей зацныхъ, годныхъ, ростропныхъ, родичовъ властныхъ того панства и оселыхъ в повете томъ.“

³²⁵ TLS IV sk. 1 str., 37 str., 83 str., IX sk. 1 str.

³²⁶ TLS IV sk. 8 str.

³²⁷ XII sk. 14 str.

³²⁸ Žr. pvz., VILIMAS, D. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*. Vilnius: LII, 2006, p. 16–17.

privalejo reguliariai (Ponų tarybos ar visų bajorų prašymu³²⁹), tačiau kadangi nei privilegijos, nei Statutas nenumatė jokio jų šaukimo konkretaus periodiškumo, todėl valdovas kartais piktnaudžiaudavo šia savo pareiga ir rinkimų seimeliuose neorganizuodavo, o kartu ir Seimo nešaukdavo.

3.3. Ekonominės teisės Lietuvos Statutuose

Visų pirma reikia pasakyti, kad socialinių ir kultūrinių teisių įtraukimas į žmogaus teisių katalogą yra jau XX amžiaus fenomenas, todėl čia bus nagrinėjamos žmogaus (piliečio) *ekonominės teisės* Lietuvos Statutuose, kurios visų pirma pasireiškė per *nuosavybės teisę*. Štai 1529 m. PLS buvo numatyta bajorų teisė laisvai disponuoti tik 1/3 savo nekilnojamojo turto nuosavybės (I sk., 15 str.), o jau 1566 m. ALS III sk. 33 straipsniu šis apribojimas panaikintas ir garantuota bajorams teisė savo nuožiūra pirkti, parduoti, įkeisti, dovanoti ir kitaip savarankiškai disponuoti savo turtu, visų pirma žeme ir kitu nekilnojamuoju turtu. Šis nuosavybės teisės garantavimas buvo pakartotas ir 1588 m. TLS III sk. 41 bei VII sk. 1 straipsniuose.

Šiame kontekste atkreiptinas dėmesys ir į TLS „antimonopolinį“ III sk. 51 straipsnį („Dėl monopolijos, t. y. vienam asmeniui neatidavimo nuomos ar kitomis teisėmis pajamų, priklausančių visai valstybei“), numatantį tam tikrą valdovo teisių ribojimą, draudžiantį jam (be Seimo sutikimo) sutelkti vieno asmens rankose įvairių mokesčių rinkimo monopoliją.

Čia įdomu paminėti ir jau analizuotą žemės įsigijimo (kartu pareigybių gavimo) užsieniečiams Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje klausimą. Jau 1529 m. PLS III sk. 3 straipsnyje numatytas draudimas užsieniečiams (įskaitant ir lenkus) įsigyti ir valdyti žemę LDK teritorijoje, išskyrus tuos asmenis, kurie šią žemę galėjo gauti už nuopelnus, t. y. ją galėjo turėti tik asmenys, turintys LDK piliečio statusą ir atliekantys čia karinę tarnybą³³⁰. Bet kuriuo atveju užsieniečiai, pagal ALS, nega-

³²⁹ Pagal ALS III sk. 6 straipsnį valdovas įsipareigojo seimus, esant viešam poreikiui (būtinybei), šaukti tiek Ponų tarybos patarimu, tiek ir visos bajorijos prašymu (за радюю радъ нашихъ того жъ панства, або за прозбою рыцерства), o TLS skyriaus III 6 straipsnyje nuorodos į bajorijos prašymą nebeliko, t. y. valdovas pasiliko sau daugiau diskrecijos šaukiant seimus: TLS III sk. 6 str.: „Уставуемъ для лепшого порядку во всихъ речахъ и способовъ ку справедливости и обороне, ижъбы з волею всих на сойме потребы земьские становили и отправованы были, абы вечными часы передъ соймомъ великимъ валнымъ, который маемъ мы и потомки наши завжды, коли того потреба укажетъ речи посполитой, за порадою радъ нашихъ того жъ панства складаны листы нашими были тежъ соймики поветовые <...>“.

³³⁰ ALS III sk. 9 str.: „<...> будучы обывателемъ обещнымъ Великаго Князства и служацы службу земскую тому жъ панству.“

lėjo turėti jokios LDK pareigybės. 1588 m. TLS III sk. 12 straipsnyje pakartotas šis draudimas ir žemės Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje dovanojimo už nuopelnus valstybei išimtis, tačiau patikslinta, kad tokio dovanojimo patvirtinimas turi būti nebe LDK Seime, o pavieta teisme, užsieniečiui davus ištikimybės Lietuvai ir karinės tarnybos priesaiką³³¹. Nors valdovas minėtose visų trijų Statutų nuostatose įsipareigojo neleisti įsigyti užsieniečiams valstybės žemių ir pareigybių, tačiau to ne visada būdavo laikomasi, o LDK pilietinė tauta, po 1569 m. praradusi savo atskirą atstovybę, sunkiai galėjo tam pasipriešinti (be to, tokia teisė lenkams buvo įtvirtinta Liublino unijoje).

3.4. Mažumų teisės Lietuvos Statutuose

Minėta, kad mažumų teisės yra kolektyvinės, o ne individualios žmogaus teisės. Nepaisant to, šiuolaikinėje žmogaus teisių sampratoje mažumų teisių apsauga užima svarbią vietą ir leidžia nustatyti žmogaus teisių lygį konkrečioje valstybėje. XVI amžiaus Lietuvos Statutuose mažumų teises galima nagrinėti remiantis visų pirma žydų ir totorių teisėmis. Reikia pasakyti, kad tarp šių grupių vis dėlto egzistavo tam tikras statuso skirtumas: totoriai turėjo teisę gauti valdovo (valstybinę) paskolą savo nuosavybės praradimo atveju, tarnauti kariuomenėje, būti žemės valdytojais ir turėti liudytojo statusą teisme, o žydai tokių teisių neturėjo. Minėta, kad viena iš priežasčių keisti 1566 m. Statuto redakciją galbūt buvo ir ta, jog to siekė žydai ir totoriai, kurių iki tol turėtas teisės 1566 m. ALS apribojo. Taip pat jau buvo minėta, nors 1588 m. TLS kai kurias žydų ir totorių teises liberalizavo³³², tačiau politinių teisių (rinkti Seimą ir eiti valstybines pareigas) jiems nesuteikė. Tiesa, įdomi šiuo požiūriu yra 1588 m. TLS nuostata, kad, bajorui nužudžius žydą, jis turėjo būti baudžiamas

³³¹ TLS III s. 12 str.: „<...> А хотя бы хто обчого народу за свои заслуги в той речы посполитой приполаз ку оселости <...>, тогда и таковой только оселости оное уживати маеть, учинивши первой присегу по взятю оное оселости на першыхъ рочкахъ кгородскихъ оного повету передъ врядниками земьскими або кгородскими того жъ повету <...>, ижъ маеть быти вернымъ и зычливымъ тому паньству, великому князству литовьскому, такъ, яко и тубылицы, и служечни службу земьскую тому жъ паньству.“

³³² Pzv., 1566 m. ALS XII sk. 4 straipsnyje numatyta papuošalų (brangiaisiais akmenimis) nešiojimo žydams ribojimas bei įpareigojimas jiems nešioti geltonos spalvos galvos apdangalą, „kaip ženklą, skiriantį žydą nuo krikščionio“, o 1588 m. TLS XII sk. 8 straipsnyje šis draudimas kažkiek sušvelnintas, numatant abiejų lyčių žydams galimybę nešioti prabangius drabužius, įskaitant žiedą ir diržą: „Жидове з ланцухами и с клеиноты золотыми ходити, такъ тежъ серебра на пасехъ, на кордехъ, на шабляхъ носити не мають. Вед же однакъ сыгнеть на палуц одинъ и перстенъ одинъ каждому з нихъ мети и жидовкамъ перстени, поесъ и уберы водлугъ преможенъя своего носити волно.“

mirties bausme (tai yra žydų tautybės asmens statusas šiuo atveju prilyginamas LDK piliečio statusui), bei šio Statuto XII skyriaus 7 straipsnio paskutinio sakinio nuostata, teigianti, jei žydai pereitų į krikščionybę, tai tokie *asmenys* ir jų palikuonys automatiškai turėtų būti laikomi šlėktomis. Be to, žydų teisių garantavimo kontekste būtų galima paminėti ir 1588 m. TLS XII sk. 7 straipsnio nuostatą, pripažįstančią žydams baudžiamosios atsakomybės srityje tam tikrą specialų teisinį statusą.

Taigi galima teigti, kad Statutuose buvo siekta pakartoti ir dar labiau išplėsti tas bajorų teises, kurios jiems buvo garantuotos bendravalstybinėse privilegijose. Taigi šios teisės yra skiriamos visų pirma LDK piliečių korpusui – bajorams, kurio susiformavimą fiksavo 1566 m. Antrasis Statutas, o galutinai įteisino 1588 m. Trečiasis Lietuvos Statutas. Statute numatytas LDK pilietis – tai sėslus vietinės kilmės krikščionių tikėjimo vyriškos giminės bajoras. Luominės LDK visuomeninės santvarkos kontekste vertinant Statute užfiksuotas LDK piliečių teises, vis dėlto būtina pripažinti, kad jame buvo numatytos ne tik svarbiausios asmeninės ir ekonominės, bet ir gana plačios politinės teisės, kurios leidžia teigti esant tam tikras šiuolaikinio konstitucionalizmo bruožų paraleles. Taip pat čia reikia pabrėžti, kad Statutai, nors ir riboja tautinių ir religinių mažumų teises, tačiau iš dalies paliko galioti jų teisinę autonomiją, ypač religinėje kultūrinėje srityje bei privatinėje, šeimos ir baudžiamojose teisėse.

Apibendrinant visą Lietuvos Statutų tyrimą remiantis Lietuvos konstitucionalizmo tradicija, būtų galima konstatuoti, kad Lietuvos Statutus priskirti konstituciniams šaltiniams galima ne tik dėl 1791 m. konstitucijos teksto nuorodos ir jų *steigiamojo pobūdžio* bei juose atspindėtos visuomeninės sutarties požymių (analogiškai su LDK bendravalstybinėmis privilegijomis), bet ir dėl jų turinyje įtvirtintų pamatinių konstitucinių vertybių bruožų: teisės viešpatavimo, (luominės) demokratijos ir (luominės) pilietinės bendruomenės teisių apsaugos. Esminis („revoliucinis“) šių vertybių įtvirtinimo įvykis turėtų būti siejamas su 1566 m. Antrojo Lietuvos Statuto patvirtinimu, kuris padėjo lietuviško parlamentarizmo pagrindus ir išplėtė pilietinės tautos sampratą.

C. Omissio constitutionis 1791 m. konstitucijos atžvilgiu

Visų pirma reikėtų konstatuoti, kad šiuolaikinės Lietuvos konstitucinės teisės mokslas kol kas dar neskyrė 1791 m. konstitucijos analizei tinkamo dėmesio³³³. Iš dabartinės perspektyvos vertinant 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulę, gana keistas atrodo rengėjų sprendimas jos istorinėje perspektyvoje nepaminėti 1791 m. konstitucijos ir nuo XVI amžiaus Lietuvos Statutų iš karto „peršokti“ prie XX amžiaus Pirmosios Lietuvos Respublikos konstitucinės tradicijos. Šis faktas rodo nuo XIX amžiaus lietuvių tautinio atgimimo Lietuvos istoriografijoje įsigalėjusį požiūrį, kad minėta konstitucija (kaip ir beje visas Abiejų Tautų Respublikos (ATR) kultūrinis politinis ir teisinis paveldas) nedaug turi bendro su moderniu Lietuvos valstybingumu, todėl jos neva ir nederėtų įtraukti į Lietuvos konstitucionalizmo tradiciją. Vis dėlto kartais tylą yra iškalbangesnė už kalbą, todėl būtina atskirai aptarti šią tarp preambulės eilučių mums kalbančią *omissio constitutionis*. Mąstant apie XVII–XVIII amžiaus lietuviško konstitucionalizmo šaltinius, visų pirma į galvą ateina ATR Seimo konstitucijos ar įstatymai (lenk. *konstytucje seimowe*), tačiau neabejotinai svarbiausias šio laikmečio konstitucinės teisės šaltinis (šiuolaikiniu požiūriu) yra 1791 m. Valdymo įstatymas (lenk. *Ustawa rządowa*) arba vadinamoji Gegužės 3-iosios konstitucija ir su ja susiję konstitucinio lygmens aktai, kurie ir bus šio skyriaus pagrindinis analizės dokumentas.

Šioje studijoje jau buvo minėta, kad moderniais laikais įsigalėjo bent šešios konstitucijos supratimo paradigmos: 1) konstitucija kaip iš praeities ateinantis ir nuolat besitęsiantis visuomenės dialogas ar „gyvoji konstitucija“, 2) konstitucija kaip aukščiausioji teisė ir pamatinė norma, 3) konstitucija kaip visuomeninė sutartis, 4) konstitucija kaip steigiamasis įvykis, 5) konstitucija kaip antimažoritarinis aktas ir pagaliau 6) konstitucija kaip svarbiausių visuomenės vertybių ir paties teisingumo įsikūnijimas. Daugelis iš šių konstitucijos paradigmos tinka ir 1791 m. gegužės 3-iosios Valdymo įstatymui, todėl, be abejo, jį galima vadinti „konstitucija“ moderniąja reikšme³³⁴. Štai, pirmoji, t. y. „tautos istorijos“, konstitucijos reikšmė atsispindi jo 2 straipsnyje, kuriame vartojama terminija yra labai panaši į bendravalstybinių privilegijų terminiją. Čia pripažįstama, kad jis priimtas, „gerbiant mūsų protėvių,

³³³ Žr., pvz., ŠILEIKIS, E. *Alternatyvi konstitucinė teisė*. Vilnius: TIC, 2003, p. 45; *Lietuvos konstitucinė teisė* (red. E. Jarašiūnas ir kt.). Vadovėlis. Vilnius: MRU, 2012, p. 109–110.

³³⁴ Juolab kad 1791 m. gegužės 3-iosios Valdymo įstatymas pats save vadina „konstitucija“, be to, istoriografijoje nusistovėjo tradicija šį aktą vadinti Gegužės 3-iosios konstitucijos vardu. Šioje monografijoje bus vartojami abu terminai.

dovanojusių laisvą valdymą, atminimą, bajorų luomui iškilmingiausiai užtikriname visas teises, <...> kurias teisingai ir teisėtai suteikė“ (čia išvardijami visi valdovai nuo Kazimiero Didžiojo iki Žygimanto Augusto). Antroji, „aukščiausiosios teisės ir pamatinės normos“, reikšmė atsispindi Valdymo įstatymo nuostatoje, kad jį turi atitikti kiti Seimo įstatymai ir draudimu jį keisti 25 metus. Trečioji, „visuomeninės sutarties“, reikšmė aiškiausiai atsispindi šio įstatymo preambulės nuostatoje, kad tai „tautos konstitucija“, bei 5 straipsnio nuostatoje, kad „visa žmonių visuomenės valdžia kyla iš tautos valios“. Ketvirtoji, „steigiamojo įvykio“ (keičiančio tuometinę teisinę politinę tikrovę), reikšmė visų pirma atsispindi paveldimos monarchijos įvedimu bei įtvirtinant tautos suvereniteto ir valdžių padalijimo principus. Pagaliau „vertybinė“ konstitucijos reikšmė atsispindi įtvirtinant visas tris konstitucines vertybes, valstybinės religijos paminėjimu ir teisingumo principo valdant valstybę pabrėžimu³³⁵.

³³⁵ Plačiau apie Gegužės 3-iosios akto konstitucinę dimensiją žr. MACHOVENKO, J. Nacionalinės teisės tradicijos ir paveldo vaidmuo reguliuojant piliečio ir valstybės santykius 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijoje. *Parlamento studijos*. Mokslo darbai, 2013, nr. 13; VAIČAITIS, V. A. 1791 m. gegužės 3-iosios konstitucija ir Lietuvos konstitucingumo tradicija. *Parlamento studijos*. Mokslo darbai, 2013, nr. 14, p. 66–89.

1. Valstybė ir valdžia 1791 m. konstitucijoje

Svarbu priminti, kad *valstybės* samprata konstitucijoje dažniausiai yra susijusi su steigiamuoju įvykiu, kuris gali reikšti naujos valstybės, kaip tarptautinių santykių subjekto, įsteigimu arba valstybės naujos valdymo formos nustatymu ar kitų svarbių pataisų valstybės institucinėje sąrangoje įvedimu bei konstitucinių vertybių ir principų koregavimu. Šiuo požiūriu būtina pažymėti, kad Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymas pilietinę luominę demokratiją su renkamu monarchu keitė į paveldimą monarchiją iš Saksonijos elektorių tarpo, sustiprino miestiečių padėtį, taip sudarydamas sąlygas formuoti trečiajam luomui (ir galimybę dalyvauti Seime) ir konstituciniu lygmeniu (modernaus kontitucionalizmo požiūriu) įtvirtino valstiečių teisinę padėtį. Įdomu ir tai, kad šis aktas, konstitucionalizavęs 1791 m. kovo 24 d. *Seimelių įstatymą*, modifikavo (susiaurino) iki tol Respublikoje egzistavusią bajoriškąsios pilietinės tautos sampratą: pirma, uždraudė bežemiams bajorams dalyvauti vietos seimeliuose, rinkusiuose tautos atstovus³³⁶. Antra, pagal Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymą, buvo atsisakyta vienbalsiškumo principo reikalavimo (*liberum veto*) seimelių ir Seimo balsavimuose ir įvestas balsų daugumos principas. Taigi steigiamojo pobūdžio nuostatų čia gausu.

Kalbant apie *valstybės* sampratą pažymėtina, kad 1791 m. gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo tekste yra vartojamas terminas „Respublikos *valstybės*“ daugiskaitos forma (lenk. *państwa Rzeczypospolitej*). Pirma, šį terminą galima interpretuoti kaip LDK teisės tradicijos tąsą, kai respublikos terminas buvo vartojamas bendrine valstybės reikšme. Antra, šio termino daugiskaitos forma rodo tam tikrą valstybės federacinę sandarą ir, trečia, ji nurodo tam tikrą valstybės ir jos formos demokratiškumo laipsnį. Beje, respublikos termino vartojimas iš pradžių – renkamo monarcho, o vėliau – ir paveldimos monarchijos valdymo formos – neabejotinai išskirtinis Lenkijos ir Lietuvos politinės teisinės tradicijos bruožas. Čia taip pat įdomu pažymėti, kad minėtas Respublikos valstybių terminas šiame dokumente vartojamas ne tiek vidaus valdžios, kiek savarankiško subjekto santykių su užsienio valstybėmis. Štai 4 straipsnyje jis paminėtas kalbant apie bendros valstybės teritorijos ribas, o 5 straipsnyje – apie bendro valstybinio darinio vientisumą (jo garantavimą). Be to, Valdymo įstatyme šalia *respublikos* ir *valstybės* terminų vartojamas ir *tėvynės* terminas.

³³⁶ Žr., pvz., ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ, R. Už ar prieš reformas: Ketverių metų seimo nutarimų įgyvendinimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavietuose 1789–1792 metais. *Istorija*. Mokslo darbai, 2009, t. 74, p. 16.

Taip pat ir *valdžios* samprata yra gana plačiai atspindėta Gegužės 3-iosios įstatyme. Visų pirma jau ir pats įstatymo, kaip *valdymo* akto, pavadinimas leidžia suprasti, kad pagrindinis jo reguliavimo objektas yra viešoji valdžia ir jos reiškiamasis valstybėje. Nors suvereniteto terminas *expressis verbis* Gegužės 3-iosios įstatyme nevartojamas, tačiau akte vartojamas tautos visagalybės (lenk. *wszechwładztwo narodu*) terminas šiuolaikinėje vartosenoje galėtų būti verčiamas kaip tautos *suverenitetas*. Tačiau būtina pripažinti, kad Gegužės 3-iosios akte grumiasi du suverenai: monarchas, kurio vardu tradiciškai ir priimamas šis konstitucinis aktas, ir pilietinė „visagalė“ tauta. Štai akto preambulėje teigiama, kad būtent monarchas (savo galias kildinantis jau ne tik „iš Dievo malonės“, bet ir iš „tautos valios“) „patvirtina šią konstituciją“, o 7 straipsnyje teigiama, jog „karaliaus asmuo yra šventas“, jis privalo būti „tautos tėvu“, visi viešieji aktai turi būti publikuojami, teismo sprendimai priimami bei monetos kaldinamos monarcho vardu. O akto 5 straipsnyje teigiama, kad „visa žmonių visuomenės valdžia kyla iš tautos valios“. Aišku, „tauta“ čia visų pirma suprantama kaip pilietinė luominė bajorų tauta, tačiau tekste jau randame ir visuotinės tautos sampratą užuomazgų, kai 1 straipsnyje kalbama apie tautos religiją ir 4 straipsnyje – apie valstiečius, kurie „sudaro gausiausią tautos gyventojų dalį“. Aišku, *valdžios* terminas (panašiai kaip ir Statutuose) čia siejamas ne tik su suverenu, bet ir su įstatymų leidžiamąja, vykdomąja ir teismine valdžia. Čia įdomu pažymėti, kad Gegužės 3-iosios Valdymo įstatyme yra vartojamas ir valstybės išorinės nepriklausomybės (lenk. *niepodległość*)³³⁷ terminas. Be to, Miestų įstatymas (kurį Gegužės 3-iosios įstatymas įvardija sudedamąja konstitucijos dalimi), panašiai kaip ir 1588 m. Trečiasis Lietuvos Statutas, nurodo visus valstybės administracinius teritorinius vienetų – vaivadijas ir pavietus, kuriuose turėjo vyksti seimeliai.

1. LDK valstybingumas ir Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymas

Viena iš didžiausių kliūčių, norint Gegužės 3-iosios konstituciją priskirti Lietuvos konstitucinei tradicijai, yra ta, kad jos tekste nei valstybingumo, nei tautos dimensijose nėra vartojamas Lietuvos ar LDK terminai, o rašant apie tautą, minimas išimtinai lenkų tautos terminas. Jau buvo minėta, kad dėl šios priežasties Pirmosios Lietuvos Respublikos istoriografijoje nusistovėjo tradicija, kuri vėliau įėjo į vadinamąjį modernios Lietuvos istorijos „didįjį naratyvą“, šį konstitucinį aktą iš Lietuvos

³³⁷ Beje, šis terminas vartojamas ir 1791 m. sausio 8 d. *Kardinalinių teisių įstatyme*, bet jis bus analizuojamas vėliau.

valstybingumo perspektyvos vertinti neigiamai, pabrėžiant, kad juo buvo siekiama galutinai panaikinti 1569 m. Liublino unijos tekste užfiksuotą *Abiejų Tautų Respublikos* sampratą bei jos konfederacinę sandarą ir bet kokius LDK teisinės autonomijos likučius, nes konstituciniu lygmeniu buvo įteisinti Lenkijos kraštų (*kraje polskie*), Lenkijos žemės (*ziemia polska*) bei valstybės provincijų terminai³³⁸.

Čia galima pacituoti keletą Gegužės 3-iosios nuostatų: „Stanislovas Augustas <...> drauge su dvigubos sudėties konfederuotu seimu, atstovaujančiu *lenkų tautai* (Preambulė)“; „<...> garantuojame visų apeigų ir religijų laisvę *Lenkijos kraštuose*, pagal kraštų įstatymus“ (I str.); „šiam seime priimtą įstatymą, <...> suteikiantį naują, tikrą ir veiksmingą jėgą laisviems *lenkų bajorams*“ (III str.); „kiekvienas žmogus, <...> vos įžengęs į *lenkų žemę*, turi visišką laisvę“ (IV str.); „Idant valstybių vientisumas, pilietinė laisvė ir visuomenės tvarka visam laikui išliktų pusiausvyroje, *lenkų tautos* valdymą turi sudaryti trys valdžios“ (V str.); „todėl laisvajai *lenkų tautai* laidavę galimybę kurti sau įstatymų valdžią...“; „...pareiga apsaugoti kiekvieno *lenkų žemės* gyventojų likimą ir visiems laikams užkirsti kelią užsienio valstybių įtakai, <...> būtinybė nukreipti nuo sosto svetimšalių ir *įtakingų lenkų ambicijas* <...>“ (VII str.)³³⁹ Taigi iš cituotų nuostatų iš tiesų galima padaryti išvadą, kad šios konstitucijos pagalba LDK galutinai praranda savo turėtą konfederacijos subjekto juridinį statusą ir tampa tiesiog *ziemia polska*, o LDK bajorai nuo šiol traktuojami kaip priklausantys lenkų tautai – *naród polski*.

Vis dėlto reikia pripažinti, kad Gegužės 3-iosios konstitucijos „lietuviško“ perskaitymo bandymų buvo dar tarpukariu, o vienus iš pirmųjų šioje srityje galima laikyti Adolfo Šapokos darbus, kuriuose jis stengėsi išsiaiškinti LDK atstovų poziciją šiuo klausimu ir žvelgti į ją 1791 m. spalio 20 d. Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo³⁴⁰ akto kontekste. Visų pirma turima omenyje jo (1936 m. disertacijos pagrindu parengtą) nepublikuotą studiją „Lietuva Reformų Seimo Metu“³⁴¹ bei specialiai šiai

³³⁸ Tokį Lietuvoje įsitvirtinusį požiūrį puikiai įkūnija vienas iš Justino Marcinkevičiaus dramos „Katedra“ herojų – Žmogus: „reik paminėti, kad tūkstantis septyni šimtai devyniasdešimt pirmų metų / valstybės konstitucijoje nėra net žodžio Lietuva./ Vadinas, broliai, mes stovim prie Tėvynės kapo...“ Žr. MARCINKEVICIUS, J. Katedra. Dešimtys giesmių drama. Mindaugas. Mažvydas. Katedra. Draminė trilogija. Kaunas: Šviesa, 1988, p. 267.

³³⁹ Čia ir toliau *Valdymo įstatymo* (kaip ir *Miestų įstatymo* bei *Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo*) lietuviškas vertimas (su mažomis pataisomis) bus cituojamas iš 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija (vertė ir sudarė Eligijus Raila). Vilnius, 2001.

³⁴⁰ Nors 2011 m. balandžio 28 d. Seimo rezoliucijoje lenkiškas *zaręczenie* terminas verčiamas kaip „Įžadas“, šioje monografijoje vartojamas Įsipareigojimo terminas, kuris labiau tinkamas šiuolaikinei Lietuvos teisei terminijai.

³⁴¹ ŠAPOKA, A. Raštai. T. 2. *Lietuva Reformų Seimo Metu. Iki 1791 m. Gegužės 3 d. Konstitucijos*. Vilnius: VPU, 2008.

konstitucijai skirtą mokslinį straipsnį³⁴². Vis dėlto autorius vadina šios konstitucijos priėmimą gegužės 3 ir 5 dienomis tikru perversmu ar *coup d'état*³⁴³, juolab kad šiuo aktu buvo pakeistas iki tol nekeičiamu laikytas vienas esminių *Henriko artikulų* principų – vadinamieji laisvi monarcho rinkimai Seime. Kita vertus, būtent A. Šapoka pirmasis pabrėžė, jog 1791 m. spalio 20 dieną Seime priėmus Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo aktą laimėjo LDK savarankiškumo „tezę“³⁴⁴. O Mečislovas Jučas ir dabar yra tos nuomonės, kad net „Abipusis abiejų tautų įsipareigojimas, priimtas lietuvių iniciatyva, jau nebegalėjo pakeisti pagrindinės Gegužės 3 d. konstitucijos duotos [Respublikos unifikavimo] krypties“³⁴⁵.

Lietuvoje nusistovėjusį neigiamą Gegužės 3-iosios konstitucijos vertinimą LDK valstybingumo požiūriu kritikuoja kai kurie šiuolaikiniai Lietuvos istorikai, bandantys keisti minėtą Lietuvos istorijos „didįjį naratyvą“. Pavyzdžiui, Alfredo Bumblausko kritika remiasi šiais argumentais: prie konstitucijos rengimo prisidėjo ir Lietuvos atstovai (pvz., Ignas Potockis), o konstitucijos priešininkai (Targovicos konfederacijos rėmėjai) buvo Kotrynos II favoritai, privedę prie ATR visiško žlugimo; priimtai konstitucijai vėliau pritarė dauguma LDK pavičių seimelių; be to, 1791 m. spalio 20 d. buvo priimtas Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo aktas, kuriame vėl minimos „abi tautos“ ir LDK kaip teisės subjektas³⁴⁶. Taip pat ir Eligijus Raila, siekdamas „reabilituoti“ Gegužės 3-iosios konstituciją Lietuvos istoriografijoje, remiasi analogiškais argumentais, jog nė vienas [konstitucijos] straipsnis nekalba specialiai apie Lietuvos panaikinimą, atvirkščiai, – pasak istoriko, konstitucijoje jau minėtas Respublikos valstybių (*państwa Rzeczypospolitej*) terminas (daugiskaita) nurodo ir į LDK. Be to, pasak autoriaus, konstitucija buvo išversta į lietuvių kalbą, o 1791 m. spalio 20 d. priimtas Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimas tapo „esmine konstitucijos pataisa“, todėl „kitaip negu istoriografinė versija, pabrėžusi Lietuvos

³⁴² ŠAPOKA, A. Gegužės 3 d. konstitucija ir Lietuva. *Lietuvos praeitis*, 1940, t. 1, sąs. 1, p. 137–210.

³⁴³ Tokį autoriaus požiūrį greičiausiai lėmė tai, jog nebuvo laikomasi formalių konstitucijos priėmimo taisyklių, pagal kurias kiekvienas Keturmečio Seimo konstitucijos projektas po perskaitymo Seime turėjo būti perduotas svarstyti (*deliberacijai*) konstitucinėje komisijoje ir bent 3 dienas prieš sprendimo priėmimą išdalytas atstovams susipažinti. Be to, vietos seimeliuose išrinkti deputatai gaudavo instrukcijas (įgaliojimus), kaip reikia balsuoti Seime, o tokių instrukcijų jie neturėjo, juolab kad šis dokumentas prieštaravo ne tik Liublino unijos įvardyti Abiejų Tautų Respublikos sampratai, bet ir Henriko artikuluose įtvirtintai valstybės valdymo formai su renkamu monarchu (kuriai, kaip *pacta conventa* su bajorais, prisiekė ir pats karalius Augustas IV), apribojo Seimo galias bei keitė kitas steigiamojo pobūdžio nuostatas. Žr. ŠAPOKA, A. *Raštai*. T. 2. *Lietuva Reformų Seimo Metu. Iki 1791 m. Gegužės 3 d. Konstitucijos*, p. 399, 407.

³⁴⁴ *Op. cit.*, p. 446.

³⁴⁵ JUČAS, M. Įvadinis straipsnis: Gegužės 3 d. konstitucijai. 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija. Vilnius: VDA leidykla, 2001, p. 10.

³⁴⁶ Pvz., žr. BUMBLAUSKAS, A. *Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795*. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 412.

išnykimą Karūnos glėbyje, būtų galima teigti, kad anuometinė Lietuvos visuomenė išsaugojo šalies istorinio atskyrimo ir savarankiškumo tradiciją³⁴⁷. Taigi galima išskirti tris autorių argumentus dėl Gegužės 3-iosios konstitucijos vertinimo siejant su Lietuvos valstybingumu: 1) Lietuvos ar LDK minėjimas konstitucijos tekste, 2) Respublikos valstybių termino vartojimas konstitucijos tekste ir 3) konstitucijos teksto vertimas į lietuvių kalbą³⁴⁸.

Iš tiesų, terminą *Lietuva* konstitucijoje galime rasti bent trijose vietose: preambulėje (monarcho titule), II straipsnyje (Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto titule) ir pasirašiusių Seimo atstovų tituluose. Nors Lietuvos didžiojo kunigaikščio titulas³⁴⁹ tradiciškai paminėtas iš karto po Lenkijos karaliaus titulo, tačiau, formaliai žiūrint, jis niekuo nesiskiria nuo Palenkės ar Černigovo didžiojo kunigaikščio titulo, todėl Lietuvos valstybingumo bruožų čia sunku išvelgti. Antra, *Lietuvos* terminas yra paminėtas Konstitucijos II straipsnyje, kuriame, išvardijant bajorams suteiktų įvairių valdovų (pradedant Kazimieru Didžiuoju ir baigiant Žygimantu Augustu) privilegijas, šalia Jogailos paminėtas ir *Vytautas, jo brolis, didysis Lietuvos kunigaikštis*. Įdomu yra tai, kad visi čia išvardyti valdovai buvo Lenkijos valdovai karaliai, išskyrus Vytautą, kuris buvo tik Lietuvos valstybės valdovas – Lietuvos didysis kunigaikštis. Vis dėlto Vytauto Didžiojo, kaip Lietuvos didžiojo kunigaikščio, paminėjimą Valdymo įstatyme reikėtų traktuoti jo suteiktų privilegijų kontekste, o ne kaip siekį pabrėžti Lietuvos valstybingumą. Pagaliau trečia vieta, kur konstitucijoje galime rasti *Lietuvos* terminą, – ją pasirašiusių Seimo deputatų – signatarų tituluose³⁵⁰. Tačiau ir konstitucijos signatarų lietuviški titulai negali būti vertinami kaip vienas iš Lietuvos valstybingumo akcentų, nes juose neatsispindi savarankiškas LDK teisinis statusas ir labiau apeliuojama į LDK, kaip į naujos valstybės provinciją, o ne autonomišką LDK teisinį subjektyviškumą.

³⁴⁷ RAILA, E. Gegužės 3-iosios epocha. 1791 m. Gegužės 3-iosios Konstitucija. Vilnius, 2001, p. 74; RAILA, E. *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją*. Vilnius: Aidai, 2007, p. 65–68; 80–87.

³⁴⁸ Čia būtina paminėti, kad iki šiol išsamiausia Lietuvos istorikų diskusija Gegužės 3-iosios konstitucijos klausimu vyko 2008 m. spalio 10 d. konferencijoje „1791 m. gegužės 3 d. konstitucija Lietuvos istorijoje ir istorinėje kultūroje“ tuometiniame Vilniaus pedagoginiame universitete. Šioje konferencijoje buvo kelti ne tik istoriniai, bet ir teisiniai klausimai. Konferencijos diskusijos ir apibendrinimai buvo publikuoti: Eglė Burbaitė, Deimantas Karvelis, Rūta Ringytė. *Kronika: Dar kartą apie gegužės 3-iosios konstituciją. Istorija*. Mokslo darbai. VPU, 2008, 72 t. p. 104–108.

³⁴⁹ Štai preambulėje išvardijami monarcho Stanislovo Augusto titulai: „Stanislovas Augustas, iš Dievo malonės ir tautos valios Lenkijos Karalius, Lietuvos, Rusijos, Prūsijos, Mazovijos, Žemaitijos, Kijevo, Voluinės, Podolės, Palenkės, Livonijos, Smolensko, Severo ir Černigovo Didysis Kunigaikštis.“

³⁵⁰ Tai visų pirma kunigaikštis Kazimieras Nestoras Sapiega, kuris pasirašo kaip „Lietuvos artillerijos generolas ir LDK konfederacijos maršalka“, taip pat Kazimieras Konstantinas Pliateris, pasirašęs kaip Trakų generolas kaštelionas ir „deputatas konstitucijai iš L. D. K“ bei Jackus Putkameris, pasirašęs „Minsko vaivadijos pasiuntinys“ ir „deputatas konstitucijai iš LDK provincijos“.

Gegužės 3-iosios akto *vertimas į lietuvių kalbą* – taip pat dažnai minimas kaip šio akto lietuviškos dimensijos argumentas. Beje, reikia apgailestauti, kad šis vertimas iki šiol rimtai nėra analizuotas ne tik Lietuvos kalbininkų, bet ir istorijos bei teisės moklininkų. Teisybės dėlei reikia pasakyti, kad 1978 m. (t. y. dar sovietinės okupacijos metu) šis konstitucijos vertimas (kartu su kai kuriais kitais Keturmečio Seimo aktais) buvo publikuotas istoriko Juozo Tumelio, kuris parašė ir trumpą įžangą šiai publikacijai³⁵¹. Kol kas tai vienintelis mokslinis bandymas pasvarstyti apie šio vertimo galimus metus ir autorius. Tačiau svarbu paminėti, kad Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo (pavadinto kaip *Pastanawims Rondaus*) lietuviškas vertimas taip ir liko rankraštyje ir išspausdintas bei viešai išplatintas nebuvo: autorius spėja, kad vertimas galėjo būti padarytas tais pačiais 1791 m., 1794 m. Kosciuškos sukilimo metu, o gal net 1803 metais³⁵². Aišku, bet kuriuo atveju Valdymo įstatymo teksto vertimas į lietuvių kalbą – tai pirmasis bandymas etnine lietuvių (o ne rusėnų) kalba surašyti teisės akto tekstą. Šiame vertime pirmąkart lietuvių kalba (nors ir lenkiškais rašmenimis) pavartoti tokie terminai, kaip antai *Seymas*, *Konstytucya*, *Lietuwa*, todėl ateityje būtina atlikti tolesnį šio vertimo tyrimą, išsiaiškinti jo padarymo metus, galimą vertėją (us) ir jo vartojamą tarmę. Tai, kad Gegužės 3-iosios konstitucinis aktas buvo oficialiai išverstas būtent į lietuvių kalbą, o ne į kitą Abiejų Tautų Respublikoje paplitusią kalbą, galima laikyti tam tikru LDK teisinio statuso savarankiškumo bendroje valstybėje išlaikymo požymiu. Vis dėlto šis akto vertimas gali būti siejamas labiau su jo įgyvendinimo procesu, vykusiu jau po jo priėmimo, ir niekaip negali keisti paties Valdymo įstatymo teksto (valstybės centralizacijos) prasmės.

Pagaliau svariausias Valdymo įstatymo teksto „lietuviškumo akcentas“, be abejo, yra Respublikos *valstybių* (daugiskaita – lenk. *państwa* Rzeczpospolitej) termino vartojimas, jį galime rasti bent trijose šio akto vietose³⁵³. Minėtos akto teksto

³⁵¹ TUMELIS, J. Gegužės Trečiosios Konstitucijos ir Ketverių Metų Seimo nutarimų lietuviškas vertimas. *Lietuvos istorijos metraštis*. 1977 metai. Vilnius: Mokslas, 1978. p. 90–95. Publikacijos: *Prowa pastanawita treczjo Dieno Moios, 1791 Miatu*, p. 95–105.

³⁵² TUMELIS, J. Publikacijos: *Absakims Stonu surinktuju*, p. 105–106. *Lietuvos istorijos metraštis*. 1977 metai. Vilnius: Mokslas, 1978, p. 92. Šio vertimo rankraštis (ar jo kopija) yra Lenkijos mokslų akademijos bibliotekoje Krokuvoje, jis mokslinėje literatūroje galėjo būti žinomas nuo 1906 m., kai buvo užregistruotas Lenkijos mokslų akademijos bibliotekos rankraščių kataloge. Lietuvoje apie šį vertimą žinota jau tarpukariu. Rankraštis yra 34 x 22 cm formato sąsiuvinėje.

³⁵³ Visų pirma ši nuostata užfiksuota 3 straipsnyje, kuriuo Miestų įstatymas (visas pavadinimas – „Mūsų karališkieji laisvieji miestai Respublikos valstybėse“) pripažįstamas šios konstitucijos sudėtine dalimi (Respublikos *valstybių* terminas paminėtas pačiame įstatymo pavadinime); 4 straipsnyje, kuriuo suteikiama įsikūrimo laisvė bet kuriems asmenims, naujai atvykusiems ar sugrįžusiems į „Respublikos valstybes“, ir 5 straipsnio, įtvirtinančio tautos suvereniteto principą ir valdžių padalijimą, antrame sakinyje, kur teigiama, jog „įdant Respublikos valstybių vientisumas, pilietinė laisvė ir visuomenės tvarka visam laikui išliktų pušiausvyroje, lenkų tautos valdymą turi sudaryti trys valdžios.. Nors Valdymo įstatyme niekur nėra nuro-

formuluotės leidžia manyti, kad jo tekste vis dar grumiasi skirtingos naujos valdymo formos koncepcijos (konfederacinė ATR ir centralizuota Lenkijos Karalystė). Vis dėlto, interpretuojant Respublikos *valstybių* (daugiskaita) terminą reikėtų atkreipti dėmesį ir į Gegužės 5 d. Seimo deklaraciją dėl Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo įgyvendinimo (lenk. *Deklaracya stanów zgromadzonych*³⁵⁴).

Kaip žinoma, už Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymą antrą kartą Seime buvo balsuojama gegužės 5 dieną, kai kartu buvo priimta ir minėta Seimo deklaracija, nurodanti, kaip šis aktas turi būti įgyvendintas. Dėl šios priežasties ši deklaracija gali būti vertinama kaip Valdymo įstatymo sudedamoji dalis. Reikia pasakyti, kad deklaracijoje Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė yra paminėta reikšmiškai (o ne tik tituluose): „...šią priesaiką duoti pavedame Lenkijos karūnos valstybėse, įskaitant Lietuvos D. K. (lenk. w państwach korony polskiej, i W. X. litewskiego konstytuojące). Gegužės 8 d. visose krašto bažnyčiose nustatome padėkos Dievui pamaldas už suteiktą puikią akimirką išsivaduoti Lenkijai iš užsienio priespaudos ir vidaus netvarkos“³⁵⁵. Taigi šioje deklaracijoje paminėtas *Lenkijos karūnos valstybių*, kaip ir paties Valdymo įstatyme tekste kartais pasitaikantis Respublikos *valstybių* terminas (šalia tokių terminų, kaip antai Lenkija, Lenkijos kraštai (*kraje polskie*), Lenkijos žemė (*zemia polska*)), nors ir išlaiko tam tikrą Lietuvos autonominio statuso „svorį“, tačiau Lietuvai palankiausiu atveju galėtų būti aiškinamas kaip apeliuojantis į tam tikrą federacinę valstybės sąrangą Jungtinių Amerikos Valstijų (angl. *United states*) prasme. Be to, LDK autonomijos statuso sumažinimą atitinka ir Miestų įstatymo teksto analizė, kurio pavadinime vartojamas Respublikos valstybių terminas įstatymo tekste taip pat atskleidžiamas tokiais terminais, kaip antai „LDK provincija“ ar „Respublikos žemė (*zemia*)“. Beje, čia būtina pažymėti, kad vienas Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo ir kitų 1791 m. konstitucinių aktų (pvz., Miestų įstatymo) tikslų buvo valstybės centralizacija, įkuriant joje tris didelius administracinius teritorinius vienetus: Didžiosios Lenkijos (*Wielkopolska*), Mažosios Lenkijos (*Małopolska*) ir LDK provincijas.

Apibendrinant Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo teksto analizę LDK autonomijos požiūriu, galima konstatuoti, kad svarbiausias LDK autonomijos akcentas jame atsispindi vartojant Respublikos *valstybių* terminą, tačiau jis aptinkamas retai ir

dyta, kas yra tos „Respublikos valstybės“, tačiau niekam negalėtų kilti abejonų, jog čia turima omenyje Lenkijos Karalystė ir LDK.

³⁵⁴ Żr. Prawa, Konstytucje y Przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących. Na walnych seymiech koronnych od seymu wiślickiego roku 1347 do ostatniego seymu uchwalone. Tom IX. Ab anno 1782 ad annum 1792. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1889. Volumna legum. Tom IX, p. 225–226.

³⁵⁵ Żr. KOCHLEWSKI, W. *Ustawa Rządowa. Konstytucja 3 Maja 1791: pierwodruki*. Warszawa, 2005, p. 3.

nebegali pakeisti dominuojančių Lenkijos ar Lenkijos (karūnos) *valstybių* terminų reikšmės. Taigi, nors Valdymo įstatymas ir nepanaikino Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kaip administracinio teritorinio vieneto, tačiau konstituciškai užfiksavo tuo metu faktiškai sumažėjusį jos autonominių statusą, kuris įstatyme įvardijimas skirtingais terminais: „Respublikos valstybė“, „Lenkijos karūnos valstybė“, Respublikos ar Lenkijos „provincija“, Lenkijos (Respublikos) „kraštas“ ar „žemė“. Be to, šis LDK teisinio statuso Gegužės 3-iosios akte sumažėjimas išplaukia visų pirma iš to, kad suverenija tauta, kaip valstybės kūrėja ir valstybę vienijančia jėga, jis įvardija jau „lenkų tautą“, o ne „abi tautas“ kaip buvo įprasta pagal 1569 m. Liublino uniją. Lenkų tautos termino traktuoti išimtinai vien neutraliai kaip pilietinės ar valstybinės tautos (analogiškai britų ar amerikiečių tautoms) negalima, nes „lenkų tauta“ nėra bendra „respublikos tauta“, o viena iš „abiejų tautų“, užfiksuotų Liublino unijoje.

2. Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymas kaip sudėtinės ATR 1791 m. konstitucijos dalis

Mūsų manymu, vertinant analizuojamą Gegužės 3-iosios aktą ir jo santykį su Lietuvos valstybingumo ir teisės tradicija, reikėtų jį vertinti kaip vieną iš Keturmečio (1788–1792 m.) Seimo priimtų 1791 m. sudėtinės konstitucijos dalių, į kurią, be Gegužės 3-iosios *Valdymo įstatymo*, reikėtų įtraukti bent keturis kitus konstitucinio lygmens teisės aktus: 1791 m. sausio 8 d. *Kardinalinių teisių įstatymą* (lenk. *Prawa kardynalne niewzruszone*)³⁵⁶, 1791 m. kovo 24 d. *Seimelių įstatymą* (lenk. *Prawo o seymikach*)³⁵⁷, 1791 m. balandžio 18 d. vadinamąjį *Miestų įstatymą* (lenk. *Miasta nasze królewskie wolne w państwach Rzeczypospolitej*)³⁵⁸ bei spalio 20 d. *Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimą* (lenk. *Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów*)³⁵⁹. Paties

³⁵⁶ Oficialus įstatymo pavadinimas galėtų būti verčiamas „Kardinalių neliečiamų teisių įstatymas“. Žr. *Volumna legum*, p. 203–204.

³⁵⁷ Žr. *Ibid.* *Seymiki*, p. 233–240.

³⁵⁸ *Ibid.*, p. 215–219. Čia ir toliau bus naudojamosi *Miestų įstatymo* lietuvišku vertimu žr. 1791 m. gegužės 3 d. *Konstitucija* (vertė ir sudarė Eligijus Raila). Vilnius, 2001, p. 35–52.

³⁵⁹ Bene pirmasis tokią nuomonę išsakė lenkų istorikas J. Bardach. *Konstytucja 3 maja 1791 r. a Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów*. Warszawa, 2001. Taip pat šiuo klausimu žr. MACHOVENKO, J. Piliečio ir valstybės santykiai 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijoje: paveldas ir pamoka. *Lietuvos Respublikos Konstitucijos dvidešimtmetis: patirtis ir iššūkiai*. Vilnius, 2012, p. 8–10; VAIČAITIS, V. A. 1791 m. gegužės 3-iosios konstitucija ir Lietuvos konstitucingumo tradicija. *Parlamento studijos*, 2013, Nr. 14. Beje, į šį sąrašą kai kurie autoriai įtraukia ir kitus 1791–1792 m. Keturmečio Seimo priimtus įstatymus, pvz., Seimų įstatymą, Konstitucinio Ekstraordinarinio Seimo įstatymą, Seimo teismų įstatymą, Įstatymų sargybos įstatymą, Policijos komisijos, Įždo komisijos, Karo komisijos įstatymus, LDK Vyriausiojo tribunolo ir kitus įstatymus. Tačiau šie įstatymai turėtų būti laikomi *organiniais* įstatymais, konkretinančiais Gegužės 3-iosios akto blanketines

Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo konstitucinis statusas abejonių nekelia ir jau buvo analizuotas, tačiau čia verta tik paminėti vieną iš svarbiausių jo steigiamųjų konstitucinių nuostatų, t. y. tai, kad jis pakeitė iki tol buvusią nekeičiamą vieną pagrindinių *Henriko artikulų* principų – tai „laisvų monarcho rinkimų“ Seime principą. Todėl neatsitiktinai Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymas nuo jo priėmimo momento ne tik pakeitė *Henriko artikulų*, bet ir vietoj jų pats turėjo tapti mažiausiai vienos kartos laikotarpiu (25 metus) nekeičiama visų paskesnių *pacta conventa* dalimi, teigiant, jog „kiekvienas karalius, įžengęs į sostą, prisieks Dievui ir Tautai laikytis šios konstitucijos“ (7 str.). Miestų ir Seimelių įstatymus konstitucionalizavo pats Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymas, pirmąjį *expressis verbis* skelbdamas „šios konstitucijos dalimi“ (3 str.), o antrąjį – „pamatiniais pilietinės laisvės principais“ (6 str.).

Įdomu, kad analogiškas *pacta conventa* principas buvo užfiksuotas ir Spalio 20-osios Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo akte, kuriame buvo teigiama, jog „kadangi Mes, Karalius, visa tai laikome savo *pactorum conventorum* artikuliu, tad ir Mūsų įpėdiniams, privalėsiantiems prisiekti, visa tai norime turėti įtraukta *inter pacta conventa*“. Aišku, 1791 m. spalio 20 d. Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo akto konstitucinis statusas atsiskleidžia ir kitose steigiamojo pobūdžio nuostatose, pavyzdžiui, tuo, jog jame atkuriamas 1569 m. Liublino unijos galiojimas, pastarąjį (ir Valdymo įstatymą) interpretuojant kaip „tarnaujantį visai valstybei“ – „Lenkijos Karūnai ir Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei“ ir patvirtinant pariteto bendroje valstybėje „visiems laikams sudarytą“ (nekeičiamą) abiejų tautų vienybės principą. Be to, Spalio 20-osios Įsipareigojimo konstitucinį pobūdį rodo tai, kad jį pasirašė išrinkti „deputatai konstitucijai“. Taigi, Spalio 20 d. Įsipareigojimo nuostatos į teisinę terminiją vėl grąžino Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo pakeistas *Abiejų Tautų Respublikos* reikšmės ir kartu su pastaruoju tapo nauja privaloma būsimo monarcho *pacta conventa* dalimi. Tiesa, Gegužės 3-iosios akto nuostatos po 25 metų galėjo būti pakeistos, o Spalio 20-osios Įsipareigojime numatyti Lenkijos ir LDK „unijos artikulai“ buvo pripažįstami kaip „pastovūs“ ir „nekeičiami“ *pactorum conventorum* artikulai. Lietuvos valstybingumo ir konstitucionalizmo tradicijos kontekste čia taip pat svarbu paminėti, jog Spalio 20 d. Įsipareigojime paminėta Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, kaip autonominis subjektas bendroje valstybėje, teigiant, jog „LDK turės tokį pat ministrų ir pareigūnų skaičių, kuriuos turės Karūna“ ir kad Lietuvai čia numatyta tam tikra finansinė autonomija bendroje valstybėje.

Pagaliau 1791 m. sausio 8 d. *Kardinalinių teisių įstatymo*³⁶⁰, kaip savarankiško Keturmečio seimo priimto konstitucinio akto, konstitucinis statusas aiškiai matomas

nuostatas, o ne savarankiškais steigiamaisiais konstituciniais aktais (pvz. *Valdymo įstatymo* 6 straipsnyje teigiama, kad „Seimo sudėtį nustatys *žemesnis įstatymas*“).

³⁶⁰ Miestų įstatyme sutrumpintai jis vadinamas tiesiog *Kardinaliniu įstatymu* (lenk. *Prawo kardynalne*).

iš jo pavadinimo ir turinio, įtvirtinant „nekeičiamas“ ar „neliečiamas“ (lenk. *niewzruszone*) teises ir vertybes. Be to, jo konstitucinį statusą pripažįsta ir kitas 1791 m. konstitucinis aktas – Miestų įstatymas (2 straipsnyje), kai konstitucinį asmens neliečiamumo principą (*neminem captivabimus nisi iure victum*)³⁶¹, iki tol taikytą tik bajorams, išplėtė ir miestiečiams, eksplicitiškai nurodydamas, kad šį principą perima iš Kardinalinių teisių įstatymo.

Jau buvo minėta, kad Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo teksto analizė neleidžia jame rasti aiškių ir vienareikšmių LDK valstybingumo ar teisinio subjektyviškumo prasmų, todėl esminę reikšmę šiuo požiūriu turi tik minėtas Spalio 20 d. *Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo* aktas, kuris tarsi vainikuoja sudėtinę 1791 metų konstituciją. Taigi Lietuvos konstitucingumo tradicijos kontekste svarbiausia yra tai, kad Įsipareigojimo akte (taigi ir visoje 1791 m. sudėtinėje konstitucijoje) šalia *Lenkijos Respublikos* kaip bendros tėvynės termino yra aiškiai ir nedviprasmiškai vartojamas ir *mūsų valstybės – Lenkijos Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės* terminas, be to, čia, skirtingai nei Gegužės 3-iosios akte, kalbama ne apie „lenkų tautą“, o apie „abi – Lenkijos Karūnos ir Lietuvos Didžiosiosios Kunigaikštystės tautas“. Galiausiai, kaip jau buvo minėta, Spalio 20 d. Įsipareigojime ir pats Gegužės 3-iosios aktas „perskaitomas“ Liublino Unijos dvasioje³⁶², t. y. pastarasis traktuojamas ne kaip centralizuotai suvienijantis du savarankiškus subjektus į vienos tautos Respubliką ar Lenkijos karūną, o kaip „tarnaujantis visai mūsų valstybei – Lenkijos Karūnai ir Lietuvos Didžiajai Kunigaikštijai“.

Apibendrinant šią dalį galima konstatuoti, kad visus minėtus penkis konstitucinius aktus galima laikyti sudėtinės 1791 m. konstitucijos dalimis, kurios „centrinė ašis“ yra Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymas. Tačiau šią sudėtinę 1791 m. konstituciją traktuoti kaip „Abiejų Tautų Respublikos Konstituciją“ galima tik dėl 1791 m. spalio 20 d. Seime priimto Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo³⁶³. Maža to, tik dėl šio paskutinio konstitucinio akto visą sudėtinę konstituciją galima laikyti ne tik „Abiejų Tautų“ Respublikos konstitucija, bet ir Lietuvos konstitucionalizmo tradicijos dalimi.

³⁶¹ Beje, šis principas pirmąkart LDK teisėje buvo įtvirtintas 1434 m. Žygimanto Kęstutaičio bendravalstybinėje privilegijoje.

³⁶² „<...> pripažįstame tų tautų [Karūnos ir LDK] unijų akto artikulius, taip pat jų pastovumą ir neliečiamumą šiuo aktu apsaugome <...> taip tvirtai ir stipriai, kaip yra Lenkijos Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės unijų akte. Ir kadangi Mes, Karalius, visa tai laikome savo *pactorum conventorum* straipsniu, tad ir Mūsų įpėdiniams, privalėsiantiems prisiekti, visa tai norime turėti įtraukta *inter pacta conventa* (5 p.).“

³⁶³ Tai, kad 1791 m. spalio 20 d. Įsipareigojimas pakeitė Gegužės 3-iosios konstitucijoje numatytą valstybės centralizacijos principą ir garantavo LDK teisinį savarankiškumą (subjektyviškumą) Abiejų Tautų Respublikoje, pripažįsta ir lenkų istorikas Michał Pietrzak: „Jednakże ustawy wykonawsze do konstytucji nie potwierdzały faktu likwidacji podmiotowości ustrojowej Wielkiego Księstwa. Uchwalone jednomyślnie Zarządzenie Wzajemne Obojga Narodów utrzymało odrębności ustrojowe Wielkiego Księstwa, głównie w zakresie administracji i prawa“. PIETRZAK, M. *Konstytucja 3 Maja 1791 Roku*. Warszawa, 2011, p. 12.

II. Konstitucinės vertybės 1791 m. konstitucijoje

1791 m. gegužės 3-iosios Valdymo įstatymas, kaip ir kiti Keturmečio Seimo konstituciniai aktai, yra Apšvietos laikmečio kultūrinis produktas, kuriam darė įtaką tiek Šiaurės Amerikos, tiek Prancūzijos demokratiniai įvykiai. Šiuo požiūriu tai yra moderni, vadinamosios pirmosios kartos konstitucija. Todėl visos trys šiuolaikinio konstitucionalizmo vertybės: teisės viešpatavimas, demokratija ir žmogaus teisės joje aiškiai atspindėtos, tiesa, paskutinė – kiek mažiau – dėl luominio žmogaus teisių pobūdžio.

1. Teisės viešpatavimas 1791 m. konstitucijoje

Jau pats Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo ir kitų minėtų 1791 m. konstitucinių aktų priėmimas gali būti siejamas su teisės viešpatavimo idėja, nes 1791 m. konstitucija buvo traktuojama kaip, viena vertus, siekis teisiniais būdais keisti tuometę politinę socialinę tikrovę, o kita vertus, – teisės priemonėmis apsaugoti iki to laiko pilietinės tautos iškovotas teises ir laisves. Teisės viešpatavimo principas ypač aiškiai atsispindi *Kardinalinių teisių įstatyme*, kuriame teigiama, kad „Respublikos valstybėse negali būti laikoma teise tai, kas neatitinka Seimo valios: vykdomoji valdžia niekam negalės įsakyti to, kas nebus nustatyta įstatymo, ir drausti to, kas įstatymo bus leidžiama“ (8 str.). Šios nuostatos labai panašios į anksčiau analizuotoje Leono Sapiegos dedikacijoje 1588 m. Lietuvos Trečiajam Statutui išdėstytą teisės viešpatavimo principo sampratą, tačiau dar sustiprintos Montesquieu valdžių padalijimo samprata.

Minėta, kad teisės viešpatavimas, kaip šiuolaikinio konstitucionalizmo vertybė, gali būti atskleidžiamas trimis principais: (konstitucijos) viršenybės, valdžios galių ribojimo ir teisingumo principu. Tačiau čia svarbu paminėti, kad teisės viešpatavimo principas Valdymo įstatyme, kaip „tautos konstitucijoje“ ir steigiamajame akte, pasireiškia visų pirma tuo, jog būtent jis riboja abiejų konkuruojančių suverenų: monarcho „iš Dievo malonės ir tautos valios“ bei pilietinės tautos, iš kurios „kyla visa žmonių valdžia“, galias. Panašiai, t. y. valdovo galių ribojimo atžvilgiu, galima vertinti ir Spalio 20-osios Abiejų Tautų Įsipareigojimo aktą. Kaip jau buvo minėta, teisės viešpatavimo idėja ir yra susijusi su mintimi, jog kiekviena viešoji valdžia turi paklusti rašytinei teisei.

1.1. 1791 m. konstitucijos viršenybės principas

Visų pirma reikia pasakyti, kad visi 1791 m. konstituciniai aktai yra steigiamosios valdžios, t. y. monarcho, kaip istorinio suvereno „iš Dievo malonės ir tautos valios“, ir titulinio suvereno – pilietinės tautos, iš kurios kyla „visa žmonių visuomenės valdžia“, sutartis. Dera konstatuoti, kad, nepaisant to, jog nėra numatyta kokia nors ypatinga Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo, kaip konstitucinio akto, priėmimo tvarka, vis dėlto jame *expressis verbis* užfiksuota jo viršenybė kitiems Seimo aktams, visų pirma per gana komplikotą jo keitimo tvarką. Štai preambulėje ir 6 straipsnyje teigiama, jog „skelbiame [konstituciją] šventa ir neliečiama, kol tauta įstatymo numatytu laiku savo aiškia valia pripažins būtina pakeisti joje kokį nors straipsnį <...>, šią konstituciją visame kame turi atitikti kiti dabartinio Seimo išleisimi įstatymai“ <...>, skiriame metą ir laiką Konstitucijai peržiūrėti ir pataisyti kas dvidešimt penkerius metus“. Be to, šiame akte pripažįstama, kad jo nuostatos bus detalizuojamos „žemesnės galios“ įstatymais (*niższem prawem*), t. y. pripažįstama Gegužės 3-iosios konstitucinio akto viršenybė vėlesnių detalizuojančių įstatymų atžvilgiu. Be to, tai nėra eilinis ordinarinis Seimo įstatymas ir tuo požiūriu, kad galioti be pataisų šis dokumentas turėjo bent jau iki 1816 metų, kai turėjo būti sušauktas pirmasis vadinamasis konstitucinis Seimas.

Čia svarbu pažymėti ir tai, kad Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymas skelbia, jog egzistuoja tam tikros „neliečiamos“ teisės ir laisvės (nors ir nepateikiant aiškaus jų sąrašo), kurias nuo Kazimiero Didžiojo iki Žygimanto Augusto bajorams suteikė Lenkijos karaliai ir LDK didieji kunigaikščiai ir kurias Valdymo įstatymas privalo tik įtvirtinti kaip turinčias savarankišką nekeičiamą konstitucinį statusą. Įdomu yra tai, kad šis valdovų (ir jų privilegijų) sąrašas baigiasi Žygimantu Augustu ir neapima Henriko Valois bei jo garsiųjų *artikulų* (1573), kurie iki to laiko buvo laikomi nekeičiama Abiejų Tautų Respublikos konstitucijos dalimi.

Minėta, kad Miestų įstatymą³⁶⁴ ir Seimelių įstatymą konstitucionalizavo pats Gegužės 3-iosios aktas, todėl galima daryti išvadą, jog jiems keisti taip pat turėjo būti taikomas minėtas 25 metų laikotarpio „apmąstymo“ reikalavimas. *Kardinalinių teisių įstatymo* viršenybė kitiems įstatymams signalizavo numatytos „neliečiamos“ (*kardinalinės*) teisės, principai ir vertybės: valstybinė religija, tikėjimo išpažinimo laisvė, asmens neliečiamumas, valstybės teritorijos neliečiamumas, valstybės laisvė ir nepriklausomybė (pačiai spręsti savo vidaus klausimus) ir kt. Taip pat atskirai reikėtų paminėti ir Spalio 20-osios Įsipareigojimo aktą, kuriame pastarasis prilyginamas 1569 m. Liublino unijai, kurios pastovumą ir neliečiamumą šiuo Aktu patvirtiname“. Be

³⁶⁴ Beje, ir pačiame Miestų įstatymo 2 straipsnyje teigiama, kad „ši Miestų įstatymą skelbiame konstituciniu“.

to, šis aktas kartu įtraukiamas į monarcho *pacta conventa* sąrašą, kuriam ateityje turėjo prisiekti ne tik Stanislovas Augustas, bet ir visi būsimi monarchai. Taigi čia galima konstatuoti net tam tikrą Įsipareigojimo akto teisinio statuso išskirtinumą, palyginti su kitais 1791 m. konstituciniais aktais, nes jo nuostatos yra prilyginamos pirminiam steigiamajam aktui ir traktuojamos kaip nekeičiamos, skirtingai nei Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo, kurio nuostatos vis dėlto po 25 metų galėjo būti pakeistos.

1.2. 1791 m. konstitucija
ir valdžios galių ribojimo principas

Minėta, kad viešosios valdžios galių ribojimo principas konstitucijoje paprastai reiškiasi ne tik teisės viešpatavimo, bet ir demokratijos (pvz., tautos suvereniteto) bei žmogaus teisių apsaugos konstitucinėmis vertybėmis. Čia būtina pažymėti, kad valdžios galių ribojimo principas plačiausiai atspindėtas Gegužės 3-iosios Valdymo įstatyme (iš dalies – ir Seimelių įstatyme). Taip pat jau buvo minėtos Kardinalių teisių įstatymo vykdomosios valdžios ribojimo (Seimo atžvilgiu) nuostatos. *Miestų įstatymu* pradėtas vadinamojo trečiojo luomo statuso ir municipalinės valdžios stiprinimas valstybėje galėtų būti vertinamas *subsidiarumo principo* pagrindu, tačiau šiame skyriuje šis principas nebus plačiau analizuojamas.

Įdomu tai, kad Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo tekste įtvirtintas *valdžių padalijimo principas*, kuris prieš nepilnus dvejus metus buvo deklaruotas ir 1789 m. Prancūzijos žmogaus ir piliečio teisių deklaracijoje. Štai įstatymo 5 straipsnyje teigiama, jog „*idant Respublikos valstybių vientisumas, pilietinė laisvė ir visuomenės tvarka visam laikui išliktų pusiausvyroje, lenkų tautos valdymą turi sudaryti trys valdžios <...>, tai yra: Įstatymų leidžiamoji valdžia – luomų susirinkimas (w stanach zgromadzonych); Aukščiausioji vykdomoji valdžia – karalius bei Sargyba; Teisminė valdžia*“. Tiesa, tam tikras šių trijų valdžių bendradarbiavimas buvo taip pat numatytas, pvz., monarchas priklausė tiek vykdomajai, tiek legislatinei valdžiai, o Pasiuntinių (Atstovų) rūmų pirmininkui (maršalkai) buvo suteikta *ex officio* teisė dalyvauti (be balso teisės) ministrų kabineto (Įstatymų sargybos) posėdžiuose. Taigi Gegužės 3-iosios konstitucinis aktas, skirtingai nei Lietuvos Statutai, valdžių padalijimo principą jau įtvirtino *expressis verbis*, o ne tik simboliškai.

Čia taip pat paminėtina, kad Gegužės 3-iosios aktas, skirtingai nei, pvz., 1566 m. ALS ar 1588 m. TLS, aiškiai įvardijo dviejų rūmų parlamentą, susidedantį iš Pasiuntinių (Atstovų) ir Senatorių rūmų, tačiau paliko jų sudarymo principą išimtinai iš *ex officio* (t. y. nerenkamų) narių: vyskupų, vaivadų, kaštelionų ir ministrų, t. y. priskiriamų

vykdomajai valdžiai (išskyrus vyskopus). Tokia Senatorių rūmų (kuriems, beje, pirmininkavo monarchas) sudarymo tvarka kiek silpnino realų valdžių pasidalijimą tarp legislacinės ir vykdomosios valdžios, tačiau, kita vertus, Gegužės 3-iosios aktas ribojų ministrų balsavimo teisę klausimais, susijusiais su vykdomosios valdžios kompetencija. Čia svarbu pabrėžti, kad būtent renkami Pasiuntinių (Atstovų) rūmai buvo svarbiausia įstatymų leidybos institucija. Tačiau Gegužės 3-iosios konstitucija įtvirtino ne tik legislacinės valdžios atskyrimą nuo vykdomosios valdžios, bet ir gana griežtą teisminės valdžios atskyrimą nuo kitų dviejų, teigiant, jog „*teisminė valdžia negali būti vykdoma nei įstatymų leidžiamosios valdžios, nei karaliaus, o tik šiam tikslui įsteigtos ir išrinktos magistratūros*“ (8 str.). Čia svarbu pažymėti, kad 1588 m. Trečiasis Lietuvos Statutas buvo numatęs valdovą (monarchą) kaip aukščiausią teismo instanciją tam tikroms byloms nagrinėti, todėl toks griežtas valdžių atskyrimas Gegužės 3-iosios akte, be abejo, buvo nauja ir moderni steigiamojo pobūdžio nuostata. Tiesa, Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymas numatė ir „Aukščiausiąjį Seimo teismą“, kompetentingą nagrinėti sunkiausių valstybinių nusikaltimų: tautai, karaliui ir valstybei bylas. Tačiau šio teismo kompetencija panašesnė į parlamentinį apkaltos modelį nei ordinarinį teismą. Pagaliau Gegužės 3-iosios akto 8 straipsnyje garantuota iki tol Abiejų Tautų Respublikoje galiojusi teisėjų rinkimų tvarka taip pat turi būti vertinama kaip svarbi teismų nepriklausomumo garantija siekiant neperžengti valdžių padalijimo principo ribų.

1.3. Teisingumo principas 1791 m. konstitucijoje

Kalbant apie teisės viešpatavimo principą galima paminėti ir *teisingumo* bei kai kurių kitų teisės principų įtvirtinimą 1791 m. konstitucijoje. Štai teisingumo principas, kaip tam tikras visą valstybės teisinę sistemą grindžiamas principas (taikomas tiek valdovo santykiams su bajorais, tiek ir su valstiečiais), minimas Gegužės 3-iosios akto 2, 4 ir 7 straipsniuose (pvz.: „tautų laimė priklauso nuo teisingų įstatymų“). Beje, 4 straipsnyje teisingumo principas minimas ir kaip sutarčių esminis principas. Aišku, stipriausiai teisingumo principas įtvirtintas 8 straipsnyje, reglamentuojančiame teismų veiklą, kad „kiekvienas žmogus arti savęs rastų teisingumą“ ir „kad nusikaltęs visur matytų virš savęs grėsmingą krašto valdymo ranką“. Be to, dar 1447 m. Kazimiero bendravaldybinėje privilegijoje įtvirtintas romėniškasis *neminem captivabimus nisi iure victum* (niekas nebus įkalintas be teisingo teismo nuosprendžio) principas, įtvirtintas *Kardinalinių teisių* įstatymo 10 ir *Miestų įstatymo* 2 straipsniuose, gali būti taip pat siejamas su teisingumo principu.

Apibendrinant galima konstatuoti, kad, nepaisant 1791 m. konstitucijos luominio pobūdžio, pasireiškusio tiek renkant Seimą, tiek sudarant teismus (buvo palikti atskiri luominiai teismai bajorams, miestiečiams ir valstiečiams), vis dėlto jame įtvirtintas valdžių padalijimo principas, kaip ir kiti viešosios valdžios ribojimo principai, yra tas bruožas, kuris leidžia šią konstituciją priskirti modernaus konstitucionalizmo šaltiniams.

2. Demokratija 1791 m. konstitucijoje

Reikėtų priminti, kad demokratijos konstitucinę vertybę remiantis Vakarų teisės tradicija galima apibrėžti bent trimis elementais: tautos suverenitetas, rinkimai ir parlamentarizmas bei respublikos idėja.

2.1. Tautos suvereniteto principas 1791 m. konstitucijoje

Visų pirma būtina pažymėti, kad tautos samprata Gegužės 3-iosios akte vartojama dviprasmiškai, t. y. ji gali būti suprantama dvejopai: viena, ji gali būti suprantama visuotine J. J. Rousseau prasme, apimant visus valstybės gyventojus, įskaitant ir miestiečius bei valstiečius (4 straipsnyje teigiama, kad žemdirbiai valstiečiai sudaro „didžiausią tautos gyventojų dalį“), o kita – šis dokumentas iš esmės nepakeičia tuo metu egzistavusios pilietinės luominės (bajoriškosios) tautos sampratos, nes pilietinė tauta, pagal šį aktą, turinti teisę dalyvauti įstatymų leidyboje ir sprendžiant kitus valstybės klausimus Seime ir seimeliuose, yra būtent luominė pilietinė, o ne visuotinė tauta³⁶⁵. Be to, ir pats Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymas buvo priimtas (ir po 25 metų galėjo būti keičiamas) ne visuotinės tautos, o monarcho ir Seimo atstovų, t. y. vyriškos giminės luominės tautos pritarimu („kol tauta savo aiškia valia pripažins būtina pakeisti“). Maža to, luominę pilietybės sampratą čia rodo ir tai, kad 1791 m. sudėtinėje konstitucijoje ir pati pilietybės sąvoka vartojama dviem prasmėmis: Valdymo ir Seimelių įstatymuose pilietybės sąvoka siejama išimtinai su bajorais, o Miestų įstatymas įvardija ir „miesto piliečius“ (lenk. *obywatele miasta*). Be to, panašiai kaip ir Lietuvos Statutuose, ir patį Seimą, kaip pilietinės tautos atstovybę, čia galima suprasti kaip tam tikrą su valdovu konkuruojantį suvereną.

³⁶⁵ Dviprasmę tautos sampratą 1791 m. konstitucijoje (lenk. „*dwojakie znaczenie terminu naród*“) pažymėjo ir lenkų istorikas Michał Petrzak: žr. jo studiją *Konstytucja 3 Maja 1791 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2011, p. 9.

Vis dėlto pati stipriausia šios konstitucijos nuostata remiantis tautos suvereniteto principu, atliepianti Rousseau idėjas ir atspindinti Apšvietos laikmečio dvasią, yra pateikta dokumento 5 straipsnyje, teigiančiame, jog „visa žmonių visuomenės valdžia kyla iš *tautos valios*“. Neabejotinai tai yra XVIII a. pabaigos Jungtinių Amerikos Valstijų konstitucinių dokumentų bei 1789 m. Prancūzijos žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos nuostatos, teigiančios, jog suvereniteto principas kyla iš tautos, atkartojimas. Maža to, dviprasmiškų, t. y. apimančių tiek pilietinės luominės, tiek visuotinės tautos sampratą, nuorodų galima rasti ir kitose konstitucijos nuostatose, pvz.: monarcho „iš Dievo malonės ir *tautos valios*“ bei „*tautos tėvo ir galvos*“ titule (preambulė ir 7 straipsnis), *tautos* konstitucijos bei *tautos* išorinės nepriklausomybės terminuose (preambulė), *tautos* valstybinės religijos sąvokoje (1 straipsnis) ir pagaliau monarcho pareigoje rūpintis *tautos* laisve (7 straipsnis).

Be to, 1791 m. balandžio 18 d. *Miestų įstatyme* pirmą kartą buvo numatyta 21 „karališkojo“ miesto įgaliotinių (*plenipotentų*) teisė dalyvauti Seimo komisijose ir jose balsuoti dėl sprendimų, susijusių su miestų ir jų prekybos klausimais, o kitais klausimais – dalyvauti patariamąjo balso teise. Taip pat kiekvienam miestiečiui buvo suteikta teisė įsigyti žemės valdą ir kitos rūšies turtą nuosavybės teise ir jį palikti savo įpėdiniais. Kita vertus, *Seimelių įstatymas* gerokai susiaurino luominės pilietinės tautos, turinčios teisę rinkti atstovus į Seimą, sampratą, t. y. ši teisė buvo atimta nežemiams bajorams, kurie sudarė ne mažiau kaip pusę bajorijos luomo. Apibendrinant galima konstatuoti, kad nors Gegužės 3-iosios Valdymo įstatyme vis dar vyrauja luominė bajoriška pilietinė tautos samprata (šio akto 2 straipsnyje teigiama, kad „bajorus pripažįstame svarbiausiais laisvės ir šios Konstitucijos gynėjais“), tačiau pastaroji čia jau grumiasi su Apšvietos laikmečio *visuotinės* tautos idėja. Vis dėlto labiausiai demokratijos idėja minėtame konstituciniame akte yra susijusi su rinkimų institutu ir parlamentarizmu, kurie ir bus toliau nagrinėjami.

2.2. Rinkimai ir parlamentarizmas 1791 m. konstitucijoje

Visų pirma reikia pasakyti, kad atstovų į Seimą rinkimų tvarka detaliausiai reglamentuojama 1791 m. kovo 24 d. *Seimelių įstatyme*, kuris yra sudėtinės 1791 m. konstitucijos dalis. Nors šiame įstatyme daugiausia dėmesio skiriama *elekciniam* *seimeliams* (lenk. *seymiki elekcyiny poselski*, kuriuose renkami atstovai į Seimą), sušaukti ir jų procedūroms, tačiau čia buvo numatyta ir *poseimininių seimelių* (lenk. *seymiki relacyiny*) sušaukimo tvarka, juose Seimo atstovai turėdavo atsiskaityti savo

rinkėjams, kaip jie įgyvendino jiems suteiktas instrukcijas, taip pat *teisminių* (lenk. *seymiki deputacki*) ir *ūkinių* seimelių (lenk. *seymiki gospodarski*) sušaukimo tvarka. Pagal 1791 m. Seimelių įstatymą – elekciniai seimeliai turėjo būti organizuojami kas dveji metai (pradedant nuo 1792 metų) ir būti šaukiami būtent rugpjūčio 18 dieną 9 val. ir paprastai turėjo trukti iki 15 valandos.

Minėta, kad Seimelių įstatymas apribojo luominių piliečių rinkėjų ratą iki bajorų žemvaldžių, t. y. iki tų piliečių, kurie vykdė pilietines pareigas valstybei – mokėjo mokesčius nuo savo nekilnojamojo turto. Rinkimus organizuodavo seimelio pirmininkas (maršalka) ir šeši pareigūnai – asesoriai. Įdomu, kad Lenkijoje buvo renkamas tiek seimelio pirmininkas (maršalka), tiek asesoriai. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje – buvo renkami tik asesoriai, o seimelio pirmininko (maršalkos) pareigas *ex officio* turėjo eiti pagal pareigas garbingiausias arba pagal amžių vyriausias bajoras. Seimelių įstatymo 21 straipsnyje numatyta seimelio pirmininko ir asesorių priesaika turėjo garantuoti šios „rinkimų komisijos“ nepriklausomumą ir nešališkumą. Atstovai į Seimą būdavo renkami slaptu balsavimu, o išrinktiems atstovams duodama instrukcija, kaip balsuoti Seime dėl karaliaus ar Sargybos pateiktų projektų, dėl kurių seimelis taip pat priimdavo atitinkamą sprendimą. Beje, rinkimų institutas buvo numatytas ir *Miestų įstatyme*, jame nustatyta vadinamųjų *karališųjų miestų* miestiečiams teisė rinkti miesto savivaldos organą – magistratą, turintį tiek vykdomosios valdžios, tiek teisminės valdžios galių.

Taigi rinkimų institutas 1791 metų sudėtinėje konstitucijoje atsispindėjo kaip vienas iš svarbiausių tuometės luominės demokratijos bruožų. Rinkimus į Seimą ir teismus pagal Seimelių įstatymą turėjo organizuoti nepriklausoma ir nešališka „rinkimų komisija“ – seimelio pirmininkas (maršalka) ir šeši asesoriai. Be to, galima teigti, kad Seimelių įstatyme buvo plačiau išplėtos demokratinio rinkimų principų užuomazgos, palyginti su XVI amžiaus LDK Statutais: aiškiai nustatytas rinkimų periodiškumas (kas dveji metai); rinkimų teisę turėjo visi pilnamečiai luominiai piliečiai, mokantys valstybei mokesčius; rinkimuose buvo garantuojamas balsavimo slaptumas (rinkimai vykdomi *per vota secreta*); numatyta gana detali rinkimų organizavimo procedūra ir kandidatų kėlimo bei balsavimo tvarka.

Vis dėlto būtent *parlamentarizmas* yra bene svarbiausias 1791 m. konstitucijos bruožas. Minėta, kad parlamentarizmas, kaip Vakarų teisės tradicijos principas, galėtų būti detalizuojamas pagal šiuos jo elementus: i) parlamentas kaip tautos atstovybė, ii) ypatinga parlamento vieta valstybės valdžios sąrauge ir demokratijoje, iii) parlamentaro specialus statusas, iv) parlamentas kaip įstatymų leidėjas ir v) parlamentinė (vykdomosios valdžios) kontrolė.

1. Jau buvo minėta, kad parlamentarizmas yra susijęs su atstovaujamosios (reprezentacinės) demokratijos idėja. Štai Valdymo įstatymo 6 straipsnyje teigiama,

jog būtent Seime, o tiksliau Pasiuntinių (Atstovų) rūmuose pasireiškia tautos suverenitetas (lenk. *wszechwładztwo narodu*). Kalbant apie Seimą, kaip tautos atstovybę, būtina paminėti ir kitą šio įstatymo 6 straipsnio nuostatą, *expressis verbis* pagrindžiančią atstovaujamosios demokratijos principą: „kadangi įstatymų leidyba negali būti vykdoma visų, ir tauta tam tikslui įgalioja atstovus arba savo laisvanoriškai išrinktus pasiuntinius, todėl mes nusprendžiame, jog seimeliuose išrinkti pasiuntiniai įstatymų leidyboje ir bendruose tautos reikaluose pagal šią konstituciją turi būti laikomi visos tautos atstovais, kuriems išreikštas visuotinis pasitikėjimas“. Todėl čia Seimas (jo žemieji rūmai) pristatomas kaip Apšvietos amžiuje išpopuliarėjusios tautos suvereniteto idėjos raiška ir tautos atstovybės šventovė. Taip pat minėta, kad tam tikras teisės Seime pagal *Miestų įstatymą* įgijo ir vadinamųjų karališkųjų miestų valstybėje įgaliotiniai. Todėl galima teigti, kad, nepaisant bežemių bajorų pilietinių teisių apribojimo pagal Seimelių įstatymą, 1791 m. konstitucijoje numatytas Abiejų Tautų Respublikos Seimas – tai ne tik monarcho, aristokratijos ir bajorijos atstovybė (koks jis buvo pagal 1588 m. TLS), bet pilietinės tautos susirinkimas, pasiryžęs bent iš dalies į savo sudėtį įtraukti ir vadinamąjį trečiąjį luomą – miestiečius. Kitais žodžiais tariant, 1791 m. konstitucijos Seimas – tai platesnės tautos atstovybės sampratos įtvirtinimo siekis (palyginti su 1588 m. TLS), nepaisant to, kad valstiečiai, „kurie sudaro didžiausią tautos gyventojų dalį“, negavo jokių pilietinės tautos teisių.

Čia taip pat svarbu paminėti, kad Gegužės 3-iosios akto 6 straipsnyje aiškiai įtvirtinamas nuo XVI amžiaus gyvavęs ir 1588 m. Trečiajame Lietuvos Statute tik gana provizoriškai atsispindėjęs dviejų rūmų parlamentarizmas, kuriame Pasiuntinių (Atstovų) rūmai turi pagrindinę įstatymų leidybos teisę, o iš vyskupų, vaivadų, kaštelionų ir ministrų sudarytas Senatas (kuriam pirmininkauja monarchas) – atidedamojo veto teisę (iki kito Seimo sušaukimo).

2. *Parlamento ypatingą vietą valstybės sąrangoje* pagal minėtą aktą rodo ne tik jam priskiriamas „šventovės“ titulas, bet ir tai, kad jo statusas Gegužės 3-iosios konstituciniame akte įtvirtintas pirmiau (6 str.) už monarcho su vykdomąja valdžia (7 str.) ir teismo (8 straipsnis) statusą. Skirtingai nuo 1588 m. TLS – čia aiškiai įtvirtintas Seimo darbo *nuolatinumo* principas, t. y. jo dvejų metų kadencija ir galimybė Seimą sušaukti Seimo pirmininkui, jei valdovas to nepadarytų³⁶⁶. Be to, čia nustatomas ir nuolat, t. y. visą Seimo dvejų metų kadenciją, veikiantis Seimo pirmininkas (maršalka). Taip pat būtina pasakyti, kad parlamentas (visų pirma Pasiuntinių (Atstovų)

³⁶⁶ Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo 7 straipsnyje Seimo pirmininkui (maršalkai) buvo numatyti tam tikri išimtiniai atvejai, kada jis turėjo diskrecija pats šaukti Seimą: „1) staiga iškilus reikalui, priskiriamam tautos teisei, ypatingai pasienio karo atveju; 2) vidaus neramumų, gresiančių kraštui revoliucija, arba susidūrimų tarp magistratūrų atveju; 3) matant visuotinio bado grėsmę; 4) tėvynei tapus našlaite dėl karaliaus mirties ar pavojingos jo ligos“.

rūmai) minėtame 6 straipsnyje pristatomas kaip viešų tautos svarstymų ir debatų (lenk. *deliberacya narodu*) vieta.

3. Nors Gegužės 3-iosios konstituciniame akte nėra kaip nors išskiriamas *specialus parlamentaro statusas*, tačiau čia jis kartais įvardijamas jau ne tik tautos *pasiuntiniu* (lenk. *posol*), bet ir tautos *atstovu* (lenk. *reprezentant narodu*), nors žemieji rūmai tradiciškai vis dar vadinami „pasiuntinių“ rūmais (lenk. *Izba poselska*). Šiuo atžvilgiu svarbu paminėti, kad nei Valdymo įstatyme, nei Seimelių įstatyme nebuvo atsisakyta imperatyvaus parlamentaro mandato, t. y. seimelyje išrinktas kandidatas turėjo gauti balsavimo instrukcijas, o grįžęs iš Seimo, jis turėjo atsiskaityti savo rinkėjams seimelyje kaip balsavo Seime. Kita vertus, būtent *Kardinalinių teisių įstatyme* (11 str.) buvo numatytas parlamentarų *indemnitetu*, kaip specialaus jų teisinio statuso, principas, teigiant, jog „kiekvienam bajorui seimeliuose ir Seime garantuojamas laisvas balsavimas (*głos wolny <...> zabezpiecza się*), kuris nepatenka teisminės kontrolės sričiai“ (*pod żadnym iakimkolwiek bądź pretekstem sądowi nie podpada*).

4. Valdymo įstatyme aiškiai įvardijama svarbiausia Seimo funkcija – įstatymų leidyba. Jau buvo minėta, kad pagrindinis vaidmuo įstatymų leidyboje buvo numatytas Pasiuntinių (Atstovų) rūmams, kurie net vadinami „įstatymų leidybos šventove“. Įstatymų leidybos iniciatyva ir priimtų įstatymų promulgacija (kaip ir atidedamojo veto teisė) buvo numatyta monarcho. Valdymo įstatymo 6 straipsnyje numatyta vadinamoji *bendroji* (generalinė) parlamento kompetencija. Monarcho pateikti įstatymų projektai visų pirma turėjo būti svarstomi Pasiuntinių (Atstovų) rūmuose, o vėliau – Senate, kuris taip pat turėjo atidedamojo veto teisę iki kito Seimo posėdžio. Visi sprendimai tiek Pasiuntinių (Atstovų) rūmuose, tiek Senate turėjo būti priimami balsų dauguma, t. y. *liberum veto* principas šiuo konstituciniu aktu buvo panaikintas „visiems laikams“, „kaip prieštaraujantis šios konstitucijos dvasiai, valdymą griauantis ir visuomenę ardantis“.

5. Dar viena svarbi parlamento funkcija yra *parlamentinė* (vykdomosios valdžios) *kontrolė*. Visų pirma reikia paminėti, kad kelių šimtų metų bajoriškiosios demokratijos ir parlamentarizmo patirtis parodė, jog tai, kad neturėta stiprios vykdomosios valdžios, ir įsigalėjusi tradicija nevykdyti Seime priimtų įstatymų sukūrė tam tikrą valstybės valdymo anarchiją. Todėl vienas iš Gegužės 3-iosios konstitucinio akto uždavinių buvo sukurti stiprią ir efektyvią vykdomąją valdžią, kuri „veiks savo nuožiūra ten, kur leidžia įstatymai, kur įstatymų vykdymas reikalauja priežiūros ar netgi stiprios pagalbos“. Šiuo tikslu šis aktas numatė keturių komisijų (ministerijų): švietimo, policijos, kariuomenės ir išdo sudarymą. Tačiau Valdymo įstatyme nebuvo atsisakyta tradicinių (įtvirtintų tiek bendravaltstybinių privilegijų, tiek Lietuvos Statutų) vykdomosios valdžios diskrecijos ribojimo mechanizmų, t. y. buvo teigiama, kad ministrų kabinetas (įstatymų sargyba) be Seimo sutikimo negalės leisti

ar aiškinti įstatymų, nustatyti mokesčių ar rinkliavų, keisti Seimo nustatyto išdo pajamų paskirstymo, skelbti karo, sudaryti taikos ar pasirašyti tarptautinių sutarčių.

Kaip žinoma, šiuolaikinė parlamentinė (vyriausybės) kontrolė veikia per nepasitikėjimo votumą, parlamento komitetų vykdomą ministerijų kontrolę, Vyriausybės valandą parlamente ir kitus instrumentus. Nors Valdymo įstatyme nebuvo numatyta galimybė pareikšti nepasitikėjimą visam ministrų kabinetui (Įstatymų sargybai), tačiau vis dėlto Seimas abiejų rūmų ne mažesne nei dviejų trečdalių narių balsų dauguma galėjo pašalinti konkretų monarcho paskirtą ministrą iš pareigų. O įtariant ministrą padarius nusikaltimą, buvo numatyta tam tikra jo apkaltos procedūra: speciali Seimo komisija, vadinama „deputacija ministrų veiklai ištirti“, galėjo perduoti Seimui šį klausimą, kuris savo ruožtu ministro imunitetą galėjo „panaikinti“ paprasta abiejų rūmų narių dauguma ir jo bylą perduoti specialiai tam sudarytam Seimo (apkaltos) teismui.

Valdymo įstatyme buvo numatytas ir monarcho aktų kontrasignacijos institutas, tačiau jis negalėtų būti laikomas parlamentinės (vykdomosios valdžios) kontrolės institutu šiuolaikiniu supratimu, nes parlamento žemųjų rūmų rinkimai neturėjo įtakos skiriant ministrus į kabinetą (Įstatymų sargybą). Tačiau, kita vertus, ministrui nekontrasignavus monarcho akto, turėjo būti šaukiama neeilinė Seimo sesija šiam klausimui išspręsti.

2.3. Respublikos samprata 1791 m. konstitucijoje

Kaip jau buvo minėta, respublikos (lenk. *rzeczypospolita*) terminas visų pirma *valstybės* sinonimo reikšme buvo vartojamas visuose 1791 m. konstitucijos aktuose. Vis dėlto galima teigti, jog būtent *Kardinalinių teisių įstatyme* (ypač 6 straipsnyje) vartojant respublikos terminą galima rasti daugiausiai sąsajų ne tik su *valstybės* reikšme, bet ir su *demokratijos* vertybe, visų pirma, kai respublika simbolizuoja ne tik pačią valstybę, bet ir jos pilietinę visuomenę, teigiant, jog *Respublika* „tik pati“ (per pilietinį bajorų luomą) turi teisę priimti įstatymus; „tik pati“ nustatyti mokesčius; „tik pati“ sušaukti kariuomenę ir pan. Šiame įstatyme *republika* tarsi suasmeninama ir įkūnija tiek pačią pilietinę visuomenę, tiek joje puoselėjamas laisves ir vertybes (žr. 6 str.).

Apibendrinant šią dalį, reikia pažymėti, kad 1791 m. konstitucijoje įtvirtinta demokratijos konstitucinė vertybė, panašiai kaip ir Lietuvos Statutuose, ryškiausiai pasireiškė besiplečiančia tautos (suvereniteto) samprata ir išplėtotu parlamentarizmo principu. 1791 m. konstitucijos parlamentarizmas yra vis dar susijęs su luomine pilietinės tautos samprata, tačiau, kita vertus, jame jau galima rasti tam

tikrų visuotinės tautos sampratos užuomazgų remiantis Rousseau idėjomis. Kitas 1791 m. konstitucijos išskirtinis bruožas – gana griežtas valdžių padalijimo principo įtvirtinimas, siekiant užtikrinti valstybėje vykdomosios ir teisminės valdžios efektyvumą ir savarankiškumą.

3. Žmogaus teisių apsauga 1791 m. konstitucijoje

Minėta, kad vertinant Gegužės 3-iosios ir kitų 1791 m. konstitucijos aktų ir žmogaus teisių apsaugos santykį, reikia pripažinti, jog visuotinės žmogaus teisės (šiuolaikine reikšme) čia garantuotos nebuvo, nes nebuvo panaikinta valstybės luominė santvarka, kaip tai padarė po kelių mėnesių priimta pirmoji Prancūzijos konstitucija. Vis dėlto tam tikras stengimasis šia linkme buvo. Visų pirma valstiečiams Gegužės 3-iosios akte skirtas atskiras 4 straipsnis, kuris vadinosi „Valstiečiai“ (lenk. *chłopi włościanie*), jame valstiečiai įvardijami kaip žmonės, „iš kurių rankų trykšta gausiausia krašto turtų versmė ir kurie sudaro didžiausią tautos gyventojų dalį“. Kitais žodžiais tariant, valstiečiai taip pat pripažįstami tauta plačiąja reikšme. Maža to, jie šios konstitucijos „priimami teisės ir krašto valdymo globon“, o dvarininkų ir valstiečių susitarimai „surašyti teisingomis sąlygomis“ turi tapti „bendru ir abipusiu įsipareigojimu“, kurių žemės savininkai „niekada savavališkai negalės pakeisti“. Taip pat svarbu paminėti, kad minėtas straipsnis numatė visišką laisvę naujai atvykstantiems į Respubliką asmenims (pvz., sentikiams ar kitiems persekiojamiems asmenims, bėgusiems iš Rusijos ar kitų valstybių) ir tiems, kurie anksčiau iš krašto pasišalinę, dabar norėtų į tėvynę grįžti. Valdymo įstatyme teigiama, kad kiekvienas naujai atvykęs žmogus „turi visišką laisvę užsiimti savo amatu, turi laisvę sudaryti sutartis dėl gyvenamosios vietos, darbo atlygio ar činų tokiam laikui, kokiam susitars, turi laisvę įsikurti mieste ar kaimuose“. Be to, kaip minėta, Miestų įstatymas numatė tam tikras pastangas laipsniškai miestiečių luomui įsitraukti į bajorų luomą. Taigi 1791 m. konstitucijos formuluotė dvelkia Apšvietos lygybės dvasia ir siekia keisti griežtai luominę ATR tikrovę.

Teisės mokslui yra žinomi įvairūs žmogaus teisių klasifikavimo kriterijai: pvz., pagal jų įtvirtinimo teisinį statusą galima skirstyti į konstitucines ir ordinarines ar į absoliučias (nekeičiamas ar „neliečiamas“) ir tas, kurias galima riboti, ir kt. Vis dėlto dažniausiai aptinkama žmogaus teisių klasifikacija yra pagal jų turinį, skirstant jas į 1) asmenines, 2) politines ir pilietines, 3) socialines, ekonomines ir kultūrines žmogaus teises. Jau buvo minėta, kad Gegužės 3-iosios Valdymo įstatyme prie „neliečiamų“ teisių priskiriamos asmens saugumo ir nuosavybės teisės bei luominių

piliečių lygiateisiškumas. Kardinalinių teisių įstatyme kaip „neliečiamos“ teisės yra įvardijamos asmens neliečiamumo statusas, tikėjimo laisvė bei žodžio laisvė Seime ir seimeliuose.

3.1. Asmeninės teisės 1791 m. konstitucijoje

1791 m. konstituciją siejant su tuometinių luominių valstybės piliečių (bajorų) *asmeninėmis teisėmis*, reikia pasakyti, kad Gegužės 3-iosios akto 2 straipsnyje teigiama, kad šiuo aktu yra patvirtintos visos ankstesnių valdovų jiems suteiktos teisės ir laisvės, o pirmiausia „asmens saugumo, asmens laisvės ir žemės bei kilnojamojo turto nuosavybės teisės“. Beje, nuosavybės teisės pripažįstamos ir miestiečiams. Miestų įstatymo 2 straipsnyje teigiama, jog „nuo šiol yra ir bus leista kiekvienam miestiečiui įsigyti žemės valdą, kaip ir kitos rūšies turtą, su paveldėjimo teise, valdyti pagal pilną nuosavybės teisę ir ją po savęs palikti savo įpėdiniams“. Svarbi čia ir asmens neliečiamybės teisė, įvardyta kaip *neminem captivabimus* principas, kurio taikymas išplečiamas ne tik bajorams, bet ir miestiečiams. Jau buvo minėta piliečių žodžio laisvė seimeliuose ir Seime, kurią buvo draudžiama riboti. Pagaliau prie asmeninių teisių galima priskirti ir įvairių tikėjimų išpažinimo laisvę, kuri buvo įtvirtinta tiek Kardinalinių teisių įstatyme, tiek Gegužės 3-iosios Valdymo įstatyme, tačiau ši teisė buvo apribota draudimu pereiti iš valstybinės religijos, t. y. iš Romos katalikų tikėjimo, į bet kurią kitą religiją.

3.2. Politinės teisės 1791 m. konstitucijoje

Vis dėlto daugiausia dėmesio 1791 m. konstituciniuose aktuose yra skiriama *politinėms piliečių teisėms*, visų pirma pasyviajai ir aktyviajai rinkimų į Seimą teisei, taip pat analogiškai teisėjų rinkimų teisei į pirmosios instancijos (žemės) ir antrosios instancijos (vyriausiąjį tribunolą) teismus. Taip pat reikia pažymėti, nors Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymu buvo pereita prie monarcho sosto paveldėjimo pagal vadinamąją Saksonijos elektoriaus įpėdinystės liniją, tačiau šios įpėdinystės linijos „užsibaigimo“ atveju pilietinės tautos atstovams Seime paliekama teisė išrinkti į sostą kitą giminę.

Seimelių įstatymas numatė, kad aktyviają rinkimų teisę turėjo tik tie piliečiai, kurie vykdė finansines pareigas valstybei, t. y. bajorai, kurie nuo savo valdomos žemės mokėjo mokesčius valstybei arba kurie mokesčių nuo savo nekilnojamojo turto

laikinais nemokėjo dėl karinės tarnybos atlikimo. Aktyvioji rinkimų teisė nebuvo suteikta piliečiams, baustiems už nusikaltimą (*crimine notati*), bei nesulaukusiems pilnametystės (18 metų). Pasyviają rinkimų teisę turėjo (būti kandidatais rinkimuose galėjo) tik sulaukęs 23 metų, kompetentingas, t. y. turintis darbo patirties viešojoje tarnyboje, ir nepriekaištingos reputacijos, t. y. nebaustas už kriminalinį nusikaltimą, pilietis, jei jam nebuvo teismine tvarka pritaikyta civilinė atsakomybė (*w sprawie cywilniem zarzucona iest kondemnata*) ar tarnybinė atsakomybė, draudžianti eiti bet kokias pareigas valstybėje (*uwolniony à scartabellatu*). Beje, seimelio pareigūnai – jo pirmininkas (maršalka) ir asesoriai taip pat negalėjo kandidatuoti dėl galimo viešųjų ir privačių interesų konflikto. Kandidatas apie savo kandidatavimą galėjo pareikšti iš anksto (atsiųsdamas laišką arba padarydamas atitinkamą įrašą kanceliarijoje), arba – jau seimelio posėdžio metu.

Minėta, kad rinkimų teisę pagal Miestų įstatymą buvo numatyta ir miestiečių luomui (ši teisė anksčiau buvo numatyta Magdeburgo teisės). Teisė miestiečiams rinkti ir būti išrinktiems į savo savivaldos organą – tarybą (t. y. magistratą), įskaitant jų vadovus burmistrus bei vaitus ir kitus pareigūnus, buvo numatyta Miestų įstatymo 1 straipsnyje. Kartu minėta, kad Miestų įstatyme buvo numatyta miestiečių aktyvi ir pasyvi rinkimų teisė rinkti miesto įgaliotinius (lenk. *plenipotent miejski*), atstovaujančius jų interesams Seime. Įdomu, kad Miestų įstatymo 1 straipsnyje įtvirtintas dvigubo mandato draudimo principas, t. y. rinktiems miesto pareigūnams (pvz., miesto magistratų nariams ar burmistrams) buvo draudžiama būti kartu ir miesto įgaliotiniu Seime.

3.3. Ekonominės teisės 1791 m. konstitucijoje

Prie ekonominių teisių 1791 m. konstitucijoje būtų galima priskirti jau minėtas nuosavybės teises. Pagal Gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo 2 straipsnį bajorams buvo garantuojama teisė į „žemę ir kilnojamojo turto nuosavybę“. Miestų įstatymo 2 straipsnyje taip pat buvo įtvirtinta miestiečių teisė „įsigyti žemės valdą, kaip ir kitos rūšies turtą ir jį po savęs palikti savo įpėdiniams“.

Žmogaus teisių atžvilgiu svarbu paminėti ir *lygiateisiškumo principą*, kuris kaip luominių piliečių lygiateisiškumas buvo įtvirtintas Gegužės 3-iosios akto 2 straipsnyje, teigiant, kad „visus bajorus pripažįstame esant lygiais tarpusavy ne tik siekiant pareigybių ir stengiantis pasitarnauti tėvynei, bet ir vienodai naudojantis bajorų luomui skirtomis privilegijomis ir prerogatyvomis“.

Čia reikėtų konstatuoti, kad žmogaus teisėms 1791 m. konstitucijoje nėra skirta daug dėmesio, nes, viena vertus, ji buvo skirta visų pirma efektyvinti valstybės

valdymą, modernizuojant iki tol egzistavusią luominę demokratiją, kita vertus, joje nebuvo ryžtasi panaikinti luominės valstybės santvarkos, kaip kad tų pačių metų Prancūzijos konstitucijoje. Visa tai (kartu su 1791 m. konstitucinių aktų glaustumu, lyginant, pvz., su Lietuvos Statutais) lėmė, kad čia svarbiausias uždavinys buvo skiriamas politinėms luominių piliečių teisėms, visų pirma rinkimams į Seimą ir kitoms su tuo susijusioms teisėms.

Apibendrinant visą 1791 metų konstitucijos tyrimo dalį, galima konstatuoti, kad 1791 metai buvo „revoliuciniai“ Lietuvos teisės tradicijos istorijoje, nes būtent šiais metais ATR Ketverių metų (1788–1792 m.) Seimas priėmė 1791 m. konstituciją sudarančius konstitucinio lygmens teisės aktus, kurie dėl juose įtvirtintų modernaus konstitucionalizmo bruožų – pagal Vakarų teisės tradiciją gali būti priskirti Konstitucinės Apšvietos (Švietimo) amžiaus laimėjimams. 1791 m. konstituciją laikyti Lietuvos konstitucionalizmo tradicijos dalimi leidžia 1791 m. spalio 20 d. Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimo aktas, kuris yra šios sudėtinės konstitucijos dalis.

D. „Jos teisinius pamatus grindusi <...> Lietuvos Respublikos Konstitucijomis“

Pirmosios Lietuvos Respublikos konstitucionalizmo raida

Lietuvos konstitucinė tradicija tarpukario Lietuvoje galėtų būti siejama su vadina-muoju antruoju konstitucionalizmo vystymosi laikotarpiu, kuris susiformavo po Pir-mojo pasaulinio karo, kada, žlugus paskutinėms Europos monarchinėms imperijoms, išsivadavusios iš jų jungo tautos kūrė savo valstybes ir priėmė naujas konstitucijas. Vien šis faktas rodo, kad galėjo būti tam tikrų atskirų valstybių konstitucionalizmo raidos dėsningumų. Pirmosios Lietuvos Respublikos konstitucionalizmo modelio reikšmė ta, kad ji tęsė LDK tradiciją ir kartu padėjo pagrindus tolesnei istorinei Lietuvos konstitucinės raidos perspektyvai.

Jau buvo atkreiptas dėmesys į tai, kad 1992 m. Lietuvos Respublikos Konsti-tucijos preambulėje „Lietuvos valstybės teisiniais pamatais“ šalia Lietuvos Statutų įvardijamos ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos. Tačiau žinome, kad Lietuva respublikinę valdymo formą pasirinko tik po 1920 m. Steigiamojo Seimo rinkimų priėmusi 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliuciją. Lietuvos Valstybės Taryba dar prieš Steigiamojo Seimo rinkimus priėmė 1918 m. lapkričio 2 d. ir 1919 m. balandžio 4 d. „Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatinius dėsnius“, kurie Lietuvos istoriografijoje vadinami Lietuvos laikinosiomis konstitucijomis. Vis dėlto šiame skyriuje (atliepiant į Konstitucijos preambulės terminiją) daugiausia dėmesio skiriama Lietuvos konstitucionalizmo tradicijai, susiformavusiai jau po res-publikinės valdymo formos pasirinkimo (nepaisant to, jog tiek 1920 m. birželio 10 d. laikinoji, tiek 1922 m. nuolatinė konstitucija vadinama ne „Lietuvos Respublikos“, o „Lietuvos Valstybės“ konstitucija). Todėl, žvelgdami į tarpukario konstitucionalizmą iš 1992 m. Konstitucijos preambulės perspektyvos, nesilaikysime tradicinės Lietuvoje istoriografinės tarpukario konstitucijų periodizacijos (trys laikinosios ir trys nuola-tinės tarpukario konstitucijos), bet išskirsime visų pirma 1920 m. Laikinąją Lietuvos Valstybės Konstituciją ir 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstituciją kaip atitinkančias minėtos preambulės respublikinę nuorodą. Beje, respublikinę preambulės nuorodą suprantame ne tik respublikinės valdymo formos, bet ir demokratijos konstitucinės vertybės elemento ar principo reikšme. Todėl šioje monografijoje nebus analizuo-jamos 1928 ir 1938 m. konstitucijos, nes jos buvo skirtos taip pat ir legitimizuoti po 1926 m. gruodžio perversmo įsigalėjusį autoritarinį režimą. Dėl šios priežasties minėtos dvi konstitucijos, nors ir gali būti analizuojamos Lietuvos valstybingumo

(jo tęstinumo) požiūriu, tačiau jose buvo atsisakyta respublikos, kaip *demokratijos* vertybės elemento, sampratos (kaip ir kitų su ja susijusių čia nagrinėjamų Vakarų teisės tradicijos konstitucinių vertybių: teisės viešpatavimo ir žmogaus teisių apsaugos) ir todėl jos negali būti laikomos lygiaverčiais Lietuvos konstitucionalizmo istorijos šaltiniais, o tokia yra, pavyzdžiui, 1922 m. konstitucija.

IVADAS

1918 m. ir 1919 m. *Laikinosios konstitucijos*
pamatiniai dėsniai

Lietuvos laikinąsias konstitucijas iki šiol daugiausiai analizavo Mindaugas Maksimaitis, kuris savo tyrimuose jas susiejo su kitais tarpukario konstituciniais šaltiniais bendrame Lietuvos valstybingumo ir konstitucinės raidos kontekste³⁶⁷. Kadangi aptariamuoju laikotarpiu Lietuvos visuomenėje jau buvo susiformavęs įsitikinimas, kad steigiamoji valdžia priklauso tik tautai, 1917 m. rugsėjo mėn. Vilniaus konferencijoje išrinkta Lietuvos Valstybės Taryba galėjo būti tik laikina (pereinamojo laikotarpio) institucija, kurios uždavinys buvo nustatyti valstybės laikinąją konstitucinę sąrangą ir organizuoti Steigiamojo Seimo rinkimus, numatytus jau 1918 m. Vasario 16-osios akte („Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo *galutinai* nustatyti kiek galima greičiau sušauktas steigiamasis seimas“). Nesunku pastebėti, kad pagal Vasario 16-osios aktą Steigiamasis Seimas privalėjo nustatyti valstybės pamatus *galutinai*, o tai suponuoja mintį, kad Lietuvos Taryba tai galėjo padaryti tik *laikiniai*. Kitais žodžiais tariant, Vasario 16-osios akto terminas „*galutinai* nustatyti“, skirtas būsimam steigiamajam seimui, gali būti interpretuojamas ir kaip reiškiantis, jog Lietuvos Taryba turėjo įgaliojimus priimti tik *laikinojo pobūdžio* konstitucinius aktus, o steigiamasis seimas – nuolatinę konstituciją³⁶⁸. Tai buvo konstatuota 1918 m. lapkričio 2 d., o vėliau ir 1919 m. balandžio 4 d. *Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatinuose Dėsnuose*³⁶⁹,

³⁶⁷ MAKSIMAITIS, M. Kai kurios pirmųjų Lietuvos konstitucijų istoriografijos problemos. *Jurisprudencija*, 2002, t. 30(22), p. 182–183; MAKSIMAITIS, M. *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija: XX a. pirmoji pusė*. Vilnius, 2005; MAKSIMAITIS, M. *Mažoji konstituantas: Lietuvos taryba atkuriant valstybingumą*. Vilnius: Justitia, 2011.

³⁶⁸ Apie tai plačiau žr. MAKSIMAITIS, M. *Mažoji konstituantas* <...>, p. 352.

³⁶⁹ *Pamatinų dėsnių* tekstus žr. *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918.II.16–1940.VI.15)*. Vilnius, 1996, p. 2–6.

kurių pavadinimas taip pat reiškė, jog Lietuvos Taryba nesisavina Steigiamojo Seimo prerogatyvos ir priima netgi ne laikinąją konstituciją, bet tik jos *Pamatinius dėsnius*. Vis dėlto šie Pamatiniai dėsniai *de facto* buvo atkurtos Lietuvos valstybės laikinoji konstitucija³⁷⁰.

Taigi 1918 m. Pamatinų dėsnių preambulėje konstatuojama, kad iki Steigiamojo Seimo išrinkimo Lietuvos Valstybės Taryba turi įgaliojimus reikšti „suverenę Lietuvos galią (*suprema potestas*)“ ir šiuo aktu ji „steigia laikinąją Lietuvos Valstybės Vyriausybę“ (turbūt dėl šios nuostatos M. Maksimaitis Lietuvos Valstybės Tarybą taikliai pavadino „mažąja konstituantą“). Taigi šiuo aktu steigiamą ne valstybę (kuri *de jure* jau buvo atkurta 1918 m. Vasario 16-osios aktu), bet „vyriausybę“, kurios terminas dokumente vartojamas viešosios valdžios sinonimo reikšme. Įdomu tai, jog *suvereniteto* samprata 1918 m. ir 1919 m. Pamatinuose dėsnuose (kaip ir 1920 m. Laikinojoje konstitucijoje) pagal T. Hobbeso tradiciją siejama būtent su pačia valstybe, o ne su tauta ar kitu suverenu (tokia buvo ir tuometinė kitų konstitucijų tradicija).

Kalbant apie *viešosios valdžios* sampratą reikia pažymėti, kad 1918 m. Pamatinų dėsnių tekste pabrėžiamas valdžios laikinumas (pvz., „*laikini* valstybės organai“, „*laikinoji* valstybės valdžia“ ir pan.). Siekis visur pabrėžti laikinąją valdžios pobūdį galėjo suklaidinti visuomenę dėl pačios valstybės ir jos valdžios statuso, nes galėjo susidaryti įspūdis, kad ir pati viešoji valdžia ir (ar) valstybė *per se* yra laikinas fenomenas. Greičiausiai norint išvengti šio dviprasmiškumo, 1919 m. Pamatinuose dėsnuose buvo atsisakyta valdžios laikinumo termino vartojimo.

Valstybingumo požiūriu svarbu paminėti, kad abiejose Pamatinų dėsnių redakcijose įtvirtinta teritorijos neliečiamybė: pagal 1918 m. lapkričio 2 d. Pamatinų dėsnių 11 straipsnį Valstybės Tarybos Prezidiumas, o pagal 1919 m. balandžio 4 d. Pamatinų dėsnių redakciją Valstybės Prezidentas „laiko savo žinioje kariuomenę Lietuvos nepriklausomybei bei josios žemių neliečiamybei ginti“. Kaip matome, čia vartojamas ir *nepriklausomybės* kaip konstitucinės vertybės terminas. Taip pat tiek 1918 m., tiek 1919 m. Pamatiniai dėsniai (pagal Vasario 16-osios akto tradiciją) tiesiogiai įvardijo Vilnių kaip valstybės sostinę, kuriame turėjo reziduoti visos Lietuvos valdžios institucijos³⁷¹.

³⁷⁰ Beje, mūsų manymu, 1918 m. ir 1919 m. *Pamatinius dėsnius* galima vadinti tiek dviem skirtingomis laikinosiomis konstitucijomis (kaip manė M. Römeris – dėl kiek skirtingo valdžios galių perskirstymo 1918 m. ir 1919 m. Pamatinuose dėsnuose), tiek ir dviem tos pačios laikinosios konstitucijos redakcijomis (kaip tvirtina M. Maksimaitis, žr., pvz., MAKSIMAITIS, M. *Mažoji konstituantas*. Vilnius: Justitia, 2011, p. 287). Manytume, šios dvi pozicijos ne prieštarauja, o papildo viena kitą. Pagrindą laikyti tokios pozicijos suteikia Lietuvos Statutų numeravimo ir jų redakcijų termino vartojimo tradicijos paralelės.

³⁷¹ 1918 m. ir 1919 m. Pamatinų dėsnių 2 str.: „Vyriausiosios Valdžios būklė yra Lietuvos Valstybės sostinė Vilnius“; 1918 m. Pamatinų dėsnių 28 str. ir 1919 m. Pamatinų dėsnių 32 str.: „Steigiamojo Seimo narių rinkimams pasibaigus, Seimas renkasi Vilniuje“.

Be Valstybės Tarybos, kuriai 1918 m. Pamatiniai dėsniai suteikė laikinojo parlamento statusą, dokumente paminėti ir kiti „vyriausieji laikinieji valstybės organai“, tai: Valstybės Tarybos Prezidiumas ir Ministrų Kabinetas. Valstybės Tarybos Prezidiumas, kurį sudarė „prezidentas ir du viceprezidentai“, faktiškai ėjo kolegialaus valstybės vadovo funkcijas ir kartu su Ministrų Kabinetu vykdė vykdomosios valdžios funkcijas. Ministrų Kabinetą savo ruožtu sudarė ministras pirmininkas ir ministrai. Tiesa, 1919 m. redakcijos Pamatiniai dėsniai panaikino Valstybės Tarybos Prezidiumą ir įsteigė Valstybės Prezidentą, kaip vienasmenio aukščiausiojo valstybės pareigūno, pareigybę, jis buvo renkamas Valstybės Tarybos. Be to, 1919 m. redakcijos Pamatiniai dėsniai jau mini ir savivaldybės įstaigas bei Valstybės kontrolės instituciją.

1. Čia svarbu pažymėti, kad tiek 1918 m., tiek 1919 m. redakcijos Pamatiniuose dėsniuose buvo tiesiogiai įtvirtintas jų *viršenybės principas* kitų teisės aktų atžvilgiu. Visų pirma buvo numatytas kvalifikuotos daugumos reikalavimas (2/3 Tarybos narių balsų dauguma) jiems priimti ir keisti. Be to, juose buvo įtvirtinta nuostata, jog „srityse, kuriose Lietuvos Valstybės nėra išleistų naujų įstatymų, laikinai palieka tie, kurie yra buvę prieš karą, kiek jie neprieštarauja Laikinosios Konstitucijos pamatiniams dėsniams“. Iš pirmo žvilgsnio čia įtvirtintas konstitucinio akto viršenybės principas siejamas tik su tais įstatymais, „kurie yra buvę prieš karą“, tačiau ši nuostata turėtų apimti ne tik Rusijos ar Vokietijos okupacinius įstatymus, bet ir naujai priimtus Lietuvos Valstybės Tarybos ar Prezidento įstatymus. Priežastis, dėl kurios buvo pasirinkta būtent tokia Laikiniųjų konstitucijos pamatinių dėsnių viršenybės nuostatos formulė, manytina, yra ta, jog Lietuvos Valstybės Tarybai, atkuriant valstybę ir atskiriant ją „nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis“ (iš 1918 m. Vasario 16 d. akto) buvo aktualu pabrėžti būtent šį dalyką – viskas, kas yra sukurta svetimos valdžios, Lietuvoje galioja tiek, kiek tai neprieštarauja nepriklausomos Lietuvos konstituciniams dokumentams. O nepriklausomos Lietuvos valdžios įstatymų konstitucingumas čia tiesiog preziumuojamas.

Nors Valstybės Tarybai pareiškus nepasitikėjimą Ministrų Kabinetas turėjo atsistatydinti, vis dėlto nei 1918 m., nei 1919 m. Pamatiniai dėsniai nenustatė aiškaus *valdžių padalijimo principo pagal* modernaus konstitucionalizmo tradiciją, nes „įėję į Ministrų Kabinetą Valstybės Tarybos nariai nenustoja buvę Valstybės Tarybos nariais“³⁷². Be to, nors, kaip jau buvo minėta, 1919 m. Pamatinių dėsnių redakcija panaikino Valstybės Tarybos Prezidiumą (kurio nariai buvo tiek įstatymų leidžiamosios, tiek vykdomosios valdžios nariai), tačiau numatė Valstybės Prezidento teisę leisti įstatymus „Valstybės Tarybos sesijų tarpe arba per jų pertraukas“. Remiantis valdžių padalijimo principu įdomu yra ir tai, kad 1919 m. Pamatiniuose dėsniuose

³⁷² Žinant, kad Valstybės Tarybą sudarė tik 20 narių, įstatymų leidžiamoji ir vykdomoji valdžia turėjo būti labai susipynusi.

atskirame VIII skyriuje buvo įtvirtinta Valstybės kontrolės institucija ir garantuotas jos nepriklausomumas, teigiant, jog „Valstybės Kontrolė sudaro atskirą Valstybės valdymo dalį ir nepriklauso nuo Ministrų Kabineto“ (38 str.), tai pagal tuometę centralizuotą pozityvistinę Europos teisinę tradiciją nebuvo įprasta. Kita vertus, Pamatiniuose dėsniuose visai neužsiminta apie teisminę valdžią³⁷³.

2. *Demokratijos* vertybės požiūriu svarbu pasakyti, kad Valstybės Tarybai buvo numatytos tradicinės parlamento funkcijos, į kurias įėjo ne tik įstatymų leidyba, bet ir tarptautinių sutarčių ratifikavimas, vykdomosios valdžios parlamentinė kontrolė, valstybės institucijų steigimas, jų vadovų skyrimas ir atleidimas ir net valstybės biudžeto tvirtinimas ir jo vykdymo priežiūra. Taip pat Valstybės Tarybai jau 1918 m. Pamatiniai dėsniai numatė svarbiausių visuomenės klausimų *deliberacijos*, t. y. svarstymo, funkciją („Valstybės Taryba svarsto ir sprendžia laikinuosius įstatymus“). Vis dėlto 1918 m. ir 1919 m. Pamatinių dėsnių *parlamentarizmo* nuostatas reikėtų sieti ne tik ir ne tiek su Valstybės Taryba, kiek su juose numatytais Steigiamojo Seimo rinkimais (visuotinių, lygių, tiesioginių *rinkimų* ir slapto balsavimo būdu).

3. Kai dėl *žmogaus teisių*, svarbu paminėti, kad abiejų redakcijų Pamatiniai dėsniai pirmą kartą Lietuvos konstitucionalizmo istorijoje numatė atskirą „Pamatinių piliečių teisių“ skyrių, kuriame taip pat pirmą kartą buvo konstatuotas *luomų panaikinimo* principas ir įtvirtintas visų piliečių lygiateisiškumas, nepriklausomai nuo „lyties, tautybės, tikybos ir luomo“. Kadangi Lietuvoje luominė visuomenė egzistavo nuo viduramžių iki pat 1918 metų³⁷⁴, todėl luomų panaikinimas ir visuotinės lygybės proklamavimas simbolizuoja tam tikrą jau 1918 m. Vasario 16-osios aktu pradėtą „revoliucinio“ pobūdžio visuomenės ir teisinės sistemos reformos etapą. Taip pat pirmą kartą Lietuvos teisinėje sistemoje (be jokių išlygų) buvo garantuotos tokios asmeninės teisės: „asmens, buto ir nuosavybės neliečiamybė, tikybos, spaudos, žodžio, susirinkimų ir draugijų laisvė“. Kaip jau buvo minėta, visiems piliečiams buvo garantuota ir *rinkimų* teisė, kuri įgyvendinta 1920 metais renkant Steigiamąjį Seimą.

Apibendrinant 1918 m. ir 1919 m. Laikinosios Konstitucijos Pamatinių Dėsnių nuostatų analizę, reikia konstatuoti, nors šie konstituciniai aktai formaliai negali vadintis „Lietuvos Respublikos Konstitucijomis“ (paminėtomis 1992 m. Lietuvos

³⁷³ Norėtume atkreipti dėmesį į tą faktą, kad pirmasis Valstybės Tarybos ordinarinis įstatymas, priimtas 1918 m. lapkričio 28 d., kaip tik ir buvo *Laikinasis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymas* (trumpiau – Laikinasis teismų įstatymas). Tai patvirtina nuomonę, kad Valstybės Taryba teismų sistemai kurti vis dėlto skyrė svarbų vaidmenį. Palyginti – tik 1919 m. spalio 10 d. buvo priimtas *Draugijų įstatymas*, 1919 m. spalio 30 d. – *Rinkimų įstatymas*, 1919 m. lapkričio 30 d. – *Spaudos įstatymas*, 1920 m. vasario 21 d. – *Susirinkimų įstatymas*.

³⁷⁴ Išsamiau žr.: MACHOVENKO, J. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės luominės struktūros susidarymo teisiniai pagrindai. *Teisė*, 2001, t. 39, p. 53–68; RÖMERIS, M. Luomų tvarka ir papročiai. *Teisė*, 1922, nr. 1, p. 19–34.

Respublikos Konstitucijos preambulėje), nes jie priimti iki 1920 metų gegužės 15 dienos, kai Steigiamasis Seimas apsisprendė dėl Lietuvos respublikinės valdymo formos, pagal savo turinį ir priėmimo formą jie, be abejo, yra Lietuvos konstitucionalizmo istorijos ir tradicijos dalis. Čia būtina paminėti, kad šie du konstituciniai dokumentai (po 1918 m. Vasario 16-osios akto) buvo atitinkamai antrasis ir trečiasis atkurtos Lietuvos konstitucinis aktas. 1918 m. redakcijos Pamatinius dėsnius sudarė tik 29 straipsniai, o 1919 m. Pamatinius dėsnius – jau 44 straipsniai. Juose buvo aiškiai nustatytas jų *viršenybės principas* ordinarinių įstatymų atžvilgiu. Nors Pamatiniuose dėsniuose nebuvo vartojami *demokratijos* ir *tautos* (suvereniteto) terminai, tačiau Pamatinių dėsnių turinys (ypač Steigiamojo Seimo rinkimų ir žmogaus teisių nuostatos) leidžia teigti, kad juose buvo tęsiamas demokratinis Vasario 16-osios akto įsipareigojimas. Pamatiniuose dėsniuose nebuvo įtvirtintas griežtas valdžių padalijimas, tačiau stebina tai, kad 1919 m. Pamatinių dėsnių redakcijoje Valstybės kontrolės institucijai skirtas atskiras skyrius ir jau užsimenama apie vietos savivaldą. Ypač svarbu, kad 1918 m. Pamatiniuose dėsniuose pirmą kartą Lietuvos konstitucionalizmo istorijoje buvo panaikinti luomai, įtvirtintas draudimas diskriminuoti asmenis dėl lyties, tautybės ir tikėjimo bei visiškai garantuotos modernios asmeninės teisės (asmens, buto ir nuosavybės neliečiamybė, o kartu – tikėjimo, žodžio, spaudos, susirinkimų ir draugijų laisvė). Svarbu tai, kad asmeninės teisės čia vadinamos „pamatinėmis teisėmis“ (tiesa, jos vadinamos ne *žmogaus teisėmis*, o siejamos su pilietybės institutu). Pagaliau Pamatiniuose dėsniuose numatyta (ir jais remiantis 1919 m. spalio 30 d. priimtu Rinkimų įstatymu) visuotinė rinkimų teisė buvo suteikta visoms Lietuvoje gyvenančioms tautinėms ir religinėms bendrijoms ir ne tik vyrams, bet ir moterims (palyginti – moterų rinkimų teisė prilyginta vyrų teisėms Jungtinėje Karalystėje buvo tik 1928 m., Prancūzijoje – 1945 m., Šveicarijoje – 1971 m.).

1. 1920 m. Laikinoji Lietuvos valstybės konstitucija

Minėta, kad, vykdant 1918 m. Vasario 16-osios akto įpareigojimą, 1920 metais (balandžio 14–15 d.) įvyko rinkimai į Steigiamąjį Seimą, kuris pirmajame savo posėdyje 1920 m. gegužės 15 d. priėmė rezoliuciją, legitimuojančią Vasario 16-osios akto demokratinės valstybės atkūrimo faktą ir nustatančią atkurtos valstybės *respublikinę* valdymo formą³⁷⁵. Todėl 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucija, kaip teisingai paminėta 1990 m. kovo 11 d. akte, yra Lietuvos valstybės pamatinis konstitucinis aktas, tačiau jis plačiau bus analizuojamas kitame skyriuje.

Kadangi išrinkus Steigiamąjį Seimą (kuris turėjo įgaliojimus priimti valstybės konstituciją) baigėsi Laikinosios Konstitucijos Pamatiniuose dėsniuose numatyti Lietuvos Valstybės Tarybos ir kitų ten nurodytų institucijų įgaliojimai, reikėjo skubiai priimti laikinąją konstituciją, kuri numatytų pasikeitusią institucinę sąrangą iki nuolatinės konstitucijos priėmimo, o parengti nuolatinę konstituciją reikėjo laiko³⁷⁶. Taigi *Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija* Steigiamojo Seimo buvo priimta nepraėjus nė mėnesio po pirmojo posėdžio³⁷⁷ ir teturėjo 18 straipsnių (palyginti su 1919 m. Pamatinių dėsnių 42 straipsniais).

Įdomu, kad Laikinąją konstituciją pasirašė Antanas Smetona kaip *Valstybės* Prezidentas (nors pagal Laikinąją konstituciją tokios pareigybės nebeliko), dar laikinai einantis valstybės vadovo pareigas, iki 1920 m. birželio 19 dienos, kai *Respublikos* Prezidento pareigas pradėjo eiti Steigiamojo Seimo pirmininkas Aleksandras Stulginskis.

³⁷⁵ „Lietuvos Steigiamasis Seimas, reikšdamas Lietuvos žmonių valią, proklamuoja esant atstatytą nepriklausomą Lietuvos valstybę kaip demokratinę respubliką, etnologinėmis sienomis, ir laisvą nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitom valstybėm“. Cituota iš http://www3.lrs.lt/pls/inter/ws_show?p_r=1666&p_d=2817&p_k=1.

³⁷⁶ Žr., pvz., MAKSIMAITIS, M. *Lietuvos teisės šaltiniai 1918–1940 metais*. Vilnius: Justitia, 2001, p. 31.

³⁷⁷ Nors 1920 m. Laikinoji konstitucija buvo priimta birželio 2 dieną, tačiau *Laikinosios Vyriausybės žinių* publikacijoje oficialiai nurodoma birželio 10 diena, t. y. jos pasirašymo diena, kurios mes taip pat laikomės. Žr. *Laikinoji Lietuvos valstybės konstitucija*, LVŽ, 1920-06-12, nr. 37-407.

1.1. Valstybės ir valdžios samprata Laikinojoje konstitucijoje

Reikia pripažinti, kad esminis valstybės ir valdžios sampratos pokytis Laikinojoje konstitucijoje (palyginti su Pamatiniais dėsniais) yra tas, kad šios konstitucijos 1 straipsnyje aiškiai ir nedviprasmiškai skelbiamas jos *demokratinis* pobūdis ir *respublikinė* valdymo forma, „proklamuota“ jau minėtoje 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucijoje. Ši laikinoji konstitucija pradėjo tradiciją – Steigiamojo Seimo rezoliucijos nuostatą dėl Lietuvos, kaip demokratinės respublikos, įtvirtinti būtent konstitucijos 1 straipsnyje, šios nuostatos vėliau laikėsi visos Lietuvos konstitucijos (išskyrus nedemokratinę 1938 m. konstituciją).

Kitos Laikinosios konstitucijos sampratos, susijusios su valstybe ir valdžia, yra perimtos iš Pamatinių dėsnių: visų pirma tai, kad valstybei priskiriamas suvereno titulas, kitaip tariant, čia leidžiama suprasti, jog būtent Lietuvos valstybė turi „suverenines galias“. Tai atspindi jau minėtą Jean'o Bodin'o ir kitų legistų idėją apie suvereniteto priklausymą abstrakčiai valdžiai bei T. Hobbes'o poziciją suverenitetą sieti su pačia valstybe, kuri buvo gana populiari XX a. pradžioje. Aišku, tai jokių būdu nereiškia prieštaravimo tautos suvereniteto idėjai, kuri netiesiogiai atsispindi nuorodoje į Steigiamojo Seimo rinkimus. Tai labiau rodė Laikinosios konstitucijos rengėjų norą konstitucijos tekste stipriau pabrėžti nepriklausomos Lietuvos valstybės, kaip išorinio suvereno, aspektą. Beje, čia taip pat tęsiama tradicija Lietuvos valstybės sinonimo reikšme vartoti *respublikos* terminą ir įvedama tradicija sieti šį terminą su valstybės vadovo institucija (pvz., „Respublikos Prezidentas atstovauja Respublikai“).

1.2. Konstitucinės vertybės Laikinojoje konstitucijoje

1. Teisės viešpatavimas Laikinojoje konstitucijoje

Kaip jau buvo minėta, 1920 m. Laikinoji konstitucija yra dar glaustesnis dokumentas nei 1918–1919 metų Pamatiniai dėsniai. Tai gali būti paaiškinta didele jos parengimo skuba, kai buvo nuspręsta tiesiog atsakyti Pamatinių dėsnių nuostatų, susijusių su nebeegzistuojančios Valstybės Tarybos kompetencija. Įdomu tai, kad Laikinojoje konstitucijoje net nebuvo įtvirtinta (kvalifikuotos daugumos) jos priėmimo tvarka, nors tokią spragą galima suprasti ir taip, kad Laikinajai konstitucijai priimti vis

dėlto reikėjo taikyti kvalifikuotą balsų daugumą pagal Pamatinių dėsnių nuostatos analogiją³⁷⁸. Kita vertus, jos *viršenybė* kitų teisės aktų atžvilgiu buvo konstatuota aiškiau ir drąsiau nei Pamatiniuose dėsniuose. Laikinosios konstitucijos 3 straipsnyje buvo numatyta, jog visi įstatymai, galioję iki šios konstitucijos paskelbimo dienos, toliau galioja tiek, kiek „šiai Konstitucijai neprieštarauja“. Taigi čia konstitucijos viršenybės principas nebėra siejamas su jos taikymo retroaktyvumu (*ex ante*), t. y. jis įvardijamas ne tik „prieš [Pirmąjį pasaulinį] karą“ galiojusių įstatymų atžvilgiu, bet ir skirtas ateičiai *ex nunc* prasme. Kalbant apie teisės viršenybės principą svarbu paminėti ir tai, kad Laikinoji konstitucija pirmąkart nustatė teisės aktams įsigaliooti privalomą viešo jų paskelbimo (publikavimo) „Vyriausybės organe“ tvarką (18 str.).

Tačiau reikia pažymėti, kad dėl glaustumo Laikinoji konstitucija neįtraukia aiškių valdžios galių ribojimo ir valdžių padalijimo principo. Taip yra visų pirma todėl, jog Steigiamasis Seimas (pagal tuomet populiarią steigiamojo susirinkimo teoriją) buvo suprantamas kaip jokių kitų valdžių neribojamas „suvereninės galios reiškęjas“ (2 straipsnis). Tačiau šalia suvereniteto pasireiškimo Laikinoji konstitucija Steigiamajam Seimui priskyrė ir legislatyvinės teisės, o „vykdomoji valdžia pavedama Respublikos Prezidentui ir Ministerių kabinetui“. Taip pat buvo glaustai numatyta vykdomosios valdžios atskaitomybė Steigiamajam Seimui per nepasitikėjimo procedūrą. O teisminė valdžia Laikinojoje konstitucijoje (ir Pamatiniuose dėsniuose) visai nėra įvardyta, nors teismai jau veikė remiantis *Laikinoju teismų įstatymu* (taigi ordinariu, o ne konstituciniu pagrindu), priimtu 1918 m. lapkričio 28 dieną. Tai galėtų būti paaiškinta ir tuo, jog tuo metu Lietuvoje teisminė valdžia vis dėlto dar nebuvo traktuojama kaip lygiavertis įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios partneris.

2. Demokratijos vertybė Laikinojoje konstitucijoje

1. Kaip jau buvo minėta, 1920 m. Laikinoji konstitucija yra pirmoji Lietuvos konstitucija, kurioje *demokratija* jos tekste buvo įvardyta *expressis verbis*. Tačiau čia *demos kratos* suprantama visų pirma per steigiamojo susirinkimo, kaip suverenių galių reiškęjo, valdžią. Tautos išrinktas Steigiamasis Seimas čia nėra tik konkuruojantis (valdovui) suverenas, koks buvo Lietuvos Statutų ar 1791 m. konstitucijos Seimas. Pirmąkart Lietuvos konstitucionalizmo istorijoje tautos atstovybė (pagal steigiamojo susirinkimo teoriją) igijo „suvereninės galios išreiškėjo“ konstitucinį titulą. Šis titulas Lietuvos istorijoje bus dar kartą suteiktas tik Aukščiausajai

³⁷⁸ Taip konstatuoti leidžia 1920 m. gegužės 18 d. priimtas Steigiamojo Seimo Statutas, kuriame buvo teigiama, jog „visi klausimai sprendžiami paprastąja balsų dauguma, jei pamatiniais laikinosios konstitucijos dėsniais <...> nenustatoma kvalifikuotoji dauguma“. *Vyriausybės žinios*, 1921, Nr. 71-635.

Tarybai – Atkuriamajam Seimui 1990 m. Kovo 11-osios akte. Dėl tokio Steigiamojo Seimo galių neribojančio statuso Laikinojoje konstitucijoje net nesivarginama kaip nors plačiau apibrėžti jo kompetencijos, o apsiribojama keliais straipsniais. M. Maksimaitis taikliai pažymėjo, kad Laikinoji konstitucija ne tik nepaminėjo *tautos* sąvokos, bet dėl savo laikinumo nenumatė ir tokių tiesioginės demokratijos elementų, kaip antai rinkimai, referendumas, įstatymų leidybos iniciatyva ir kt. Be to, aiškindamas šią omisiją, jis pritarė M. Römeriui, kad Steigiamasis Seimas kaip tik pats reiškė suverenią tautos galią, „todėl papildomas tiesioginis tautos dalyvavimas valstybiniuose reikaluose teisiniu požiūriu būtų buvęs tiesiog beprasmiškas“³⁷⁹.

2. Kadangi pagal 1920 m. Laikinąją konstituciją Steigiamasis Seimas turėjo ne tik tiesioginės suverenio „galios išreiškėjo“ statusą, bet vykdė ir ordinarinio parlamento funkcijas, todėl *parlamentarizmo* principas čia atsispindėjo daug labiau nei 1918–1919 metų Pamatiniuose dėsniuose, kuriuose apsiribota nuoroda į ateityje turinčius įvykti Steigiamojo Seimo rinkimus. Laikinojoje konstitucijoje (nors ir labai glaustai) pirmą kartą aiškiai įtvirtinti beveik visi modernaus parlamentarizmo bruožai: i) ypatinga parlamento padėtis kitų valstybės institucijų atžvilgiu, ii) parlamento darbo nepertraukiamumas (jis atsispindi Seimo atostogų nuostatoje 16 straipsnyje), iii) ypatingas parlamentaro statusas arba jo asmens neliečiamybė (17 str.), iv) įstatymų leidybos funkcija, įskaitant deliberaciją ir valstybės biudžeto tvirtinimą (4 ir 18 str.), ir v) vykdomosios valdžios kontrolė (12 str.). Svarbu pažymėti, kad 1920 m. Laikinoji konstitucija, kitaip nei 1918–1919 metų Pamatiniai dėsniai, nenumatė *rinkimų* instituto, kuris labai susijęs su parlamentarizmo konstituciniu principu, todėl 1922 m. Seimo rinkimai buvo vykdomi tiesiog remiantis ordinariniu 1922 m. Rinkimų įstatymu.

3. Kaip jau buvo minėta, 1920 m. Laikinoji konstitucija buvo pirmoji Lietuvos konstitucija, kurioje *expressis verbis* įtvirtinta *res publica* kaip konstitucinė vertybė ne tik valstybės sinonimo bei pilietinės visuomenės, bet ir valdymo formos prasme. Pagal Laikinąją konstituciją, būtent Prezidento pareigybė įkūnijo šią treją *respublikos* sampratą: pirma, tai yra *valstybės* vadovo pareigybė, antra, jis turi būti demokratiškai išrenkamas *tautos* atstovybės ir, trečia, tai yra *renkama*, o ne paveldima pareigybė.

3. Žmogaus teisių apsauga Laikinojoje konstitucijoje

Reikia pasakyti, kad 1920 m. Laikinojoje konstitucijoje palikti tie patys du žmogaus teises garantuojantys straipsniai, kurie buvo 1918 ir 1919 metų Pamatiniuose dėsniuose: 15 straipsnyje pakartojamas piliečių („vis tiek kurios lyties, tautybės, tikos“)

³⁷⁹ MAKSIMAITIS, M. *Lietuvos teisės šaltiniai 1918–1940 metais*. Vilnius: Justitia, 2001, p. 32.

lygiateisiškumo ir luomų panaikinimo principas („luomų ir titulų nėra“), o 16 straipsnyje išvardijamos šios teisės: „asmens, buto ir korespondencijos neliečiamybė bei tikos, sąžinės, spaudos, žodžio, streikų, susirinkimų ir draugijų laisvė“. Kaip jau buvo pabrėžta anksčiau, šios teisės galėtų būti vadinamos asmeninėmis teisėmis, kurios pirmą kartą buvo garantuotos 1918 m. redakcijos Pamatiniuose dėsniuose. Minėta, kad, turint omenyje lygiateisiškumo principą, šių teisių apsaugos garantavimas Lietuvoje po Pirmojo pasaulinio karo buvo revoliucinio pobūdžio nuostata, nes iki karo Lietuvos teritorijoje galiojo luominio ir kitokio diskriminacinio (dėl lyties, tautybės ir tikėjimo) pobūdžio teisinė sistema.

Vis dėlto Laikinoji konstitucija turėjo ir tam tikrų pokyčių, palyginti su 1919 m. Pamatiniais dėsniais. Visų pirma, rengiantis kardinaliai žemės reformai (t. y. dalinio dvarų žemės nacionalizavimo), Steigiamasis Seimas Laikinojoje konstitucijoje nebeužsiminė apie nuosavybės teisę, t. y. ją traktavo jau ne kaip konstitucinę, o kaip ordinarinę teisę, kurią būtų galima lengviau apriboti³⁸⁰. Antra, jau buvo minėta, Laikinojoje konstitucijoje (greičiausiai dėl techninių priežasčių) nebuvo įtraukta rinkimų teisė. Tačiau, kita vertus, palyginti su 1919 m. Pamatiniais dėsniais, konstitucinių teisių (jos pirmą kartą čia vadinamos „konstitucinėmis garantijomis“) sąrašas buvo išplėstas: korespondencijos neliečiamybė, sąžinės ir streikų laisvė ir svarbiausia – buvo konstatuotas mirties bausmės panaikinimas³⁸¹. Mirties bausmės draudimas neabejotinai buvo ryškiausias Laikinosios konstitucijos demokratinis bruožas (palyginti su prieš tai galiojusia 1919 m. Pamatinių dėsnių redakcija), vertinant ją iš šiuolaikinės konstitucionalizmo tradicijos perspektyvos.

Aišku, Laikinoji konstitucija numatė ir konstitucinių pilietinių teisių ribojimo atvejus – „karo metu, taip pat Valstybei gresiančiam pavojui pašalinti“. Šias teises buvo galima riboti tik įstatymu arba Steigiamojo Seimo atostogų metu – vykdomosios valdžios aktu, bet pastarojo atveju – Steigiamasis Seimas turėjo per tris dienas susirinkti ir „spręsti konstitucinių garantijų sustabdymo klausimą“. Taigi iš esmės šiuolaikinio konstitucionalizmo principas, kad konstitucines žmogaus teises galima riboti tik parlamento įstatymu, buvo išlaikytas.

Apibendrinant 1920 m. Laikinosios konstitucijos reikšmę galima konstatuoti, kad šios konstitucijos tekstas nebuvo visiškai originalus, o daugiausia nulemtas 1918–1919 metų Laikinosios konstitucijos pamatinių dėsnių nuostatų perėmimo. Tačiau siejant su Lietuvos konstitucionalizmo tradicija galima išskirti šiuos jos bruožus:

³⁸⁰ ANDRIULIS, V., et al. *Lietuvos teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 2002, p. 327.

³⁸¹ Čia reikia pripažinti, kad daugiau kaip po mėnesio po Laikinosios konstitucijos priėmimo, t. y. 1920 m. liepos 24 d., Steigiamasis Seimas įvedė Lietuvos teritorijoje karo padėtį ir, remiantis Laikinosios konstitucijos 16 straipsnio I Pastaba, kartu įvedė ir mirties bausmės taikymą, tačiau tai jokių būdu nemažina konstitucijos minėtos nuostatos radikalaus demokratinio „užtaiso“.

- Pirmąkart Lietuvos konstitucionalizmo istorijoje buvo įtvirtinta Steigiamojo Seimo, kaip institucijos, turinčios tiek tiesiogines steigiamosios galios reiškėjo galias, tiek ir vykdančios ordinarinio parlamento funkcijas, samprata. Šia Steigiamojo Seimo sampratos praktika buvo pasinaudota po septyniasdešimties metų – priimant 1990 m. Kovo 11-osios aktą ir jame numatant Aukščiausiosios Tarybos „suverenių galių reiškėjos“ statusą;
- Tai buvo pirmą Lietuvos konstitucija, kurioje tiesiogiai buvo įvardytos dvi tradicinės konstitucionalizmo vertybės: demokratija ir žmogaus teisių apsauga, taip pat implicitiškai – į teisės viešpatavimą įeinantys konstitucijos viršenybės bei teisės aktų viešo publikavimo principai. Be to, po 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucijos tai buvo pirmasis konstitucinis aktas, įtvirtinęs Lietuvoje respublikinę valdymo formą;
- Konstituciniu lygmeniu pirmąkart buvo įtvirtinti šie parlamentarizmo principai: i) ypatinga parlamento padėtis kitų valstybės institucijų atžvilgiu, ii) parlamento darbo nepertraukiamumas, iii) ypatingas parlamentaro statusas arba jo asmens neliečiamybė ir iv) įstatymų leidybos funkcija, įskaitant deliberaciją ir valstybės biudžeto tvirtinimą (4 ir 18 str.), ir v) vykdomosios valdžios kontrolė (12 str.), įskaitant aukščiausių pareigūnų skyrimą (7 str.);
- 1920 m. Laikinojoje konstitucijoje buvo pirmąkart įtvirtintas mirties bausmės panaikinimo principas, kuris praktiškai Lietuvoje buvo įgyvendintas tik 1998 metais, remiantis 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos nuoroda į prigimtinių žmogaus teisių pobūdį ir kitas jos nuostatas.

II. 1922 m. Lietuvos valstybės konstitucija

Iš ankstesnio tyrimo jau matėme, kad konstitucijų tekstai ir kiti teisės aktai yra vieni pagrindinių valstybės organizavimo pamatų, jais vadovaujantis kuriamas valstybės ir teisės modelis, todėl pirmiausia jie atspindi konstitucionalizmo raidą, yra konstitucionalizmo tradiciją kuriantis pagrindas. Todėl nenuostabu, kad tarpukario Lietuvos 1922 metų konstitucijoje visų pirma skiriama dėmesio įtvirtinti politinius ir teisinius institutus, valstybingumo, valdžios ir suvereniteto sampratai formuoti bei čia analizuojamoms konstitucionalizmo vertybėms įtvirtinti. Šios pastangos yra siejamos su teisinės valstybės (remiantis Vakarų teisės tradicijomis) kūrimu.

Minėta, kad Steigiamasis Seimas buvo išrinktas 1920 m. balandžio 14–15 d. pirmąkart Lietuvoje vykusiuose visuotiniuose rinkimuose, kuriuose dalyvavo visi Lietuvos piliečiai, ne tik nepaisant jų socialinio statuso (panaikinti luomai), bet juose turėjo balsavimo teisę ir moterys bei tautinėms ir religinėms mažumoms priklausantys asmenys. Vienas iš svarbiausių Steigiamojo Seimo uždavinių buvo parengti ir priimti valstybės konstituciją (Laikinoji konstitucija buvo priimta 1920 m. birželio mėn.), ji, kaip Steigiamojo Seimo dvejų metų darbo vainikavimas, buvo parengta ir iškilmingai paskelbta jo darbo pabaigoje, t. y. 1922 metų rugpjūčio 1 dieną (galutinai Steigiamasis Seimas darbą baigė po Seimo rinkimų, kurie įvyko 1922 m. spalio 14–15 d.). Visų pirma reikia pasakyti, kad pagal turinį ir struktūrą tai buvo pirmoji moderni Lietuvos konstitucija, suskirstyta į penkiolika skyrių, turinčių savo pavadinimus (tiesa, pavadinimus turėjo ir 1919 m. Pamatinių dėsnių aštuoni skyriai). Būtent 1922 m. Konstitucijos skyrių grupavimo eiliškumo tradicija buvo perimta ir 1992 m. Konstitucijos struktūroje, t. y. pradedama bendraisiais valstybingumo principais, paskui pateikiamas žmogaus teisių skyrius, vėliau – Seimo ir kitų institucijų kompetencija bei užbaigiama baigiamosiomis nuostatomis dėl konstitucijos įsigaliojimo tvarkos.

II.1. Valstybės ir valdžios samprata 1922 m. Konstitucijoje

Minėta, kad 1922 m. Konstitucija vadinama *Lietuvos Valstybės* Konstitucija. Konstitucijoje *valstybės* terminas kartais pakeičiamas Lietuvos, Respublikos ar Tėvynės terminais. Jos tekste *valstybės* terminas paprastai vartojamas iš didžiosios raidės, o jo reikšmė siejama tiek su abstrakčia viešąja valdžia (pvz., 2 str.: „*Valstybės Valdžią* vykdo Seimas, Vyriausybė ir Teismas“), jos pareigūnais (pvz., „*Valstybės* kontrolierius“), pilietybės samprata (8 str.: „svetimos *valstybės* pilietis“), centrine viešąja valdžia (71 str.: „Savivaldybės organai rūpina *Valstybės* vietos valdymo reikalus“), tiek siejama su tarptautinės teisės subjekto samprata (pvz.: 25 str.: „kai *Valstybė* veda karą“). Taigi *valstybė* pagal šią konstituciją turi visus tris minėtus elementus: pilietinę tautą, viešąją valdžią ir teritoriją (4 str.: „Lietuvos *teritorijos* sienos gali būti keičiamos tik įstatymo keliu“). Beje, 1922 m. Konstitucijos preambulėje ir 1 straipsnyje vartojamas ir *nepriklausomybės* terminas.

Neabejotinai galima teigti, kad visas I Konstitucijos skyrius (I. Bendrieji dėsniai) buvo skirtas valstybės formai, jos funkcijoms, elementams ir pagrindiniams simboliams apibrėžti. Lietuvos istoriografijoje nusistovėjo nuomonė, kad 1922 m. Konstitucija nustatė parlamentinę (respublikinę) valdymo formą pagal Trečiosios Prancūzijos Respublikos modelį, gana būdingą naujosioms demokratijoms, susikūrusioms po Pirmojo pasaulinio karo³⁸². Pirma, jau buvo minėta, kad 1922 m. Konstitucijos 1 straipsnyje įtvirtinta formuluotė, jog „Lietuvos Valstybė yra nepriklausoma demokratinė Respublika“, gali būti laikoma nekeičiama Lietuvos konstitucine tradicija, kuri pažodžiui perimta ir 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 1 straipsnyje. Antra, pirmą kartą Lietuvos konstitucionalizmo istorijoje *expressis verbis* buvo pabrėžta, kad suverenitetas priklauso ne valstybei ar monarchui, o tautai. Trečia, pirmą kartą (po 1791 m. konstitucijos) šiuolaikinėje Lietuvos valstybėje buvo eksplacitiškai įtvirtintas valdžių padalijimas, įtraukiant ir teisminę valdžią. Ketvirta, nors Konstitucija numatė unitarinės valstybės modelį, tačiau 5 straipsnis suteikė galimybę joje ateityje sukurti autonominius vienetų, tai ir įvyko po metų Lietuvai prisijungus Klaipėdos kraštą. Ir pagaliau, penkta, konstituciniu lygmeniu buvo numatyti ir valstybės simboliai: valstybinė kalba, vėliava („Valstybės spalvos“) ir herbas („Valstybės ženklas“). Beje, kaip jau buvo pabrėžta anksčiau, valstybės simboliai buvo numatyti ir XVI a. Lietuvos Statutuose, tačiau juose nebuvo paminėta vėliava, be to, valstybinė kalba buvo laikoma rusėnų, o ne etninė lietuvių kalba. Taip pat reikia pasakyti, kad tarp valstybės

³⁸² Kadangi valstybės valdymo forma yra labiau politologinis nei teisinis fenomenas, todėl jis čia nebus detaliau nagrinėjamas.

simbolių nerandame (1922 m. kovo 24 d. Lenkijos aneksuoto) Vilniaus, kaip Lietuvos valstybės sostinės, kuris buvo minimas tiek Statutuose, tiek 1918 m. Vasario 16-osios akte bei 1918–1919 m. Pamatiniuose dėsniuose³⁸³.

II.2. Konstitucinės vertybės 1922 m. Konstitucijoje

1. Teisės viešpatavimas

Šios monografijos įvade buvo minėta, kad teisės viešpatavimas kaip konstitucinė vertybė geriausiai atsiskleidžia konstitucijos viršenybės, viešosios valdžios galių ribojimo ir teisingumo principais. Visi šie principai vienaip ar kitaip atsispindi šioje konstitucijoje. Jau Konstitucijos preambulėje teigiama, kad ji priimama, siekiant „sudaryti sąlygas teisingumui ir teisėtumui tarpt.“. Be to, čia numatytas ir teisės aktų viešo paskelbimo reikalavimas, kuris taip pat yra vienas iš teisės viešpatavimo ir teisinės valstybės principų (žr. 108 str.: „ši Lietuvos Valstybės Konstitucija įgyja galios nuo jos paskelbimo dienos“).

1.1. Konstitucijos viršenybės principas

Konstitucijos viršenybės principas čia įtvirtintas keliose nuostatose. Pirma, iš 1920 m. Laikinosios konstitucijos buvo perimta nuostata, kad „veikusiai Lietuvoje ligi šios Konstitucijos paskelbimo dienos įstatymai, kurie šiai Konstitucijai neprieštarauja <...>, palieka galioje“ (106 str.). Antra, čia buvo numatyta sudėtingesnė konstitucijos keitimo tvarka, t. y. kvalifikuotos daugumos reikalavimas (ne mažiau nei 3/5 Seimo atstovų balsų dauguma) ir pirmą kartą konstitucijai keisti įvesta vadinamojo tautos sankcijos instituto, keičiant Konstituciją, panaudojimo galimybė³⁸⁴. Trečia, Konstitucijos 3 straipsnyje pirmą kartą eksplacitiškai pasakyta, kad „neturi galios joks

³⁸³ 1928 ir 1938 m. konstitucijos taip pat turėjo nuostatą, kad „Lietuvos sostinė – Vilnius. Kitur ji gali būti perkelta laikinai tam tikru įstatymu“.

³⁸⁴ 103 straipsnis. Išskeltąjį Konstitucijos pakeitimo arba papildymo sumanymą priima Seimas 3/5 visų atstovų balsų dauguma. Seimo priimtas Konstitucijos pakeitimas ar papildymas atiduodamas spręsti Tautai visuotinio balsavimo keliu, jei per tris mėnesius nuo jo paskelbimo dienos to pareikalaus Respublikos Prezidentas, arba 1/4 dalis visų atstovų, arba 50.000 piliečių, turinčių teisės rinkti į Seimą. Seimo priimtas Konstitucijos pakeitimas ar papildymas, dėl kurio tokio reikalavimo nebus patiekta, įgyja galios po trijų mėnesių nuo jo paskelbimo dienos. Seimo priimtas Konstitucijos pakeitimas ar papildymas laikomas yra Tautos atmetu, jei balsavime dalyvavo ne mažiau kaip pusė visų turinčių teisės balsuoti piliečių ir prieš pakeitimą ar papildymą pasisakė ne mažiau kaip pusė balsavusių piliečių. Konstitucijos pakeitimas, ar papildymas, kurį Seimas priima 4/5 visų atstovų balsų dauguma, įgyja galios nuo jo paskelbimo dienos.

įstatymas, priešingas Konstitucijai“. Nors ši Konstitucijos nuostata buvo ne kartą kritikuota dėl deklaratyvumo³⁸⁵, tačiau kadangi ji įtraukta į trečią Konstitucijos straipsnį, tai rodo jos rengėjų aiškų siekį realiai garantuoti konstitucijos viršenybės principą. Pagaliau Konstitucijos preambulės nuoroda į „Visagallo Dievo“ autoritetą taip pat galėtų būti suprantama kaip siekis sustiprinti jos viršenybę, suteikiant jai tam tikrą sakralumą.

1.2. Valdžios galių ribojimas

Šis principas šioje konstitucijoje pasireiškė visų pirma valdžių padalijimo ir subsidiarumo principais.

Kaip jau minėjome, 1922 m. Konstitucijos išskirtinumas yra tas, kad joje pirmą kartą po 1791 m. konstitucijos buvo aiškiai ir nedviprasmiškai išreikštas *valdžių padalijimo principas*, įtvirtintas net 2 straipsnyje (iš karto po nepriklausomybės ir suvereniteto straipsnio). Tai rodo, kad Konstitucijos rengėjai suprato šį principą kaip vieną iš esminių konstitucinių principų pagal 1789 m. Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos teiginį, jog visuomenė, kurioje nėra užtikrintas valdžių padalijimas, neturi konstitucijos. Šis principas pasireiškė tuo, kad nepaisant tam tikro parlamento dominavimo valstybės institucinėje sąrangoje (Prezidentą, kuris buvo Vyriausybės dalis, savo kadencijos laikotarpiui rinko Seimas; ministrai turėjo turėti Seimo pasitikėjimą), vis dėlto buvo numatyti ir kai kurie legislacinės bei vykdomosios valdžios pariteto elementai. Pirmą, Seimas 2/3 balsų dauguma galėjo pašalinti Prezidentą iš pareigų, tačiau Prezidentas taip pat turėjo teisę paleisti Seimą (tokiu atveju naujasis Seimas turėjo perrinkti Prezidentą). Antra, nors pradėti karo veiksmus buvo Seimo kompetencija, tačiau kilus pavojingų neramumų – karo ar nepaprastąją padėtį galėjo paskelbti Prezidentas, ministrų kabinetui pasiūlius (vėliau, esant galimybei Seimas šį Prezidento sprendimą turėjo patvirtinti ar atmesti). Analogiškai, karo padėties atveju Prezidentas galėjo pailginti Seimo trejų metų kadencijos terminą (25 str.). Trečia, Prezidentas turėjo atidedamojo veto teisę įstatymų leidybos procese, kurią Seimas galėjo įveikti tik absoliučia savo narių balsų dauguma (50 str.); taip pat po Konstitucijos pataisos priėmimo Seime Prezidentas turėjo teisę pareikalauti, kad šis klausimas būtų „atiduodamas spręsti Tautai visuotinio balsavimo keliu“ (103 str.). Pagaliau pagal 1922 m. Konstituciją, Prezidentas buvo ne tik vykdomosios valdžios aukščiausiasis pareigūnas, bet ir valstybės vadovas, nes būtent jam priklausė ginkluotojų pajėgų vado pareigos (53 str.), jis atstovavo Lietuvai užsienio santykiuose, turėjo teisę akredituoti Lietuvos ir priimti užsienio valstybių diplomatus (46 str.).

³⁸⁵ Įvairių autorių diskusiją apie tai žr. MAKSIMAITIS, M. *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija*. Vilnius: Justitia, 2005, p. 124–125.

Tačiau, mūsų manymu, dar svarbiau šiuo požiūriu yra ne tik ir ne tiek legislatyvinės ir vykdomosios valdžios nepriklausomumas viena nuo kitos, kiek teisminės valdžios nepriklausomumo (nuo abiejų valdžių) garantavimas. Todėl čia paminėtinas Konstitucijos V skyrius „Teismas“, tiesa, susidedantis tik iš šešių straipsnių. Teismų nepriklausomumui garantuoti ypač svarbūs yra 64 straipsnis, jame teigiama, kad teismai sprendimus priima Respublikos vardu (beje, analogiška nuostata perimta ir 1992 m. Konstitucijos) ir 65 straipsnis, tęsiantis 1791 m. konstitucijos tradiciją, jog įstatymų leidžiamosios ar vykdomosios valdžios sprendimais negali būti keičiami teismų sprendimai³⁸⁶. Toks teisminės valdžios nepriklausomumo garantavimas buvo svarbus tiek pagal tuometę etatistinę kontinentinės Europos tradiciją, tiek ir pabrėžiant, kad ši konstitucija skelbia Steigiamojo Seimo, kaip suverenių galių reiškėjo, įgaliojimų pabaigą. O 67 straipsnio nuostatos (pagal dar 1588 m. Trečiajame Lietuvos Statute numatyto Vyriausiojo Tribunolo analogiją) dėl vieno Aukščiausiojo Teismo įsteigimo yra svarbios tuo, kad sudarė vienodos teismų praktikos Lietuvoje formavimo galimybę.

Atskirai šiuo požiūriu reikėtų aptarti Konstitucijos 68 straipsnį, kuriame pirmą kartą Lietuvos istorijoje įtvirtinta nuostata, kad teismai turi teisę spręsti „administracijos įsakymų teisėtumą“, kurią kartu su 18 straipsnio nuostata, kad „einančio savo pareigas valdininko nuskriaustas pilietis turi teisės įstatyme nurodyta tvarka traukti jį teisman“ bei su 72 straipsnio nuostata, jog savivaldybių organų ginčo bylas su Vyriausybės organais sprendžia teismas, Mykolas Römeris (Prancūzijos pavyzdžiu) susiejo su administracinių teismų vykdoma *actae iuris imperii* kontrolės institutu. Vis dėlto, veikiant 1922 metų Konstitucijai, Lietuvos teismai (pagal to meto teismų praktiką ir tradiciją) nesirijo tiesiogiai taikyti minėtų Konstitucijos nuostatų ir spręsti piliečių ginčų su viešąja administracija, motyvuodami tuo, kad Konstitucijos 66 straipsnis teismų organizaciją, kompetenciją ir jurisdikciją nustatyti pavedė įstatymui, o joks įstatymas šios konstitucijos galiojimo metu niekam nebuvo paskyręs spręsti administracinių aktų teisėtumo klausimų. Kaip teigė Römeris, tokį neigiamą požiūrį ir administracinio teismo užuomazgos neįgyvendinimą lėmė valdančiųjų baimė, kad toks teismas gali pasidaryti opozicijos įrankiu kovoje prieš valdžią, taip pat kad administracinis teismas kenks administracijos darbui bei kompromituos valdžios autoritetą³⁸⁷. Kad ir kaip būtų, tai lėmė ne tik politinės, bet ir objektyvios to meto priežastys: kontinentinėje Europoje vyraujantis etatistinis mentalitetas ir teisinis pozityvizmas, tinkamai parengtų kadrų trūkumas ir kt.

³⁸⁶ Žr. 1791 m. gegužės 3 d. Valdymo įstatymo 8 straipsnio nuostatą: „Teisminė valdžia negali būti vykdoma nei įstatymų leidžiamosios valdžios, nei karaliaus, o tik šiam tikslui įsteigtų ir išrinktų magistratūrų.“

³⁸⁷ RIOMERIS, M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. Sud. M. Maksimaitis. Vilnius: Mintis, 1990, p. 410–411.

Valdžios galių ribojimo ir valdžių padalijimo principui reikėtų priskirti ir Valstybės kontrolės institucijos statuso nepriklausomumo garantavimo pakėlimą į konstitucinį lygmenį. Šios monografijos pirmame skyriuje buvo minėta, kad Valstybės kontrolės (kartu Centrinio banko, ombudsmeno, prokuratūros ir kai kurių kitų institucijų) nepriklausomumas dėl jos vykdomo valstybės biudžeto lėšų valstybinio audito funkcijų reikšmės valstybės finansų sistemai yra šiuolaikinio Vakarų konstitucionalizmo tradicija, galutinai susiformavusi tik XX a. antroje pusėje. Todėl stebina Konstitucijos rengėjų siekis dar XX a. pradžioje įtvirtinti Valstybės kontrolės nepriklausomumą nuo vykdomosios ir legislatyvinės valdžios. Tiesa, Valstybės kontrolės konstitucinis statusas jau buvo numatytas 1919 m. Pamatiniuose dėsniuose, kuriuose Valstybės kontrolei buvo skirtas net atskiras skyrius su devyniais straipsniais. 1922 m. Konstitucijoje Valstybės kontrolės statusas numatytas tik dviejuose („Valstybės finansų“ skyriaus) straipsniuose, kuriuose nurodytos jos funkcijos: prižiūrėti „valstybės pajamų ir išlaidų, turto bei skolų ir atskaitomybę“ bei pateikti metinę valstybės biudžeto apyskaitą. Taip pat Konstitucijoje buvo numatyta, jog Valstybės kontrolierių skiria ir atleidžia Prezidentas, tačiau jis (analogiškai su ministrais) turėjo atsistatydinti, pareiškus jam nepasitikėjimą Seime (48 str.). Be to, Valstybės kontrolierius galėjo patariamąjo balso teise dalyvauti Ministrų kabineto posėdžiuose (62 str.). Reikia pažymėti ir tai, kad į 1922 m. Konstitucijos tekstą buvo nesiryžta įtraukti gana novatoriškos tiems laikams 1919 m. Pamatinių dėsnių nuostatos, kad „Valstybės Kontrolė sudaro atskirą Valstybės valdymo dalį ir nepriklauso nuo Ministerių Kabineto“. Tačiau, nepaisant to, Valstybės kontrolieriaus skyrimo ir atskaitomybės statuso pakėlimas iki ministro statuso ir Valstybės kontrolės funkcijų konstitucionalizavimas buvo didelis 1922 m. Konstitucijos demokratiškumo požymis³⁸⁸.

Valdžios galių ribojimo požiūriu vertinant 1922 m. Konstituciją galima paminėti ir *subsidiarumo principą*, kuris (pagal viduramžių Europos ir Lietuvos Statutų tradicijas) pasireiškė autonominio statuso pripažinimu savivaldybėms (70 str.), tautinėms mažumoms (73 str.), „tikibinėmis organizacijoms“ (83 str.) ir net „atskiroms ūkio sritims“ („žemės ūkio, prekybos ir pramonės, darbo ir kitokiems rūmams“). Vietos savivaldai Konstitucijoje buvo skirtas atskiras VI skyrius, kuriame buvo įtvirtintas vietos savivaldos organų formavimas rinkimais. Nors aiški savivaldybių kompetencija Konstitucijoje nebuvo numatyta, tačiau savivaldybėms buvo suteikta teisė steigti mokyklas (79 str.), nustatyti vietos mokesčius (71 str.) ir „spręsti dėl svaigiųjų gėrimų pardavinėjimo įstaigų laikymo savo gyvenamajame rajone“ (101 str.). Savivaldybių autonominį statusą stiprino ne tik tiesioginiai rinkimai, bet ir nuostata, jog „vietos savivaldybės organų ginčo bylas su Vyriausybės organais

³⁸⁸ Beje, 1992 m. Konstitucijos XII skirsnio „Valstybės kontrolė“ 133 ir 134 straipsnių redakcija yra labai panaši į 1922 m. Konstitucijos 92 ir 93 straipsnių redakcijas.

galutinai sprendžia teismas“ (72 str.). Kalbant apie subsidiarumo principą taip pat atkreiptinas dėmesys į tai, kad šioje konstitucijoje pateiktos religinių organizacijų (čia vadinamų „tikibinėmis organizacijomis“) autonominio statuso kai kurios formuluotės perėjo į 1992 m. Konstitucijos tekstą, ypač dėl juridinio asmens teisių joms pripažinimo ir dėl autonominės jų teisės tvarkytis „pagal kanonus ir statutus“. Kartu svarbu tai, kad 1922 m. Konstitucijoje buvo atskiras „Tautinių mažumų“ VII skyrius, kurio 73 straipsnio nuostata („Tautinės piliečių mažumos <...> turi teisės įstatymų ribose autonomingai tvarkyti savo tautinės kultūros reikalus – liaudies švietimą, labdarybę, savitarpinę pagalbą <...>“) beveik pažodžiui perkelta į 1992 m. Konstitucijos 45 straipsnio 1 dalį.

1.3. Teisingumo principas

1922 m. Konstitucijoje numatytas *teisingumo* principas taip pat gali būti suprantamas siejant su teisės viešpatavimo konstitucine vertybe. Visų pirma teisingumas, kaip visą teisinę sistemą persmelkiantis principas ir vienas iš svarbiausių valstybės tikslų, numatytas Konstitucijos preambulėje. Šis principas atsispindi ir Prezidento, kuris turi pasižadėti „būti visiems lygiai teisingas“ (42 str.), priesaikoje. Vis dėlto čia būtina pabrėžti, jog teisingumo principas neatsiejamai susijęs su lygybės principu, kuris taip pat numatytas ne tik Konstitucijos preambulėje, bet ir kaip visų švietimo įstaigų vienodas prieinamumas (100 str.), „abiejų lyčių teisių lygybės“ santuokoje nustatymas (98 str.), įpareigojimas teismui visus piliečius traktuoti „lygiai“. Pagaliau bendras piliečių lygiateisiškumo principo įtvirtinimas (10 str.) gali būti priskiriamas ir žmogaus teisių sampratai.

2. Demokratija 1922 m. Konstitucijoje

Ne kartą minėta, kad demokratija yra vienas iš pagrindinių šios konstitucijos principų, kuris leidžia ją laikyti šiuolaikinės Vakarų teisės tradicijos, o kartu Lietuvos konstitucionalizmo tradicijos dalimi, tęsiančią Vasario 16-osios akto demokratinį įpareigojimą. Jau Konstitucijos preambulėje teigiama, kad ji priimama, siekiant „nutiesti tvirtus *demokratus* jos nepriklausomam gyvenimui pagrindus“, o 1 straipsnyje teigiama, jog Lietuvos valstybė yra nepriklausoma *demokratinė* respublika. Toliau demokratija, kaip konstitucinė vertybė, siejant su šiuo tyrimu tradiciškai bus analizuojama remiantis tautos suvereniteto, rinkimų ir parlamentarizmo bei respublikos principais.

2.1. Tautos suvereniteto principas

Tautos suverenitetas eksplicitiškai nurodytas minėtame Konstitucijos 1 straipsnyje. Tautos suvereniteto samprata Konstitucijoje siejama su įstatymų iniciatyvos teise (20 str.) ir vadinamuoju tautos sankcijos institutu (103 str.) bei parlamentaro, kaip „Tautos atstovo“, titulu. Beje, kaip jau buvo pabrėžta ankstesnėje dalyje, *tautos atstovo* (*representanto*) terminas buvo minimas ir 1791 m. konstitucijoje. Iš preambulės suprantame, jog čia kalbama ne apie Vasario 16-osios akto istorinę etninę tautą, kurios vardu buvo atkurta Lietuvos valstybė, o apie pilietinę tautą, kurios vardu buvo priimtos laikinosios konstitucijos ir kuri čia įvardijama *Lietuvos tauta*. Šią pilietinės tautos sampratą sutvirtina ir Konstitucijos II skyriuje įtvirtinta žmogaus kaip piliečio teisių samprata. Beje, šis pilietinės tautos, kaip *Lietuvos tautos*, titulas taip pat tapo Lietuvos konstitucinės tradicijos dalimi ir vartojamas 1991 m. konstituciniame įstatyme.

XIX a. pabaigoje – XX a. pradžios Europoje istorinės etninės tautos suvereniteto samprata buvo populiariausia politinė teisinė konstrukcija, legitimuojanti vadinamosios nacionalinės valstybės kūrimą. Lietuvių tauta taip pat pasinaudojo tokia galimybe Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje, žlungant Rusijos imperijai, ir 1918 m. Vasario 16-osios aktu paskelbė apie istorinės Lietuvos valstybės atkūrimą, siedama save su LDK valstybinių politiniu ir teisiniu paveldu. Po ketverių metų priimant 1922 m. Konstituciją jau buvo susiformavusi įvairių etninių grupių pilietinė Lietuvos valstybės tauta, kuri 1920 m. buvo išrinkusi Steigiamąjį Seimą. Todėl *Lietuvos tautos* termino vartojimu Konstitucijoje buvo siekiama parodyti siekį Lietuvoje kurti etniniu ir religiniu paveldu įvairialypę bendruomenę, kurią jungė II Konstitucijos skyriuje įtvirtintas pilietybės institutas. Beje, pilietinės tautos konstitucinė samprata nepanaikino istorinės etninės tautos savitumo, tačiau ji tiesiogiai pasireiškė tik kritiniais tautai istoriniais momentais, siekiant vėl atkurti Lietuvos valstybingumą (1949 m. ir 1990 m.).

2.2. Rinkimai ir parlamentarizmas

Rinkimai, kaip demokratijos konstitucinis principas, 1922 m. Konstitucijoje buvo siejamas jau ne tik su Seimo (23 str.), bet ir su savivaldybių (70 str.) rinkimais. Ankstesnėje dalyje buvo minėta, kad miestų savivaldos rinkimai buvo numatyti ir 1791 m. sudėtinėje konstitucijoje (Miestų įstatyme), tačiau joje buvo įtvirtinta luominė visuomenė, kurioje Seimo rinkimuose dalyvavo vienas luomas (bajorai), o miestų tarybas rinko kitas (miestiečių) luomas.

O *parlamentarizmas* čia siejamas su Seimo statusu ir kompetencija. Nors jau 1920 m. Laikinoji konstitucija numatė pagrindinius šiuolaikinio parlamentarizmo bruožus, vis dėlto joje buvo įtvirtintas Steigiamojo Seimo (steigiamosios valdžios

reiškėjo, kuris vykdė ir ordinarinio parlamento funkcijas) statusas. 1922 m. Konstitucijos *Seimas* jau yra tik ordinarinis parlamentas Lietuvos Statutų ir 1791 m. konstitucijos prasme. Visų pirma čia svarbu pabrėžti, kad Seimo statusas, tęsiant XVIII a. Apšvietos konstitucionalizmo *parlamentarizmo* tradiciją (įskaitant ir 1791 m. konstituciją), yra įtvirtintas prieš vykdomąją ir teisminę valdžią. Antra, Seimas čia (kaip ir 1791 m. konstitucijoje) suprantamas kaip *tautos atstovybė*, tačiau pirmąkart Lietuvos konstitucionalizmo istorijoje su Seimo formavimu siejama nebe luominė vyriškos giminės, o visuotinė pilietinė bendruomenė. Kitaip tariant, 1922 m. Konstitucijoje (perimant 1919 m. Pamatinių dėsnių nuostatas) buvo numatyta, jog Seimo atstovai renkami „visuotiniu, lygiu, tiesioginiu ir slaptu balsavimu“, be to, čia pirmąkart buvo numatyta nebe mažoritarinė, kaip 1791 m. konstitucijoje, o *proporcinė* rinkimų sistema. Trečia, Seimas pagal Konstituciją laikomas svarbiausių valstybinių klausimų deliberacijos (svarstymo) vieta (žr. 20 ir 50 str.). Ketvirta, čia daug aiškiau nei Lietuvos Statutuose, 1791 m. konstitucijoje ar 1920 m. Laikinojoje konstitucijoje įtvirtintas Seimo darbo nuolatinumo principas (25 ir 26 str.). Penkta, numatytas Seimo darbo reglamentas, kuris, siekiant bent minimaliai atspindėti XVI a. Lietuvos Statutų terminijos tradiciją, vadinamas *Statutu*. Šešta, čia daug plačiau (nei Lietuvos Statutuose, 1791 m. konstitucijoje ir 1920 m. Laikinojoje konstitucijoje) įtvirtintas ypatingas parlamentaro statusas (kurio formuluotės daugiausia buvo perimtos 1992 m. Konstitucijos): i) numatyta parlamentaro priesaika, ii) laisvas parlamentaro statusas, iii) numatytas jo imunitetas ir indėmnitetas bei iv) parlamentaro socialinės garantijos³⁸⁹. Pagaliau, Seimo pagrindinės parlamentinės funkcijos čia taip pat išplėtos daug plačiau ir aiškiau: i) įstatymų leidyba (27 str.), įskaitant mokesčių nustatymą (91 str.), biudžeto tvirtinimą (29 str.) ir karo skelbimą (31 str.), ii) parlamentinė vykdomosios valdžios kontrolė (28 str.: „Seimas prižiūri Vyriausybės darbą“) ir dalyvavimas nominacijose arba skiriant aukščiausius valstybės pareigūnus (41 str. numatyta Seimo teisė rinkti Prezidentą, o 59 straipsnyje – netiesiogiai dalyvauti skiriant ministrus).

³⁸⁹ 35 straipsnis. Kiekvienas atstovas, pradėdamas eiti savo pareigas, prisielia arba iškilmingai pasižada būti ištikimas Lietuvos Respublikai, saugoti jos įstatymus ir sąžiningai vykdyti Tautos atstovo įgaliojimus. Atstovas, kuris atsisako prisiesti ar pasižadėti, arba kuris prisielia ar pasižada lygtinai, nustoja atstovo įgaliojimų.

36 straipsnis. Atstovai vadovaujasi tik savo sąžine ir negali būti jokių mandatų varžomi.

37 straipsnis. Atstovas dėl savo kalbų, pasakytų pareigas einant, negali būti teismo baudžiamas, tačiau už garbės įžeidimą gali būti traukiamas atsakomybėn paprastąja tvarka.

38 straipsnis. Atstovo asmuo neliečiamas. Atstovą suimti galima tikta Seimui sutikus, išskyrus tuos atsitikimus, kada atstovas yra užtiktas nusikaltimo vietoje (in flagranti) <...>.

39 straipsnis. Atstovai turi teisės nemokamai važinėti visais Lietuvos geležinkeliais.

Atstovai už savo darbą gauna atlyginimą, kurį nustato įstatymas.

2.3. Respublikos principas

Svarbu pasakyti, kad 1922 m. Konstitucijoje plačiai vartojamas ir *respublikos* terminas. Minėta, kad pats aktas turėjo Lietuvos *Valstybės* Konstitucijos titulą, nors jos tekste buvo vartojamas ir *Respublikos* Konstitucijos terminas (pvz.: 61 str.: „Ministerių Kabinetas vykdo *Respublikos* Konstituciją <...>“). Taigi *Respublika* (kuri čia rašoma didžiąja raide), pagal 1920 m. Laikinosios konstitucijos tradiciją, turėjo 3 reikšmes: visų pirma, ji vartojama *valstybės* sinonimo reikšme (pvz., 35 str.: „kiekvienas atstovas <...> iškilmingai pasižada būti ištikimas Lietuvos *Respublikai*“), antra, ji reiškia respublikinę *valdymo formą* (1 str.: „Lietuvos Valstybė yra nepriklausoma demokratinė Respublika“), pagaliau „bendro viešojo reikalo“ arba *pilielinės bendruomenės* reikšmė labiausiai atsispindi VIII skyriaus „Respublikos gynimas“ nuostatose³⁹⁰. *Respublikos* terminas Konstitucijoje dažniausiai minimas Prezidento, t. y. valstybės vadovo, titule. Kaip jau buvo minėta, tokia Lietuvos valstybės vadovo (*Respublikos* Prezidento) titulo tradicija pirmąkart buvo numatyta 1920 m. Laikinojoje konstitucijoje ir iš Pirmosios Lietuvos Respublikos konstitucionalizmo tradicijos buvo perimta dabartinės 1992 m. Konstitucijos.

3. Žmogaus teisės 1922 m. Konstitucijoje

Pirmame monografijos skyriuje buvo minėta, kad žmogaus teisių garantijos ir jų apsauga valstybėje gali būti suprantama tiek siejant jas su teisės viešpatavimu, kaip viešosios valdžios galių ribojimas asmens naudai, tiek kaip demokratijos vertybė – kaip tautos suvereniteto ir parlamentarizmo raiška, tiek ir kaip atskira Vakarų teisės tradicijos konstitucinė vertybė. Jei apibendrintai vertintume 1922 m. Konstitucijos tekstą, tai joje įtvirtintų žmogaus teisių apsaugos garantijų turinys galėtų būti vienas iš svarbiausių šios konstitucijos bruožų šios monografijos ir šiuolaikinio konstitucionalizmo kontekste apskritai. Tokią išvadą galima daryti dėl to, kad II Konstitucijos skyrius „Lietuvos piliečiai ir jų teisės“ yra įtrauktas pačioje 1922 m. Konstitucijos pradžioje, t. y. iš karto po I skyriaus „Bendrieji dėsniai“, ir parodo, jog žmogaus teisės čia laikomos vienu iš svarbiausių konstitucinių vertybių ir valstybės įsipareigojimų.

Žmogaus teisių samprata čia pagal tradicinę tarpukario tradiciją siejama su Lietuvos *pilietybės* institutu, t. y. valstybė įsipareigoja garantuoti Konstitucijoje

³⁹⁰ Jose netiesiogiai pabrėžiama, kad Lietuvos valstybė yra bendra visos visuomenės vertybė, todėl panašiai kaip Lietuvos Statutuose numatyta visos pilietinės bendruomenės pareiga ją ginti. Plg. žr. 1588 m. TLS II skyrius „Apie šalies gynybą“ 9 straipsnis: „Jei Seime būtų nustatyta kokia nors *respublikos gynybai* (на оборону речы посполитое) skirta rinkliava <...>, tuomet ją sumokėti privalėtų“.

ir įstatymuose numatytas teisės būtent savo piliečiams, o ne visiems asmenims, laikinai ar nuolat reziduojantiems valstybėje, tačiau pilietybė, t. y. asmens priklausymas konkrečiai valstybinei bendruomenei, čia gali būti suprantama kaip viena iš pagrindinių žmogaus teisių, neatskiriamų nuo teisių katalogo. Žmogaus teisių katalogo susiejimas su pilietybės institutu galėtų būti aiškinamas ir XX a. pirmos pusės Lietuvoje (kaip, beje, ir kitose Europos šalyse) vyravusiu atsargumu neplėsti žmogaus teisių nepiliečių atžvilgiu, ypač dėl nestabilios tarptautinės padėties, be to, Lietuvoje tai buvo viena iš priemonių reguliuoti 90 straipsnyje numatytą „parceliuojamų dvarų“ nuosavybę.

1922 m. Konstitucijoje tęsiama asmenų (piliečių) lygiateisiškumo įtvirtinimo tradicija, tačiau vietoj 1918–1919 m. Pamatiniuose dėsniuose vartojamos *pamatinių* teisių sąvokos čia vartojamas *konstitucinių* teisių garantijų terminas (32 str.). Vis dėlto, kaip buvo minėta, tuometėje Lietuvoje ir Europoje apskritai nebuvo tiesioginio Konstitucijos (taigi ir konstitucinių žmogaus teisių) taikymo teismuose tradicijos. Nors 1922 m. Konstitucijoje pateiktas žmogaus teisių katalogas yra gausiausias pagal straipsnių skaičių (palyginti su laikinųjų konstitucijų katalogais), įtraukiant naujas politines teises, tačiau, kita vertus, čia nebėra 1920 m. Laikinojoje konstitucijoje buvusios teisės streikuoti ir mirties bausmės panaikinimo. Pagaliau, 1922 m. Konstitucijoje buvo įtvirtintos gana šiuolaikinės žmogaus teisių ribojimo sąlygos, kurios turėjo būti numatytos įstatyme ir pateisintos „viešojo reikalo“, t. y. viešojo intereso, buvimu. Beje, toks požiūris į žmogaus teisių ribojimą atitinka anksčiau minėtą žmogaus teisių ir pareigų sąsajų sampratą.

Taigi čia tradiciškai norėtume pateikti trumpą konstitucinių žmogaus teisių analizę pagal jų turinį.

3.1. Asmeninės teisės

Svarbiausias dėmesys šioje konstitucijoje (kaip ir laikinosiose) yra skiriamas *asmeninėms* teisėms. Visų pirma čia gana plačiai detalizuojamas asmens neliečiamybės statusas: piliečio laisvė gali būti suvaržyta „tik užtikus jį nusikalstamąjį darbą bedarant, arba teismo valdžios organo nutarimu“, be to, „suintajam piliečiui turi būti ne ilgiau kaip per 48 valandas įteiktas nutarimas dėl jo suėmimo ir nurodytas suėmimo pagrindas“. Ši 1922 m. Konstitucijos nuostata tapo šiuolaikinio Lietuvos konstitucionalizmo dalimi. Taip pat Konstitucijoje numatyta buto neliečiamybė bei „korespondencijos ir susižinojimo <...> paslaptis“. Be to, laiduojama žodžio, spaudos, tikėjimo ir sąžinės bei susirinkimų laisvė, kuri, beje, gali būti priskiriama ir prie politinių teisių. Prie svarbiausių asmeninių teisių galima priskirti ir nuosavybės teisę, numatytą Konstitucijos 21 straipsnyje, ir gana abstrakčiai garantuotą teisę į sveikatą (99 str.), kuri galėtų būti siejama ir su valstybės įsipareigojimu puoselėti blaivybę (101 str.).

3.2. Politinės teisės

Labai svarbus 1922 m. Konstitucijos nuopelnas žmogaus teisių srityje yra *politinių* teisių išplėtimas. Visų pirma buvo pakartota jau Vasario 16-osios akte ir 1918–1919 m. Pamatiniuose dėsniuose numatyta Seimo rinkimų teisė („visuotiniu, lygiu, tiesioginiu ir slaptu balsavimu“), tačiau čia detalizuota, jog aktyvi rinkimų teisė suteikiama, sulaukus 21, o pasyvi – 24 metų amžiaus (24 str.). Be to, tiesioginių rinkimų teisė čia buvo išplėsta ir „vietos savivaldybės organų rinkimams“. Taip pat buvo pakartotos 1920 m. Laikinojoje konstitucijoje garantuotos susirinkimų ir draugijų teisės, tačiau dėl nestabilios vidaus ir tarptautinės padėties buvo atsisakyta teisės streikuoti. Buvo numatytos šios naujos politinės teisės: peticijos į Seimą teisė, įstatymų leidybos ir Konstitucijos iniciatyvos teisė (atitinkamai 25 000 ir 50 000 piliečių) bei tautos sankcijos, keičiant Konstituciją, teisė. Taip pat galima sakyti, kad Konstitucijoje netiesiogiai numatyta teisė jungtis į politines partijas, nes Konstitucijos 23 straipsnyje įtvirtinta *proporcinė* rinkimų į Seimą sistema. Be to, teisė „traukti valdininką teisman“ dėl jo neteisėtų veiksmų ar neveikimo (18 str.) taip pat gali būti priskiriama prie politinių (tiksliau *piliетinių*) teisių, nors ja taip ir nebuvo galima pasinaudoti dėl legislatyvinės omisijos per visą 1922 m. Konstitucijos galiojimo laikotarpį.

3.3. Ekonominės, socialinės ir kultūrinės teisės

Ekonominių, socialinių ir net kultūrinių (švietimo) teisių konstitucionalizavimas 1922 m. Konstitucijoje buvo dar viena didelė naujovė Lietuvos konstitucionalizmo istorijoje. Šiai kategorijai, be minėtos nuosavybės teisės, galima priskirti „darbo ir iniciatyvos laisvę“ (88 str.), kuri suteikė valstybei ir pozityvų įpareigojimą visą ūkio gyvenimą tvarkyti taip, „kad kiekvienas pilietis turėtų darbo“. Konstitucijoje buvo numatytas atskiras XIII skyrius „Socialinė apsauga“, kuriame įtvirtinta teisė gauti socialinę apsaugą „ligoje, senatvėje, nelaimingais atsitikimais ir darbo trūkstant“ bei garantuota motinystės globa. Šiuo požiūriu galima paminėti ir Konstitucijoje numatytą teisę Seimo atstovams nemokamai važinėti Lietuvos geležinkeliais. Pagaliau, 1922 m. Konstitucijos reikšmė Lietuvos konstitucionalizmo istorijoje yra ir ta, kad joje pirmą kartą numatytos ir *švietimo teisės*, o tiksliau – privalomo nemokamo pradinio mokslo valstybinėse ir savivaldybių mokyklose garantavimas (81 str.). Kultūrinių teisių apsauga Konstitucijoje buvo išskirtinai siejama su tautinių mažumų „kultūros reikalais“ (73 ir 74 str.).

3.4. Mažumų teisės

Monografijos pirmoje dalyje buvo konstatuota, kad *tautinių mažumų ir vaiko teisės* taip pat paprastai yra priskiriamos prie šiuolaikinių žmogaus teisių sampratos. Tauti-

nių mažumų teisėms buvo skirtas atskiras VII skyrius. Tokia tautinių mažumų teisių svarba gali būti visų pirma paaiškinama 1922 m. Konstitucijos nuoroda į galimybę Lietuvoje kurti „autonominis vienetis“ (5 str.), nors VII skyriuje konkrečiai ir nebuvo minima teritorinė autonomija. Jau buvo minėta, kad Konstitucijoje numatyta tautinių mažumų teisė „autonomingai tvarkyti savo tautinės kultūros reikalus“ bei teisė gauti iš valstybės ir savivaldybės atitinkamą paramą „švietimo ir labdarybės reikalams“ (74 str.). Konstitucijos jautrumas tautinių mažumų klausimui yra svarbus jos demokratiškumo bruožas. Su vaiko teisėmis galima sieti Konstitucijos 98 straipsnį, kuriame numatytas pozityvus valstybės įpareigojimas globoti motinystę.

Apibendrinant šią dalį galima konstatuoti, kad abiejų demokratinių tarpukario „Lietuvos Respublikos Konstitucijų“ (1920 m. ir 1922 m.) priėmimas buvo vienas iš svarbiausių Lietuvos konstitucionalizmo istorijos etapų, tęsiančių tiek LDK (bendravalstybinių privilegijų, Statutų bei 1791 m. konstitucijos), tiek 1918 m. Vasario 16-osios akto (bei 1918 ir 1919 m. Laikinosios Konstitucijos Pamatinių Dėsnių) konstitucines tradicijas siejant su Vakarų teisės tradicijomis. Kadangi 1920 metais po Steigiamojo Seimo rinkimų pereinamajam laikotarpiui buvo priimta tik Laikinoji konstitucija, todėl svarbiausią vaidmenį čia turi nuolatinė 1922 m. Konstitucija. Ši konstitucija pagal savo turinį puikiai atitinka šiuolaikines Vakarų teisės tradicijas, tai puikiai parodo ir Latvijos sprendimas 1993 m. pratęsti savo analogiško turinio 1922 m. konstitucijos galiojimą.

1920 m. Laikinosios konstitucijos svarbiausia nuostata remiantis Lietuvos konstitucionalizmo tradicijomis galėtų būti laikomas luomų panaikinimas (perimtas iš 1918 ir 1919 m. Pamatinių dėsnių) ir mirties bausmės uždraudimas, o 1922 m. Konstitucijos – žmogaus teisių pirmumo (konstitucijos struktūroje) valdžios institucijų atžvilgiu įtvirtinimas. Kartu reikia pažymėti, kad 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija buvo tradicinė tarpukario Europos parlamentinės valdymo formos konstitucija, kurioje viešoji valdžia ribojama remiantis ne tik valdžių padalijimo principu, bet ir subsidarumo principu (vietos savivaldos, tautinių mažumų ir religinių bendruomenių autonomija).

1918 m. vasario 16 d. 1918 m.

TREČIAS SKYRIUS

NEPRIKLAUSOMYBĖS AKTAI KAIP KONSTITUCINIAI ŠALTINIAI

A. 1918 m. Vasario 16-osios aktas – Lietuvos valstybės
konstitucinis pamatas

B. 1990 m. Kovo 11-osios aktas – Antrosios Lietuvos
Respublikos konstitucinis pamatas

C. „1949 m. vasario 16 d. Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio
Tarybos Deklaracija yra Lietuvos valstybės teisės aktas“
(Iš 1999 m. sausio 12 d. Lietuvos Respublikos įstatymo)

A. 1918 m. Vasario 16-osios aktas – Lietuvos valstybės konstitucinis pamatas

Ankstesniuose skyriuose buvo konstatuota, kad tiek 1918 metai, tiek 1990 metai *bermaniškos* Vakarų teisės tradicijos rekonstravimo kontekste gali būti vadinami „revoliuciniais“, simbolizuojančiais ne tik Lietuvos valstybės atkūrimą, bet ir (pirmu atveju) modernios teisinės sistemos sukūrimo ir (antru atveju) perėjimo nuo pozityvistinės į pliuralistinę demokratinę teisės sampratą procesus.

Kaip žinoma, 1992 m. birželio 8 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba – Atkuriamasis Seimas priėmė konstitucinį įstatymą „Dėl Lietuvos Respublikos *nesijungimo į postsovietines Rytų Sąjungas*“. Šios studijos kontekste svarbu paminėti, kad šis aktas (kartu su 1991 m. konstituciniu įstatymu „Dėl Lietuvos valstybės“) 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 150 straipsnyje buvo pripažintas „Lietuvos Respublikos Konstitucijos sudedamąja dalimi“³⁹¹. Šiuo konstituciniu aktu buvo konstatuota Lietuvos Respublikos vertybinė Vakarų teisės tradicijų tąsos (*kontinuiteto*) orientacija. Tačiau čia reikia atkreipti dėmesį į šio konstitucinio akto preambulę, kurioje teigiama, kad šis konstitucinis aktas yra priimamas, remiantis „1918 m. vasario 16 d. ir 1990 m. kovo 11 d. aktais“³⁹². Taigi šis konstitucinis aktas pripažino ne tik Vasario 16-osios ir Kovo 11-osios aktų konstitucinį statusą, bet ir jų ryšį bei tam tikrą pirminį steigiamąjį pobūdį savo atžvilgiu. Dar įdomiau yra tai, kad ir pats 1990 m. Kovo 11-osios aktas save susiejo su 1918 m. Vasario 16-osios aktu, kai jame teigiama, jog pastarasis „niekada nebuvo nustojęs galios ir yra Lietuvos valstybės konstitucijos pamatas“. Todėl šioje dalyje visų pirma bus analizuojamas šių dviejų konstitucinių aktų statusas ir santykis.

³⁹¹ Beje, praktika parodė, kad šis konstitucinio lygmens teisės aktų, kurie gali būti pripažinti „Lietuvos Respublikos Konstitucijos sudedamąja dalimi“, sąrašas nėra baigtinis ir gali būti pildomas.

³⁹² Taip pat 1991 m. vasario 9 d. plebiscito rezultatais, o teisiniu požiūriu tai reiškia nuorodą į 1991 m. vasario 11 d. konstitucinį įstatymą „Dėl Lietuvos valstybės“, kuriame teigiama, kad teiginys „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika“ yra Lietuvos Respublikos konstitucinė norma ir pamatinis valstybės principas.

1918 m. Vasario 16-osios aktas³⁹³ yra archetipinis teisės aktas modernios lietuvių tautos valstybingumo ir konstitucingumo sąmonėje, todėl neatsitiktinai 1990 m. Kovo 11-osios nepriklausomybės akte jis vadinamas „Lietuvos valstybės konstituciniu pamatu“. Vasario 16-osios aktui mistiškumo suteikia ir tai, kad iki šiol nerasta jo originalo, tačiau yra išlikę šį aktą publikavę Lietuvos Tarybos oficiozo „Lietuvos Aido“ nekonfiskuoti numeriai³⁹⁴. Akto svarba yra ir ta, kad jis padėjo ir lietuviškos teisinės (konstitucinės) terminijos pamatus. Tokie teisės terminai, kaip antai „tautos atstovybė“, „tautų apsisprendimo teisė“, „valstybė“, „sostinė“ (vietoj „sostapilė“) „nepriklausoma“ (vietoj „neprigulma“ ar „liuosa“)³⁹⁵, „steigiamasis seimas“³⁹⁶, „nutarimas“³⁹⁷ ir kiti – negrįžtamai įėjo į mūsų (ne tik teisinę) sąmonę ir kasdienę vartoseną. Galiausiai dėl Akto viešo paskelbimo „Lietuvos Aido“ jį galima laikyti ir apskritai pirmuoju teisės aktu³⁹⁸, kuriame šiuolaikine lietuvių rašyba buvo užrašyti ne tik minėti, bet ir Lietuvos bei Vilniaus terminai³⁹⁹. Šis aktas daugiausiai buvo vertinamas iš istorijos ir politinių mokslų perspektyvos⁴⁰⁰, tačiau nepelnytai mažai sulaukė teisininkų dėmesio⁴⁰¹. Turbūt nėra kito teisės akto, kuris mūsų sąmonėje

³⁹³ Šis aktas originale vadinamas „Nutarimu“.

³⁹⁴ Teisės teorijoje ir praktikoje laikoma, jog tam, kad teisės aktas įsigaliotų, jis turi būti publikuotas specialiaame leidinyje. Nors vokiečių cenzūra specialų „Lietuvos Aido“ numerį su Nepriklausomybės deklaracija uždraudė, bet keletas jo egzempliorių buvo išplatinta slapta ir net pateko į užsienį. *Lietuvos aidas*, 1918 m. vasario 19 d., nr. 22(70).

³⁹⁵ Beje, literatūroje galima rasti nuomonę, kad nepriklausomybės terminą (vietoj anksčiau vartotų neprigulmybės ar liuositybės terminų) 1917 m. Lietuvių Vilniaus konferencijos politinei rezoliucijai (iš kurios jis vėliau perėjo ir į 1918 m. vasario 16-osios akto tekstą) pasiūlė Akto signataras Jokūbas Šernas. Žr., pvz., Tomo Šerno pasisakymą straipsnyje „Krikščionybė tūkstantmečio vėjuose“. 100. *Liuteronų balsas*. 2010 m. kovas–balandis, p. 13.

³⁹⁶ Jau buvo pažymėta, kad 1791 m. gegužės 3-iosios Valdymo įstatymo lietuviškame vertime rašoma „Seymas“.

³⁹⁷ Plg. Gegužės 3-osios akte vartojamą terminą „pastanawims“.

³⁹⁸ Plg., pvz., Tarybos 1917 m. gruodžio 11 d. aktas ar juo labiau Tarybos Prezidiumo 1918 m. birželio 14 d. nutarimas dėl karaliaus kvietimo (*pacta conventa*) viešai publikuoti nebuvo.

³⁹⁹ Pvz., 1791 m. gegužės 3-iosios akto lietuviškame vertime *Lietuvos Didysis Kunigaikštis* rašoma *Lietuvos Didelis Kuningayksztis*.

⁴⁰⁰ Žr., pvz., *Vasario 16-oji Lietuvos valstybės atkūrimo diena* (straipsnių rinkinys, sudarė E. Manelis, R. Samavičius). *Žaltvykslė*. Vilnius, 2007.

⁴⁰¹ Iš konstitucionalistų ir teisės istorikų, analizavusių 1918 m. Vasario 16-osios aktą, visų pirma galima išskirti šiuos: Mykolas Rōmer'is. *Lietuvos konstitucinė teisė I*. VDU Teisių fakulteto leidinys. Kaunas, 1937, p. 36–38; RAČKAUSKAS, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 11–18; MAK-SIMAITIS, M. *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija*. Vilnius: Justitia, 2005, p. 35–44, MAK-SIMAITIS, M.

taip esmingai sietęsi ne tik su valstybingumu ir lietuviškumu, bet ir su konstitucingumu. Todėl labai svarbu į jį pažvelgti ne tik iš istorinės, bet ir iš (konstitucinės) teisės mokslo perspektyvos. Galima teigti, kad tai teisės aktas, kuris išlaikė laiko išbandymą ir nei jo turinys, nei forma neprarado aktualumo ir reikšmės dabartinei Lietuvos teisei sistemai. Jau buvo minėta, kad būtent nuoroda į šį aktą legitimavo 1990 m. kovo 11-osios aktą, kuris savo legitimumą ir teisėtumą kildino būtent iš 1918 m. Vasario 16-osios akto kaip tam tikro modernios Lietuvos teisinės sistemos atskaitos taško.

Čia taip pat galima atkreipti dėmesį ir į 1918 m. Vasario 16-osios akto unikalumą, vertinant jį lyginamuoju požiūriu. Įdomu, kad artimiausios Lietuvos kaimynės – Lenkija ir Latvija neturi analogiško steigiamojo akto, kuriuo būtų atkurta ar sukurta jų valstybė. Lenkijoje nepriklausomybės data siejama ne su kokiu nors teisės aktu, o su įvykiu, t. y. su 1918 m. lapkričio 11 diena, kai Józefas Piłsudskis perėmė iš Pirmojo pasaulinio karo metais Vokietijos įsteigtos 3 asmenų Regentų tarybos⁴⁰² karinę (o po keleto dienų ir civilinę) valdžią. Latvijoje nepriklausomybės dienos minėjimas siejamas su 1918 m. lapkričio 18 d., kai Rygoje susirinkusi Latvijos tautos taryba Karliui Ulmaniui pavedė suformuoti pirmąją Vyriausybę. Panašiai ir Suomijos Nepriklausomybės aktu yra įsteigiama ne valstybė, o aukščiausioji valdžia⁴⁰³, bet greičiausiai taip yra todėl, kad Suomija Rusijos imperijos sudėtyje turėjo autonomiją, kaip tam tikrą dalinio valstybingumo formą. Tuo tarpu Estijos 1918 m. vasario 21 d. Nepriklausomybės deklaracija (Manifestu) Nacionalinė taryba paskelbė Estiją „nepriklausoma demokratine respublika jos istorinėse ir etnografinėse teritorinėse ribose“⁴⁰⁴. Čia matoma analogija su Vasario 16-osios aktu, išskyrus tą faktą, kad pirmajame yra iš karto nurodoma respublikinė Estijos valstybės forma. Panašus nepriklausomos valstybės proklamavimas buvo įvykdytas 1918 m. sausio 22 d. Ukrainos Aukščiausiosios Rados ir 1918 m. kovo 21 d. Visos Baltarusijos liaudies kongreso. Pastarojo deklaracijoje skelbiama, jog „nuo šiol Baltarusijos liaudies respublika yra skelbiama laisva ir nepriklausoma valstybe“, tačiau šios valstybės taip ir nesusikūrė iki pat 1991 metų.

Mažoji konstituenta. Lietuvos Taryba, atkuriant valstybingumą. Vilnius: Justitia, 2011, p. 99–109. Taip pat žr. VAIČAITIS, V. A.; PAUŽAITĖ-KULVINSKIENĖ, J. 1918 m. vasario 16-osios akto konstitucinė samprata. *Teisė*, 2015, t. 94, p. 176–188.

⁴⁰² Sudaryta iš grafo J. Ostrowskio, Varšuvos arkivyskupo A. Kakowskio ir kunigaikščio Z. Lubomirskio.

⁴⁰³ „Suomijos parlamentas <...> skelbia, kad jis yra aukščiausios valstybės valdžios turėtojas ir įsteigia šalies vyriausybę, kurios pagrindinis uždavinys užtikrinti ir apsaugoti Suomijos, kaip valstybės, nepriklausomybę. Tokiu būdu Suomijos žmonės perėmė savo likimą į jų pačių rankas <...>“ (vertimas mūsų – V. V.) 1917, joulukuun 4 päivänä. No. 179/200 K.D.T.O.K.

⁴⁰⁴ Manifest Eestimaa rahvastele. Žr. www.president.ee.

Taigi prieš šio akto turinio analizę valstybingumo ir konstitucinių vertybių požiūriu reikėtų pacituoti gana glaustą, bet labai kondensuotą šio akto tekstą:

Lietuvos Taryba savo posėdyje vasario 16 d. 1918 m. vienu balsu nutarė kreiptis: į Rusijos, Vokietijos ir kitų valstybių vyriausybes šiuo pareiškimu:

Lietuvos Taryba, kaip vienintelė lietuvių tautos atstovybė, remdamos pripažintą tautų apsisprendimo teisę ir lietuvių Vilniaus konferencijos nutarimu rugsėjo mėn. 18–23 d. 1917 m., skelbia atstatanti nepriklausomą demokratinius pagrindais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis.

Drauge Lietuvos taryba pareiškia, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima greičiau sušauktas steigiamasis seimas, demokratiniu būdu visų jos gyventojų išrinktas.

*Lietuvos Taryba, pripažindama apie tai ... vyriausybei, prašo pripažinti nepriklausomą Lietuvos valstybę*⁴⁰⁵.

⁴⁰⁵ Žr. *Lietuvos Aidas*. 1918 m. vasario 19 d. Nr. 22 (70).

1. Valstybė ir valdžia

1918 m. Vasario 16-osios akto nuostatose

Minėta, kad Vasario 16-osios aktas yra pirmasis modernios Lietuvos teisės aktas, kuriuo buvo atkurta Lietuvos valstybė ir jame taip puikiai atsispindi teisė kaip steigiamasis įvykis, keičiantis tikrovę, o, kita vertus, ir ankstesniuose skyriuose minėtas teisės *transcendentinis retrospektyvumas*, t. y. jos „žvelgimas atgal iš ateities perspektyvos“⁴⁰⁶. Šis teisės transcendentinis retrospektyvumas priimant konstituciją paprastai reiškiasi tuo, kad ji priimama laikantis konstitucijos priėmimo taisyklių, kurios konstitucijos priėmimo metu dar negalioja. Taip pat ir Nepriklausomybės aktas priimamas valstybės, kuri jo priėmimo metu dar neegzistuoja, vardu. Vasario 16-osios akte „Lietuvos valstybė“ (priimant šį aktą ji dar neegzistavo) minima net tris kartus, be to, Nepriklausomybės aktą priimantis subjektas – Lietuvos Taryba (paminėta keturis kartus) taip pat prisistato kaip Lietuvos valstybei ir lietuvių tautai atstovaujantis organas. Taigi čia Lietuvos valstybė pristatoma kaip subjektas, turintis visus valstybės elementus (tiek tarptautinės, tiek konstitucinės teisės požiūriu): *teritoriją* (per nuorodą į 1917 m. Vilniaus konferencijos nutarimo „etnografinės ribas“ ir 1920 m. gegužės 15 d. rezoliucijos tekste minimas „etnologines sienas“⁴⁰⁷), *valdžią*, kurią išreiškia Lietuvos Taryba, „kaip vienintelė lietuvių tautos atstovybė“, ir pagaliau – *tautą*, teisinį ir politinį suvereną, kurios vardu bei titulu ir remiasi pati Lietuvos Taryba, atkurdamą Lietuvos valstybingumą. Gali atrodyti paradoksalu, tačiau būtent 1917 m. Vilniaus konferencijos metu išrinkta Lietuvos Taryba okupacijos sąlygomis prisiėmė aukščiausiosios valdžios Lietuvos teritorijoje laikinus įgaliojimus būti „vienintele lietuvių tautos atstovybė“, t. y. atstovauti suverenui (taigi ir priimti konstitucinius aktus), iki „kiek galima greičiau“ bus „sušauktas steigiamasis seimas, demokratinio būdu visų [Lietuvos] gyventojų išrinktas“, kuris ir turėjo legitimuoti Lietuvos Tarybos priimtus aktus.

Valstybingumo požiūriu svarbu tai, kad Akte paminėta, jog Lietuvos valstybė atkuriamą „su sostine Vilniuje“ (beje, ir pats Aktas buvo pasirašytas Vilniaus mieste). Valstybės sostinė yra vienas iš svarbiausių valstybės rekvizitų. Kadangi Vasario 16-osios

⁴⁰⁶ Apie tai žr. VAIČAITIS, V. A. *Hermeneutinė teisės samprata ir konstitucija*. Vilnius: Justitia, 2008, p. 30–31.

⁴⁰⁷ Beje, autonomijos *etnografinės* Lietuvos sienose su seimu Vilniuje reikalavimas buvo iškeltas jau vadinamajame 1905 m. Vilniaus Seime, kuriame galėjo dalyvauti apie 2000 atstovų. Pasak Liudo Truskos, I Lietuvos Respublikos parlamentarizmo šaknis reikėtų sieti būtent su 1905 m. Vilniaus Seimu ir jo nutarimais. Žr. TRUSKA, L. *Parlamentarizmo I Lietuvos Respublikoje (1918–1940) bruožai*. *Parlamento studijos*, 2004, Nr. 2.

aktu siekta atkurti iki padalijimų egzistavusį Lietuvos valstybingumą, todėl nenuostabu, kad Akte yra paminėtas Vilnius kaip atkuriamos valstybės sostinė. Kitaip tariant, Vilniaus, kaip Lietuvos valstybės sostinės, paminėjimas Akte yra vienas iš svarbiausių požymių, parodančių tęstinumą tarp atkuriamos Lietuvos valstybės ir, pavyzdžiui, 1588 m. Trečiajame Statute minimo „mūsų sostinės Vilniaus miesto“. Paradoksalu, bet šiame akte įvardyta *valstybės sostinės* nuostata praktikoje buvo įgyvendinta tik po 72 metų, t. y. ją užbaigė ir įkūnijo konstituciniai 1990 m. Kovo 11-osios aktai.

Pažymėtina, kad Lietuvos *valstybės* ir *valstybingumo* samprata Akte reiškia visų pirma *nepriklausomybės* (atstatymo) idėją⁴⁰⁸. Galima priminti, kad nepriklausomybės (lenk. *niepodległość*) terminas yra vartojamas ir 1791 m. konstitucijoje, o tiksliau – *Valdymo įstatyme* bei *Kardinalinių teisių įstatyme*. Vis dėlto čia analizuojamame tekste pavartotą lietuvišką *ne-priklausomumo* terminą etimologiškai reikėtų kildinti ne iš minėto lenkiško, bet iš angliško *in-dependence* termino, pavartoto 1776 m. JAV Nepriklausomybės deklaracijoje⁴⁰⁹. Šis terminas yra *pri-klausomumo* (nuo ko nors arba kam nors) priešingybė ir juo (neigimu – *via negativa*) pabrėžiamas radikalus atsiribojimas (atsiskyrimas) nuo ankstesnės galios. Šio nepriklausomumo termino svorį dar labiau padidina teiginys: „...ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis.“ Taigi *ne-priklausomybės* terminas Akte visų pirma aiškinamas *at-(si)skyrimo* reikšme. Kitais žodžiais tariant, nėra kitos priemonės (iš naujo) įsisteigti kaip priešpriešinti save su *kitu*, taip parodant savo absoliutų *levinišką* skirtingumą ir kitoniškumą⁴¹⁰. Tačiau šis *ne-priklausomumo* terminas turi būti aiškinamas siejant ne tik su neigimo ar atsiribojimo, bet ir su kitu Akte vartojamu – *at-statymo* terminu, apeliuojančiu į kūrybiškumą ir atsigrėžimą. Iš tiesų, kiekviena valstybė privalo būti (visų pirma politiškai) *ne-priklausoma* (nuo kitos valstybės), priešingu atveju – tai yra ne valstybė, o koks nors *paravalstybinis* junginys. Tačiau valstybei atkurti šio atsiribojimo judesio nepakanka, jis dar turi būti papildytas minėtu į tradicijas atgręžtu kūrybiniu *at-statymo* judesiu. Čia visų pirma reikia pabrėžti, kad veiksmazodis „statyti“ apeliuoja į tam tikro reiškinių (ar daikto) *kūrimo* procesą ir reikšmiškai susijęs su darbu ir pastangomis, o priešdėlis *-at* (plg. lot. *-re*) reiškia,

⁴⁰⁸ Kaip jau buvo minėta pirmame skyriuje, nepriklausomybės samprata čia analizuojama konstitucinės, o ne tarptautinės teisės požiūriu. *Nepriklausomybės ir suvereniteto sampratą tarptautinėje teisėje* žr., pvz., ŽALIMAS, D. *Lietuvos Respublikos Nepriklausomybės atkūrimas. Pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę*. Vilnius, 1997, p. 20–27.

⁴⁰⁹ „Mes, Jungtinių Amerikos Valstijų atstovai <...> iškilmingai skelbiame (angl. *declare*), jog šios Susivienijusios Kolonijos yra ir turi būti laisvos ir *nepriklausomos* valstybės (angl. *Free and independent States*); kad jos išlaisvinamos nuo bet kokių sąjungų su Britanijos Karūna ir kad visi politiniai ryšiai tarp jų ir Didžiosios Britanijos yra ir turi būti visiškai nutraukti.“ (vertimas mūsų); HOLE, R. *The American Declaration of Independence of July 4th, 1776*. *History Review Issue 39* March, 2001.

⁴¹⁰ Pasak iš Kauno kilusio, bet vėliau Prancūzijoje gyvenusio filosofo Emmanuelio Levino, „Tu yra absoliučiai kitas nei Aš“. Žr. LEVINAS, E. *Apie Dievą, ateinantį į mąstymą*. Vilnius: Aidai, 2001, p. 298–299.

jog šio darbo ir pastangų rezultatas neturi būti visiškai naujas, o tęstinis kažko, kas egzistavo anksčiau. Tai reiškia, kad nuoroda į Vilnių kaip Lietuvos sostinę Akto signatarai siekė parodyti modernios Lietuvos valstybės ryšį su istorine Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste. Aišku, čia matoma tam tikra šio termino dviprasmybė, nes „atstatyti“ reiškia naują daiktą ar reiškinį, kuris buvo sugriautas ar sunaikintas, tačiau, kita vertus, tai reiškia, kad būtina ieškoti *tęstinumo* su anksčiau egzistavusiu, todėl „atstatyti“ gali būti netgi sunkiau nei visiškai naujai „pastatyti“ ar „perstatyti“. Taigi ši dvilypė nepriklausomybės kaip *atsiskyrimo* ir *atstatymo* prasmė, reiškianti tiek unikalumą ir naujumą, tiek ir minėtą *bragišką* tęstinumą ir kūrybiškumą, yra viena iš universaliausių filosofinių teisinių mąstymo paradigmos. Beje, terminas „atstatyti“ (nepriklausomą valstybę), laikantis valstybinio tęstinumo tradicijos, vėliau buvo perimtas tiek 1949 metų vasario 16-osios Lietuvos Laisvės Kovų Sąjūdžio Tarybos Deklaracijos, tiek ir 1990 metų Kovo 11-osios Nepriklausomybės Akto.

Tęsiant valstybingumo ir nepriklausomybės sampratų analizę, reikia pažymėti, kad dokumento autoriai kreipiasi „į Rusijos, Vokietijos ir kitų valstybių vyriausybes“, konstatuodami atsiskyrimą „nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis“. Svarbu pažymėti, kad po Trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo 1795 metais didžioji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija atiteko Rusijos imperijai. Tačiau 1918 metais Lietuvos teritorija buvo okupuota kaizerinės Vokietijos, todėl įdomu yra tai, kad Lietuvos taryba kreipiasi visų pirma ne į Vokietiją, o į Rusiją ir tik paskui – į Vokietiją. Taip yra visų pirma dėl to, kad tuo metu (nors jau po 1917 m. spalio bolševikų perversmo) formaliai dar egzistavo kai kurios Rusijos visuomeninės institucijos (kurių Vokietija nepanaikino), Voroneže ir kitur veikė evakuotos lietuvių moksleivių gimnazijos, taip pat į Rusijos gilumą buvo evakuota daug kitų lietuvių, ypač dirbusių įvairiose Rusijos įstaigose. Todėl šiuo aktu lietuviai buvo tarsi kviečiami grįžti į savo Tėvynę. Be to, tai galėjo būti reakcija ir į 1917 metais Lenino paskelbtą tautų apsisprendimo teisę, o šiuo aktu buvo norima būsima Rusijos vyriausybei parodyti, kad, nepaisant to, kas laimės šį karą ir kokia bus Rusijos valdžia, lietuvių tauta neketina savo ateities sieti su šia valstybe. Vokietija, kaip jau pasakyta, kreipimesi paminėta todėl, kad šio akto priėmimo metu Lietuvos teritorija buvo okupuota Vokietijos, kuri iš dalies rėmė kai kurias Lietuvos suverenumo aspiracijas.

Iš dabartinės perspektyvos žiūrint į šį kreipimąsi galima matyti, kad šis aktas tarsi „išpranašavo“, kad būtent santykiai su šiomis dviem valstybėmis turės didžiausią įtaką Pirmosios Lietuvos Respublikos valstybingumui. Čia svarbu paminėti, kad Akte niekaip nepaminėta Lenkija (nors istorinė LDK buvo su ja susijusi valstybiniais ryšiais) ir būsimos Lietuvos galimi ryšiai su ja ar atsiribojimas nuo jų – greičiausiai dėl to, kad Lenkijos vyriausybė pradėjo veikti tik 1918 m. lapkričio 11 dieną.

II. Konstitucinės vertybės 1918 m. Vasario 16-osios akte

Šioje dalyje nagrinėjamos tik dvi konstitucinės vertybės, t. y. teisės viešpatavimas ir demokratija, todėl, kad Vasario 16-osios akto tekstas neįtraukė žmogaus teisių apsaugos reikšmių, jei neminėtume rinkimų teisės, kuri netiesiogiai išplaukia iš rinkimų į Steigiamąjį Seimą nuostatos.

1. Teisės viešpatavimas 1918 m. Vasario 16-osios akte

Visų pirma būtina pažymėti, kad Vasario 16-osios aktas yra konstitucinio lygmens teisės aktas ne tik dėl 1990 m. kovo 11-osios akto ir 1992 m. birželio 8 d. konstitucinio akto nuorodų į jį ir ne tik dėl jame atspindėtų pamatinių konstitucinių vertybių (visų pirma teisės viešpatavimo ir demokratijos), kurios bus nagrinėjamos vėliau, bet ir todėl, kad jis, kaip jau buvo minėta, yra pirminis steigiamasis aktas, legitimuotas visų paskesnių steigiamųjų konstitucinių aktų, pradedant 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucija ir baigiant 1992 m. Konstitucija. Akto *steigiamasis pobūdis*, stipriausiai išreikštas žodžiais: „*Lietuvos Taryba, kaip vienintelė lietuvių tautos atstovybė, <...> skelbia atstatanti nepriklausomą <...> Lietuvos valstybę*“. Dar labiau išgryninant Akto steigiamuosius simbolius, galima išskirti šiuos pagrindinius žodžius-terminus, iš kurių labiausiai matomas steigiamasis pobūdis: 1) *skelbia* (skelbimas); 2) *atstatanti* (atstatyti, atstatymas); 3) *nepriklausomą* (nepriklausomybė); 4) *Lietuvos valstybę*. Taigi nėra kitos priemonės steigti naują (ir teisinę) tikrovę kaip per viešai paskelbtą žodį. Čia galima paminėti, kad ir bendrinės lietuvių kalbos terminas „skelbti“⁴¹¹, pavartotas Vasario 16-osios akte, negrįžtamai įėjo į Lietuvos teisinę terminiją ne tik *anonsavimo* ar *deklaravimo*, bet visų pirma *promulgavimo* reikšme, t. y. pagal dabartinę teisinę terminiją valstybės vadovas *skelbia* visuomenei – parlamente priimtus įstatymus⁴¹². Jau buvo minėta, kad Akte vartojamas bendrinis *Lietuvos valstybės* terminas

⁴¹¹ Pirminė reikšmė – *viešai pranešti*. Žr. Didysis lietuvių kalbos žodynas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.

⁴¹² Pvz., dabartinė 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija buvo *paskelbta* 1992 m. lapkričio 6 d. 12 val. Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo Pirmininko Vytauto Landsbergio šiais žodžiais: „*Dabar, remdamasis Lietuvos Respublikos Konstitucijos 154 straipsniu, skelbiu Lietuvos Respublikos Konstituciją*“.

tokia gramatine forma lietuvių kalba teisės akte pavartotas pirmą kartą istorijoje. Tai reiškia, kad nors valstybė šiuo aktu yra „at-kuriama“ (o ne sukuriama), tačiau čia atsiskleidžia ir jos naujumas, nes tokiu pavadinimu ji niekada anksčiau neegzistavo. Būtent valstybės *atkūrimu* (o ne naujos viešosios valdžios įsteigimu) labiausiai atsiskleidžia steigiamasis šio akto pobūdis.

Pristatant konstitucijos sampratą minėta, kad kiekvienas steigiamasis aktas kartu yra *įvykis*, todėl čia galima kalbėti apie steigiamųjų dokumentų *performatyvumą*, nes jo neužtenka formaliai priimti, bet būtina ir realiai įgyvendinti. Teisės teorija šalia formalaus procedūrinio teisės akto galiojimo (ar jį priimant, buvo laikytasi reikalingų procedūrų) išskiria ir sociologinį (kiek plačiai žmonės jo laikosi) ir aksiologinį (moralinį) teisės akto galiojimą, tačiau netgi ir toks naujai priimtas teisės aktas, kurio didesnė visuomenės dalis dar nesilaiko, vis tiek jau yra *įvykis* ir pradeda kurti tikrovę, kurios anksčiau nebuvo⁴¹³.

Pagaliau taip pat būtų galima atkreipti dėmesį į šio akto priėmimo subjekto ir jo teisinio statuso paradoksiškumą. Pirmame skyriuje buvo minėta apie steigiamojo pobūdžio aktų ir juos priimančių subjektų paradoksą, kurį galima pritaikyti ir Lietuvos Tarybai. Viena vertus, Taryba – Vasario 16-osios akto priėmimo metu (po minėtos Vilniaus konferencijos) jau egzistavo apie penkis mėnesius (bent jau kaip Krašto ar Valstybės taryba), tačiau, kita vertus, Lietuvos teisinės sistemos požiūriu – šiuo aktu ji pati save kaip lietuvių tautos atstovybę ir „įsisteigė“, todėl 1918 m. Vasario 16-osios aktas gali būti laikomas pirmuoju modernios Lietuvos teisinės sistemos teisės aktu. Taigi Lietuvos Tarybos paskelbtas Nepriklausomybės aktas, filosofiniais terminais tariant, parodo steigiamojo pobūdžio teisės akto ne tik minėtą *fenomenologinį* (įvykio) *performatyvumą*, bet ir minėtą *transcendentinį retrospektyvumą*, nes pats steigiamasis aktas ir jo įsteigtos institucijos paprastai vertinamos jau iš ateities perspektyvos žvelgiant atgal, nors jo priėmimo metu nebuvo jokios pozityvios teisės, kuria remiantis jas būtų galima įsteigti.

Beje, įdomiai apie šio akto teisinį statusą (jo *viršenybės* požiūriu) rašė Konstantinas Račkauskas. Jis teigė, kad aktas „nustatė esmines konstitucines gaires visam Lietuvos (pirmosios) nepriklausomybės laikotarpiui“, o „visi Lietuvos seimai yra suvaržyti vasario 16 d. Akto pareiškimu, kad atstatoma nepriklausoma Lietuvos

ir Istatymą „Dėl LR Konstitucijos įsigaliojimo tvarkos“, kurie buvo priimti referendume 1992 m. spalio 25 d. ir įsigaliojo 1992 m. lapkričio 2 dieną.“ Zr. Seimo archyvas. F2, Ap. 4, B. 1816, p. 171. Įdomu ir tai, kad dabartinės Konstitucijos preambulėje teigiama, jog šią konstituciją *skelbia* pati lietuvių tauta. Konstitucija numato, kad *skelbiami* ne tik įstatymai ir Konstitucijos pataisos, bet ir rinkimai bei referendumai, taip pat – mobilizacija (demobilizacija) bei nepaprastoji padėtis.

⁴¹³ Tiesa, reikia pripažinti, kad ne visi net ir steigiamojo pobūdžio aktai vėliau tampa „kūnu“, nes tai priklauso ne tik nuo asmenų tikėjimo juo bei įdėtų pastangų jį įgyvendinant, bet kartais ir nuo kitų įvairių išorinių veiksnių.

valstybė; visi seimų nutarimai, pažeidžiantieji Lietuvos valstybės nepriklausomumą, yra negaliojantys ir niekiniai“. Maža to, pasak autoriaus, „net ir pati lietuvių tauta negali atsižadėti [Akte konstatuotos] nepriklausomybės“, todėl šį aktą galima laikyti „virškonstituciniu dokumentu, kuriam jokia konstitucija ar įstatymas negali prieštarauti“⁴¹⁴. Vasario 16-osios akto konstitucinį pobūdį pažymi ir Mindaugas Maksimaitis, įtraukdamas jį į „Lietuvos valstybės konstitucijų istoriją“ kaip „konstitucinės raidos pagrindą ir programą“⁴¹⁵.

Nors šioje studijoje Vasario 16-osios aktas nebus vadinamas „virškonstituciniu“, tačiau jau buvo minėta, kad jo ypatingas (pirminis steigiamasis) konstitucinis statusas pripažįstamas kitame steigiamajame dokumente – 1990 m. Kovo 11-osios nepriklausomybės akte, kuris įvardija Vasario 16-osios aktą „Lietuvos valstybės konstituciniu pamatu“. Panašiai ir 1992 m. konstitucinis aktas „Dėl Lietuvos Respublikos Nesijungimo į Postsovietinės Rytų Sąjungas“ – 1918 m. vasario 16 d. ir 1990 m. kovo 11 d. aktus traktuoja kaip pirminius konstitucinius aktus savo atžvilgiu, nes 1992 m. konstitucinis aktas priimamas ir legitimuojamas „remiantis“ būtent šiais aktais. Taigi Vasario 16-osios aktas ne tik turi viršenybę ordinarinių teisės aktų atžvilgiu, bet ir išskirtinį statusą ir konstitucinių Lietuvos teisės šaltinių atžvilgiu, nes, įtvirtindamas esmines konstitucines vertybes: Lietuvos valstybingumą ir nepriklausomybę, teisės viešpatavimą ir demokratiją, tampa nekeičiamu modernios Lietuvos „konstituciniu pamatu“.

Kalbant apie teisės viešpatavimo principą būtina atkreipti dėmesį į Vasario 16-osios akto tarptautinės teisės nuostatą (klauzulę). Kaip žinoma, pati tarptautinė teisė, savo legitimumą grindžianti visų pirma geranorišku jos laikymusi ir *pacta sunt servanda* principu, yra puikus teisės viešpatavimo principo reiškinys pavyzdys. Čia būtina pažymėti, kad nepriklausomybės aktai, kaip steigiamieji aktai, paprastai negali remtis jokia pozityviosios nacionalinės teisės nuostata, nes jais kaip tik ir siekiama „išsiveržti“ iš tuo metu galiojančios pozityviosios teisės erdvės. Todėl vienas iš būdų tai padaryti – per nuorodą į kokį nors tarptautinės teisės principą ar nuostatą. Vasario 16-osios akte, beje, panašiai kaip ir 1776 m. JAV Nepriklausomybės deklaracijoje, yra nuoroda į „pripažintąją tautų apsisprendimo teisę“⁴¹⁶. Ši nuoroda į tautų apsisprendimo teisę buvo žaibiška reakcija į po 1917 m. spalio perversmo Rusijos bolševikų vyriausybės deklaruotą įsipareigojimą buvusioms Rusijos imperijos tautoms pripažinti apsisprendimo teisę bei į prieš mėnesį (1918 m. sausio 8 d.) JAV Kongrese paskelbtą tuometinio JAV prezidento T. W. Wilsono „keturiolika (taikos)

⁴¹⁴ RAČKAUSKAS, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 11–15.

⁴¹⁵ MAKSIMAITIS, M. *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija*. Vilnius: Justitia, 2005, p. 35.

⁴¹⁶ Tiesa, JAV Nepriklausomybės deklaracijoje yra aiškiau remiamasi Johno Locko išplėtotą tautos teise nuversti valdžią, kuri piktnaudžiauja savo teisėmis.

punktų“ deklaraciją, kurioje buvo pasisakoma už kolonizuotų tautų suverenių teisių gynimą (5 punktas) bei visų tautų vienodas teises į laisvę ir saugumą, kuriant Europos „politinį žemėlapi“, pasibaigus Didžiajam karui⁴¹⁷. Taigi, nors tuo metu „tautų apsisprendimo teisė“ nebuvo pripažinta jokio tarptautinio teisės dokumento, tačiau JAV prezidento T. W. Wilsono kalba, skirta tarptautinei bendruomenei, norint suteikti JAV įsitraukimui į Pirmąjį pasaulinį karą „teisingo karo“ (kaip pagalbos pavergtoms tautoms) statusą, įkvėpė tuometines pavergtąsias tautas siekti politinės nepriklausomybės. Todėl nenuostabu, kad signatarai Nepriklausomybės Aktą ir skelbia, remdamiesi būtent „pripažintąja tautų apsisprendimo teise“, o tai dar labiau sustiprina Akto teisės viršenybės principą.

Apibendrinant būtų galima sutikti su Konstantinu Račkausku, jog Vasario 16-osios aktas yra nekeičiamas konstitucinis aktas ne tiek dėl to, kad jame nėra numatyta jo keitimo tvarka, bet ir dėl to, kad jis yra pirminis steigiamasis konstitucinis aktas, įtvirtinęs Lietuvos valstybingumą ir tokias konstitucines vertybes, kaip antai teisės viršenybė, tautos suverenitetas, demokratija (parlamentarizmas), kurios vėliau atsispindėjo kituose esminiuose Lietuvos konstituciniuose steigiamuosiuose teisės aktuose: 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucijoje, 1922 m. Konstitucijoje, 1949 m. vasario 16 d. Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos deklaracijoje, 1990 m. Kovo 11-osios akte, 1991 ir 1992 m. konstituciniuose aktuose bei 1992 m. Konstitucijoje.

2. Demokratijos vertybė Vasario 16-osios akte

Visų pirma reikia pasakyti, kad *demokratija* Vasario 16-osios akte minima du kartus: *demokratine* vadinama pati atkuriamą Lietuvos valstybę, be to, proklamuoja ateityje *demokratiniais pagrindais* sušaukti Steigiamąjį Seimą. Steigiamąjį Seimą sušaukti buvo numatyta 1917 m. Vilniaus konferencijos nutarimuose, kur buvo teigiama: „kad Lietuva galėtų laisvai plėtotis, turi būti sukurta nepriklausoma Lietuvos valstybė, *demokratiškais principais* sutvarkyta ... Vilniuje sušaukta Konstituanta (seimas) turės nustatyti valstybės pamatus ir santykius su kitomis valstybėmis“. Taigi „Steigiamasis Seimas“ buvo labai vykęs bandymas į modernią lietuvių kalbą išversti prancūzišką *assemblée constituante* terminą, reiškiantį demokratiškai išrinktą visuotinę tautos susirinkimą, skirtą atlikti ne tik ordinarinio parlamento funkcijas, bet ir konstitucijai bei kitiems steigiamojo pobūdžio aktams priimti.

⁴¹⁷ Įdomu, kad šio dokumento 13 punktas yra specialiai skirtas siūlymui po karo sukurti nepriklausomą Lenkijos valstybę, turinčią išėjimą į Baltijos jūrą.

Kad ir kaip būtų, nuoroda į „demokratiją“ šiame akte kiek stulbina, nes šio akto signatarai neturėjo jokios demokratijos patirties, išskyrus tuos demokratėjimo daigelius, kurie išaugo Rusijoje po 1905 m. revoliucijos. Tačiau, be abejo, Lietuvos Tarybos nariams buvo žinoma kai kuriose valstybėse į Vakarus nuo Rusijos imperijos ir ypač – Šiaurės Amerikoje tuo metu egzistavusi demokratinė valstybių praktika. Šiuo požiūriu Vasario 16-osios aktas gerokai pranoko savo laikmetį ir tapo tam tikru modernios Lietuvos valstybės konstitucionalizmo atskaitos tašku. Deja, ši demokratinė Vasario 16-osios akto gija Lietuvoje buvo pertraukta 1926 m. gruodžio perversmo ir vėl valstybiškai įgyvendinta tik 1990 metų kovo 11 dieną.

Minėta, kad demokratijos vertybę galima atskleisti remiantis tautos suvereniteto, rinkimų, parlamentarizmo ir respublikos institutais, todėl ir Vasario 16-osios aktas bus analizuojamas pagal šiuos konstitucinius principus ir institutus.

2.1. Tautos suvereniteto principas Vasario 16-osios akte

Pasižiūrėję į Vasario 16-osios akto turinį matome, kad Lietuvos Taryba kalba „lietuvių tautos“ vardu, iš jos kildina savo galias ir būtent jai pripažįsta suvereno statusą. Visų pirma čia verta atsižvelgti į tai, jog Akte kalbama apie *istorinę* nacionalinę tautą, t. y. Lietuvos valstybės atkūrimas siejamas nei su Lietuvos valstybinės *piliietinės tautos* (nes dar nebuvo pačios Lietuvos valstybės), nei su LDK bajoriškiosios, t. y. *luominės tautos* (priėmusios 1791 m. konstituciją), samprata. Tiek 1917 m. Vilniaus konferencijos dalyviai, tiek jos išrinkti Lietuvos Tarybos nariai (būta išimčių) buvo lietuviškai kalbantys etninės Lietuvos teritorijos gyventojai, kurie⁴¹⁸ XX amžiaus Lietuvos valstybės atsikūrimą siejo su istorinės tautos samprata (panašiai kaip ir kitos to laikmečio Vidurio Rytų Europos tautos). Tik vėliau, sudarius Lietuvos Vyriausybę, o ypač – per demokratinius Steigiamojo Seimo rinkimus, lietuvių tauta, kaip steigiamosios galios – suvereniteto turėtoja, suverenias galias pasidalijo su pilietine Lietuvos valstybės tauta, t. y. visais Lietuvos gyventojais. M. Römerio žodžiais tariant, etninė lietuvių tauta, priimdama Lietuvos valstybės atkūrimo aktą, nesitarė su kitomis Lietuvos teritorijoje gyvenančiomis tautomis, tačiau vėliau – formuojant Lietuvos vyriausybę⁴¹⁹ bei renkant Lietuvos Steigiamąjį Seimą jau buvo atsiklausta

⁴¹⁸ Skirtingai nuo istorinės Lietuvos teritorijoje gyvenančių lenkiškai kalbančių ir su LDK bajoriškiosios, t. y. luominės, tautos tradicija save siejančių bajorų, kurie save lenkiškai vadino tiesiog *litwin'ais*, o savo tautinę tapatybę išreiškė lotynišku posakiu: *gente Lithuanus, natione Polonus*.

⁴¹⁹ Į pirmą, antrą, ketvirtą bei šeštą–devintą Ministrų kabinetus įėjo gudų ir žydų (į paskutinius tris – tik žydų) atstovai.

visų Lietuvos gyventojų – pilietinės tautos. Taigi, apibendrinant Vasario 16-osios akte užfiksuotą tautos suvereniteto sampratą, galima teigti, jog lietuvių (istorinė) tauta čia pasirodo kaip *pirminis suverenas*, o vėliau atsiradusi Lietuvos (pilietinė) tauta jau yra *išvestinė suvereniteto reiškėja* Lietuvos valstybingumo atžvilgiu. Nors formaliai žiūrint, būtent su tautinės Lietuvos valstybės atkūrimu ir valstybinės teisinės tautos susiformavimu galima sieti Lietuvos pilietybės atsiradimą, tačiau etninės tautos pagrindu besikuriančios pilietybės (pilietiškumo) užuomazgų galima rasti tiek Lietuvos Statutuose, tiek ir XIX amžiaus antroje pusėje, t. y. dar gerokai prieš Lietuvos valstybės atkūrimą: knygnešystė ir lietuvių spaudos atsiradimas, vyskupo M. Valančiaus inicijuotas katalikiškas ir tautinis sąjūdis, lietuviškų visuomeninių ir politinių judėjimų bei partijų formavimasis ir kt.

Toliau analizuojant Vasario 16-osios akto tekstą šiuo požiūriu, būtina atkreipti dėmesį į Lietuvos Tarybą, kuri skelbiasi esanti „*vienintele lietuvių tautos atstovybe*“. Iš istorijos žinome, kad kritiniu be(at)sikuriančios valstybės „išimtinės padėties“ metu spontaniškai reiškiasi tautos suvereni galia ar „suvereno diktatūra“, nes kitos galios ar valdžios paprasčiausiai nėra. Tuo metu toje pačioje teritorijoje paprastai konkuruoja kelios grupės, pretenduojančios į legitimią valdžią. Panašiai buvo ir Lietuvos teritorijoje, besibaigiant Pirmajam pasauliniam karui. Vis dėlto retrospektyviai vertinant tuometinę padėtį galima konstatuoti, jog būtent Taryba Lietuvos teritorijoje išreiškė tikrąjį, o ne tariamą lietuvių tautos suverenitetą, todėl tik ji galėjo teisėtai vadintis „*vienintele lietuvių tautos atstovybe*“.

Lietuvos Taryba – tai šiame akte minimos *Vilniaus konferencijos* metu (1917 m. rugsėjo 18–23 d.) išrinkta 20-ties lietuvių tautos atstovybė. Po Vilniaus konferencijos vokiečiai oficialiai leido jai vadintis Lietuvos krašto taryba (vok. *Litauischer Landesrat*) – pagal tuometę Vokietijos administracinio suskirstymo terminiją, taip apeliuojant į Vokietijos Imperijos federacijos subjekto atstovybės pavadinimą ir taip tarsi suteikiant jai tik patariamąjį balso teisę. Tačiau Taryba visada save laikė lietuvių tautos atstovybe ir nepripažino Vokietijos noro „išsprauti“ ją iš savo administracinio aparato rėmus, todėl 1918 m. Vasario 16-osios akte ji pirmą kartą oficialiai save pavadina „Lietuvos Taryba“. Beje, Vilniaus konferenciją parengė ir sukvietė organizacinis komitetas (16 žmonių) – po 3–5 iš 33 etninių lietuvių žemių apskričių vokiečių suformuotoje Lietuvos karinėje apygardoje. Kviečiant atstovus buvo stengiamasi atsižvelgti į tai, kad jie atstovautų visiems luomams, srovėms ir partijoms. Konferencijoje dalyvavo beveik išimtinai etniniai lietuviai arba save laikantys lietuviais (daugiau kaip 200 dalyvių). Pirmininkavo Jonas Basanavičius, o pagrindinis Tarybos uždavinys buvo atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje ir ateityje sušaukti Steigiamąjį Seimą. Nors šis organas atstovavo visų pirma istorinei (etninei) lietuvių tautai, tačiau jos siekis buvo atliepti visų Lietuvos gyventojų lūkesčius, neatsižvelgiant į jų tautybę. Tai rodo ir tas faktas, kad į Tarybą buvo išrinkta

ir keletas bajorų, kurių gimtoji kalba buvo lenkų (pvz., Mykolas Biržiška, Donatas Malinauskas, Stanislovas Narutavičius, Jonas Smilgevičius).

Aktas mini ne tik Lietuvos Tarybą, kuri teigė esanti „vienintelė lietuvių tautos atstovybė“, bet ir kitus du subjektus – *Vilniaus konferenciją*, kurioje buvo išrinkta Taryba ir iš kurios ji pati kilo, bei – „demokratišku būdu“ ateityje būtiną išrinkti *Steigiamąjį Seimą*, kuris turėjo nustatyti valdymo formą ir legitimuoti Vasario 16-osios aktą ir kitus Lietuvos Tarybos priimtus dokumentus. Tai atsitiko 1920 metų gegužės 15 dieną, kai Steigiamasis Seimas vienbalsiai priėmė garsiąją rezoliuciją, kurioje skelbė, jog „Lietuvos Steigiamasis Seimas, reikšdamas Lietuvos žmonių valią, proklamuoja esant atstatytą nepriklausomą Lietuvos valstybę kaip demokratinę *respubliką*, etnologinėmis sienomis, ir laisvą nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitom valstybėm“⁴²⁰.

2.2. Rinkimai ir parlamentarizmas Vasario 16-osios akte

Vasario 16-osios akte buvo numatyta ne tik atkurti Lietuvos valstybę, bet ir ateityje surengti demokratinius *rinkimus* į Steigiamąjį Seimą. Nepriklausomybės deklaracijose, o toks buvo Vasario 16-osios aktas, paprastai nesiekama kiek nors plačiau išplėtoti rinkimų ir parlamentarizmo konstitucinių institutų, tai paliekama padaryti išrinktam steigiamajam susirinkimui. Tačiau pats tokių rinkimų paminėjimas buvo vienas iš svarbiausių demokratijos vertybės elementų šiame akte. Kaip vėlesnė istorija parodė, kad būtent demokratiniai rinkimai (ar jų ribojimas) ir jų metu išrinktas seimas (ar jo nebuvimas) buvo esminis veiksnys, lemiant ne tik Lietuvos valstybės valdymo formą ir politinį režimą, bet ir Lietuvos valstybingumą apskritai. Vasario 16-osios akte kalbama apie steigiamąjį *seimą*, tačiau 1920 m. išrinktas Steigiamasis Seimas buvo ne tik steigiamasis susirinkimas, sušauktas priimti valstybės konstituciją, bet visų pirma dvejus metus atliko ordinarinio parlamento funkcijas ir šiuo požiūriu tęsė LDK ir ATR seimų parlamentarizmo istoriją. Kitaip tariant, šis pirmasis Lietuvos XX amžiaus steigiamasis susirinkimas veikė nuo 1920 m. iki pat 1922 m., kai buvo priimta Lietuvos valstybės konstitucija ir jos pagrindu išrinktas ordinarinis parlamentas. Taip pat svarbu pasakyti, kad, kaip parodė 1920 metų rinkimai, Nepriklausomybės akte įtvirtintas Steigiamojo Seimo rinkimų „demokratinis“ pobūdis reiškė visuotinę, t. y. visų pilnamečių piliečių (neatsižvelgiant į luomus ir lytį), lygią tiesioginę rinkimų teisę ir balsavimo slaptumo garantiją.

⁴²⁰ Steigiamojo Seimo darbai. Pirmasis posėdis. 1920 m. gegužės 15 d. Žr. http://www3.lrs.lt/home/ws_viewer/statiniai/seimu_istorija/ws_show-p_r=1666&p_d=2817&p_k=1.html

2.3. *Respublika* ir 1918 m. Vasario 16-osios akto,
Lietuvos Tarybos prezidiumo 1918 m. birželio 4 d. nutarimo
(*pacta conventa*) bei 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo
rezoliucijos santykis

Reikia priminti, kad Vasario 16-osios aktas nenumatė atkuriamos Lietuvos valstybės valdymo formos, o pavedė tai padaryti išrinktam Steigiamajam Seimui, kuris tai ir padarė savo pirmojo posėdžio metu priimdamas 1920 metų gegužės 15-osios dienos rezoliuciją (taip pat vadinama *rezoliucija*). Deklaracijoje, kuri, beje, buvo priimta visų Seimo narių vienbalsiai, teigiama, jog Steigiamasis Seimas „proklamuoja esant atstatytą Lietuvos nepriklausomą valstybę kaip demokratinę *respubliką*“. Kitais žodžiais tariant, šia deklaracija pagaliau buvo ne tik po Steigiamojo Seimo rinkimų naujai legitimuotas Vasario 16-osios aktas, bet ir įvykdyta šio akto suformuluota Lietuvos valstybės valdymo formos pasirinkimo užduotis.

Tačiau šiuo požiūriu nagrinėjant Akto nuostatas galima paminėti, kad jo teksto terminijos ir reikšmių kilmę galima sieti su 1917 m. Vilniaus konferencijos politinės rezoliucijos tekstu (ypač pirmąja dalimi)⁴²¹, įpareigojančiu siekti Lietuvos nepriklausomos demokratinės valstybės ir ateityje sušaukti Steigiamąjį Seimą. O galutinai šis Vasario 16-osios aktas legitimuotas jau minėtos Steigiamojo Seimo 1920 m. gegužės 15 d. rezoliucijos, kuri (po ankstesnio Lietuvos Tarybos polinkio į monarchiją) pirmąkart Lietuvos istorijoje nustatė Lietuvos valstybės *respublikinę valdymo formą*. Taigi Steigiamojo Seimo išrinkimu buvo įvykdytas Vasario 16-osios akte suformuluotas pagrindinis uždavinys Lietuvos Tarybai, po kurio išrinkimo Taryba nustojo funkcionuoti⁴²². Čia matoma tam tikra Vasario 16-osios akto hermeneutika, parodanti, kad į teisinį tekstą (ir teisę apskritai) nereikia žiūrėti kaip vien į abstrakčius teiginius, o visų pirma – kaip į santykį, *dia-logą*, t. y. atsakymus į

⁴²¹ „Lietuvių konferencija, remdamos Lietuvos reikalais ir vadovaudamosi visuotiniu lietuvių siekimu, nutarė:

I. Liuosam Lietuvos plėtojimosi reikalinga yra sudaryti iš jos nepriklausoma demokratiškai su-
tvarkyta valstybė etnografinėmis ribomis su būtinai reikalingomis ekonominiam gyvenimui ko-
rektyvomis. Lietuvos tautinėms mažumoms turi būti patikrintos tinkamos jų kultūros reikalams
sąlygos. Galutinai nustatyti nepriklausomos Lietuvos pamatams ir jos santykiams su kaimyninėmis
valstybėmis turi būti sušauktas Steigiamasis Lietuvos Seimas Vilniuje, demokratiiniu būdu visų jos
gyventojų išrinktas“.

Žr., pvz.: Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918. Parengė A. Eidintas ir R. Lopata. Vilnius, 1991, p. 76.

⁴²² Ši rezoliucija buvo pirmasis Steigiamojo Seimo priimtas teisės aktas. Jau buvo minėta, kad ji buvo priimta vienbalsiai, t. y. už ją balsavo visi išrinkti Steigiamojo Seimo nariai, neišskiriant nė tautinių mažumų atstovų (skirtingai nei – už 1990 m. Kovo 11 aktą, už kurį balsuojant, penki tautinių mažumų de-
putatai susilaukė).

istoriniame kontekste iškilusius klausimus. Todėl minėtą Akto hermeneutiką būtų galima schemizuoti taip:

1917 m. Vilniaus konferencijos nutarimas ↔ 1918 m.
Vasario 16-osios aktas ↔ Steigiamojo Seimo 1920 m.
gegužės 15 d. rezoliucija

Kaip matoma iš šios schemos, Vasario 16-osios aktas yra šių trijų aktų epicen-
tre⁴²³. Jis kartu ir pirminis teisės aktas (Vilniaus konferencijos nutarimas yra labiau
politinė deklaracija), padėjęs teisinį pagrindą tiek Steigiamojo Seimo rinkimams,
tiek po jų priimtai 1920 m. gegužės 15 d. rezoliucijai. Tačiau, nors 1918 m. Vasario
16-osios aktas ir buvo reikalingas Steigiamojo Seimo 1920 m. gegužės 15 d. rezoliuci-
jos, kuri jį politiškai legitimavimo ir nustatė valdymo formą, tačiau lygiai taip ir pati
Rezoliucija negalėjo atsirasti be 1918 m. Vasario 16-osios akto, kurio pagrindu buvo
atkurta Lietuvos valstybingumas ir kuriuo ji rėmėsi. Kitaip tariant, Steigiamojo
Seimo, kaip demokratiškai išrinkto steigiamojo susirinkimo, rezoliucijos reikšmė
yra ne tik atkurtos valstybės „proklamavimas“, bet ir Vasario 16-osios akto mandato
įgyvendinimas, t. y. „Lietuvos valstybės pamatų“ ar tiksliau – respublikinės valdymo
formos nustatymas. Todėl 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucija, kaip
teisingai pažymėta 1990 m. Kovo 11-osios akte, neabejotinai yra (kartu su Vasario
16-osios aktu) Lietuvos valstybės konstitucinis pamatas⁴²⁴.

Šioje dalyje būtina paminėti Lietuvos Tarybos prezidiumo 1918 m. birželio 4 d.
nutarimą „Dėl karaliaus kvietimo ir to kvietimo sąlygų (*pacta conventa*)“⁴²⁵, kuriame
buvo siekta atkurti Lietuvos valstybę, pasirenkant paveldimos monarchijos valdymo
formą, į Lietuvos sostą pakviečiant hercogą Vilhelmą von Urachą kaip Lietuvos

⁴²³ Čia taip pat svarbu paminėti, kad, analizuojant tekstinę Vasario 16-osios akto formulotę, ma-
tyti, jog ji analogiška kontroversiškai vertinamo 1917 m. gruodžio 11 d. pareiškimo pirmajai daliai (išskyrus
demokratinę klauzulę ir nuorodą į ateityje turėsiantį įvykti Steigiamąjį Seimą): „I. Lietuvos krašto taryba,
krašto ir užsienio lietuvių pripažinta vienintelė įgaliota lietuvių tautos atstovybė, remdamasi pripažinta
tautų apsisprendimo teise ir 1917 rugsėjo 18–23 vykusios lietuvių Vilniaus konferencijos nutarimu, skelbia
nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą su sostine Vilniuje ir jos atskyrimą nuo visų valstybinių ryšių,
kurie kada nors yra buvę su kitomis tautomis“. Žr., pvz.: Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo
metais 1915–1918. Dokumentų rinkinys. Sud. E. Gimžauskas. Vilnius, 2004, p. 254. Tiesa, kaip jau buvo mi-
nėta, nuoroda į *demokratišką* ir į Steigiamojo Seimo sušaukimą Vasario 16-osios akte, yra perimta iš 1917 m.
Vilniaus konferencijos nutarimo teksto. Taip pat įdomu paminėti, kad vietoj 1917 m. gruodžio 11 d. akte
vartojamo termino „atkūrimas“, čia vartojamas atstatymo terminas (beje, būtent pastarasis atstatymo ter-
minas buvo perimtas tiek 1949 m. Deklaracijoje, tiek ir 1990 m. Kovo 11-osios Nepriklausomybės akte).

⁴²⁴ Apie 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucijos „principinę konstitucinę reikšmę“
rašė M. Rōmeris ir M. Maksimaitis. Žr. RĖMERIS, M. Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos. Vilnius, 1990,
p. 93; MAKSIMAITIS, M. Lietuvos valstybės konstitucijų istorija: XX a. pirmoji pusė <...>, p. 93.

⁴²⁵ Dokumento tekstą žr. Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais 1915–1918.
Dokumentų rinkinys. Sudarė E. Gimžauskas. Vilnius, 2004, p. 317–318.

karalių Mindaugą II. Šį aktą iš vienos pusės pasirašė trys Tarybos prezidiumo nariai (A. Smetona, J. Staugaitis, J. Šaulys) ir Tarybos generalinis sekretorius (J. Šernas), o iš kitos – Würtembergo grafas hercogas Wilhelm von Urachas. Svarbu paminėti, kad šiame akte, kuris pagal LDK ir ATR tradiciją buvo pavadintas *pacta conventa*, t. y. kaip valdovo įsipareigojimai tautai užimant sostą, ir kartu buvo tam tikri būsimos konstitucijos metmenys, buvo numatyta *demokratinė* (arba konstitucinė) monarchija su dviejų rūmų parlamentu ir valdžių padalijimo principu. Dokumente taip pat buvo numatyta religijų išpažinimo laisvė ir lietuvių, kaip valstybinės, kalbos principas. Tačiau šio konstitucinio akto reikšmę Lietuvos konstitucionalizmo tradicijai mažina tai, jog, kaip minėta, jis nebuvo priimtas visos Tarybos, o tik Tarybos prezidiumo, ir tai, kad jis nebuvo viešai paskelbtas, t. y. publikuotas. Be to, galima teigti, kad šiuo aktu Tarybos Prezidiumas viršijo 1918 m. Vasario 16-osios akto tik Steigiamajam Seimui suteiktus „Lietuvos valstybės pamatų“ nustatymo įgaliojimus, nebent valstybės pamatų terminą interpretuotume kaip neapimančią valstybės valdymo formos.

Apibendrinant šią dalį Lietuvos konstitucionalizmo istorijos požiūriu, būtina paminėti, kad 1918 m. Vasario 16-osios akto konstitucinė reikšmė atsiskleidžia tik siejant jį su 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucija. Todėl Vasario 16-osios akto demokratijos konstitucinė vertybė yra neatsiejama nuo 1920 m. gegužės 15 d. rezoliucijos turinio; tai taikliai pažymėta Kovo 11-osios akte. Ši rezoliucija *respublikos* termino reikšmę pirmąkart Lietuvos valstybės istorijoje interpretavo *respublikinės valdymo formos* reikšme, o ne vien *demokratijos* reikšme, kaip kad buvo daroma Lietuvos Statutų ir 1791 m. konstitucijos tekstuose.

B. 1990 m. Kovo 11-osios aktas – Antrosios Lietuvos Respublikos konstitucinis pagrindas

Minėta, kad 1992 m. Konstitucijos preambulėje nėra nuorodos nei į 1918 m. Vasario 16-osios, nei į 1990 m. Kovo 11-osios aktą. Tačiau šią omisiją reabilituoja tai, kad nuoroda į šiuos aktus yra 1992 m. birželio 8 d. konstituciniame akte, kuris buvo priimtas remiantis šiais aktais ir kuris savo ruožtu yra „Lietuvos Respublikos Konstitucijos dalimi“ (Konstitucijos 150 straipsnis). Taigi ši dalis bus skirta 1990 m. Kovo 11-osios akto „Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo“⁴²⁶ analizei konstitucinių vertybių bei Lietuvos konstitucionalizmo tradicijos požiūriu. Tiesa, šio akto turinys šiame tyrime kartais analizuojamas kartu su kitais dviem svarbiais konstituciniais 1990 m. kovo 11 dienos aktais, t. y. – įstatymu „Dėl 1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Konstitucijos galiojimo atstatymo“⁴²⁷ ir įstatymu „Dėl Lietuvos Respublikos Laiikinojo Pagrindinio Įstatymo“⁴²⁸, tačiau šių dviejų aktų detalesnė analizė nėra šios monografijos tyrimo objektas.

Jau buvo konstatuota, kad šis nepriklausomybės aktas, panašiai kaip ir jo pirmtakas, Vasario 16-osios aktas, gali būti vadinamas „revoliucinio“ pobūdžio aktu, simbolizuojančiu ne tik Lietuvos valstybingumo atstatymą, bet ir modernios teisinės sistemos bei demokratinės pliuralistinės teisės sampratos formavimosi visuomenėje pradžią. Taigi, *prima facie* peržvelgus Akto turinį, matoma jau minėta jo tiesioginė nuoroda į 1918 m. Vasario 16-osios aktą. Tačiau, kaip matysime, analogijų ir panašumų galima rasti tiek valstybingumo atkūrimo, tiek ir konstitucinių vertybių bei kitų sampratų nuostatose. Prieš pradedant analizuoti, būtina jį pacituoti:

[1] Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, reikšdama Tautos valią, nutaria ir išskilmingai skelbia, kad yra atstatomas 1940 metais svetimos jėgos panaikintas Lietuvos Valstybės suvereninių galių vykdymas ir nuo šiol Lietuva vėl yra nepriklausoma valstybė.

[2] Lietuvos Tarybos 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės aktas ir 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucija dėl atstatytos Lietuvos demokratinės valstybės niekada nebuvo nustoję teisinės galios ir yra Lietuvos Valstybės konstitucinis pamatas.

[3] Lietuvos valstybės teritorija yra vientisa ir nedaloma, joje neveikia jokios kitos valstybės konstitucija.

[4] Lietuvos valstybė pabrėžia savo ištikimybę visuotinai pripažintiems tarptautinės teisės principams, pripažįsta sienų neliečiamumą, kaip jis suformuluotas 1975 metų Europos saugumo ir bendradarbiavimo pasitarimo Helsinkyje Baigiamajame akte, garantuoja žmogaus, piliečio ir tautinių bendrijų teises.

[5] Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba kaip suvereninių galių reiškėja šiuo aktu pradeda realizuoti visą Valstybės suverenitetą.

⁴²⁶ Valstybės žinios, 1990, Nr. 9-222.

⁴²⁷ Valstybės žinios, 1990, Nr. 9-223.

⁴²⁸ Valstybės žinios, 1990, Nr. 9-224.

I. Valstybės ir valdžios samprata Kovo 11-osios akte

1990 m. kovo 11 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos aktas „Dėl Lietuvos Nepriklausomos Valstybės atstatymo“, kaip ir jo 1918 m. vasario 16 d. pirmtakas, galėtų būti priskiriamas Nepriklausomybės deklaracijoms, todėl jame taip pat atsispindi minėtas *transcendentinis retroaktyvumas*. Kitais žodžiais tariant, šį aktą priimant šio akto priėmimo subjektas „Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Aukščiausioji Taryba“ transformuojasi į nepriklausomos valstybės steigiamąjį susirinkimą ir parlamentą⁴²⁹.

Reikia pasakyti, kad valstybės terminas šiame akte kažkiek fetišizuojamas, nes trumpame Akto tekste randame net aštuonis šio termino pavartojimo atvejus. Lietuvos valstybė šiame akte vadinama ir „Lietuvos Respublika“, t. y. skirtingai nuo Vasario 16-osios akto, čia iš karto nurodoma jos *respublikinė* valdymo forma. Svarbu pažymėti, kad 1918 m. Vasario 16-osios akte paminėta nuostata dėl Vilniaus kaip „Lietuvos valstybės sostinės“ galutinai buvo įgyvendinta būtent 1990 metų kovo 11 dieną priimto jau minėto Laikinojo Pagrindinio Įstatymo 12 straipsnyje, teigiančiame, kad „Lietuvos Respublikos sostinė yra Vilniaus miestas, ilgaamžė istorinė Lietuvos sostinė“ (beje, vėliau pakartota 1992 m. Konstitucijos 17 straipsnyje).

Ne kartą minėta, kad vienas iš esminių valstybės elementų (tiek tarptautinės, tiek konstitucinės teisės požiūriu) yra jos *teritorija*. Kaip matome, Akto 3 dalyje yra teigiama, kad „Lietuvos valstybės teritorija yra vientisa ir nedaloma“, konkrečiau nenurodant šios teritorijos ribų. Tačiau kartu teigiama, jog Lietuva, jau kaip nepriklausoma valstybė, pripažįsta sienų neliečiamumą, kaip jis suformuluotas 1975 metų Europos saugumo ir bendradarbiavimo pasitarimo Helsinkyje Baigiamajame akte. Beje, Akto *teritorijos* nuostatą galima palyginti su Vasario 16-osios akto nuoroda į 1917 m. Vilniaus konferencijos nutarimus bei 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucijos nuorodą, pagal kurią Lietuvos valstybės teritorija turi būti sudaryta „prisilaikant etnografinių sienų“.

Kartu paminėtina, kad Kovo 11-osios akte, panašiai kaip ir Vasario 16-osios akte, yra konstatuojamas Lietuvos valstybės tęstinumas, arba *kontinuitetas*. Kitaip tariant, čia implicitiškai teigiama, jog, nepaisant neteisėtos 50 metų trukusios oku-

⁴²⁹ Čia reikėtų pažymėti, kad valstybės ir jos institucijų pavadinimų pakeitimas formaliai buvo įvardytas kiek anksčiau, t. y. priimant (kitą konstitucinio lygmens aktą –) įstatymą „Dėl valstybės pavadinimo ir herbo“ (*Valstybės žinios*, 1990, nr. 9-221), tačiau, neatkūrus valstybingumo, valstybės pavadinimo pakeitimas konstitucinės ir tarptautinės teisės požiūriu lieka gana dviprasmiškas.

pacijos, *de jure* Lietuvos valstybė niekada nebuvo nustojusi egzistuoti. Tačiau šis tęstinumas čia parodomas ne per nuorodą į 1938 m. Konstitucijos laikiną atkūrimą (jau buvo minėta, kad šiam tikslui tą pačią dieną buvo priimtas laikinas konstitucinis aktas, kuris tą pačią dieną nustojo galioti), o per nuorodą į 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės aktą, teigiant, jog šis aktas niekada nebuvo nustojęs galioti. Manytume, tokia sąsaja su Vasario 16-osios aktu yra labai įdomus teisinis sprendimas paskelbti Lietuvos valstybingumo tęstinumą, nes taip tarsi „nušaukami du zuikiai“: išvengiama nuorodos į nedemokratinę 1938 m. Konstituciją ir kartu parodoma, kad, nepaisant 1926 m. gruodžio perversmo, demokratinis 1918 m. Vasario 16-osios aktas *de jure* niekada nebuvo nustojęs galioti, remiantis principu *ex injuria jus non oritur* (iš neteisės negali rasti teisė). Kitais žodžiais tariant, Kovo 11-osios aktas, susijęs save su Vasario 16-osios aktu, ir pats tapo nekeičiamu steigiamuoju konstituciniu aktu, nes (kaip minėjome anksčiau) pastarajame akte įtvirtintų valstybingumo, teisės viršenybės ir demokratijos vertybių, pakartotų ir išplėtotų Kovo 11-osios akte, apskritai negalima panaikinti. Tai puikiai suprato Kovo 11-osios akto rengėjai, suformulavę šiame akte jau minėtą nuostatą, kad 1918 m. Vasario 16-osios aktas „yra Lietuvos Valstybės konstitucinis pamatas“, reiškiančią, jog panaikinus „pamatą“, sugriūtų ir pats valstybės pastatas.

Labai svarbu pažymėti, kad Kovo 11-osios akte yra nuoroda ne tik į 1918 m. Vasario 16-osios aktą, bet ir į kitą jau nagrinėtą konstitucinį Pirmosios Lietuvos Respublikos aktą – „1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliuciją dėl atstatytos Lietuvos demokratinės valstybės“. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad ši nuoroda yra perteklinė, tačiau minėta Rezoliucija atsikūrusi Lietuvos valstybė ne tik pakartotinai „proklamavo“ ir galutinai legitimavo savo atsikūrimą, tačiau ir nustatė atkurtos Lietuvos valstybės *respublikinę* valdymo formą. Todėl, manytina, jei Kovo 11-osios akto nuoroda į 1918 m. Vasario 16-osios aktą buvo norima pabrėžti atkuriamos valstybės *demokratinį* pobūdį, tai nuorodos į minėtą Rezoliuciją įtraukimas buvo susijęs ir su siekiu pabrėžti atkurtos Lietuvos valstybės *respublikinę* valdymo formą.

Šiuo požiūriu galima paminėti, kad kartais galima aptikti nuomonę, jog 1990 m. Kovo 11-osios Nepriklausomybės akto ir 1991 m. vasario 11 d. konstitucinio įstatymo „Dėl Lietuvos valstybės“ santykis yra analogiškas 1918 m. Vasario 16-osios akto ir 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucijos santykiui⁴³⁰. Reikia pripažinti, kad tam tikrų analogijų čia tikrai esama (nes 1918 m. vasario 16 d. ir 1990 m. kovo 11 d. aktai yra pirminiai steigiamieji aktai, o 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucija ir 1991 m. vasario 11 d. konstitucinis įstatymas yra antriniai konstituciniai aktai), tačiau yra ir skirtumų: pirma, Aukščiausiosios Tarybos priimto 1990 m. Kovo 11-osios akto ir tautos visuotiniu plebiscitu pritarus 1991 m. vasario 11 d. konstituciniame

⁴³⁰ Pvz., žr. VAIČAITIS, V. A. *Konstitucinių įstatymų fenomenas*. Vilnius: TIC, 2004, p. 78.

įstatyme suformuluotai nuostatai, šių aktų priėmimo subjektų demokratinis legitimumas yra aukštesnis už 1918 m. Lietuvos Tarybos ir 1920 m. Steigiamojo Seimo aktų legitimumą, nors šis skirtumas ir nėra esminis, nes Vakarų konstitucionalizmo tradicijų požiūriu tiek 1917 m. išrinkta ir laikinus įgaliojimus turinti Lietuvos Taryba, tiek 1920 m. išrinktas Steigiamasis Seimas buvo tinkamas tautos (suvereno) valios reiškėjas, turintis įgaliojimus legitimuoti Lietuvos Tarybos aktus ir pats priimti steigiamojo pobūdžio aktus, įskaitant minėtą rezoliuciją ir (1922 m.) Konstituciją. Antra, 1991 m. vasario 11 d. konstituciniu įstatymu tik buvo pakartota 1990 m. kovo 11 d. aktuose nustatyta Lietuvos, kaip demokratinės respublikos, valdymo forma, o 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucija ne tik pakartojo valstybės restitucinį steigimo judesį, bet ir galutinai nustatė jos *respublikinę* valdymo formą.

Užbaigiant šią dalį reikia pasakyti, kad *viešosios valdžios* samprata Kovo 11-osios akte yra atskleidžiama terminu „suvereninė galia“ (pasiskolintu iš 1920 m. Laikinosios Lietuvos Valstybės Konstitucijos), kuri priskiriama pačiai Lietuvos valstybei, o Aukščiausioji Taryba vadinama šių „suvereninių galių reiškėja“⁴³¹.

⁴³¹ 1920 m. Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija: „2 §. Steigiamasis Seimas yra suvereninės Lietuvos galios išreiškėjas“. *Lietuvos valstybės teisės aktai* (1918.II.16–1940.VI.15). Vilnius, 1996, p. 6. Čia reikia atkreipti dėmesį, kad Aukščiausioji Taryba nuo pat savo darbo pradžios matė savo ir 1920 m. Steigiamojo Seimo statuso analogiją, todėl neatsitiktinai 1996 m. lapkričio 28 d. Seimas priėmė deklaraciją, kuria paskelbė, kad „1990–1992 m. dirbusi Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba vadinama: Aukščiausioji Taryba – Atkuriamasis Seimas“. *Valstybės žinios*, 1996, nr. 116-2712.

II. Konstitucinės vertybės Kovo 11-osios akte

1. Teisės viešpatavimas

Teisės viešpatavimo vertybę pasistengsime atskleisti remdamiesi šio akto *viršenybės* kitų teisės aktų atžvilgiu principu, t. y. per jo pirminį steigiamąjį konstitucinį statusą, kartu parodydami šio akto ir Vasario 16-osios akto neatsiejamą hermeneutinį ryšį. Minėta, kad *steigiamasis* kurio nors teisės akto pobūdis visų pirma reiškia, kad jis steigia kažką naujo, ko iki tol nebuvo. Visų pirma tai taikytina konstitucijoms ir nepriklausomybės deklaracijoms, kuriomis yra įsteigiama valstybės valdžia ar sukuriamas / atkuriamas valstybės. Kovo 11-osios (kaip ir Vasario 16-osios) akto pagalba Lietuvos valstybė vėl iškyla iš tarptautinės bendruomenės užmaršties užkulisių ir atgimsta iš naujo.

Steigiamojo pobūdžio terminai pasirodo jau pirmoje Kovo 11-osios akto dalyje, kur teigiama, jog Aukščiausioji Taryba „iškilmingai skelbia, kad yra atstatoma ... nepriklausoma valstybė“. Nors minėti žodžiai (kad ir ne pažodžiui) yra perimti iš 1918 m. Vasario 16-osios akto, tačiau čia (skirtingai nei Vasario 16-osios akto tekste) nevengiama konstatuoti neteisėtų „svetimos jėgos“ veiksmų, kuriuos siekiama panaikinti ir taip įvykdyti teisingumo aktą tiek lietuvių tautos, tiek tarptautinės bendruomenės akyse. Vis dėlto vieni iš svarbiausių Kovo 11-osios akto steigiamojo pobūdžio terminų yra paskutiniai pirmosios dalies žodžiai: „ir nuo šiol Lietuva vėl yra nepriklausoma valstybė“, kuriais tarsi poezijoje siekiama „pagauti“ ir „užfiksuoti“ tinkamą naujo (šiuo atveju – tarptautinės teisės subjekto) atsiradimą ar tiksliau – atkūrimo akimirką. Žodžiai „ir nuo šiol“ tarsi leidžia prisiliesti prie paties steigiamojo momento, kuris fenomenologiškai ir egzistenciškai sublyksi *čia* ir *dabar*. Šiuose žodžiuose dabartis susilieja su praeitimi ir ateitimi, ir išnyra nauja tikrovė. Tolesnė įvykių seka rodo, kad tai nebuvo tik žodžiai, tai buvo Žodis, keičiantis ir kuriantis tikrovę. Kad šis žodis taptų kūnu, reikėjo patirti ir Sausio 13-osios nakties bei Medininkų tragedijos siaubą, pagaliau reikėjo kasdienių pastangų ir tikėjimo savo darbais.

Tačiau *steigiamasis* šio akto pobūdis pasireiškia ne tik per tiesioginį kažko naujo sukūrimą, bet ir per restituciją ar atkūrimą to, kas galiojo anksčiau. Jau buvo minėtas Kovo 11-osios akto restitucinis aspektas per jo susisaistymą su 1918 m. Vasario 16-osios aktu ir pastarojo akto galiojimo *de facto* atkūrimu. Šiuo požiūriu galima teigti, kad Kovo 11-osios akto atkuriamasis steigimo judesys yra analogiškas Vasario 16-osios

atkuriamajam judesiui – čia valstybingumas ne sukuriamas, bet atkuriamas. Svarbu pabrėžti, kad abu šie aktai turi ne tik esminių turinio ir simbolinių panašumų, bet abu jie buvo priimti okupacijos sąlygomis. Tai yra teisės aktai, žymintys tam tikrą teisinį ir valstybinį virsmą, kuriantys visiškai naują teisinę ir valstybinę tikrovę, užkoduotą juose vartojamuose žodžiuose terminuose. Abu šie teisės aktai, kad būtų įgyvendinti, pareikalavo žmonių aukų. Tai ypač parodo, kaip esmiškai formalioji teisė yra susijusi su jos taikymo ir įgyvendinimo būtinybe. Kitais žodžiais tariant, jei nėra žmonių, norinčių įgyvendinti priimtą teisės aktą (o kartais net mirti dėl jo), šis teisės aktas, nors ir tinkamai priimtas pagal visus teisinius reikalavimus, negalės realiai įsigaliooti. Tuo pasireiškia šių aktų ne tik steigiamasis pobūdis, bet ir minėtas jų *transcendentinis retrospektyvumas*, nes kiekvienas steigiamasis aktas gali įsisteigti tik retrospektyviai vėliau vykstančių įvykių ir priimtų teisės aktų atžvilgiu.

Sieiant su tuo, kas pasakyta, reikia pažymėti, kad svarbiausia Kovo 11-osios akto tiesioginė *konstitucinė nuostata* yra 1918 m. Vasario 16-osios akto įvardijimas „Lietuvos valstybės *konstituciniu* pamatu“. Kovo 11-osios aktas, paskelbdamas Vasario 16-osios aktą pirminiu konstituciniu aktu („konstituciniu pamatu“), t. y. visos teisinės sistemos pagrindu, pats įgyja analogišką „konstitucinio pamato“ teisinį statusą. Kitais žodžiais tariant, Kovo 11-osios aktą (kartu su Vasario 16-osios aktu) galima vertinti kaip „pirminę konstituciją“, ant kurios „pamato“ buvo statomas 1992 m. Konstitucijos rūmas. Būtent čia geriausiai atsiskleidžia abiejų neriklausomybės aktų hermeneutinio rato santykis, kai antrasis kyla iš pirmojo, bet kartu legitimuoja pirmąjį ir, atvirkščiai. Kitaip tariant, viena vertus, be Vasario 16-osios akto nebūtų Kovo 11-osios akto, kita vertus, be Kovo 11-osios akto pirmasis būtų likęs tik istoriniu įvykiu, o ne šiuolaikinės Lietuvos teisinės sistemos ir valstybės „konstituciniu pamatu“.

Kita ne mažiau svarbi Kovo 11-osios akto konstitucinė nuostata, kad Lietuvos teritorijoje „neveikia jokios kitos valstybės *konstitucija*“. Iš šios nuostatos galima daryti išvadą, kad šis aktas, paskelbdamas okupacinės valdžios konstitucijos negaliojimą Lietuvos teritorijoje, pats prisiima konstitucinio akto vaidmenį: tiek tiesiogiai, tiek sudarydamas sąlygas priimti kitus du tos pačios dienos aktus – „Dėl 1938 metų gegužės 12 dienos Lietuvos Konstitucijos galiojimo atstatymo“⁴³² ir „Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo“⁴³³. Kitais žodžiais tariant, ordinarinis teisės aktas neturi galios paskelbti apie (šiuo atveju – kitos valstybės) konstitucijos negaliojimą. Tą gali padaryti tik konstitucinio lygmens teisės aktas.

Pagaliau atsižvelgiant į šį kontekstą būtina priminti ir tai, kad steigiamasis aktas paprastai tarsi išsiveržia iš vienos teisinės sistemos ir kuria visai naują, tuo metu dar neegzistuojančią teisinę tvarką, todėl jo priėmimo metu nėra galiojančių teisės

⁴³² Valstybės žinios, 1990, Nr. 9-223.

⁴³³ Valstybės žinios, 1990, Nr. 9-224.

aktų, kuriais jis galėtų remtis. Dėl šios priežasties steigiamasis aktas (tai minėjome, analizuodami Vasario 16-osios akto nuorodą į tautų apsisprendimo teisę), norėdamas sustiprinti savo legitimumą ir atkreipti tarptautinės bendruomenės dėmesį, turi remtis tam tikrais *tarptautinės teisės* principais arba, kitais žodžiais tariant, – turėti tarptautinės teisės nuostatą (klauzulę). Todėl nenuostabu, kad Kovo 11-osios akto ketvirtoje dalyje teigiama, jog jis remiasi „visuotinai pripažintais tarptautinės teisės principais“, nors ir nepateikiama kokio nors baigtinio jų sąrašo. Tačiau Akte galime rasti bent tris nuorodas į tarptautinės teisės principus: pirma, nuoroda į tautos valios įgyvendinimą gali būtų suvokiama kaip apeliuojanti į tautų apsisprendimo teisę, kuri, kaip jau buvo minėta, yra tarptautinės viešosios teisės principas⁴³⁴. Antra, Akto nuostata „<...> kad yra atstatomas 1940 metais svetimos jėgos panaikintas Lietuvos Valstybės suvereninių galių vykdymas“, nukreipia į tarptautinės (ir bendrąji) teisės principą – *ex injuria jus non oritur*, reiškiantį, jog iš neteisėtų veiksmų negali atsirasti teisė⁴³⁵. Pagaliau, trečia, Kovo 11-osios akto ketvirtoje dalyje pateikta nuoroda į „1975 metų Europos saugumo ir bendradarbiavimo pasitarimo Helsinkyje Baigiajamį aktą“, kaip tam tikrą tarptautinės teisės šaltinį. Beje, vadinamieji 1975 m. ESBO Helsinkio susitarimai Akte siejami ir su tam tikromis vertybėmis, visų pirma „sienų neliečiamumo“ bei „žmogaus, piliečio ir tautinių bendrijų teisių“ apsauga, kurioms pirmąkart po Antrojo pasaulinio karo pritarė Vakarų ir Rytų bloko šalys. Nuoroda į Helsinkio susitarimus Kovo 11-osios akte atsirado siekiant priminti tarptautinei bendruomenei, kad Helsinkio susitarimų (visų pirma dėl valstybių pokarinių sienų neliečiamumo) pasirašymo metu Jungtinių Valstijų ir kai kurių kitų NATO valstybių vadovai buvo patvirtinę, kad jos niekada nepripažino Baltijos šalių okupacijos. Taip pat ši nuoroda reiškė ir tai, jog atsikūrusi Lietuvos valstybė kviečia Sovietų Sąjungą ir visą tarptautinę bendruomenę gerbti jos sienų neliečiamumą, ir tai, kad ji pati įsipareigoja laikytis tarptautinės teisės ir Vakarų teisės tradicijos principų.

⁴³⁴ 1990 m. kovo 11 dieną, skirtingai nei 1918 m. vasario 16 dieną, tautų apsisprendimo teisė kaip tarptautinės teisės principas buvo pripažinta įvairiuose tarptautinės teisės dokumentuose: 1945 m. Jungtinių Tautų Organizacijos Įstatuose, 1970 m. deklaracijoje dėl tarptautinės teisės principų, 1966 m. Tarptautinių pilietinių ir politinių teisių pakte etc.

⁴³⁵ Dainius Žalimas čia dar išskiria ir *valstybės tęstinumą ir identitetą* kaip Kovo 11-osios akte išreikštą atskirą tarptautinės teisės principą. Žr. ŽALIMAS, D. Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas. Pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę. Vilnius, 1997, p. 69.

2. Demokratijos ir žmogaus teisių vertybės Kovo 11-osios akte

Įdomu yra tai, kad *demokratijos* vertybė Kovo 11-osios akto tekste yra mažiau išplėtotą nei 1918 m. Vasario 16-osios akte. Tačiau nepaisant tokio nuorodos į demokratiją diskretiškumo, labai simboliška, kad demokratijos vertybė čia siejama būtent su valstybės tęstinumu (kontinuiteto) idėja ir minima nuorodoje į 1918 m. Vasario 16-osios Nepriklausomybės aktą ir 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliuciją „Dėl atstatytos Lietuvos *demokratinės* valstybės“. Tuo tarsi norima parodyti, kad, nors Lietuvos tarpukario demokratinė patirtis buvo trumpa, tačiau būtent ji sudaro Pirmosios Lietuvos Respublikos valstybingumo šerdį, vertinant tai iš Lietuvos konstitucionalizmo tradicijų perspektyvos⁴³⁶. Reikia priminti, kad demokratiją, kaip konstitucinę vertybę, galima išskleisti remiantis tautos suvereniteto, rinkimų, parlamentarizmo ir respublikos principais.

Tautos suvereniteto principas Akte atsiskleidžia visų pirma per jo nuorodą į tai, kad jis priimamas išreiškiant „Tautos valią“ ir per nuorodą į Vasario 16-osios aktą, kuris taip pat savo ruožtu buvo priimtas remiantis tautos suvereniteto idėja ir „pripažintąja tautų apsisprendimo teise“. Įdomu yra tai, kad, skirtingai nei Vasario 16-osios akte, čia Aukščiausioji Taryba nevadina savęs „vienintele lietuvių tautos atstovybe“, o nepriklausomybę skelbia perimdama minėtos Steigiamojo Seimo rezoliucijos formuluotę – „reikšdama Tautos valią“. Taip yra todėl, kad Aukščiausioji Taryba buvo išrinkta demokratinuose rinkimuose 1990 m. vasario 24 dieną, todėl jai nebuvo būtinybės ieškoti kokių nors save legitimuojančių apibūdinimų. Vis dėlto skirtumas nuo minėtos Steigiamojo Seimo rezoliucijos yra tas, jog pastarojoje yra išreiškiama pilietinės Lietuvos tautos valia, o Kovo 11-osios akto priėmimo metu dar nebuvo atkurta Lietuvos valstybė, todėl (panašiai kaip ir Vasario 16-osios akte) buvo galima apeliuoti tik į *istorinę* (o ne *pilietinę*) tautą ir jos suverenitetą.

Kadangi šis aktas buvo priimtas ne tiesioginės, o atstovaujamosios demokratijos pasireiškimo būdu, todėl (panašiai kaip ir dėl Vasario 16-osios akto) jo priėmimo metu iškilo tautos atstovavimo (reprezentacijos) klausimas, o šis klausimas jau yra susijęs ir su *parlamentarizmo* principu. Minėta, kad dar pagal sovietinius įstatymus išrinkta Aukščiausioji Taryba, priimdama Kovo 11-osios aktą, tapo nepriklausomos Lietuvos steigiamuoju susirinkimu, kartu vykdančiu parlamento funkcijas. Todėl jau pačią Kovo 11-osios Aukščiausiąją Tarybą (kiek skirtingai nei 1918 m. vasario 16-osios Lietuvos Tarybą) galima vertinti remiantis parlamentarizmo tradicijomis.

⁴³⁶ Be to, demokratijos vertybė buvo aiškiai įvardyta ir 1990 m. kovo 11 dieną patvirtintame Lietuvos Respublikos Laikinajame Pagrindiniame Įstatyme (Laikinojoje Konstitucijoje), konstatuojant, kad „Lietuva yra suvereni demokratinė valstybė“.

Kartu vertinant Aukščiausiosios Tarybos statuso transformaciją, galima matyti minėtą paradokso, kai nepriklausomybę paskelbianti institucija, viena vertus, priima nepriklausomybės aktą, o, kita vertus, – šis aktas tampa jos pačios įsisteigimo ir legitimumo pagrindu. Taip pat čia įdomu yra tai, kad Akto 5 dalyje Aukščiausioji Taryba prisistato atstovaujanti ne tik lietuvių tautai, bet ir Lietuvos valstybei („pradedama realizuoti visą valstybės suverenitetą“). Iš šių žodžių galima daryti išvadą, kad Aukščiausioji Taryba save suvokė ne tik kaip ordinarinį parlamentą, bet ir kaip steigiamąjį susirinkimą, t. y. aukščiausiąją valdžią valstybėje – ne griežto valdžių padalijimo, o britų parlamentarizmo požiūriu.

Pagaliau *respublikos* principo įtvirtinimas yra dar vienas demokratijos vertybės reiškimosi elementas Kovo 11-osios akte. Minėta, kad 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucijos paminėjimas Kovo 11-osios akte buvo neatsitiktinis, o signalizavo, kad atsikurianti Lietuvos valstybė perima tarpukario Lietuvos respublikinę valdymo formą kaip tam tikrą konstitucinę vertybę. Nors *respublikos* idėjai Kovo 11-osios akte nėra skirta atskiros dalies ar sakinio, tačiau ši idėja atsispindėjo ir naujojo parlamento titule, kuris prisistatė „Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos“ vardu.

Minėta, kad Kovo 11-osios akto „Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo“ priėmimo tikslas buvo nepriklausomos demokratinės valstybės atkūrimas, o ne detalus visų konstitucinių vertybių ir principų įtvirtinimas. Vis dėlto stebina tai, kad jame randame eksplicitinę nuorodą ir į *žmogaus teisių* apsaugą, apimančią ir tautinių bendrijų (mažumų) teises. Tiesa, žmogaus teisių principas čia paminėtas 1975 metų Europos saugumo ir bendradarbiavimo pasitarimo Helsinkyje baigiamojo akto nuorodoje, t. y. tarptautinės teisės šaltinyje, tačiau tai tik patvirtina žmogaus teisių instituto Vakarų teisės tradicijoje universalumą.

Apibendrinant šią dalį galima konstatuoti, kad Kovo 11-osios aktas, įtvirtinęs ne tik Lietuvos valstybingumą, bet ir čia nagrinėjamas tris konstitucines vertybes, neatsiejamai susiejo save su Vasario 16-osios akto reikšmėmis ir kartu su juo tapo nekeičiamu Lietuvos konstitucionalizmo pamatu.

C. „1949 m. vasario 16 d. Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos Deklaracija yra Lietuvos valstybės teisės aktas“

(Iš 1999 m. sausio 12 d. Lietuvos Respublikos įstatymo)

Lietuvos Respublikos Seimas 1999 m. sausio 12 d. priėmė įstatymą, kuriuo Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio (LLKS) Tarybos 1949 m. vasario 16-osios Deklaracija (toliau – Deklaracija), pabrėžiant jos reikšmę Lietuvos valstybės tęstinumui, buvo pripažinta „Lietuvos valstybės teisės aktu“⁴³⁷. Reikia pasakyti, kad iki šiol šis dokumentas sulaukė nepelnytai mažai teisės mokslininkų dėmesio⁴³⁸. Remiantis istoriniu kontekstu galima priminti, kad 1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, ji prarado ne tik nepriklausomybę, bet ir galimybę atkurti 1926 m. gruodžio perversmu sustabdytą demokratinę valdymo formą. Tiesa, 1941 m. birželio 22 d. Vokiečiai užpuolus Sovietų Sąjungą, Lietuvoje įvyko sukilimas prieš sovietinį okupantą, ir birželio 23 d. Lietuvos Laikinoji Vyriausybė paskelbė „Nepriklausomybės atstatymo deklaraciją“⁴³⁹, todėl pastaroji neabejotinai taip pat yra steigiamasis Lietuvos valstybės tęstinumą garantuojantis teisės aktas, tačiau jis Lietuvos konstitucionalizmo atžvilgiu negali būti laikomas lygiavėriu 1949 m. Deklaracijai jau vien dėl to, kad jame nebuvo įtvirtintos Vakarų teisės tradicijos konstitucinės vertybės, visų pirma demokratija. Vis dėlto čia svarbu konstatuoti, kad 1941 m. birželio 23 d. deklaracijos nuorodos į „tautinę vienybę“ ir „socialinį teisingumą“ vienaip ar kitaip atsispindi beveik po aštuonerių metų patvirtintoje čia nagrinėjamoje 1949 m. Deklaracijoje.

Prieš pradėdant kiek detaliau nagrinėti Deklaracijos tekstą, būtina pažymėti, kad jis neatsirado tuščioje vietoje. Dar vokiečių okupacijos metais, 1943 m. lapkričio

⁴³⁷ *Valstybės žinios*, 1999, Nr. 11–241. Vėliau šios deklaracijos signatarų statusas buvo prilygintas 1990 m. Kovo 11-osios akto signatarų statusui (žr. *Valstybės žinios*, 2010, nr. 148–7565), o LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininkui Jonui Žemaičiui-Vytautui buvo suteiktas valstybės vadovo statusas (*Valstybės žinios*, 2009, nr. 30–1166).

⁴³⁸ Šia tema žr. SINKEVIČIUS, V. Įstatymo dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos vaidmuo ir vieta Lietuvos teisės sistemoje. *Parlamento studijos (mokslo darbai)*, 2004, nr. 1, p. 15–27; ŽALIMAS, D. Legal Status of Lithuania's Armed Resistance to the Soviet Occupation in the Context of State Continuity. *Baltic Yearbook of International Law*, Vol. 11, 2011, p. 67–112; GAILIUS, B. Partizanų diktatūra. *Politologija*, 2011/2 (62), p. 90; VAIČAITIS, V. A. 1949 m. Vasario 16-osios Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos Deklaracija ir jos reikšmė Lietuvos Respublikos teisei sistemai. *Nepriklausomos Lietuvos teisė: praeitis, dabartis ir ateitis: recenzuotų mokslinių straipsnių rinkinys*. Vilnius, 2012, p. 228–242.

⁴³⁹ Šios deklaracijos tekstas: „Susidariusi Laikinoji ir naujai atgimstančios Lietuvos vyriausybė šiuo skelbia atstatanti laisvą ir nepriklausomą Lietuvos valstybę. Prieš viso pasaulio tyrąją sąžinę jaunoji Lietuvos valstybė entuziastingai pasižada prisidėti prie Europos organizavimo naujais pagrindais. Žiauraus bolševikų teroro iškankinta lietuvių tauta ryžtasi kurti savo ateitį tautiniais vienybės ir socialinio teisingumo pagrindais“. 1941 m. birželio 23 d. Lietuvos Laikinosios Vyriausybės priimto ir paskelbto pareiškimo „Nepriklausomybės atstatymo deklaravimas“ pripažinimo Lietuvos valstybės teisės aktu įstatymo projekto priedas. Žr. http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=105972&p_query=&p_tr2=

23 d. Kaune įvairių Lietuvos politinių partijų atstovai įkūrė aukščiausiąją pasipriešinimo okupacijoms vadovaujančią instituciją – Vyriausiąją Lietuvos Išlaisvinimo Komitetą (VLIK). 1944 m. vasario 16 d. VLIK'as išplatino dešimties punktų atsisaukimą „Į lietuvių tautą“, kuriame išreikštas siekis atkurti demokratinę Lietuvos santvarką ir konstatuojama, jog [dėl sovietinės ir vokiečių okupacijos] „suvereninė Lietuvos valstybė <...> nėra išnykusi, tik suvereninių valstybės organų veikimas yra laikinai sutrukdytas“ bei kad „pertrauktas Lietuvos valstybės suvereninių organų veikimas 1941 m. birželio 23 d. Tautos sukilimu ir Laikinosios Vyriausybės veikimu buvo laikinai atkurtas“. Kartu buvo konstatuotas Lietuvos valstybingumo tęstinumas: „Lietuvą iš okupacijos išlaisvinus, ir toliau veikia 1938 m. Lietuvos Konstitucija, kol ji teisėtu keliu bus atitinkamai pakeista.“⁴⁴⁰

1944 metų balandžio – birželio mėnesiais gestapo surengti areštai suardė VLIK'o organizacijos veiklą Lietuvoje⁴⁴¹, o po keleto mėnesių iš Lietuvos pasitraukus vokiečių okupantui, į jos teritoriją vėl įžengė sovietų kariuomenė, todėl šalyje su sovietiniu okupantu iš karto prasidėjo partizaninis karas, kuris truko iki 1953 m., kai buvo sunaikintas centralizuotas rezistencinis pasipriešinimas. Šiuo požiūriu svarbu paminėti pirmąją – 1946 m. balandžio 23 d. Pietų Lietuvos partizanų vadų paskelbtą „Lietuvos Partizanų Vadų suvažiavimo deklaraciją“, kurioje buvo suformuluoti 8 principai, pagal kuriuos „atstatytoji Lietuva ateityje turėtų tvarkytis: 1. Lietuvos valstybinė santvarka – laisva demokratinė; 2. Suvereninė Lietuvos valdžia priklauso tautai; 3. Lietuvos valdymas vykdomas per laisvais demokratiniais rinkimais išrinktą Seimą ir jo sudarytą Vyriausybę <...>; 6. Krašto vidaus statutą ir reformų reikalą ir ryšius su užsienio valstybėmis, sprendžia Seimas, vadovaudamasis tautos daugumos pareikšta valia, priimdamas dėsines išmintingus mažumos pageidavimus ir derindamasis su Suvienytų Nacijų pareikštais principais; 7. Lietuvos Komunistų partija negali būti pripažinta teisine partija, nes jos siekiai ne demokratiniai, bet diktatūriniai ir ji <...> prisidėjo prie lietuvių tautos nepriklausomybės atėmimo ir tapo dešimčių tūkstančių geriausių Lietuvos sūnų nužudymo bei ištėmimo kaltininke <...>; 8. Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas visomis išgalėmis remia Vyriausiojo Lietuvos Išlaisvinimo Komiteto pastangas atkurti sutrukdytą Lietuvos nepriklausomybę <...>.“⁴⁴²

⁴⁴⁰ Ši VLIK'o Deklaracija dar laukia teisinio įvertinimo. Deklaracijos tekstą žr. *Į laisvę*. 1944.II.16. No 3 (26). Ekstra laida. Plačiau taip pat žr., pvz., JEGELEVIČIUS, S. Parlamentarizmo idėja antinacinio pasipriešinimo kontekste. *Parlamento studijos (mokslo darbai)*, 2004, nr. 1, p. 59.

⁴⁴¹ LABANAUSKAS, R. VLIK'as 1943–1945 metais: nacių ir sovietų pinklėse. *XXI amžius*. 2006 m. sausio 11 d. nr. 3 (1403).

⁴⁴² Tai buvo pirmas rimtas bandymas centralizuoti partizanų apygardas, sujungiant Dainavos ir Tauro apygardas ir sudarant Pietų Lietuvos partizanų štabą. Deklaracijos tekstą žr. *Laisvės varpas*. 1946 m. gegužės 5 d. nr. 6(8).

LIETUVOS LAISVĖS KOVOS SĄJŪDŽIO TARYBOS DEKLARACIJA

Nesileidžiant šiame tyrime į ilgesnį istorinį diskursą, svarbu paminėti, kad keletą metų trukęs partizaninių dalinių vienijimosi ir centralizacijos siekis buvo vainikuotas 1949 metais, kai tų metų vasario 2–22 d. pavyko sušaukti Lietuvos partizanų vadų suvažiavimą, kuriame dalyvavo atstovai iš visos Lietuvos ir kurio metu organizuotas pasipriešinimas sovietinei okupacijai pavadintas „Lietuvos laisvės kovos sąjūdžiu“, partizanai pradėti vadinti „laisvės kovotojais“ bei suformuluotas Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio tikslas – atkurti Lietuvos nepriklausomybę ir demokratiją⁴⁴³. 1949 m. vasario 10 d. Šiaulių apskrityje (dabar – Radviliškio rajonas) Minaičių kaime įrengtame Prisikėlimo apygardos vado Leonardo Grigonio-Užpalio bunkeryje prasidėjo darbas, kurio metu buvo išrinkta Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Taryba, vienijanti visų partizaninio pasipriešinimo sričių Lietuvoje štabus⁴⁴⁴, užsibaigęs 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos priėmimu, kurią pasirašė aštuoni posėdžio dalyviai, sričių vadai, kartu ir sudarę šią tarybą: Jonas Žemaitis-Vytautas, Adolfas Ramanauskas-Vanagas, Juozas Šibaila-Merainis, Aleksandras Grybinas-Faustas, Vytautas Gužas-Kardas, Bronius Liesys-Naktis, Leonardas Grigonis-Užpalis ir Petras Bartkus-Žadgaila. Kartu buvo sudarytas ir LLKS Tarybos Prezidiumas: Jonas Žemaitis-Vytautas – Prezidiumo pirmininkas, o sričių vadai: Adolfas Ramanauskas-Vanagas, Juozas Šibaila-Merainis ir Leonardas Grigonis-Užpalis – pirmininko pavaduotojai⁴⁴⁵.

Visų pirma reikia pasakyti, kad jokia kita okupuota tauta nepriėmė tokio lygmens teisės akto nei Antrojo pasaulinio karo metu, nei po jo. Sunku patikėti, kad šis tekstas galėjo būti sukurtas bunkeryje, aplinkui siaučiant okupantui, ir kad jo autoriai neturėjo teisinio išsilavinimo⁴⁴⁶. Perskaičius Deklaraciją, į akis krenta jos autorių neįtikėtinas idealizmas, teisinis išprusimas ir politinis toliaregiškumas. Deklaracija kartu su kitais Lietuvos partizanų vadų suvažiavime priimtais dokumentais sudarė teisinį ir politinį Lietuvos ginkluotojo pasipriešinimo pagrindą, suteikė laisvės kovoms naują pobūdį, įteisino LLKS kaip visuotinio organizuoto ginkluoto pasipriešinimo sovietinei okupacijai organizacinę struktūrą, o jos Tarybą – kaip vienintelę teisėtą valdžią okupuotos Lietuvos teritorijoje. Deklaraciją sudaro Preambulė ir 22 punktai (straipsniai). Čia pateikiame jos tekstą:

⁴⁴³ GAŠKAITĖ, N. Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai. Vilnius: *Aidai*, 1997, p. 109–113.

⁴⁴⁴ Vakarų Lietuvos (Jūros), Rytų Lietuvos (Karaliaus Mindaugo) ir Pietų Lietuvos (Nemuno). Žr. ten pat, p. 110.

⁴⁴⁵ Žr., pvz., GAŠKAITĖ-ŽEMAITIENĖ, N. *Žuvusiųjų Prezidentas*. LGGRTC, 1998, p. 182.

⁴⁴⁶ Kaip jau buvo minėta, jos turinio tekstui neabejotiną reikšmę turėjo VLIK'o 1944 m. vasario 16-osios atsisaukimas ir 1946 m. balandžio 23 d. Pietų Lietuvos partizanų deklaracija.

Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Taryba, atstovaudama visas Lietuvos teritorijoje esančias vieningos vadovybės vadovaujamas karines visuomenines gruputes, būtent: a) Pietų Lietuvos Sritį, savo sudėtyje turinčią Dainavos ir Tauro apygardas, b) Rytų Lietuvos Sritį, savo sudėtyje turinčią Algimanto, Didžiosios Kovos, Vyčio ir Vytauto apygardas, c) Vakarų Lietuvos Sritį, savo sudėtyje turinčią Kęstučio, Prisikėlimo ir Žemaičių apygardas, tai yra, reikšdama lietuvių tautos valią, pakartodama Vyriausiojo Lietuvos Atstatymo Komiteto 1946.VI.10. Deklaracijoje, BDPS 1947.V.28. nutarimuose ir BDPS Deklaracijoje Nr.2 paskelbtus pagrindinius principus bei juos papildydama nutarimais, priimtais 1949.II.10. BDPS Prezidiumo ir BDPS Karo Tarybos jungtiniame posėdyje, s k e l b i a:

1. LLKS Taryba, remdamasi BDPS Prezidiumo ir BDPS Karo Tarybos jungtinio posėdžio 1949.II.10 nutarimais, okupacijos metu yra aukščiausias tautos politinis organas, vadovaujantis politinei ir karinei tautos išsilaisvinimo kovai.
2. LLKS Tarybos ir jos Prezidiumo būstinė yra Lietuvoje.
3. Valstybinė Lietuvos santvarka – demokratinė respublika.
4. Suvereninė Lietuvos valdžia priklauso tautai.
5. Lietuvos valdymas vykdomas per laisvais, demokratinius, visuotinius, lygiais, slaptais rinkimais išrinktą Seimą ir sudarytą Vyriausybę.
6. Nuo okupacijos pabaigos ligi susirenkant demokratiniam Lietuvos Seimui, įstatymų leidžiamąją galią turi Laikinoji Tautos Taryba.
7. Laikinąją Tautos Tarybą sudaro: visų vieningoje vadovybėje Lietuvoje ir užsienyje kovojančių sričių, apygardų, rinktinių, aukštųjų mokyklų, kultūrinių, religinių organizacijų bei sąjūdžių ir tautoje atramą turinčių politinių partijų atstovai, prisilaikant proporcingo atstovavimo principo.
8. Atstačius Lietuvos Nepriklausomybę, ligi susirenkant Seimui, Lietuvos Respublikos Prezidento pareigas eina LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininkas.
9. Laikinoji Lietuvos Vyriausybė sudaroma LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininko pavedimu. Vyriausybė atsakinga prieš Laikinąją Tautos Tarybą.
10. Lietuvių veiklai užsienyje ir Lietuvos atstatymo darbui koordinuoti LLKS Tarybos Prezidiumas turi LLKS Užsienio Delegatūrą, kuri, bendradarbiaudama su Vakarų valstybėse akredituotais Lietuvos atstovais, sudarinėja komisijas bei delegacijas ginti ir atstovauti Lietuvos reikalus Suvienytų Tautų Organizacijoje, įvairiose konferencijose ir kitose tarptautinėse institucijose.
11. LLKS Užsienio Delegatūros nariai iš savo tarpo išsirenka LLKS Užsienio Delegatūros Pirmininką, kuris skaitomas LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininko Pavaduotoju.

12. LLKS Užsienio Delegatūros nariai laikomi lygiateisiais LLKS Tarybos nariais.
13. Šiai Deklaracijai vykdyti nuostatus leidžia LLKS Taryba.
14. Lietuvos valstybės atstatymas, ligi Seimo bus priimta ir paskelbta žmogaus laisvės ir demokratijos siekimus atitinkanti valstybės konstitucija, vykdomas pagal šioje Deklaracijoje paskelbtus nuostatus ir 1922 m. Lietuvos Konstitucijos dvasią.
15. Atstatytoji Lietuvos valstybė garantuoja lygias teises visiems Lietuvos piliečiams, neprasikaltusiems lietuvių tautos interesams.
16. Komunistų partija, kaip diktatūrinė ir iš esmės priešinga pagrindiniam lietuvių tautos siekimui ir kertiniam Konstitucijos nuostatui – Lietuvos nepriklausomumui, – nelaikoma teisine partija.
17. Asmenys, bolševikinės arba vokiškosios okupacijos metu išdavę Tėvynę bendradarbiavimu su priešu, savo veiksmais ar įtaka pakenkę tautos išsilaisvinimo kovai, susitepę išdavystėmis ar krauju, yra atsakingi prieš Lietuvos Teismą.
18. Konstatuojama teigiama religijos įtaka ugdant tautos moralę ir palaikant jos atsparumą sunkiausiu laisvės kovų laikotarpiu.
19. Socialinė globa nėra vien atskirų piliečių ar organizacijų reikalas, bet vienas pirmųjų valstybės uždavinių. Ypatingą globą valstybė teikia išsilaisvinimo kovose nukentėjusiems asmenims ir jų šeimoms.
20. Socialinių problemų racionalus išsprendimas ir krašto ūkinis atstatymas yra susijęs su žemės ūkio, miestų ir pramonės reforma, kuri vykdoma pačioje nepriklausomo gyvenimo pradžioje.
21. LLKS Taryba, glaudžioje vienybėje su kovojančia tauta, kviečia visus geros valios lietuvius, gyvenančius Tėvynėje ir už jos ribų, pamiršti įsitikinimų skirtumus ir įsijungti į aktyvų tautos išsilaisvinimo darbą.
22. LLKS Taryba, prisidėdama prie kitų tautų pastangų sukurti pasaulyje teisingumu ir laisve pagrįstą pastovią taiką, besiremiančią pilnutiniu įgyvendinimu tikrosios demokratijos principų, išplaukiančių iš krikščioniškosios moralės supratimo ir paskelbtą Atlanto Chartijoje, Keturioje Laisvėse, 12-je Prezidento Trumeno Punktų, Žmogaus teisių Deklaracijoje ir kitose teisingumo ir laisvės Deklaracijose, prašo visą demokratinį pasaulį pagalbos savo tikslams įgyvendinti⁴⁴⁷.

⁴⁴⁷ Po deklaracija yra šis priedas: „Okupuotoji Lietuva, 1949.II.16. LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininkas Vytautas, LLKS Tarybos nariai: Faustas, Kardas, Merainis, Naktis, Užpalis, Vanagas, Žadgaila“, *Valstybės žinios*, 1999, nr. 11-241. 2010 m. gruodžio 2 d. įstatymu šių partizanų vadų statusas buvo prilygintas Lietuvos nepriklausomybės akto signatarų statusui. *Valstybės žinios*, 2010, nr. 148-7565.

I. Valstybės ir valdžios samprata Deklaracijoje

Pirmame skyriuje buvo pabrėžta, kad *valstybingumo* ir *viešosios valdžios* institutai yra būtini kiekvieno konstitucinio akto turinio elementai. Atsižvelgiant į tai, visų pirma reikia pasakyti, kad, nepaisant 1949 metų okupacinės tikrovės, Deklaracijoje gana gausiai vartojamas tiek *Lietuvos*, tiek *valstybės* ir *krašto* (žr. 20 str.) terminai. *Lietuvos* terminas vartojami jau pačiame Deklaracijos ir jos priėmimo subjekto – Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos pavadinime. Kitais žodžiais tariant, Deklaracija, panašiai kaip ir po keturių dešimtmečių priimtas Kovo 11-osios aktas, nepaisant okupacinės tikrovės, implicitiškai laikosi Lietuvos valstybės egzistavimo *de jure* nuostatos pagal principą *ex injuria jus non oritur*, todėl rezistencinio pasipriešinimo padalinių (ir viso pasipriešinimo judėjimo) pavadinimuose vartoja *Lietuvos* valstybės terminą. Deklaracijoje atsispindi visi pagrindiniai valstybės elementai: tauta, teritorija ir valdžia. *Tauta* dokumente pasirodo kaip suverenas; valstybės *teritorija* paminėta Deklaracijos preambulėje, leidžiant suprasti, kad Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Taryba atstovauja visoje „Lietuvos teritorijoje“ veikiančioms rezistencinio pasipriešinimo karinėms visuomeninėms grupėms. Pagaliau *valdžios* samprata dokumente visų pirma siejama su tautos suverenitetu.

Kalbant apie *valdžios* sampratą reikėtų pasakyti, kad Deklaracija įsteigia aukščiausią valdžią okupuotoje valstybėje įgyvendinančią Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybą, kuri (okupacijos sąlygomis) įvardija save „aukščiausiuoju tautos politiniu organu“, Tarybos Prezidiumą ir nuolatinę vienasmenę instituciją – LLKST Prezidiumo Pirmininką, kuris laikomas aukščiausiuoju kovojančios tautos pareigūnu. Taigi, kadangi okupacijos sąlygomis Lietuvos teritorijoje nebuvo jokios kitos organizuotos rezistencinės kovos struktūros, apėmusios visą Lietuvos teritoriją, todėl būtent Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Taryba, atstovaujanti visoms Lietuvos teritorijoje veikusioms „karinėms visuomeninėms gruputėms“, galėjo prisiimti suverenios galios (tautos) atstovo, turinčio teisę leisti steigiamojo pobūdžio konstitucinius aktus, laikinus įgaliojimus, kuriuos vėliau turėjo patvirtinti (arba ne) pats suverenas⁴⁴⁸.

Kadangi Deklaracija, panašiai kaip ir 1918 m. Vasario 16-osios bei 1990 m. Kovo 11-osios aktai, yra pirminis valstybingumą steigiantis aktas, joje taip pat yra

⁴⁴⁸ LLKS Tarybos statusui galima pritaikyti pirmame skyriuje minėtą „suvereno diktatūros“, pasireiškiančios *iustitium* padėtyje, teoriją. Žr. GAILIUS, B. Partizanų diktatūra. *Politologija*, 2011/2 (62), p. 74–91.

vartojami jau anksčiau analizuoti *atstatymo* ir *nepriklausomybės* terminai. *Nepriklausomybė* Deklaracijoje (paminėta 8, 16 ir 20 str.) suprantama kaip neabejotina konstitucinė (valstybingumo) vertybė, ypač pabrėžta Deklaracijos 16 straipsnyje, kaip „pagrindinis lietuvių tautos siekis“ ir „kertinis Konstitucijos nuostatas“. Kartu nepriklausomybės *atstatymo* kūrybinė reikšmė čia minima dar stipriau nei 1918 m. Vasario 16-osios ar 1990 m. Kovo 11-osios aktuose, vartojant terminus „Lietuvos *atstatymo darbas*“ (10 str.) ar (būsimas) „krašto *ūkinis atstatymas*“ (20 str.).

Čia reikia pasakyti, kad Deklaracijos priėmimo subjekto – Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos ir pačios Deklaracijos santykį galima apibūdinti per hermeneutinį ratą, analogišką Lietuvos Tarybos ir 1918 m. Vasario 16-osios akto santykiui (bei Aukščiausiosios Tarybos ir Kovo 11-osios akto santykiui). LLKS Taryba priima Deklaraciją, bet būtent Deklaracija (teisiniu požiūriu) sukuria pačią LLKS Tarybą. Filosofiniais terminais tarant, kiekvienas steigiamojo pobūdžio teisės aktas parodo jau minėtą paradoksalų transcendentinį retrospektyvumą, nes jo priėmimo metu formaliai *de facto* negalioja jokia pozityvi teisės norma, kuria remiantis ji būtų galima priimti. Maža to, paprastai steigiamasis aktas tam, kad būtų įsteigtas, privalo pažeisti galiojančią pozityviąją teisę⁴⁴⁹.

Nors Deklaracijoje nepaminėta, kaip ir kur buvo sukurta LLKS Taryba, tačiau jos 1 straipsnyje teigiama, kad ji atstovauja „visas Lietuvos teritorijoje esančias vieningos vadovybės vadovaujamas karines visuomenines gruputes“. Iš Deklaracijos pabaigoje esančių jos signatarų parašų galima suprasti, kad ją sudaro minėti 8 asmenys – Lietuvoje veikusių partizanų grupių, nusprendusių vienyti į vieningą pasipriešinimo okupacijai vienetą, vadai. Pagal Deklaracijos 12 straipsnį – ateityje sudarytos LLKS Užsienio Delegatūros nariai taip pat turėtų būti laikomi lygiateisiais LLKS Tarybos nariais.

Minėta, kad Deklaracijoje nurodytas jos priėmimo subjektas, Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Taryba, įvardijamas kaip „vienintelė lietuvių tautos atstovybė“ bei „aukščiausias tautos politinis organas, vadovaujantis politinei ir karinei tautos išsilaisvinimo kovai“. Kitaip nei nuo 1917 metų veikusi Lietuvos Taryba – LLKS Taryba buvo visų pirma karinė struktūra, o aukščiausios politinės tautos atstovybės funkcijas ji prisiėmė tik dėl brutalaus sovietinės okupacijos, kuri neleido ne tik demokratinių rinkimų Lietuvoje, bet net ir tokių, kokie buvo organizuoti 1917 m. vokiečių okupacijos metu. Taigi sovietinės okupacijos sąlygomis nebuvo įmanoma organizuoti demokratinių rinkimų Lietuvoje, todėl susivieniję ginkluotos rezistencijos už politinę valstybės laisvę vadai, t. y. patys aktyviausi Lietuvos piliečiai (šiandien sakytume –

⁴⁴⁹ Prancūzų filosofas Jacques Derrida tai vadina teisės „neteisiškumu“. Žr., pvz., DERRIDA, J. *Force of Law: The Mystical Foundation of Authority. In Deconstruction and the Possibility of Justice*. Routledge, 1992, p. 22–29.

aktyviausi pilietinės visuomenės nariai), pasiskelbė lietuvių tautos valios reiškėjais ir aukščiausiu *kariniu* ir *politiniu* organu⁴⁵⁰. Taigi susivienijusiai Lietuvos partizanų vadovybei labai svarbu buvo konstatuoti, kad Lietuvos aukščiausioji politinė valdžia okupacijos metu yra ne kur nors užsienyje, bet Lietuvoje. Kartu buvo svarbu patvirtinti, kad būtent LLKS Taryba okupacijos sąlygomis *de jure* prisistato kaip lietuvių tautos, t. y. suvereno, atstovas ir panašiai kaip ir Lietuvos Taryba pagal 1918 Vasario 16-osios aktą ir 1918 m. Laikinąją Konstituciją išreiškia tautos suverenitetą arba *suprema potestas*.

Kita svarbi Deklaracijoje minima *valdžios* institucija yra *LLKS Tarybos Prezidiumas*, kurio uždavinys buvo nors kažkiek kompensuoti aiškos vykdomosios valdžios trūkumą Deklaracijoje. Tačiau LLKS Tarybos nariai (kaip Deklaracijos signatarai) paminėti šio dokumento pabaigoje, o Tarybos Prezidiumo narių sąrašo Deklaracija nepateikia, išskyrus Prezidiumo Pirmininką – (Joną Žemaitį) Vytautą. Nors Deklaracijoje nepaminėta Prezidiumo sudarymo tvarka ir jo narių skaičius, tačiau galima daryti prielaidą, kad Prezidiumas iš 4 narių buvo išrinktas tame pačiame posėdyje (iš Prezidiumo pirmininko ir trijų sričių vadų). Taigi iš 8 LLKS Tarybos narių pusė narių sudarė Prezidiumą. Tiesa, pagal Deklaracijos 11 straipsnį į Prezidiumą ateityje turėjo įeiti ir užsienyje išrinktas Užsienio Delegatūros pirmininkas, kuris *ex officio* turėjo eiti LLKS Tarybos Prezidiumo vicepirmininko pareigas. Tačiau faktiškai okupacijos sąlygomis iš keturių asmenų išrinktas LLKS Tarybos Prezidiumas nuolatinei *in corpore* veikti negalėjo, todėl realiai Prezidiumo pareigas turėjo vykdyti Prezidiumo pirmininkas. Prezidiumo vienasmeniškumas atspindi ir Deklaracijos 9 straipsnyje, kuriame sakoma, kad po nepriklausomybės atkūrimo Laikinoji Lietuvos Vyriausybė turės būti sudaroma būtent Prezidiumo pirmininko (o ne viso Prezidiumo *in corpore*) pavedimu.

Pagaliau, atsižvelgiant į Deklaracijos *valdžios* nuostatas, iškyla aukščiausiojo pareigūno, t. y. LLKS Tarybos *Prezidiumo Pirmininko*, okupacijos sąlygomis faktiškai įkūnijančio ne tik Prezidiumą, bet ir visą LLKS Tarybą, pareigybę. Pagal Deklaracijos 8 straipsnį, atstačius Lietuvos Nepriklausomybę, „ligi susirenkant Seimui“, Respublikos Prezidento pareigos yra priskiriamos LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininkui. Todėl LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininką pagal Deklaracijos turinio reikšmę galima laikyti pareigūnu, kuris *de jure* ėjo okupuotos ir kovojančios Lietuvos valstybės vadovo pareigas.

⁴⁵⁰ Čia tam tikras paraleles būtų galima nubrėžti su Prancūzijos Antrojo pasaulinio karo rezistencijos dalyviais, kurių vadovybė užsienyje vokiečių okupacijos metu save laikė aukščiausiu tautos politiniu organu, o generolas Charles De Gaulle buvo tiek Prancūzijos vyriausybės egzilyje vadovu, tiek ir Laikinosios vyriausybės ministru pirmininku po karo (iki 1946 m.) ir tai Lietuvos pasipriešinimo dalyviams buvo gerai žinoma. Charles De Gaulle yra laikomas V Prancūzijos Respublikos kūrėju, o 1958 m. jis tapo pirmuoju V Respublikos Prezidentu.

Pagaliau remiantis Deklaracijoje atskleista valdžios samprata būtina paminėti ir Deklaracijos 10-12 straipsnio nuostatas apie LLKS Prezidiumo *Užsienio Delegatūrą* ir siekį per šią delegatūrą kartu su tuomet užsienyje veikusiais akredituotais Lietuvos diplomatais⁴⁵¹ atstovauti Lietuvai prieš trejus metus įkurtoje Jungtinių Tautų Organizacijoje (JTO Deklaracijoje vadinama „Suvienytų Nacijų Organizacija“). Deklaracijoje numatytas dvejopas Užsienio Delegatūros statusas: pirma, tai tarsi LLKS Tarybos (Prezidiumo) atstovai užsienyje, antra, – jos nariai turėjo būti lygiateisiai LLKS Tarybos nariai, o Delegatūros pirmininkas, kaip jau buvo minėta, *ex officio* turėjo eiti LLKS Tarybos Prezidiumo vicepirmininko pareigas⁴⁵².

⁴⁵¹ Deklaracijos priėmimo metu užsienyje veikė šie Lietuvos diplomatinės tarnybų vadovai: Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas Stasys Lozoraitis (kuris okupacijos sąlygomis buvo aukščiausias legalus užsienyje reziduojantis valstybės pareigūnas), pasiuntinys prie šv. Sosto Stasys Girdvainis, pasiuntinys Prancūzijoje Petras Klimas, pasiuntinys Didžiojoje Britanijoje Bronius Kazys Balutis, pasiuntinys Jungtinėse Valstijose Povilas Žadeikis. Šveicarijoje, mirus pasiuntiniui Jurgiui Šauliui, formaliai jo pareigas ėjo Albertas Gerutis. Žr., pvz., LOZORAITIS, K. *Žvilgsnis į vilties diplomatiją*; PETRAITYTĖ, A. Lietuvos diplomatinė tarnyba Berno ir Paryžiaus konferencijose. *Lietuvių diplomatija išėivijoje 1940–1991*. Vilnius: Versus aureus, 2007, p. 11–13; 159–160.

⁴⁵² Kaip žinoma, nei užsienyje veikęs VLIK' as, nei Lietuvos diplomatinis korpusas ar kitos struktūros taip niekada ir nebuvo formaliai įtrauktos į LLKS struktūrą ir netapo LLKS Tarybos (ar jos Prezidiumo) Užsienio Delegatūra.

II. Konstitucinės vertybės Deklaracijoje: teisės viešpatavimas, demokratija ir žmogaus teisės

1. Teisės viešpatavimas Deklaracijoje

Teisės viešpatavimas, kaip konstitucinė vertybė, šioje dalyje bus atskleidžiamas remiantis *teisės viršenybės* principu, todėl visų pirma reikėtų išsiaiškinti, ar 1949 m. vasario 16 d. LLKST Deklaracija galėtų būti laikoma *konstitucinio lygmens* teisės aktu. Iš pirmo žvilgsnio teigiamai atsakyti į šį klausimą trukdo tai, kad nei (eksplicitiškai) pati Deklaracija, nei kiti teisės šaltiniai tokio statuso jai nesuteikia⁴⁵³. Vis dėlto 1999 m. sausio 12 d. įstatymo „Dėl Lietuvos Laisvės Kovų Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos“ Deklaracijos įvardijimą „Lietuvos valstybės teisės aktu“ reikėtų suprasti neordinarinio teisės akto prasme jau vien dėl to, jog tokiu titulu oficialiai nėra vadinamas nė vienas Lietuvos teisės aktas. Pagal savo pavadinimą šis titulas yra panašus į Pirmosios Lietuvos Respublikos konstitucinių šaltinių terminą⁴⁵⁴ ir, kaip matysime vėliau, būtent ir reiškia Deklaracijos konstitucinį statusą.

Visų pirma būtina pasakyti, kad, kaip matėme, *valstybingumo* ir *valdžios* nuostatos (kaip būtini kiekvieno konstitucinio akto elementai) Deklaracijoje labai aiškiai išreikštos. Todėl galima pritarti nuomonei, jog, nors Deklaracija yra steigiamojo pobūdžio dokumentas, tačiau ji pagal savo turinį ir formą labiau panaši į laikinąją konstituciją (pvz., 1920 m. Laikinąją Konstituciją), numatančią valstybės sąrangos principus, nei į nepriklausomybės aktą, kuris paprastai būna glaustesnis dokumentas. Taigi Deklaracija nustatė ir tam tikrus konstitucinius būsimos Lietuvos nepriklausomos valstybės pagrindus, kurie, pasak Deklaracijos signatarų, pereinamuoju

⁴⁵³ Nepaisant to, Lietuvos teisės mokslas vis dėlto tokį statusą Deklaracijai suteikia. Pavyzdžiui, Vytautas Sinkevičius teigia, kad Deklaracija yra „pirminis konstitucinės teisės šaltinis“. Žr. SINKEVIČIUS, V. *Įstatymo dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos vaidmuo ir vieta Lietuvos teisės sistemoje. Parlamento studijos (mokslo darbai)*, 2004, Nr. 1, p. 25. Panašiai ir Dainius Žalimas Deklaraciją įvardija tam tikru „pamatinu konstituciniu aktu“, „mažąja konstitucija“ ar „laikinaisiais konstitucijos metmenimis“, nustačiusiais būsimos konstitucijos pagrindinius principus. Žr. ŽALIMAS, D. Legal status of Lithuania's armed resistance to the soviet occupation in the context of state continuity. *Baltic Yearbook of International law*, 2011, Vol. 11, p. 92–99. Taip pat žr. VAIČAITIS, V. A. 1949 m. Vasario 16-osios Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos Deklaracija ir jos reikšmė Lietuvos Respublikos teisei sistemai. *Nepriklausomos Lietuvos teisė: praeitis, dabartis ir ateitis: recenzuotų mokslinių straipsnių rinkinys*. Vilnius, 2012, p. 233–237.

⁴⁵⁴ Pvz., žr. 1920 m. Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija ar 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija.

laikotarpiu „ligi Seimo bus priimta <...> valstybės konstitucija“ turėtų remtis „1922 m. Konstitucijos dvasia“ (14 straipsnis). Deklaracijoje minimi ir tam tikri būsimos Lietuvos valstybės *Konstitucijos* principai (pvz., komunistų partijos neteisėtumas). Todėl čia reikėtų specialiai atkreipti dėmesį į Deklaracijos nuorodą į jau analizuotą 1922 m. Lietuvos valstybės konstituciją. Manytina, kad 1922 m. Lietuvos konstitucijos išskyrimas (aplenkiant 1928 m. ir 1938 m. konstitucijas) Deklaracijoje atsirado būtent dėl minėtų paskutiniųjų dviejų konstitucijų nedemokratinio pobūdžio. Kitaip tariant, Deklaracijos rengėjai pastarųjų konstitucijų nelaikė Lietuvos konstitucionalizmo tradicijos dalimi jau vien dėl to, kad jos neatitiko, kaip jau buvo minėta ankstesniame skyriuje, Vakarų teisės tradicijos konstitucinių vertybių – „žmogaus laisvės ir demokratijos siekimų“ (14 str.)⁴⁵⁵. Kad ir kaip būtų, tik konstitucinio lygmens teisės aktas gali numatyti valstybingumo atkūrimo, valstybės valdymo formos ir kitus konstitucinius principus, todėl jau vien šios Deklaracijos nuostatos leidžia ją laikyti konstitucinio lygmens teisės aktu. Toliau *konstitucinis* Deklaracijos statusas čia bus atskleidžiamas, remiantis Vasario 16-osios ir Kovo 11-osios aktų analizėje naudotais jų turinio elementais: *steigiamojo* ir *tarptautinio* pobūdžio nuostatomis.

Ne kartą minėta, kad *steigiamasis* kiekvieno akto pobūdis pasireiškia, visų pirma jo siekiu sukurti (ar atkurti) tai, kas jo priėmimo metu neegzistuoja. Taip pat buvo konstatuota, kad ši deklaracija (kaip ir 1918 m. Vasario 16-osios bei 1990 m. Kovo 11-osios aktai) buvo priimta okupacijos sąlygomis. Jau pati Deklaracijos priėmimo data (vasario 16-oji) yra nuoroda į 1918 m. vasario 16-osios Nepriklausomybės Aktą. Tačiau skirtingai nei prieš tai minėti aktai – Deklaracija neturi pretenzijos jau pačiu jos priėmimu konstatuoti nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo. Deklaracijoje išsakomas siekis nepriklausomą Lietuvos valstybę atkurti (neapibrėžtoje) ateityje⁴⁵⁶, nors, kita vertus, jos tekste dažnai vartojamas ir *esamasis*, o ne tik būsimo laikas⁴⁵⁷. Įdomiausia steigiamuoju požiūriu yra Deklaracijos 3 straipsnio gramatinė formuluotė, teigianti, kad „valstybinė Lietuvos santvarka – demokratinė respublika“. Brūkšnys, kaip skyrybos ženklas, šiuo atveju pasirinktas neatsitiktinai, nes jis, viena vertus, leidžia išvengti būtinybės vartoti esamąjį laiką, kuris okupacijos sąlygomis gali būti vertinamas dviprasmiškai, o, kita vertus, jis būtent ir turi esamojo laiko „užtaisą“, kuris sustiprina Deklaracijos steigiamąjį pobūdį. Tik perskaičius Deklaracijos 6 straipsnį, teigiantį, jog „nuo okupacijos pabaigos ligi susirenkant demokratiniam

⁴⁵⁵ Čia įdomu pažymėti, kad 1922 m. Konstitucija neabejotinai buvo vienas iš pagrindinių dabartinės 1992 m. Konstitucijos rengimo šaltinių.

⁴⁵⁶ Tuo tikslu joje kartais vartojamas būtojo laiko neveikiamasis dalyvis, pvz., žr., 15 punktą: „atstatytoji Lietuvos valstybė garantuoja lygias teises visiems Lietuvos piliečiams, neprasikaltusiems lietuvių tautos interesams.“

⁴⁵⁷ Pvz.: „LLKS Taryba <...> yra aukščiausias tautos politinis organas“; „LLKS Tarybos ir jos Prezidiumo būstinė yra Lietuvoje“; „įstatymų leidžiamąją galią turi Laikinoji Tautos Taryba“ ir pan.

Lietuvos Seimui...“ bei 8 straipsnį, pagal kurį „atstačius Lietuvos Nepriklausomybę, ligi susirenkant Seimui...“ galima suprasti, jog Deklaracijos kūrėjai vis dėlto pripažįsta tuometinę okupacinę tikrovę kaip faktą, tačiau kartu atmeta ją kaip neteisėtą ir nelegitimią. Apibendrinant galima teigti, kad Deklaracija yra pirminis steigiamojo pobūdžio aktas (kuris priimamas lemtingais tautai istorijos momentais), nors jos steigiamasis pobūdis yra silpnesnis (palyginti su Vasario 16-osios ir Kovo 11-osios nepriklausomybės dokumentais), nes ji *ex proprio motu* neatkuria nepriklausomos Lietuvos valstybės, o kuria tam tikrą pereinamąjį laikotarpį su laikinomis institucijomis. Kaip žinoma, šis pereinamasis laikotarpis nuo 1949 metų (vėlesniais metais pasireiškęs jau ne ginkluotu, o daugiausia pilietinio pasipriešinimo „išsilaisvinimo darbu“) užtruko daugiau nei keturiasdešimt metų. Nors pati Deklaracija neatkuria nepriklausomos valstybės, tačiau ji aiškiai pabrėžia, jog nepripažįsta Lietuvos sovietinės okupacijos ir, nepaisant okupacinės Lietuvos tikrovės, 1918 m. Vasario 16-osios akte realizuotas Lietuvos valstybingumas *de jure* nenustojo galios.

Kitas Deklaracijos steigiamojo (o kartu ir konstitucinio) pobūdžio bruožas – jos vadinamoji *tarptautinės teisės ir tarptautinių santykių politikos nuostata (klauzulė)*. Minėta, kad steigiamojo pobūdžio aktuose paprastai nuoroda į tarptautinės teisės šaltinius ar principus pateikiama norint sustiprinti jų teisinį pagrindimą. Taip pat buvo pažymėta, kad pirminis steigiamasis aktas negali remtis jokia pozityviosios teisės norma, nes dažniausiai tam, kad jis atsirastų, reikia pažeisti tuomet galiojančią pozityviąją teisę. Taigi nuoroda į tarptautinę teisę valstybę steigiančiame akte paprastai turi sustiprinti šio akto teisinį pobūdį. Tai ypač tinka nepriklausomybės deklaracijoms ir konstitucijoms.

Deklaracijoje nėra *expressis verbis* akcentuota, kad Lietuvos sovietinė okupacija kartu yra tarptautinės teisės pažeidimas. Be to, manytina, kad Deklaracijos signatarams nebuvo žinoma apie neteisėtą 1939 m. Molotovo ir Ribentropo paktą, todėl šis tarptautinės teisės pažeidimas Deklaracijoje nepaminėtas. Tarptautinėje nuostatoje nerandame ir nuorodos dėl sovietinės okupacijos ir aneksijos metu padaryto SSRS ir Lietuvos dvišalių tarptautinių sutarčių pažeidimo bei nuorodos į šios okupacijos metu galiojusio Tautų Sąjungos Statute įtvirtintų ir paprotinėje tarptautinėje teisėje pripažįstamų principų pažeidimų⁴⁵⁸. Tačiau Deklaracijos 22 punkte randame nuorodas į keturis tarptautinės teisės ir tarptautinių santykių politinius šaltinius: 1) Atlanto chartiją, 2) Keturias Laisves, 3) 12 JAV Prezidento Trumeno Punktų ir 4) JTO Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją, kuriuose, be kita ko, tiesiogiai ir netiesiogiai atsispindi vienas iš svarbiausių tarptautinės teisės principų – tautų apsisprendimo

⁴⁵⁸ Apie šiuos tarptautinės teisės pažeidimus, padarytus sovietinės okupacijos ir aneksijos metu, žr. ŽALIMAS, D. *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės*. Vilnius, 2005, p. 59–164.

principas. Vis dėlto toks tarptautinių šaltinių sąrašas kelia nuostabą, o labiausiai, aišku, Deklaracijos nuoroda į Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją.

Visuotinė žmogaus teisių deklaracija Jungtinių Tautų Generalinėje Asamblėjoje Paryžiuje buvo priimta 1948 m. gruodžio 10 d., t. y. du mėnesiai prieš LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16-osios Deklaraciją. Neįtikėtina, tačiau nuoroda į šį svarbų tarptautinį dokumentą rodo, kad 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarai puikiai suprato tarptautinę Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos reikšmę. Šis dokumentas – pasaulio bendruomenės bandymas po Antrojo pasaulinio karo tragedijos grįžti prie Vakarų teisės tradicijos pamatinių vertybių. Taigi LLKS Taryba, atstovaujanti lietuvių tautai, jau šaltojo karo pradžioje atsistojo greta kitų tautų ir pareiškė apie savo siekį prisidėti prie „pasaulyje teisingumu ir laisve pagrįstos pastovios taikos“ sukūrimo. Tačiau Taryba savo Deklaracijoje kartu siekė parodyti, kad ši visuotinė taika negali būti pasiekta pažeidžiant prigimtines žmogaus teises, vykdant kurios nors tautos genocidą, karo nusikaltimus ir pažeidžiant tautų apsisprendimo teisę. Galiausiai ir pačiam LLKS Tarybos dokumento pavadinimui („Deklaracija“) taip pat galėjo turėti įtakos 1948 m. Visuotinės žmogaus teisių *deklaracijos* pavadinimas.

Kitas Deklaracijoje minimas tarptautinės teisės šaltinis – Atlanto chartija, kurią 1941 m. rugpjūčio 14 d. pasirašė ir paskelbė JAV prezidentas Franklinas D. Rooseveltas ir Didžiosios Britanijos ministras pirmininkas Winstonas Churchillis. Jis tapo vienu iš pagrindinių antihitlerinės koalicijos programinių dokumentų, jame buvo susitarta kariauti iki visiško Vokietijos sutriuškinimo. Chartija buvo apsvastyta ir priimta vadinamojoje Atlanto konferencijoje, JAV karinėje jūrų bazėje Newfoundlende. Beje, 1941 m. rugsėjo 24 d. prie Chartijos prisijungė ir SSRS. Chartijoje kalbama apie kolektyvinio saugumo sukūrimą ir taikos išsaugojimą, pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, nors tuo metu JAV dar nebuvo įstojusios į karą⁴⁵⁹. Atlanto chartijos 3 straipsnyje proklamuoja visų tautų teisę į apsisprendimą, o tai pavergtųjų tautų buvo interpretuojama kaip įsipareigojimas atkurti visas iki karo egzistavusias nepriklausomas valstybes (neiškiriant nei Baltijos valstybių), todėl ji buvo vienas iš pokario partizaninių pasipriešinimų Lietuvoje skatinusių veiksnių, teikęs partizanams viltį dėl Vakarų intervencijos.

Deklaracijoje paminėtos „Keturių Laisvės“ yra JAV Prezidento Franklino D. Roosevelto 1941 m. sausio 6 d. kreipimesi į Kongresą plečiamai performuluotos JAV Konstitucijos 1 Pataisoje numatytos teisės⁴⁶⁰. Sovietinės okupacijos vykdomo teroro

⁴⁵⁹ JAV į karą įstojo tik po Japonijos atakos Pearl Harbore 1941 m. gruodžio mėnesį. Plačiau žr. LASH, J. P. *Roosevelt and Churchill. 1939–1941. The partnership that saved West*. New York, 1976, p. 398–400; 491–492.

⁴⁶⁰ LASH, J. P. *Op. cit.*, p. 279. Beje, šios keturios laisvės vėliau buvo inkorporuotos į 1948 m. Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos preambulės tekstą.

ir žmogaus teisių visiško nepaisymo akivaizdoje Deklaracijos signatarai šias keturias laisves priešino žiauriai pokario tikrovei. Reikia pasakyti, kad Deklaracijos nuoroda į šias žmogaus teises (laisves) buvo įtraukta ne tik dėl jos žmogaus teisių lygmens, bet ir dėl to, jog Rooseveltas minėtoje kalboje „laisvę nuo skurdo“ susiejo su kiekvienos tautos teise į taikų sugyvenimą (angl. <...> *will secure to every nation a healthy peacetime life for its inhabitants*), o laisvę nuo baimės – su nusiginklavimo siekiu.

Deklaracijoje yra nuoroda ir į „12 Prezidento Trumeno Punktų“, kurie (pagal analogiją su 1918 m. sausio 8 d. JAV Kongrese paskelbta tuometinio JAV prezidento T. W. Wilsono „keturiolikos punktų“ deklaracija) turėtų būti siejami su 1945 m. spalio 27 d. JAV Prezidento H. S. Trumano pasakyta kalba, kurioje išdėstyta tam tikra taikos pasaulyje po Antrojo pasaulinio karo išlaikymo programa ir kurioje, be kita ko, buvo paskelbti šie tarptautinių santykių principai: okupuotų tautų apsisprendimo teisė; valstybių teritorijų pasikeitimų, kuriems nepritarė tose teritorijose gyvenančios tautos, nepripažinimas; prievarta primestų okupuotoms tautoms vyriausybių nepripažinimas; žodžio ir religijos išpažinimo laisvė; visų už taiką kovojančių tautų priėmimas į JTO ir kt.⁴⁶¹

Apibendrinant šias „tarptautines“ Deklaracijos nuostatas, galima konstatuoti, kad tarptautinės teisės šaltiniais tikrąja to žodžio reikšme galima laikyti tik 1941 m. Atlanto chartiją ir 1948 m. Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją, o JAV Prezidentų Roosevelto („Keturių laisvės“) ir Trumano („12 punktų“) padaryti pareiškimai galėtų būti laikomi labiau tarptautinių santykių politiniais (o ne teisės) šaltiniais. Tačiau visos čia išvardytos keturios nuorodos Deklaracijoje dar labiau sutvirtina jos, kaip konstitucinės teisės šaltinio, statusą teisės viešpatavimo vertybės atžvilgiu.

Baigiant dalį apie Deklaracijoje įtvirtintą teisės viešpatavimo konstitucinę vertybę, būtina pasakyti, kad jos tekste randamas ir *valdžių padalijimo principas*, nes įstatymų leidybos funkcija priskiriama Seimui (6 str.), vykdomosios valdžios – Vyriausybei ir Respublikos Prezidentui (5 ir 8 str.), teisingumo vykdymo funkcijos – teisminei valdžiai (17 str.).

⁴⁶¹ Visą Prezidento T. W. Trumano kalbą žr. <http://millercenter.org/president/truman/speeches/speech-3342>.

2. Demokratijos vertybė Deklaracijoje

Neįtikėtina, bet demokratijos vertybė tiesiogiai paminėta net penkiuose (3, 5, 6, 14 ir 22) Deklaracijos straipsniuose. Jau buvo minėta Deklaracijos 3 straipsnio nuostata, kad „valstybinė Lietuvos santvarka – demokratinė respublika“. Šituo teiginiu Deklaracijos rengėjai pateikia netiesioginę nuorodą į 1920 m. gegužės 15 d. rezolucijos ir 1922 m. Konstitucijos tekstus, turinčius analogiškas nuostatas. Tačiau, kaip jau buvo minėta, ypač stebina gramatinė Deklaracijos 3 straipsnio forma⁴⁶², kurią galima interpretuoti ir taip, tarsi demokratija projektuojama ne tik kaip *ateityje* atkurtos Lietuvos valstybės konstitucinė vertybė, bet ir kaip *esamojo laiko* nuoroda į Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio (kaip tam tikrą okupacijos sąlygomis veikiančią *paravalstybinę* struktūrą) demokratinę visuomeninę politinę sistemą. Deklaracijos 14 punkte demokratijos vertybė minima kaip esminis Lietuvos konstitucionalizmo principas, o 1922 m. Konstitucija pripažįstama vienintele prieškarine Lietuvos demokratine Konstitucija. Deklaracijos 5 ir 6 straipsniuose demokratija siejama su būsima rinkimais ir parlamentarizmu ir pagaliau 22 straipsnyje demokratijos vertybė siejama ne tik su Lietuvos valstybės, bet su visos pokarinės tarptautinės tvarkos ir taikos palaikymo pagrindais. Šis demokratinis Deklaracijos lygmuo tarsi priešino save sudėtingai autoritarinio prieškarinės Lietuvos režimo patirčiai ir negailestingai totalitarinės sovietinės okupacijos tikrovei. Sovietinės okupacijos ir teroro akivaizdoje rezistencinio karo dalyviams 1918 m. vasario 16 d. aktas ir 1922 metų Konstitucija pasirodė kaip pamatiniai Nepriklausomos Lietuvos teisinio ir politinio gyvenimo teisės šaltiniai, kuriuose nepriklausomybės idėja buvo neatsiejama nuo demokratijos vertybių išpažinimo.

Jau buvo minėta, kad būtų galima išskirti šiuos demokratijos, kaip konstitucinės vertybės, elementus: tautos suverenitetas, rinkimai ir parlamentarizmas bei respublika.

Tautos suvereniteto principas Deklaracijoje aiškiai atsiskleidžia jos preambulėje, kur LLKS Taryba prisistato kaip institucija, „išreiškianti lietuvių tautos valią“, o 4 straipsnyje teigiama, jog „suvereninė Lietuvos valdžia priklauso tautai“. Taip pat ir kituose straipsniuose tautos suverenitetas atsiskleidžia tokiais posakiais „tautos interesai“, „tautos siekiai“, „kovojanči tauta“, „tautos moralė“ ir kt. Čia būtina pabrėžti, kad tautos samprata Deklaracijoje yra dvejopa: visų pirma tai preambulėje minima *istorinė* „lietuvių tauta“ kaip pirminis suverenitas, kuris čia pasirodo kaip Lietuvos

⁴⁶² Ši gramatinė forma greičiausiai perimta iš 1946 m. balandžio 23 d. Pietų Lietuvos partizanų Deklaracijos 2 straipsnio panašios formulės: „2. Lietuvos valstybinė santvarka – laisva demokratinė“. Žr. *Laisvės varpas*. 1946 m. gegužės 5 d., nr. 6(8).

valstybingumo atkūrėjas. Be to, Deklaracijoje vartojama *pilietinės* tautos samprata, kuri čia minima, pavyzdžiui, Laikinosios *Tautos* Tarybos pavadinimo sampratoje bei vartojant *Lietuvos piliečių* terminą (15 ir 19 str.). Taigi panašiai kaip Vasario 16-osios ir Kovo 11-osios nepriklausomybės aktuose lietuvių (istorinė) tauta čia pasirodo kaip pirminis (at)kuriantis valstybės suvereniteto reiškėjas, pabrėžiant jos skirtumą nuo *ateityje* vėl turinčios susiformuoti pilietinės *Lietuvos tautos*.

Minėta, kad tautos suvereniteto principas (tiesa, kaip tautų apsisprendimo teise) minimas ir Deklaracijoje paminėtuose tarptautinės teisės ir tarptautinės politikos šaltiniuose, visų pirma 1941 m. Atlantos chartijoje, Prezidento Rooseveltto *Keturiose Laisvėse* ir Prezidento Trumano *12 punktų*.

Kalbant apie *parlamentarizmo* principą reikia paminėti, kad Deklaracijoje (panašiai kaip ir Vasario 16-osios Nepriklausomybės akte) apeliuojama į *ateityje* turimą būti sušauktą Seimą. Be to, numatyta ir laikina (po nepriklausomybės atkūrimo) tautos atstovavimo ir įstatymų leidybos institucija – Laikinoji Tautos Taryba, kuri turėtų būti sudaroma iš ginkluoto rezistencinio pasipriešinimo, kultūros ir religinių organizacijų bei „tautoje atramą turinčių politinių partijų“ atstovų. Pagaliau ir pačią LLKS Tarybą galima priskirti tam tikrai parlamentarizmo tradicijai, nes okupacijos sąlygomis ji atstovauja tautai ir „šiai Deklaracijai vykdyti nuostatus leidžia“. Deklaracijos 5 straipsnyje yra įtvirtinami „laisvų, demokratių, visuotinių, lygių, slaptų“ *rinkimų* į Seimą principai, kurie turi būti įgyvendinti po nepriklausomybės atkūrimo. Įdomu, kad Deklaracijoje įtvirtintas ir *proporcinio atstovavimo* principas (7 str.), kuris kartu su minėtais rinkimų principais yra perimtas iš anksčiau nagrinėtos 1922 m. Konstitucijos.

Pagal *respublikos* principą Deklaracijoje taip pat perimtas iš 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezolucijos bei 1922 m. Konstitucijos ir reiškia ne tik respublikinę (t. y. ne monarchinę) valstybės valdymo formą, bet ir sustiprina pačią demokratijos vertybę (žr. 3 str.), t. y. atspindi valstybės, kaip visų piliečių „bendro ir viešo reikalo“ bei bendrojo gėrio, sampratą.

3. Žmogaus teisės Deklaracijoje

Visų pirma paminėtina, kad žmogaus teisių institutas Deklaracijoje atspindėtas palyginti daug plačiau nei 1918 ir 1990 metų nepriklausomybės dokumentuose. Jau buvo minėta, kad žmogaus teisių institutas čia *expressis verbis* traktuojamas kaip viena iš esminių konstitucinių vertybių kartu su demokratija (14 str.). Taip pat svarbu pažymėti, kad per nuorodą į 1948 m. Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją čia įtvirtinama moderni prigimtinių žmogaus teisių samprata⁴⁶³, kuria visų pirma buvo siekiama tarptautiniu lygiu garantuoti idėją, jog prigimtinių žmogaus teisės yra lygiavertis teisės šaltinis, nepriklausomas nuo pozityviosios teisės, ir kad prigimtinių žmogaus teisių negalima paneigti pozityviosios teisės priemonėmis⁴⁶⁴. Maža to, galima konstatuoti, kad čia analizuojama Deklaracija suteikė 1948 m. Visuotinei žmogaus teisių deklaracijai konstitucinio teisės šaltinio statusą Lietuvos teisinėje sistemoje. Taigi Deklaracija per nuorodą į minėtą žmogaus teisių tarptautinę sutartį (kartu su nuoroda į Roosevelto „Keturias laisves“ ir Trumano „12 punktų“) pasisakė ne tik už prigimtinių žmogaus teisių sampratą, bet ir už šiuolaikišką žmogaus teisių skirstymą į asmenines, pilietines politines bei socialines ir ekonomines teises.

Beje, Deklaracijoje atskirai pabrėžiamas piliečių lygiateisiškumas (15 str.), religinių įsitikinimų laisvė (18 str.), politinės (rinkimų) teisės (5 str.) ir socialinės žmogaus teisės (19 str.).

⁴⁶³ Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos preambulė:

- Kadangi visų žmonių giminės narių prigimtiniu orumu ir lygių bei neatimamų teisių pripažinimas yra laisvės, teisingumo ir taikos pasaulyje pagrindas;
- kadangi žmogaus teisių nepaisymas ir niekinimas pastūmėjo vykdyti barbariškus aktus, kurie papiktino žmonijos sąžinę, ir didžiausiu paprastų žmonių siekiu buvo paskelbtas pasaulio, kuriame žmonės turi žodžio bei įsitikinimų laisvę ir yra išlaisvinti iš baimės ir skurdo, sukūrimas;
- kadangi būtina, kad žmogaus teises saugotų įstatymo galia, idant žmogus nebūtų priverstas, nerasdamas jokios kitos išeities, sukilti prieš tironiją ir priespaudą;
- kadangi būtina skatinti draugiškų tautų santykių plėtrą;
- kadangi Jungtinių Tautų Chartijoje tautos vėl patvirtino savo tikėjimą pagrindinėmis žmogaus teisėmis, žmogaus, kaip asmenybės, orumu ir vertybe, lygiomis moterų ir vyrų teisėmis ir pasiryžo skatinti socialinę pažangą bei geresnio gyvenimo didesnės laisvės sąlygomis siekį;
- kadangi valstybės narės yra įsipareigojusios bendradarbiaudamos su Jungtinėmis Tautomis siekti, kad būtų skatinama visuotinė pagarba žmogaus teisėms ir pagrindinėms laisvėms ir jų būtų paisoma;
- kadangi bendras šių teisių ir laisvių supratimas yra nepaprastai svarbus, idant šis įsipareigojimas būtų visiškai įvykdytas.

Žr., pvz., *Žmogaus teisės. Tarptautinių dokumentų rinkinys*. Vilnius: Mintis, 1991.

⁴⁶⁴ Beje, 1948 m. gruodžio 10 d. JTO Generalinėje Asamblėjoje balsuojant už Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją Sovietų Sąjunga susilaikė, t. y. nors ir nepritarė, tačiau nebalsavo ir prieš. Žr. HANNIKAINEN, L. CSCE State Adherence to Human Rights Conventions. *Human Rights in a changing East/West perspective*. Printer Publishers, 1990, p. 334–365.

Apibendrinant visą trečią skyrį reikia pasakyti, kad visi trys čia analizuoti teisės aktai (1918 m. Vasario 16-osios ir 1990 m. Kovo 11-osios aktai bei 1949 m. vasario 16 d. deklaracija) yra pirminiai konstituciniai aktai, kurie dėl savo pirminio steigiamojo pobūdžio paprastai priskiriami nepriklausomybės aktų kategorijai. Pirminis steigiamasis šių aktų pobūdis tas, kad visi trys jie buvo priimti okupacijos sąlygomis. Šie trys aktai vienas su kitu neatsiejamai susiję, vienas iš kito išplaukia ir vienas kitą įgyvendina. 1918 m. Vasario 16-osios aktas yra konstitucinis pagrindas priimti kitus du, bet, kita vertus, pirmasis taip pat yra reikalingas paskutiniojo, nes be jo jis būtų tik istorinis šaltinis, o ne galiojantis teisės aktas. Nepaisant to, kad šie aktai nėra paminėti 1992 m. Konstitucijos preambulėje, tačiau 1918 m. Vasario 16-osios ir 1990 m. Kovo 11-osios aktus Konstitucijos sudedamąja dalimi įvardija 1992 m. birželio 8 d. konstitucinis aktas, o 1949 m. vasario 16 d. LLKS Tarybos deklaracijos konstitucinis statusas aiškiai matomas iš jo turinio ir pripažįstamas Lietuvos teisės doktrinos.

Išvados

Šioje monografijoje Lietuvos konstitucionalizmo tradicija buvo analizuojama remiantis Vakarų teisės tradicija, teigiant, kad pirmoji buvo pastarosios formavimosi pagrindas. Visų pirma šios monografijos objektu (remiantis 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambule) buvo identifikuoti Lietuvos Statutai ir tarpukario Lietuvos konstitucijos, vėliau tyrimo objektas buvo papildytas LDK bendravalstybinėmis privilegijomis bei 1791 m. konstitucija ir paskiausiai – vadinamųjų nepriklausomybės aktų analize. Visi šie Lietuvos konstituciniai šaltiniai buvo analizuojami remiantis valstybingumo ir valdžios bei teisės viešpatavimo, demokratijos ir žmogaus teisių konstitucinėmis idėjomis ir vertybėmis. Tokia Lietuvos konstitucinių šaltinių analizės aprėptis buvo grindžiama tuo, kad LDK bendravalstybinės privilegijos, o vėliau ir 1791 m. ATR konstitucija galiojo Lietuvoje lygia greta su Lietuvos Statutais, be to, Lietuvos Statutai tuometinės pilietinės bendruomenės dažnai buvo prilyginami bendravalstybinėms privilegijoms ar net luominei konstitucijai. Kartu šioje monografijoje laikomasi nuomonės, kad įvairūs konstitucinio lygmens teisės šaltiniai gali turėti skirtingą teisinį statusą, t. y. galima ir jų tam tikra hierarchija. Šiuo požiūriu tyrime išskiriami trys vadinamieji nepriklausomybės aktai (1918 m. vasario 16 d., 1949 m. vasario 16 d. ir 1990 m. kovo 11 d.), kurie čia traktuojami kaip pirminiai steigiamieji aktai, o jų nuostatos gali būti laikomos nekeičiamomis Lietuvos konstitucionalizmo vertybinėmis nuostatomis.

Monografijos autoriams pavyko atkurti penkias istorines datas, kurios simbolizuoja (vartojant Haroldo J. Bermano terminiją) tam tikras „teisinių revoliucijų“ datas vakarietiško konstitucionalizmo tradicijoje, rodančias esminį lūžį Lietuvos visuomenėje ir apimančias teisinio mąstymo esminius pokyčius bei atitinkančias visiems žinomas Vakarų civilizacijos kultūros epochas. Tai 1387 m., 1566 m., 1791 m., 1918 m. ir 1990 metai. Pirmoji data (1387 m.) žymi pirmąją LDK bendravalstybinę privilegiją (kuri kartu buvo ir pirmasis iki šiol žinomas Lietuvos valstybės norminis teisės aktas) ir simbolizuoja prasidėjusį perėjimą nuo senovės tipo prie *Viduramžių* tipo teisinės sistemos bei kuria Lietuvą kartu įsiliejo į Europos *ius commune* tradiciją; antroji data (1566 m.) – Antrojo Lietuvos Statuto patvirtinimas – simbolizuoja perėjimą nuo Viduramžių prie *Naujųjų laikų renesansinio (humanistinio)* teisinio mąstymo ir teisinės sistemos kodifikavimo bei sisteminimo; trečioji data (1791 m.) ženklina perėjimą prie *Apšvietos epochos (Švietimo amžiaus)* konstitucionalizmo; ketvirtoji (1918 m.) – Lietuvos valstybingumo atkūrimą ir perėjimą prie *Modernųjų laikų* šiuolaikinės teisinės sistemos susiformavimo ir pagaliau penktoji data (1990 m.) – antrąjį XX amžiaus Lietuvos valstybingumo atkūrimą ir simbolizuoja perėjimą nuo primestos

totalitarinės teisinės sistemos ir pozityvistinio teisinio mąstymo prie demokratinės ir *pluralistinės* teisinės sistemos, besiremiančios prigimtinių žmogaus teisių samprata.

Šioje monografijoje atliktas tyrimas atskleidė ir tai, kad Lietuvos konstitucionalizmo tradicija yra susijusi su visomis jos įvade pateiktomis konstitucijos sampratomis: 1) konstitucija kaip iš praeities ateinantis ir nuolat trunkantis visuomenės dialogas ir „gyvoji konstitucija“, 2) konstitucija kaip aukščiausioji teisė ir pamatinė norma, 3) konstitucija kaip visuomeninė sutartis, 4) konstitucija kaip suvereno steigiamasis aktas ir steigiamasis įvykis, 5) konstitucija kaip antimajoritarinis aktas ir 6) konstitucija kaip aukščiausių vertybių ir paties teisingumo įsikūnijimas.

Pirmoji konstitucijos samprata atskleidžiama tuo, kad visi čia analizuoti Lietuvos konstituciniai šaltiniai yra susiję ne tik jų turinio *formaliaisiais* elementais (t. y. atspindi santykius, susijusius su valstybe, viešąja valdžia ir tam tikromis vertybėmis), bet ir jų turinio *kokybiniu* ir *vertybiniu* požiūriu, t. y. atspindi esmines konstitucines vertybes: teisės viešpatavimą, demokratiją ir žmogaus teisių apsaugą. Visos šios konstitucinės idėjos ir vertybės daugiau ar mažiau matomos ne tik XVI a. Lietuvos Statutuose, bet ir Lietuvos valstybingumą teisiškai pagrindžiančioje 1387 m. LDK bendravalstybinėje privilegijoje, kuri yra pirmasis iki šiol žinomas Lietuvos valstybės norminis teisės aktas ir kurioje atsispindi: viešosios valdžios suverenitas, šio teisės šaltinio viršenybės principas, teisminės valdžios institucinio ir procesinio nepriklausomumo garantijos bei garantuojamas tam tikras žmogaus teisių katalogas tuometinės Lietuvos (luominės) pilietinės tautos atstovams. Kitaip tariant, į visus čia analizuotus konstitucinius šaltinius (nuo 1387 m. Jogailos privilegijos iki tarpukario konstitucijų) galima žiūrėti kaip į nuolat besivystančią *Lietuvos istorinę konstituciją*, turinčią tiek statinę nekintamą, tiek dinaminę kintamą dalis.

Antroji (aukščiausiosios teisės ir pamatinės normos) konstitucijos samprata buvo atskleista visų pirma remiantis teisės viršenybės principu. Visi čia analizuoti Lietuvos konstituciniai šaltiniai (LDK bendravalstybinės privilegijos, Lietuvos Statutai, 1791 m. konstitucija, Pirmosios Lietuvos Respublikos konstitucijos ir nepriklausomybės aktai) buvo ne tik tuometinės Lietuvos valstybės ir visuomenės pamatinė norma, bet ir aukščiausioji teisė. Be to, kaip minėta, monografijoje pabrėžiamas ir tam tikras ypatingas nepriklausomybės aktų statusas visų Lietuvos konstitucinių šaltinių atžvilgiu.

Trečia, visuose šiuose konstituciniuose šaltiniuose atsispindėjo tam tikra *visuomeninė sutartis* arba kompromisas tarp įtakingiausių visuomeninių (politinių) grupių: valdovo ir aristokratijos (vėliau – valdovo ir bajorijos bei miestiečių), LDK ir Lenkijos politinio elito, LDK etninių ir religinių grupių bei įvairioms Lietuvos socialinėms ir pasaulėžiūros grupėms atstovaujančių rezistencinių grupių ir politinių partijų ar judėjimų.

Ketvirta, konstitucija kaip *steigiamasis aktas* stipriausiai atsispindėjo teisės aktuose, nurodančiuose kritinius Lietuvos valstybingumo pokyčius: tai yra 1387 m.

Jogailos privilegija, kuri ne tik buvo pirmasis Lietuvos valstybės norminis teisės aktas, bet ir rodo tam tikrus Lietuvos valstybinio statuso pokyčius po Krėvos sutarties sudarymo; 1566 m. Antrasis Statutas, kuris turėjo sutvirtinti visos bajorijos, kaip naujos pilietinės visuomenės, visuomeninį politinį kompromisą su valdovu (prieš rengiamą Liublino uniją); 1791 m. konstitucija, įtraukiant spalio 20 d. Abiejų Tautų Tarpusavio Įsipareigojimą, turėjusį grąžinti Lietuvos valstybingumo dimensiją Abiejų Tautų Respublikoje į 1569 m. Liublino unijos nustatytą teisinį formatą, ir pagaliau – 1918 m. ir 1990 m. nepriklausomybės aktai, kurių steigiamasis aspektas yra stipriausias, nes būtent jais remiantis buvo atkurtas Lietuvos valstybingumas.

Penkta, konstitucijos kaip *antimajoritarinio akto* aspektas matomas privilegijų ir Statutų nuostatose, garantuojančiose žydų ir totorių bei stačiatikių ir protestantų teises LDK teisinėje sistemoje; iš 1791 m. konstitucijoje numatyto miestiečių dalinio „įpilietinimo“ ir valstiečių „priėmimo įstatymo globon“ nuostatų, bei 1922 m. Konstitucijos VII skyriaus („Tautinių mažumų teisės“) ir žmogaus teisių konstitucinės vertybės pirmumo įtvirtinimo, struktūriškai pateikiant ją prieš viešosios valdžios institucijų galių ir kompetencijų įvardijimą.

Šešta, visuomenės sugyvenimo *vertybės* aiškiai matomos, pavyzdžiui, 1564 m. Bielsko privilegijoje, įvardijančioje Statutą kaip garantuojantį „teisingumą ir krikščioniškas teises bei laisves“; 1791 m. konstitucijos nuostatoje dėl valstybinės religijos nustatymo, 1922 m. Konstitucijos ir 1949 m. vasario 16 d. LLKS Tarybos deklaracijos nuostatose dėl religijos reikšmės švietimo srityje ir „ugdant tautos moralę“ bei iš šių konstitucinių aktų siekio sudaryti sąlygas „teisingumui tarpti“ ir prisidėti prie „teisingumo ir laisvės pagrįstų“ tarptautinių santykių sukūrimo pasaulyje.

Galiausiai Lietuvos konstitucionalizmo tradicijos teisės šaltinių analizę norėtusi apibendrinti remiantis trimis konstitucinėmis vertybėmis: tai – teisės viešpatavimas, demokratija ir žmogaus teisių apsauga.

1. *Teisės viešpatavimas* (kaip konkretaus teisės šaltinio viršenybė ir valdžios galių ribojimas) nurodomas visuose darbe analizuotuose konstituciniuose šaltiniuose nuo 1387 m. Jogailos bendravalstybinės privilegijos iki tarpukario konstitucijų, tačiau kaip ypatinga konstitucijos keitimo tvarka ir valdžių padalijimo (atskyrimo) principas jis tiesiogiai buvo numatytas tik 1791 m. ir 1922 m. konstitucijose. Viena šios monografijos naujovių yra ta, kad joje atskleidžiama, jog teismų nepriklausomumą (apimančią institucinio, procesinio ir profesinio nepriklausomumo dimensijas) iš visų XIV–XX a. Lietuvos konstitucinių šaltinių stipriausiai įtvirtino 1588 m. Trečiasis Lietuvos Statutas. Atskirai būtų galima paminėti ir *subsidiarumo* principą (šioje monografijoje jis taip pat įtrauktas į teisės viešpatavimo konstitucinės vertybės elementų sąrašą), kuris aiškiai buvo išreikštas jau LDK bendravalstybinėse privilegijose ir Lietuvos Statutuose, pripažįstančiuose kelių teisinių sistemų autonominių koegzistavimą

vienoje valstybėje, kitaip tariant, valdovo ar Statutų teisė nepanaikino Magdeburgo municipalinės ir kanonų teisinių sistemų savarankiškumo ir autonomijos. Vėliau subsidarumo principas tiesiogiai perimtas (ne tik 1791 m., bet ir) 1922 m. Konstitucijoje, kur autonominis teisinis statusas taip pat buvo garantuotas vietos savivaldai (70 str.) ir kanonų teisei (83 str.).

2. *Demokratijos* konstitucinė vertybė monografijoje suprantama kaip *tiesioginė* ir *atstovaujamosios* demokratijos pasireiškimas ir viena kitos papildymas. Tiesioginės demokratijos samprata monografijoje siejama visų pirma su *rinkimais*, o atstovaujamoji demokratija – su *parlamentarizmu*. Šiuo požiūriu vertinant Lietuvos konstitucinius šaltinius galima daryti išvadą, kad tik 1922 m. Konstitucija numatė platesnį tiesioginės demokratijos raiškos spektrą nei tiesioginiai rinkimai (pvz., tautos sankcijos institutas). Taip pat šioje monografijoje *respublika* (respublikonizmas) suprantama kaip vienas iš demokratijos pasireiškimo principų. *Respublikos* principui čia priskiriamos trys reikšmės: valstybės sinonimo, bendro visos pilietinės visuomenės gėrio (*res publica*) ir valdymo formos. Valstybės sinonimo ir bendrojo gėrio *respublikos* (*Речь публичная*) reikšmės atsispindi bendraivalstybinėse privilegijose, Statutuose ir 1791 m. konstitucijoje. 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucija ir 1922 m. Konstitucija šalia *valstybinės* ir *pilietinės* respublikos sampratos įvedė ir trečią jos prasmę, reiškiančią ne monarchinę, o respublikinę valstybės valdymo formą. Taip pat čia atkreipiamas dėmesys į tai, jog *demokratijos*, kaip konstitucinės vertybės, terminas pirmą kartą Lietuvos konstitucionalizmo tradicijoje tiesiogiai buvo paminėtas 1918 m. Vasario 16-osios akte, o plačiausiai atspindėtas 1949 m. vasario 16 d. Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos deklaracijoje. Reikia pasakyti, kad *tautos suvereniteto* principas vienaip ar kitaip atsispindi visuose Lietuvos konstituciniuose šaltiniuose, tačiau pirmą kartą formaliai įvardytas 1791 m. konstitucijoje, nors visuotinės (o ne luominės) tautos požiūriu įtvirtintas tik 1922 m. Konstitucijos tekste. Svarbu atkreipti dėmesį ir į tai, jog Lietuvos *parlamentarizmo* tradicija monografijoje siejama visų pirma su 1566 m. Antruoju Lietuvos Statutu, numačiusiu Seimo, kaip (luominės pilietinės) tautos atstovybės, statusą ir reguliarių jo rinkimų principą.
3. Jau XIV–XVIII amžiaus Lietuvos konstituciniai šaltiniai numatė luominės visuomenės *piliečių teises*, įskaitant asmenines, politines ir ekonomines teises. Tačiau luominę visuomenę panaikino ir visuotinę rinkimų teisę įtvirtino 1918 m. Laikinosios konstitucijos pamatiniai dėsniai, o 1920 m. Laikinoji konstitucija panaikino mirties bausmę. Tačiau tik 1922 m. Konstitucijoje pateikiamas *modernus žmogaus teisių katalogas* ir (šalia asmeninių, politinių ir ekonominių teisių) įtvirtinamos socialinės ir kultūrinės teisės.

Šaltiniai ir literatūra

Aktuali norminė medžiaga

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija. *Valstybės žinios*, 1992-11-30, nr. 33–1014.
2. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1995 m. gruodžio 22 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atstatymo tvarkos ir sąlygų“ 8 straipsnio antrosios dalies 4 punkto ir ketvirtosios dalies normos atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. *Valstybės žinios*, 1995-12-29, nr. 106-2381.
3. 1953 m. Tarptautinės migracijos organizacijos konstitucija. *Valstybės žinios*, 1999-10-01, nr. 82-2415.
4. 2004 m. Sutartis dėl Konstitucijos Europai. *Official Journal of the European Union*, C 310, Vol. 47, 16.12.2004.
5. 1776 m. Jungtinių Amerikos Valstijų nepriklausomybės deklaracija [interaktyvus. Žiūrėta 2015-11-28]. Prieiga per internetą: <http://www.archives.gov/exhibits/charters/declaration_transcript.html>
6. 1628 m. Teisių peticija [interaktyvus. Žiūrėta 2015-11-28]. Prieiga per internetą: <<http://www.legislation.gov.uk/aep/Cha1/3/1/contents>>.
7. 1679 m. *Habeas corpus* aktas [interaktyvus. Žiūrėta 2015-12-28]. Prieiga per internetą: <<http://www.constitution.org/eng/habcorpa.htm>>.
8. 1689 m. Teisių bilis [interaktyvus. Žiūrėta 2015-12-28]. Prieiga per internetą: <<http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/English+Bill+of+Rights>>.
9. 1789 m. Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija [interaktyvus. Žiūrėta 2015-11-28]. Prieiga per internetą: <<http://www.legifrance.gouv.fr>>.
10. 1947 m. Italijos Respublikos konstitucija [interaktyvus. Žiūrėta 2015-11-28]. Prieiga per internetą: <<http://www.senato.it/1024>>.
11. Norvegijos Karalystės konstitucija (anglų k.) [interaktyvus. Žiūrėta 2015-11-28]. Prieiga per internetą: <<https://www.stortinget.no/en/Grunnlovjubileet/In-English/The-Constitution---Complete-text/>>.
12. Europos Tarybos Ministrų komiteto 2002 m. vasario 21 d. patvirtintas Venecijos komisijos Statutas [interaktyvus. Žiūrėta 2015-11-28]. Prieiga per internetą: <http://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=01_01_Statute>.
13. 1985 m. Europos vietos savivaldos chartija. *Valstybės žinios*, 1999, nr. 82-2418.
14. Europos Sąjungos sutartis (su Lisabonos sutarties pakeitimais) [interaktyvus. Žiūrėta 2015-11-28]. Prieiga per internetą: <<http://eur-lex.europa.eu/legal-content>>.
15. Europos Sąjungos žmogaus teisių chartija [interaktyvus. Žiūrėta 2015-11-28]. Prieiga per internetą: <<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/?uri=URISERV:l33501>>.
16. Jungtinių Amerikos Valstijų Aukščiausiojo Teismo sprendimas *Marbury v. Madison* [interaktyvus. Žiūrėta 2015-11-28]. Prieiga per internetą: <<https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/5/137>>.

17. Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl 1938 metų gegužės 12 dienos Lietuvos Konstitucijos galiojimo atstatymo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1990-02-31, nr. 9-223.
18. Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1990-02-31, nr. 9-224.
19. Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl valstybės pavadinimo ir herbo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1990-03-31, nr. 9-221.
20. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos aktas „Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1990-03-31, nr. 9-222.
21. Lietuvos Respublikos Seimo deklaracija „Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo“. *Valstybės žinios*, 1996-12-04, nr. 116-2712.
22. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas. *Valstybės žinios*, 2002-08-02, nr. 77-3288.
23. Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16-osios deklaracija. Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos“ priedas. *Valstybės žinios*, 1999-01-27, nr. 11-241.
24. Lietuvos Respublikos įstatymas dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos. *Valstybės žinios*, 1999-01-27, nr. 11-241.
25. Jungtinių Tautų chartija. *Valstybės žinios*, 2002-02-13, nr. 15-557.
26. 1970 m. Jungtinių Tautų deklaracija dėl tarptautinės teisės principų [interaktyvus. Žiūrėta 2015-12-28]. Prieiga per internetą: <http://www.un-documents.net/a25r2625.htm>.
27. Lietuvos Respublikos Seimo deklaracija „Dėl Jono Žemaičio pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu“. *Valstybės žinios*, 2009-03-19, nr. 30-1166.
28. Lietuvos Respublikos Lietuvos Nepriklausomybės akto signatarų statuso įstatymo pavadinimo, 1, 2 straipsnių ir priedėlio pakeitimo įstatymas. *Valstybės žinios*, 2010-12-18, nr. 148-7565.
29. Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos preambulė. Žmogaus teisės. Tarptautinių dokumentų rinkinys. Vilnius: Mintis, 1991.

Istoriniai teisės aktai ir jų rinkiniai

30. 1413 m. *Horodlės aktai: dokumentai ir tyrinėjimai*. Sudarė Jūratė Kiaupienė, Lidia Korczak. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 19–21.
31. *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans = Gedimino laiskai*. Tekstus, vertimus bei komentarus parengė S. C. Rowell. Vilnius: Vaga, 2003 [interaktyvus. Žiūrėta 2015-07-28]. Prieiga per internetą: http://www.epaveldas.lt/recordText/LNB/C1B0002960629/Gedimino_laiskai.html?exId=315462&seqNr=4.
32. 1468 m. *Kazimiero Teisynas*. Vertė A. Janulaitis ir J. Jurginis. *Acta historica Lituanica*, Lietuvos TSR Mokslų Akademija, Istorijos institutas. Vilnius: Mintis, 1967.

33. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. I tomas. Feodalinis laikotarpis. Ats. red. K. Jablonskis, vyr. red. J. Žiugžda. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955.
34. 1920 m. Laikinoji Lietuvos valstybės konstitucija. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1920-06-12, nr. 37-407.
35. 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės aktas. *Lietuvos Aidas*, 1918-02-19, nr. 22 (70).
36. 1918 m. lapkričio 2 d. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai. *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918.II.16–1940.VI.15)*. Vilnius, 1996.
37. 1919 m. balandžio 4 d. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai. *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918.II.16–1940.VI.15)*. Vilnius, 1996.
38. *Lietuvos teisės istorijos chrestomatija*. Sudarytojai Regina Gelumauskienė ir Gintaras Šapoka. Vilnius: Justitia, 2012.
39. *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais 1915–1918*. Dokumentų rinkinys. Sudarytojas Edmundas Gimžauskas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006.
40. Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių. Iš lotynų kalbos vertė Darius Antanavičius. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005.
41. Pirmojo Lietuvos Statuto tekstas. VALIKONYTĖ, I.; LAZUTKA, S.; GUDAVIČIUS, E. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius: Vaga, 2001, p. 123–259.
42. Lietuvos Steigiamojo Seimo statutas. *Vyriausybės žinios*, 1921-09-28, nr. 71-635.
43. *The Virginia Declaration of Rights, June 12, 1776* [interaktyvus. Žiūrėta 2015-10-21]. Prieiga per internetą: http://www.virginiamemory.com/online_classroom/shaping_the_constitution/doc/declaration_rights.
44. 1588 m. Trečiasis Lietuvos Statutas. LAPPO, J. 1588 metų Lietuvos Statutas. T. 2. Tekstas. Kaunas, 1938.
45. 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija. Vertė ir sudarė E. Raila, moksliniai konsultantai S. Vansevicius ir J. Machovenko. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001.
46. *Užsienio teisės istorijos chrestomatija: mokomoji knyga*. Spaudai parengė V. Vasičiauskas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999.
47. Valdovų, Lenkijos karaliaus, Lietuvos aukščiausiojo kunigaikščio Vladislovo Jogailos ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Vytauto, aktas. Iš 1413 m. *Horodlės aktai: dokumentai ir tyrinėjimai*. Sudarė Jūratė Kiaupienė, Lidia Korczak. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 48–53.
48. Vyriausiojo Tribunolo Statutas. JANULAITIS, A. *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas. XVI–XVIII amž.* Kaunas, 1927.
49. ТРИБУНАЛЬ обывателемъ Великого Князтва Литовскаго на сойме Варшавскомъ даны року 1581. Въ Виани В друкарни Мамоничов. Року 1586. JANULAITIS, A. *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas XVI–XVIII amž.* Kaunas. 1927.
50. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Том второй. 1507–1543. Санкт-Петербург, 1848.
51. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Ар-

географической комиссией. Том третий. 1544–1587. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1848.

52. Витебская старина. Т. 1. Составил и издал А. Сапунов. Витебск, 1883.
53. Документы. Вялікае княства Літоўскае: электронная энцыклапедыя [interaktyvus. Žiūrėta 2015-11-12]. Prieiga per internetą: <<http://www.vkl.by/documents>>.
54. Привилей, выданные великому князю Литовскому. ЛЮБАВСКИЙ, М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. С приложением текста хартий, выданных Великому Князю Литовскому и его областям. Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских. Москва, 1910.
55. TUMELIS, J. *Gegužės Trečiosios Konstitucijos ir Ketverių Metų Seimo nutarimų į lietuvių kalbą vertimai. Lietuvos Istorijos Metraštis*. 1977. Vilnius: Moksas, 1978. Publikacijos: *Prowa pastanawita treczio Dieno Moios, 1791 Miatu*. P. 95–105.
56. TUMELIS, J. Absakims Stonu surinktuju. *Lietuvos Istorijos Metraštis*. 1977. Vilnius: Moksas, 1978, p. 92.
57. 1563 m. Vilniaus bendravalstybinė privilegija [interaktyvus. Žiūrėta 2015-12-28]. Prieiga per internetą: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566_01.htm>.
58. 1564 m. Bielsko bendravalstybinė privilegija [interaktyvus. Žiūrėta 2015-12-28]. Prieiga per internetą: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566_01.htm>.
59. 1565 m. Vilniaus bendravalstybinė privilegija [interaktyvus. Žiūrėta 2015-12-28]. Prieiga per internetą: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566_01.htm>.
60. Trečiojo Lietuvos Statuto tekstas [interaktyvus. Žiūrėta 2015-12-28]. Prieiga per internetą: <<http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>>.
61. Prawa, Konstytucje y Przywileie Krolestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących. Na walnych seymiech koronnych od seymu wiślickiego roku 1347 do ostatniego seymu uchwalone. Tom IX. Ab anno 1782 ad annum 1792. Kraków. Nakładem Akademii Umiejętności, 1889.
62. Kardinalių neliečiamų teisių įstatymas. Volumina legum. Tom IX, p. 203–204.
63. Steigiamojo Seimo darbai. Pirmasis posėdis. 1920 m. gegužės 15 d. [interaktyvus. Žiūrėta 2015-12-28]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/home/w5_viewer/statiniai/seimu_istorija/w5_show-p_r=1666&p_d=2817&p_k=1.html>.
64. *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918*. Parengė Alfonsas Eidintas ir Raimundas Lopata. Vilnius, 1991.
65. 1941 m. birželio 23 d. Lietuvos Laikiniosios Vyriausybės priimto ir paskelbto pareiškimo „Nepriklausomybės atstatymo deklaravimas“ pripažinimo Lietuvos valstybės teisės aktu įstatymo projekto priedas [interaktyvus. Žiūrėta 2015-12-28]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=105972&p_query=&p_tr2>.
66. 1944 m. vasario 16 d. Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto atsišaukimas „Į lietuvių tautą“. *Į laisvę*. 1944-2-16, nr. 3 (26), Ekstra laida.
67. 1945 m. spalio 27 d. JAV Prezidento H. S. Trumano kalba [interaktyvus. Žiūrėta 2015-12-28]. Prieiga per internetą: <<http://millercenter.org/president/truman/speeches/speech-3342>>.
68. 1946 m. balandžio 23 d. Lietuvos Partizanų Vadų suvažiavimo deklaracija. *Laisvės varpas*. 1946-05-05, nr. 6(8).

Mokslinė literatūra

69. ALDER, Jh. *Constitutional and administrative law*. Macmillan, 1994.
70. ALLAN, T. R. S. *The sovereignty of law. Freedom, Constitution and Common Law*. Oxford University Press, 2015.
71. ANDRIULIS, V., et al. *Lietuvos teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 2002.
72. ANDRIULIS, V. *Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003.
73. ANDRIULIS, V. Lietuvos sprendimai LDK ir XVI a. Vakarų teisinė kultūra. *Petras Roizijus. Lietuvos sprendimai 1563*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2007.
74. AVIŽONIS, K. *Rinktiniai raštai*. I. Roma, 1975.
75. AVIŽONIS, K. *Rinktiniai raštai*. IV. Vilnius: LKMA, 1994.
76. BARANAUSKAS, T. *Lietuvos valstybės ištakos: monografija*. Vilnius: Vaga, 2000.
77. BARDACH, J. *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988.
78. BARDACH, J. *Zatwierdzenie III Statutu Litewskiego przez Zygmunta III Wazę*. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 1978, t. 30, z. 2. p. 32–51.
79. BARDACH, J. Litewskość w państwowości i systemie prawa Wielkiego Księstwa w XVI–XVIII stuleciach. *Tarp istorijos ir būtovės* (sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas). Vilnius: Aidai, 1999.
80. BARDACH, J. *Konstytucja 3 maja 1791 r. a Zareczenie Wzajemne Obojga Narodów*. Warszawa, 2001.
81. BAUBLYS, L. Teisingumą vykdo tik teismas: chrestomatinės tiesos ir nechrestomatinės problemos. *Viešosios teisės raida: de jure ir de facto problematika: mokslo studija*. Vilnius, 2013, p. 8–44.
82. BAILYN, B. (ed.). *The debate on the Constitution. Part One*. The Library of America, 1993.
83. BERMAN, H. J. *Teisė ir revoliucija: Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius: Pradai, 1999.
84. BERKMANAS, T. Teismų funkcija: lietuviškieji konstituciniai lūkesčiai ir šiuolaikinė teisinė mintis. *Viešosios teisės raida: de jure ir de facto problematika: mokslo studija*. Vilnius, 2013, p. 45–65.
85. BIRMONTIENĖ, T. Žmogaus teisių konstitucinė samprata. *Lietuvos konstitucinė teisė: raida, institucijos, teisių apsauga ir savivalda*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2007, p. 316–363.
86. BOHMAN J.; REHG, W. (ed.). *Deliberative democracy. Essays on reason and politics*. Massachusetts Institute of Technology, 1997.
87. BRAGUE, R. *Ekscentriškoji Europos tapatybė*. Vilnius: Aidai, 2001.
88. BUMBLAUSKAS, A. *Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795*. Vilnius, 2005.
89. BURBAITĖ, E.; KARVELIS, D.; RINGYTĖ, R. Dar kartą apie gegužės 3-iosios konstituciją. *Istorija*, 2008, t. 72, p. 104–108.
90. DANIŁOWICZ, I. *Kodex Napoleona w porównaniu z prawami polskimi i litewskimi*. Warszawa: A. Kraushar, 1905.

91. BUTVILAVIČIUS, D. Konstitucijos teorijos pagrindai. *Lietuvos konstitucinė teisė: Mykolo Romerio universiteto vadovėlis*. Vilnius, 2012.
92. DELANTY, G. *Europos išradimas: idėja, tapatumas, realybė*. Vilnius, 2002.
93. DERRIDA, J. *Force of Law: The Mystical Foundation of Authority. In Deconstruction and the Possibility of Justice*. New York: Routledge, 1992.
94. DICEY, A. V. *Konstitucinės teisės studijų įvadas*. Vilnius: Eugrimas, 1998.
95. DWORKIN, R. *Rimtas požiūris į teises*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.
96. DWORKIN, R. *Teisės imperija*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.
97. EDMUNDSON, W. A. *An Introduction to Rights*. Second edition. Cambridge University Press, 2012.
98. BEEMAN, R. *The Penguin guide to the United States Constitution*. Penguin books, 2010.
99. FINNIS, J. Invoking the Principle of Legality against the Rule of Law. EKINS, R. (ed.), *Modern Challenges to the Rule of Law*. LexisNexis, Wellington, 2011.
100. GAILIUS, B. Partizanų diktatūra. *Politologija*, 2011/2 (62), p. 74–93.
101. GALLIGAN, D. J. (ed). *Constitutions and the classics. Patterns of constitutional thought from Fortescue to Bentham*. Oxford University Press, 2014.
102. GALLIGAN, D. J. The paradox of constitutionalism or the potential of constitutional theory? *Oxford journal of legal studies*, 2008, No 28 (2).
103. GAŠKAITĖ, N. *Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai*. Vilnius: Aidai, 1997.
104. GAŠKAITĖ-ŽEMAITIENĖ, N. *Žuvusiųjų Prezidentas*. LGGRTC, 1998.
105. GUDAVIČIUS, E. Senosios Lietuvos valdymo struktūra. *Lietuvos Seimo istorija. Lietuvos Seimas*. Vilnius: Kultūra, 1996, p. 65–78.
106. GUDAVIČIUS, E. Pirmojo Lietuvos Statuto parengimas ir jo priėmimas Vilniaus seime. Iš VALIKONYTĖ, I.; LAZUTKA, S.; GUDAVIČIUS, E. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius: Vaga, 2001.
107. HABERMAS, J. Popular Sovereignty as procedure. *Deliberative democracy. Essays on reason and politics* (ed J. Bohman, W. Rehg.). Massachusetts, 1997.
108. HABERMAS, J. Constitutional democracy: a paradoxical union of contradictory principles? *Political Theory*, 2001, Vol. 29, No. 6.
109. HABERMAS, J. The Postnational Constellation and the Future of Democracy. In *The Postnational Constellation: Political Essays* (ed J. Habermas). Max Pensky tr, The Mith press, 2001.
110. HART, H. L. A. *Teisės samprata*. Vilnius: Pradai, 1997.
111. HATTENHAUER, H. *Europos teisės istorija*. II tomas. Vilnius: VĮ Registrų centras, 2015.
112. HANNIKAINEN, L. CSCE State Adherence to Human Rights Conventions. In *Human Rights in a changing East/West perspective*. London: Printer Publishers, 1990, p. 334–365.
113. JABLONSKIS, K. *Lietuvos valstybės ir teisės istorija nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. vidurio*. Vilnius, 1971.

114. JEGELEVIČIUS, S. Parlamentarizmo idėja antinacinio pasipriešinimo kontekste. *Parlamento studijos*, 2004, nr. 1.
115. JARAŠIŪNAS, E. Pratarinė. Nuo pirmosios iki naujausių konstitucijų: keletas minčių apie konstitucinio reguliavimo raidą. *Šiuolaikinė konstitucija: studijos apie užsienio šalių konstitucinį reguliavimą*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2005.
116. JARAŠIŪNAS, E. Valdžių padalijimo principas: samprata ir keletas interpretavimo problemų konstitucinėje jurisprudencijoje. *Lietuvos konstitucinė teisė: raida, institucijos, teisių apsauga, savivalda*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2007.
117. JARAŠIŪNAS, E. (ats. red.), et.al. *Lietuvos konstitucinė teisė: Mykolo Romerio universiteto vadovėlis*. Vilnius, 2012.
118. JUČAS, M. *Lietuvos ir Lenkijos Unija*. Vilnius: Aidai, 2000.
119. JUČAS, M. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės parlamentarizmas. *Lietuvos Seimo istorija. Lietuvos Seimas*. Vilnius: Kultūra, 1996, p. 79–112.
120. JUČAS, M. Gegužės 3 d. konstitucija. 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija. Vilnius: VDA leidykla, 2001.
121. JUNEVIČIUS, A.; MATAKAS, J. *Valstybės pagrindai. Pirmoji dalis*. Kaunas: KTU, 1996.
122. JURGINIS, J. *Lietuvos krikštas. Feodalinės visuomenės socialinės ir kultūrinės raidos studija*. Vilnius: Moksas, 1987.
123. JURGINIS, J. Valstybės ir bažnyčios santykiai Trečiajame Lietuvos Statute. 1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas: mokslinė konferencija, skirta Trečiojo Lietuvos Statuto 400 metinėms pažymėti, medžiaga. Vilnius, 1989.
124. KAZLAUSKIENĖ, R. *Viešojo teisė Lietuvos Statutuose ir jos išliekamoji vertė šiuolaikinei Lietuvos teisei sistemai: daktaro disertacija*. Mykolo Romerio universitetas, 2009.
125. KIAUPIENĖ, J.; LUKŠAITĖ, I. 1588 metų riba. Trečiasis Lietuvos Statutas. *Lietuvos istorija*. V tomas. Vilnius: Baltos lankos, 2013, p. 266–269.
126. KIAUPIENĖ, J.; LUKŠAITĖ, I. *Lietuvos istorija. V tomas*. Vilnius: Baltos lankos, 2013.
127. KOCHLEWSKI, W. *Ustawa Rządowa. Konstytucja 3 Maja 1791: pierwodruki*. Warszawa, 2005.
128. KOSMAN, M. Ewolucja ustrojowa i początki konstytucjonalizmu w Wielkim Księstwie Litewskim na tle prawodawstwa Polski i Europy środkowej (16 – połowa 17 wieku). In *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v Českých zemích (1500–1619). Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 7.–8. Praha: Historický ústav AV ČR*, 2001.
129. KOSMAN, M. Parlamentaryzm Wielkiego Księstwa Litewskiego w świetle najnowszych badań. *Zapiski Historyczne: poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich*, 2005, t. 70., no 4, p. 91–108.
130. KUOLYS, D. *Res Lituana. Kunigaikštystės bendrija. Pirmoji knyga: Respublikos steigimas*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
131. KŪRIS, E. Teisinė valstybė, teisių sistemų įvairovė ir Vakarų teisės tradicija. M. A. Glendon, M. W. Gordon, C. Osakwe. *Vakarų teisės tradicijos*. Vilnius: ALK, 1993.
132. LABANAUSKAS, R. VLIK'as 1943–1945 metais: nacių ir sovietų pinklėse. *XXI amžius*, 2006, nr. 3 (1403).

133. LAPPO, I. Senosios Lietuvos teisinė sąmonė. *Vairas*, 1934, nr. 4, p. 433–441.
134. LAPPO, J. 1588 m. Lietuvos Statutas. I tomas. Kaunas, 1936.
135. LAPPO, J. 1588 m. Lietuvos Statutas. II tomas. Kaunas, 1938.
136. LASH, J. P. *Roosevelt and Churchill. 1939–1941. The partnership that saved West*. New York: W.W. Norton, 1976.
137. LAZUTKA, S. *Lietuvos Statutai, jų kūrėjai ir epocha*. Kaunas: Spindulys, 1994.
138. LEMENTOWICZ, W. *Šių laikų valstybė*. Vilnius: Alma littera, 1998.
139. LEVIN, M. L. *Plunder and deceit*. Thresholds Editions, 2015.
140. LEVINAS, E. *Apie Dievą ateinantį į mąstymą*. Vilnius: Aidai, 2001.
141. LIZISOWA, M. T. *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu litewskiego*. Kielce, 1984.
142. LOCK, Jh. *The Second Treatise of Government*. Mark R. Levin. *Plunder and deceit*. Threshold Editions, 2015.
143. LOUGHLINO, M. *Foundation of public law*. Oxford University Press, 2010.
144. ŁOWMIANSKI, H. Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródło do dziejów załudnienia. *Mediavalis w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*. Warszawa, 1960, p. 425–435.
145. LOZORAITIS, K. *Žvilgsnis į vilties diplomatią. Lietuvių diplomacija išeivijoje 1940–1991*. Vilnius: Versus aureus, 2007, p. 11–13.
146. LUKŠAITĖ, I. *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažajoje Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos, 1999.
147. MACHOVENKO, J. *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Diskusiniai klausimai. Mokomoji priemonė*. Vilnius: Justitia, 2007.
148. MACHOVENKO, J. *Europos ius commune Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinėje sistemoje. Europos Sąjungos teisės įtaka Lietuvos teisei sistemai: recenzuotų mokslinių straipsnių rinkinys*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014, p. 87–114.
149. MACHOVENKO, J. *European ius commune in the legal system of the Grand Duchy of Lithuania. Lithuanian legal system under the influence of European Union law: Collection of scientific articles*. Vilnius: Vilnius University, 2014, p. 93–123.
150. MACHOVENKO, J. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai: mokomoji priemonė*. Vilnius: Justitia, 2000.
151. MACHOVENKO, J. *Luomo teisinė samprata. Teisė*, 2001, t. 38, p. 49–56.
152. MACHOVENKO, J. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės luominės struktūros susidarymo teisiniai pagrindai. *Teisė*, 2001, t. 39, p. 53–68.
153. MACHOVENKO, J. Nacionalinės teisės tradicijos ir paveldo vaidmuo reguliuojant piliečio ir valstybės santykius 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijoje. *Parlamento studijos*, 2013, nr. 13.
154. MACHOVENKO, J. *Teisės istorija: Vilniaus universiteto vadovėlis*. Vilnius: Registrų centras, 2013.
155. MACHOVENKO, J. 1563 m. birželio 7 d. bendravalstybinės LDK privilegijos vertimas į lietuvių kalbą. *Teisė*, 2014, t. 93, p. 200–204.
156. MACHOVENKO, J. *Piliečio ir valstybės santykiai 1791 m. gegužės 3 d. Konstituci-*

- joje: paveldas ir pamoka. *Lietuvos Respublikos Konstitucijos dvidešimtmetis: patirtis ir iššūkiai*. Recenzuotų mokslinių straipsnių rinkinys. Vilnius: Vilniaus universiteto Teisės fakultetas, Lietuvos notarų rūmai, 2012, p. 8–10.
157. MATHIEU, B. *Qu'est-ce que la Constitution?* [interaktyvus. Žiūrėta 2015-11-21]. Prieiga per internetą: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/la-constitution/la-constitution-de-1958-en-20-questions/la-constitution-en-20-questions-question-n-1.16617.html>
 158. MCILWAIN, Ch. H. *Constitutionalism. Ancient and Modern*. Itaca, New York, 1947.
 159. MAKSIMAITIS, M.; VANSEVIČIUS, S. *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 1997.
 160. MAKSIMAITIS, M. Istorinės LDK teisės aidas modernioje Lietuvos teisėje. *Jurisprudencija*, 2012, nr. 19(3).
 161. MAKSIMAITIS, M. *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija: XX a. pirmoji pusė*. Vilnius: Justitia, 2005.
 162. MAKSIMAITIS, M. Kai kurios pirmųjų Lietuvos konstitucijų istoriografijos problemos. *Jurisprudencija*, 2002, t. 30(22), p. 182–190.
 163. MAKSIMAITIS, M. *Mažoji konstituenta: Lietuvos taryba atkuriant valstybingumą*. Vilnius: Justitia, 2011.
 164. MAKSIMAITIS, M. *Lietuvos teisės šaltiniai 1918–1940 metais*. Vilnius: Justitia, 2001.
 165. MARCINKIČIUS, J. Katedra. Dešimties giesmių drama. *Mindaugas. Mažvydas. Katedra. Draminė trilogija*. Kaunas: Šviesa, 1988.
 166. MESONIS, G. *Valstybės valdymo forma konstitucinėje teisėje: Lietuvos Respublika Vidurio ir Rytų Europos kontekste*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003.
 167. MONTESQUIEU, Ch. *Apie įstatymų dvasią*. Vilnius: Mintis, 2004.
 168. NAVICKAS, A. *Laisvų žmonių bendruomenė?* Vilnius: Bernardinai.lt, 2014.
 169. PAINE, Th. *Žmogaus teisės*. Vilnius: Naujoji Rosma, 2003.
 170. PAUŽAITĖ-KULVINSKIENĖ, J. Teisės į gerą administravimą (atsakingo valdymo principo) sampratos doktrininiai aspektai bei įgyvendinimo pavyzdžiai aplinkos apsaugos teisėje. *Teisė*, 2009, t. 72, p. 82–95.
 171. PETRAITYTĖ, A. Lietuvos diplomatinė tarnyba Berno ir Paryžiaus konferencijose. *Lietuvių diplomacija išeivijoje 1940–1991*. Vilnius: Versus aureus, 2007, p. 159–160.
 172. PETRAUSKAS, R. LDK bajoriškojo Seimo susiformavimas Vidurio Rytų Europos luominių susirinkimų raidos kontekste. *Parlamentarizmo genezė Europoje ir Lietuvos atvejis: tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga*. Vilnius: Parlamentinio bendradarbiavimo centras, 2008, p. 5–15.
 173. PIETRZAK, M. *Konstitucja 3 Maja 1791 Roku*. Warszawa, 2011.
 174. PLATERIS, A. Codification of the law in the Grand Duchy of Lithuania. *Lituanus. Lithuanian quarterly journal of arts and sciences*, 1965, Vol. 11, No 2.
 175. PLATERIS, A. Pirmasis Lietuvos Statutas. *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutas* (vertė Jonė Deveikytė). Čikaga: Mackaus knygų leidimo fondas, 1971.
 176. RAČKAUSKAS, K. Lietuvos konstitucinės teisės klausimais. New York: Tėvų Pranciškonų sp., 1967.

177. RAGAUSKIENĖ, R. Kalbinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (iki XVI a. vidurio): interpretacijos istoriografijoje. *Lituanistica*, 2013, t. 59, p. 138–157.
178. RAILA, E. Gegužės 3-iosios epocha. 1791 m. Gegužės 3-iosios Konstitucija. Vilnius: Vilniaus dailės ak., 2001.
179. RAILA, E. *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją*. Vilnius: Aidai, 2007.
180. RAULINAITIS, P. V. *Parlamentarizmas. Istoriniai-teoretiniai parlamentinės tvarkos bruožai*. Klaipėda, 1925.
181. Rawls, J. A theory of Justice. Harward University Press, 1999.
182. Rawls, J. Politinis liberalizmas. ALK. Vilnius, 2002.
183. REHNQUIST, W. H. *The Supreme Court*. Alfred A. Knopf. New York, 2006.
184. ROIZIJUS, P. *Lietuvos sprendimai 1563*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2007.
185. RÖMERIS, M. *Konstitucinės institucijos*. I tomas. Suverenitetas. Vilnius: Pradai, 1995.
186. RÖMERIS, M. *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*. Kaunas, 1939.
187. RÖMERIS, M. *Luomų tvarka ir papročiai*. *Teisė*, 1922, nr. 1, p. 19–34.
188. RÖMERIS, M. *Lietuvos konstitucinė teisė I*. Kaunas: VDU Teisių fakultetas, 1937.
189. RÖMERIS, M. Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos. Vilnius, 1990.
190. SARTORI, G. *Lyginamoji konstitucinė inžinerija: struktūrų, paskatų ir rezultatų tyrimas*. Iš anglų kalbos vertė Egidijus Kūris. Kaunas: UAB „Poligrafija ir informatika“, 2001.
191. SINKEVIČIUS, V. Įstatymo dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos vaidmuo ir vieta Lietuvos teisės sistemoje. *Parlamento studijos*, 2004, nr. 1, p. 15–27.
192. SINKEVIČIUS, V. *Parlamento teisės studijos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2011.
193. STAČIOKAS, S. Albertas Vennas Dicey – konstitucinės teisės doktrinos pradininkas. DICEY, A. V. *Konstitucinės teisės studijų įvadas*. Vilnius, 1998.
194. STAČIOKAS, S. Mykolas Römeris ir mūsų dienų Lietuva (Pratarmė). *Mykolas Römeris. Konstitucinės ir teismo teisės pasieniuose*. Vilnius: Pozicija, 1994.
195. STAČIOKAS, S. Lietuvos Respublikos konstitucingumo tradicijos. *Lietuvos teisės kūrimo principai*. Tarptautinės konferencijos medžiaga. Vilnius: Lietuvos teisininkų draugija, 1995.
196. ŠAPOKA, A. *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino Unijos*. Kaunas, 1938.
197. ŠAPOKA, A. Lietuva Reformų Seimo Metu. Iki 1791 m. Gegužės 3 d. Konstitucijos. *Iš Raštai*. T. 2. Vilnius: VPU, 2008.
198. ŠAPOKA, A. Gegužės 3 d. konstitucija ir Lietuva. *Lietuvos praeitis*. 1940, t. 1, sąs. 1, p. 137–210.
199. ŠENAVIČIUS, A. Lietuvos valstybės teisės tradicijos raida XIV a. pabaigoje – XVI a. viduryje. *Istorija*, 2002, t. 53, p. 39–51.
200. ŠILEIKIS, E. *Alternatyvi konstitucinė teisė*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003.
201. ŠLAPKAUSKAS, V. (ats. red.) et. al. *Konstitucionalizmas ir teisės politika Europos Sąjungoje: mokslo studija*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013.
202. ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ, R. Už ar prieš reformas: Ketverių metų seimo nutarimų įgyvendinimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavietuose 1789–1792 metais. *Istorija*, 2009, t. 74, p. 13–22.

203. TRUSKA, L. *Parlamentarizmo I Lietuvos Respublikoje (1918–1940) bruožai. Parlamento studijos*, 2004, nr. 2.
204. VAIČAITIS, V. A. *Konstitucinių įstatymų fenomenas*. Vilnius: TIC, 2004.
205. VAIČAITIS, V. A. Lietuvos Statutai kaip Lietuvos konstitucionalizmo šaltinis. *Teisė*, 2013, t. 89, p. 55–68.
206. VAIČAITIS, V. A. Lietuvos Statutų priėmimo priežastys, jų santykis su Liublino unija ir LDK parlamentarizmo bruožai. *Teisė*, 2014, t. 93, p. 67–81.
207. VAIČAITIS, V. A.; PAUŽAITĖ-KULVINSKIENĖ, J. 1918 m. vasario 16-osios akto konstitucinė samprata. *Teisė*, 2015, t. 94, p. 176–188.
208. VAIČAITIS, V. A. Suvereniteto samprata ir 1992 m. Lietuvos Respublikos konstitucija. Iš *Lietuvos Respublikos Konstitucijos dvidešimtmetis: patirtis ir iššūkiai*: recenzuotų mokslinių straipsnių rinkinys. Vilnius: Vilniaus universiteto Teisės fakultetas, Lietuvos notarų rūmai, 2012, p. 106–114.
209. VAIČAITIS, V. A. *Hermeneutinė teisės samprata ir konstitucija*. Vilnius: Justitia, 2008.
210. VAIČAITIS, V. A. Teisė ir religija. *Justitia*, 2008, nr. 3 (69), p. 21–26.
211. VAIČAITIS, V. A. Teisingumo samprata ir Lietuvos Konstitucinis Teismas. *Konstitucinė jurisprudencija: Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo biuletenis*, 2009, nr. 1 (13), p. 206–221.
212. VAIČAITIS, V. A. 1791 m. Gegužės 3-iosios konstitucija ir Lietuvos konstitucingumo tradicija. *Parlamento studijos*, 2013, nr. 14, p. 66–89.
213. VAIČAITIS, V. A. 1949 m. Vasario 16-osios Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos Deklaracija ir jos reikšmė Lietuvos Respublikos teisei sistemai. *Nepriklausomos Lietuvos teisė: praeitis, dabartis ir ateitis*: recenzuotų mokslinių straipsnių rinkinys. Vilnius, 2012, p. 228–242.
214. VAITEKIENĖ, E.; MESONIS, G. *Lyginamoji konstitucinė teisė*. Vilnius: Justitia, 2011.
215. VAIŠVILA, A. *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje*. Vilnius: Litimo, 2000.
216. VALIKONYTĖ, I.; LAZUTKA, S.; GUDAVIČIUS, E. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius: Vaga, 2001.
217. VALIKONYTĖ, I. Lietuvos Statutas – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų konstitucija. *Konstitucinė jurisprudencija*, 2012, nr. 4, p. 276–284.
218. VALIKONYTĖ, I. *Antrasis ir Trečiasis Lietuvos Statutai*. Orbis Lituaniae, 2012. [interaktyvus. Žiūrėta 2015-11-21]. Prieiga per internetą: <<http://m.ldkistorija.lt/index.php/istoriniai-faktai/antrasis-ir-treciasis-lietuvos-statutai>>.
219. VALIKONYTĖ, I. Lietuvos Metrikos 4-oji Teismo bylų knyga – šaltinis moters statusui tirti. Iš *Lietuvos Metrikos studijos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1998, p. 124–138.
220. VANSEVIČIUS, S. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės privilegijos*. Studentams neakivaizdininkams. Vilnius, 1962.
221. VANSEVIČIUS, S. Liublino unijos akto santykis su Trečiuoju Lietuvos Statutu. Iš *1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas*. Respublikinės mokslinės konferencijos medžiaga: Vilnius, 1989, p. 45–49.
222. VANSEVIČIUS, S. Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Ponų tarybos valdžia XV–XVI a. *Teisės bruožai Lietuvoje XV–XIX a.* Vilnius, 1980, p. 24–41.
223. VANSEVIČIUS, S. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai teisiniai institutai*. Vilnius: Mintis, 1981.

224. VILIMAS, D. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*. Vilnius, 2006.
225. VOLANAS, A. *De libertate politica sive civile libellus lectu non indignus*. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1996, p. 60.
226. WISNER, H. *Król i Statut. Epizod z czasów Władysława IV*. Parlament, prawo, ludzie (Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćścieciolecie pracy twórczej). Sejm. Warszawa, 1996, p. 336.
227. ŽALIMAS, D. Legal Status of Lithuania's Armed Resistance to the Soviet Occupation in the Context of State Continuity. In *Baltic Yearbook of International law*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2011, Vol. 11, p. 67–112.
228. ŽALIMAS, D. *Lietuvos Respublikos Nepriklausomybės atkūrimas. Pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę*. Vilnius: Rosma, 1997.
229. ŽALIMAS, D. *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės*. Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2005.
230. ДОЎНАР, Т. І. Канстытуцыйнае права Беларусі феадальнага перыяду (на Статутах Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566, 1588 гг.): вучэбны дапаможнік. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. Мінск, 2001.
231. ДОЎНАР, Т. І. Канстытуцыйная накіраванасць першага зводу законаў Беларусі. In *Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 года – падмурак развіцця беларускай дзяржаўнасці і канстытуцыйналізму (да 480 – годдзя прыняцця)*: зб. науч. тр. / БГУ, юрид. фак.; редкол. С.А.Балашенко [etс.]. Мінск: РИВШ, 2009.
232. ДРОБЯЗКО, С. Г. Юридическая природа Статута Великого княжества Литовского 1529 г. In *Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 года – падмурак развіцця беларускай дзяржаўнасці і канстытуцыйналізму (да 480-годдзя прыняцця)*: сб. науч. тр. / БГУ, юрид. фак.; редкол. С.А.Балашенко [etс.]. Минск: РИВШ, 2009.
233. ДЗЮБА, Е. Н. Право на выезд за границу в Литовских Статутах и его роль в развитии международных культурных связей украинского народа. 1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas (ats. red. S. Lazutka). Vilnius, 1989.
234. ЛАППО, И. И. Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-Русский повет и его сеймик. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1911.
235. ЛАППО, И. И. Великое Княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). Опыт исследования политического и общественного строя. Том первый. СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1901.
236. ЛЕОНТОВИЧ, Ф. И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. Журнал Министерства народного просвещения, 1895.
237. ЛЮБАВСКИЙ, М. К. Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. Издание Императорского общества истории и древностей Российских при Московском университете. Москва: Университетская типография, 1900.

238. ЛЮБАВСКИЙ, М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Москва: Университетская типография, 1892.
239. ЛЮБАВСКИЙ, М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. С приложением текста хартий, выданных Великому Княжеству Литовскому и его областям. Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских. Москва, 1910.
240. МАКСИМЕЙКО, Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1902.
241. МАЛИНОВСКИЙ, И. Рада Великого Княжества Литовского в связи с боярской Думой древней России. Ч. 2, вып. 1. Рада Великого Княжества Литовского. Томск: П. И. Макушин, 1904.
242. МАЛИНОВСКИЙ, И. Рада Великого Княжества Литовского в связи с боярской Думой древней России. Ч. 2. Рада Великого княжества Литовского. Вып. 2-й: (1492–1569). Томск: П. И. Макушин, 1912.
243. ЯКУБОВСКИЙ, И. Земские привилеи Великого Княжества Литовского. Часть 1. Журнал Министерства народного просвещения, 1903, № 4.
244. ЯКУБОВСКИЙ, И. Земские привилеи Великого Княжества Литовского. Часть 2. Журнал Министерства народного просвещения, 1903, № 6.

History of Lithuanian Constitutionalism (Historic Lithuanian Constitution)

1387, 1566, 1791, 1918, 1990

This research was managed by scholars from the Vilnius University.
Scientific editor: Vaidotas A. VAIČAITIS. Co-authors: Jevgenij MACHOVENKO,
Jurgita PAUŽAITĖ-KULVINSKIENĖ, Lina GRIŠKEVIČ

SUMMARY

Introduction

The concept of constitutionalism

The authors were inspired to write a study on Lithuanian constitutionalism from a retrospective reference in the preamble to the 1992 Constitution of the Republic of Lithuania to the historical statehood of Lithuania, the Statutes of Lithuania and inter-war constitutions as the “legal foundations” for contemporary Lithuanian constitutionalism. As its point of departure, the present study takes *constitutionalism*, although understanding that the ideas of *the rule of law*, *democracy*, and *human rights* are just as broad in scope as constitutionalism itself. Firstly, it must be noted that the emergence of the idea of constitutionalism is equally related to the ancient aspiration pursued by humankind to establish the most appropriate form of state government and guarantee the common good encompassing public security, stability, social justice and other public values. This study interprets the idea of constitutionalism and values as a common good or a value *per se*, because the tradition of constitutionalism manifesting itself through ideas and values of law analysed therein may be understood as a steady and unchangeable political and cultural heritage of Western civilisation. Moreover, it is important to underline that the Western origin of the concepts of constitution and constitutionalism do not mean that constitutionalism and the ideas of constitutional values are not universal and may not be applied to other cultures or civilisations.

It should also be emphasised that the co-authors of this book consider their central task to identify what is common to various sources of constitutional law rather than focusing on the differences that might be found in different countries throughout the centuries. Hence, a constitution in its narrow sense, i.e., as a specific document of a given time, may be, and sometimes even should be, amended, except for those fundamental provisions which are a direct embodiment of the universal values referred to above.

In modern times there have been at least six paradigms of the constitution: 1) the constitution as a social dialogue originating from the past, a continuous and “living constitution”, 2) the constitution as the supreme law and fundamental norm, 3) the constitution

as a social contract, 4) the constitution as an act of constituent power, 5) the constitution as an anti-majority act and, last but not least, 6) the constitution as the embodiment of the highest political, social and moral values. Within this context, it should be noted that the paradigm of the constitution as a dialogue originating from the past and continuing to this date as a “living constitution” is closest to the Anglo-Saxon tradition of *common law* and also – to the historical school of law, alongside the hermeneutical concept of legal dialogue. The paradigm of the supreme law and fundamental norm may be most broadly related to the idea of the supremacy of law and legal positivism. The constitution as a social contract is related to the idea of democracy and natural law school. As an act of establishment, the constitution may best be explained within the context of phenomenological philosophy (as *transcendental performativity* directed towards its implementation or *retrospectivity*, assessing it from the future perspective). The concept of the constitution as an anti-majority act can be related to the idea of protection of human rights, including the school of natural law, whereas the concept of the constitution as an embodiment of key societal values is linked with the law as a symbol of certain ‘holy scripture’. Each of the above paradigms of the constitution (and *law* in general) reveals one of the constitutional aspects and supplements each other. Thus, the modern theory of constitution should try to find a balance among them all without disregarding any.

In order to realise the underlying elements of a constitution from the point of view of contents, which could be evaluated as the fundamental ideas of constitutionalism, one should pay attention to three elements. First, the provisions on 1) *a state*, its establishment, symbols, institutional and territorial framework, second, on 2) *public authority*, including the idea of sovereignty depicting the supreme governing power of a state, and, thirdly, 3) provisions which might be associated with the fundamental legal and moral *values*, which are named in this study as *the rule of law*, *democracy*, and *human rights*. Therefore, a modern constitution, in one way or another, regulates groups of relations linked to the aforementioned ideas and values, which are, inter alia, closely interrelated. Or to put it another way, just as no state can exist without authority, no public authority or sovereign can exist without a state. A similar correlation is observed among the legal (constitutional) values: *rule of law*, *democracy*, and *protection of human rights*. The co-authors also believe that the existence of these values allows attributing a specific state to the contemporary Western legal tradition. Moreover, in the contemporary science of comparable constitutional law, the mentioned three values (the rule of law, democracy, and protection of human rights) are sometimes even said to be irreversible. Hence, these three constitutional values might be regarded as the unwritten conventions of the Western legal tradition. The hermeneutical interdependence of these values is often revealed by the fact that each of them is naturally derived from the other and cannot manifest itself to the fullest in isolation. For instance, a state which does not guarantee freedom of assembly, freedom of speech or any other human right, may not call itself a democracy within the modern meaning of the term, even where its authority has been elected by the majority of the people. On the other hand, a state with a non-functioning

principle of the division of powers, and in particular – the independence of the judiciary, may not ensure effective protection of human rights. Last but not least, the rule of law, which is often understood as certain restrictions on public authority, may only manifest itself in full if the protection of human rights is guaranteed and only provided that the democratic rules of public decision-making are ensured.

Therefore, if identification of a *state* and *public authority* framework within a given constitution can be said to be a purely *formal* constitutional element, inclusion of the mentioned legal values into a constitution should already be associated with *qualitative* elements of the constitutional contents allowing it to be attributed to the family of Western legal tradition. Although we could, in principle, agree on the sufficiency of *formal* contents to regard a specific legal act as *constitutional*, i.e., regulation of public authority relations of a state and forms of government, this study regards a constitution not only from the formal point of view, but focuses instead on the qualitative or value phenomenon of the Western legal tradition. Within the context of the history of Lithuanian constitutionalism, this position means that those sources of the constitutional law of Lithuania that do not comply with the (qualitative) value elements of the contents are not the subject of the present study. Moreover, the authors believe that all three legal values (the rule of law, democracy, and protection of human rights) do not need to be identified within one legal source to allow it to be regarded as a legal act with constitutional status, because these values are intertwined with each other, but it is important that this act should not have provisions contradicting those constitutional values.

I. State and authority as elements of constitutional idea and constitutional contents

In contemporary science on the Western tradition of the state, three key elements of a state are singled out: a nation, territory and public authority. Even though these elements are usually applied in international law, i.e., for the purpose of defining elements of a state as a sovereign subject of international law, the mentioned elements are all the more relevant within the context of constitutional law. This is because all these elements describing a state are reflected in one way or another in contemporary institutions both as independent institutes, and as content elements of the constitutional values, primarily, the rule of law and democracy referred to above. Moreover, a contemporary state may not be interpreted in isolation from the concept of citizenship, meaning the special legal status among a state and its permanent residents.

As far as interpretation of the concept of a state and statehood within the context of constitutional theory is concerned, a constitution can be said to be one of the underlying foundations for the legitimate existence of a state. It is noteworthy that due to the special relationship between the state and the law (including constitution), a certain tradition of including the science on state into the concept of constitutional law is still relevant in Lithuania.

Another feature of statehood as a constitutional idea is that a constitution usually defines the institutional framework of a state, including its form of government, i.e., it establishes the way a public authority functions and its relationship with citizens.

It should be noted that the idea of statehood in contemporary constitutions is often disclosed through the idea of *independence* (enshrined in acts on independence) and was used for the first time in constitutional history in the 1776 United States Declaration of Independence (which might be regarded as the Preamble to the 1787 US Constitution) and which became widespread immediately after the WWI with the (re)establishment of (new) national states. The idea of *independence* in constitutions and other constitutional acts is used in order to reinforce the status of a new subject of international law emerging on the international stage.

At this point, it is worth mentioning the Treaty establishing a Constitution for Europe signed by EU Heads of State and Government in 2004 in Rome (which never came into force). The purpose of this document was to change the name of the legal act establishing the European Union (EU) from 'establishing treaty' into 'constitutional treaty' (or even *constitution*), therefore, the concept of *constitution* was no longer used to refer to a nation state, but to the European Union in that document. Nevertheless, refusal by some member states of the EU to ratify this document demonstrated that the societies of some EU member states were not yet ready to waive the traditional concept of a *constitution* and a *state*.

Another important element and subject matter of contemporary constitutional research is related to *public authority* and *sovereignty* as ideas denoting the supreme public authority. It was mentioned that public authority is one element of a state, but this position may be reversed by saying that a public authority needs to have a state or another para-state structure to make it possible for the public authority to realise itself. Therefore, the supremacy of the authority and sovereignty over the state has to be acknowledged here.

Traditionally, *sovereignty* may be construed from an external point of view as being related to the status of a state as an independent legal subject under international law, as well as from an internal point of view appealing to the supreme and integral public authority within a state, which does not require any other legal basis and which enjoys, according to Thomas Aquinas, *potestas in se ipsum* i.e., the power (authority) within itself. Jean Bodin subconsciously rephrased this theological idea saying that sovereignty is an eternal, unconditional, supreme (absolute, limitless, total), indivisible, non-transferable and self-justifying (not requiring any other legitimisation) authority. While analysing the constitutional concept of sovereignty it should be noted that, historically, various paradigms on the ownership of supreme and final powers within a state have undergone many transformations. Moreover, it must be noted that during certain periods in history it has never been a case of having a one and only concept of sovereignty and the sovereign. At various points in time, the prevailing concept would always be challenged by alternatives postulated by the monarch and the aristocracy, the emperor and the pope, the party and the national leader, the nation itself and even the law as a certain sovereign. A perfect illustration of this can be found in

modern democracies, such as the competing (co-existent) *pluralistic* concept of sovereignty in the United Kingdom, where, from a constitutional point of view, sovereignty belongs to the Parliament, from the political point of view – to the nation, and from the historical point of view – to the monarch.

As regards the idea of national sovereignty, it should be noted that the concept of a nation described in J. J. Rousseau's theory of social contract, the notion of a nation correlates more with a civil society (*populus*), whereas national revival movements of the 19th century brought about the idea of a historical ethnic nation (*natio*). Moreover, even the contemporary idea of *inherent* human rights can be regarded within the context of sovereignty. Therefore, different interpretations of sovereignty existed at various historical times and sometimes several sovereigns might have (and still may) coexisted even at the same time within a certain state. In addition, it is important to stress that the concept of sovereignty is much broader in scope than the meaning of a public authority as it may cover such notions as the state, the law or even human rights.

II. Fundamental constitutional values: the rule of law, democracy, and human rights

Constitutional values may be regarded as the third element of a constitution and constitutionalism (in addition to the *state* and *authority*). Legal values are those moral and political values, which should be used as the basis of the public life of a given society. From one side, they are prescribed in the text of the constitution itself, and, from the other, they go beyond the limits of the law and constitution. As mentioned already, according to the Western legal tradition, the rule of law, democracy and protection of human rights can be regarded as the key constitutional values. Moreover, as previously mentioned, these three values are interrelated and intertwined with each other and are derived from each other, and more importantly, each of the three legitimises the other two.

Indeed, dissemination of the idea of constitution and constitutionalism may be viewed as one of the most striking manifestations of the principle of the *rule of law*. The rule of law is sometimes linked to the idea of law as certain sovereign and means primacy over the state and public authority, which does not need to be legitimated by the state or its public authority. However, the idea of the rule of law is always construed as a mechanism for limiting public authority (primarily, through the written sources of law, the principle of division of public powers, and independent judiciary). Historically, such concept of the rule of law even legitimised a rebellion against a titular sovereign were the latter to infringe the principle of the rule of law. The spreading of the English term of the *rule of law* in Europe is traditionally linked with the Anglo-Saxon legal tradition, according to which, even the monarch of Medieval England had to abide by the law. The most famous example of a limitation of sovereign powers is the 1215 Magna Charta. In modern times, this principle gained popularity

as the basis of British constitutionalism, primarily due to Albert Venn Dicey, who called it the *fundamental principle of the constitution*. The popularity of this term was furthered also by the American tradition of constitutionalism, which gained root following the adoption of the 1787 US Constitution and judicial review of the Supreme Court. Meanwhile, the most famous metaphors of the rule of law of the 20th century were Kelsen's "basic norm", Hart's "rule of recognition", and Ronald Dworkin's "legal empire", whereby the latter is perceived as the foundation of "integral legal system" and which is evolving continuously in a certain direction (of the Western legal tradition) capable of identifying the right answers and (aided by the judiciary) reinterpreting itself. Therefore, on the basis of the contemporary tradition of constitutionalism, at least three elements of the principle of *the rule of law* might be distinguished, but these shall not be regarded as being final. These elements are: 1) supremacy of the constitution, 2) limitation of powers of a public authority (including division of powers), and 3) the principle of justice.

Another constitutional value, which would make the contemporary constitutionalism unimaginable and which is presented in this chapter is *democracy*. Democracy (Gr. *demos* – nation (people), *kratos* – power) is closely linked to the principle of the rule of law and the protection of human rights, constituting a hermeneutical triad of contemporary constitutionalism together with these values. Just like any other constitutional value, democracy too can be broken down into direct and indirect democracy and into constitutional principles or elements of a narrower scope, primarily into 1) sovereignty of a nation (people), 2) elections and parliamentarism and 3) *republic*, because '*republic*' (Lat. *res* – matter, affair, business, *publica* – public/common) may also be construed as a Roman interpretation for the Greek *democracy*. In this study, national sovereignty will be disclosed through direct and indirect democracy and parliamentarism – through such parliamentary elements as the exclusive status of a parliament within the general framework of public authority, special status of a parliamentarian, parliamentary scrutiny (of the executive), legislative functions of parliament, etc.

It has been universally recognised that the contemporary Western legal tradition is impossible without real guarantees of the protection of *human rights* and vice versa. In other words, states that fail to guarantee human rights (for instance, the freedom of assembly, freedom of speech, etc.) may not be perceived as constitutional democracies. Looking at it another way, the prerequisite for protection of human rights as a constitutional value is closely linked with democracy and the rule of law, to the extent that violation of any of the principles will inevitably violate the other two (and vice versa). Hence, human rights may be analysed both within the context of the value of the rule of law as one of the instruments limiting the powers of public authority, as well as within the context of a democratic value. In other words, a state that fails to guarantee protection of human rights could be regarded as non-democratic and illegitimate. Meanwhile, within the context of the present study and considering the significance of human rights for the Western legal tradition and civilisation, human rights are analysed as an independent value of constitutionalism. It is the anti-majority nature of human rights phenomenon that (just like the protection of the rights of minorities in the context of contemporary *democracy*) allows calling the constitution itself an anti-majority act.

The modern concept of human rights within the context of Western legal tradition originates from at least three sources: the philosophy of Ancient Greece (primarily, Stoicism), Judeo-Christian ethics and humanistic and liberal individualism. The present study did not intend to provide a detailed list of legal theories to justify the contemporary concept of human rights, irrespective of whether this might be an historical school of law, legal ethics, analytical jurisprudence, critical legal studies, utilitarianism, legal hermeneutics, uniformity of rights and duties or any other concepts and paradigms of the philosophy of law. The authors believe that all contemporary legal theories may be appreciated within the context of four major legal schools: natural legal school, legal positivism, legal realism and historical school of law. We think that contemporary legal studies should harmonise all paradigms of the concept of law. However, this study focuses primarily on the natural school of law, mainly due to the fact that the contemporary concept of human rights born in the aftermath of the atrocities of WWII is linked to the rebirth of the idea of inherent human rights, on the basis of which human rights do not originate from a positive law, but rather from human nature and dignity.

Against the backdrop of this study, it is worth mentioning that in terms of the level of legal protection, human rights may be broken down into international, European (*conventional* and *charter-based*), constitutional and ordinary. According to this concept, constitutional rights enjoy a higher degree of protection (from the point of view of their limitations) vis-à-vis other human rights not prescribed by a constitution (or in the European Convention on Human Rights). Human rights presented in this study are primarily to be regarded as constitutional rights, even though states following the Western legal tradition do not have a precise finite "list of constitutional rights".

There are many references in legal science on the classification of human rights: individual and collective; absolute versus non-absolute; changeable versus unchangeable rights; general and special rights; first, second and third generation rights, etc. Among them all, the most popular classification of human rights is a classification based on their content. The 1948 Universal Declaration of Human Rights, the 1950 European Convention for the Protection of Human Rights, the 1966 International Covenant on Civil and Political Rights, the 1966 International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights and a few more international instruments enabled to formulate a clearer typology of human rights in terms of the content, identifying primarily 1) personal, 2) civil-political and 3) social, economic and cultural rights.

Therefore, the concept of constitutional ideas and values given above has contributed to the reconstruction of the Lithuanian historical constitutional sources.

III. Historical perspective of the Preamble to the 1992 Constitution of the Republic of Lithuania: national privileges of the 14th–16th centuries of the Grand Duchy of Lithuania, the Lithuanian Statutes of the 16th Century, the 1791 Constitution and the interwar Lithuanian Constitutions

A preamble to a constitution is often construed as the basis for interpretation of the body of the constitution and as a major source of inspiration for the underlying ideas and values contained therein. A preamble is usually assumed to be part of the text of the constitution, which is not directly applicable, unless provided otherwise in its specific provisions on human rights and duties or other provisions of normative nature. Even though the preamble to the 1992 Constitution of the Republic of Lithuania does not contain provisions of normative nature, the provisions contained therein can perfectly facilitate a better understanding of the underlying text of the Constitution and better interpretation of its normative provisions. First of all, it is worth mentioning that the preamble to the 1992 Constitution of the Republic of Lithuania contains all three major constitutional ideas analysed above, i.e., – the state, the power (sovereignty), and fundamental constitutional values. Moreover, it must be stressed that the text of the preamble reflects the concept of the constitution, which is continuously undergoing historic developments and follows the spirit of the nation. Pursuant to this concept, the Lithuanian Constitution emerged in parallel to the statehood of Lithuania and has been continuously developing from the first legal acts of the state of Lithuania from the 14th century, through the Lithuanian Statutes of the 16th century up until the traditions of the First Lithuanian Republic, and finally, crowned by the adoption of the Constitution in 1992. Even the 1992 Constitution itself may be regarded not as the end of the Lithuanian constitutional development, but rather as another historic step of continuous journey.

Therefore, the present study analysed each historic stage of the development of Lithuanian constitutionalism linking it to the ideas and values of constitutionalism covered earlier. Even though, the study rests on the belief that for a specific legal act (or any other legal source) to be recognised as having constitutional status, it is not required to reflect all three constitutional values analysed above. It may be presumed, nevertheless, that these values or origins thereof already existed much earlier in Lithuanian legal tradition than in the constitutional acts of the 20th century or the 1791 Constitution. They already existed back in the 16th century Lithuanian Statutes and texts of national privileges of the Grand Duchy of Lithuania (GDL), which have been analysed in greater detail here.

When reviewing the history of Lithuanian statehood and law and aided by the constitutional preamble, the authors were able to reconstruct five historic dates which symbolise (according to the terminology of Harold J. Berman) certain dates of “legal revolutions” in the history of Lithuanian constitutionalism and marking some major breakthroughs in society covering “revolutionary” changes in legal thinking, namely the years of 1387, 1566, 1791, 1918 and 1990. The first date (1387) marks the first common state privilege of the Grand Duchy of

Lithuania (which also became the first known legal normative act of the state of Lithuania) and symbolises the beginning of transition from the ancient type of law to the *Medieval* type of legal system, which incorporated Lithuania into the European *ius commune*. The second date (1566) is the date of the adoption of the Second Statute of Lithuania and symbolises the transition from the Medieval to the *New Age Renaissance* (Humanism) legal thinking, including codification and systematisation of the legal system. The third date (1791) marks the transition to the so-called Enlightenment constitutionalism. The fourth date (1918) marks the re-establishment of the Lithuanian state and transition to the contemporary modern legal system, and last but not least, the fifth date (1990) is the date of the second re-establishment of the state of Lithuania in the 20th century and symbolises the transition from the imposed totalitarian legal system and positive legal thinking to a democratic and *pluralistic* system of law built on the concept of inherent human rights.

1. According to the Anglo-American legal tradition, one of the contemporary constitutional sources is the 1215 Magna Charta, which contained some origins on the protection of human rights and limitation of powers enjoyed by public authorities. Such approach to the medieval legal sources allows an identical interpretation to be applied to the historical Lithuanian documents, first of all, to the so-called *national privileges of the Grand Duchy of Lithuania*, which may be interpreted as an obligation assumed by the Grand Duke towards the nobility to guarantee certain rights and freedoms upon his ascension to the throne. In this study, 16 such privileges were identified from 1387 to 1568. While the strongest elements reflected in these privileges were mainly elements of the state and power, they also guaranteed certain constitutional values, such as certain origins of the rule of law, democracy, and human rights. At that time, the rule of law was mainly reflected in the supreme hierarchical status of privileges within the Lithuanian legal system. Since the privileges of the 16th century, the values of democracy have been reflected in all of its elements: in the emerging concept of sovereignty of the civil society (nobility), in elections to the parliament (the *Seimas*), in the emergence of Lithuanian parliamentarism and an idea of a republicanism as a state, which is a common affair of all citizens (electing their ruler). When reconstructing the human rights contained in the privileges, all three types of human rights were identified: personal, political, and economic. Obviously, democracy and human rights of that time were perceived within the context of a class-based society and were guaranteed only to the nobility as the only fully-fledged citizens of the Grand Duke of Lithuania (GDL). The national privileges of the GDL can be associated with the reference to the emergence of the state of Lithuania made in the preamble to the 1992 Constitution of the Republic of Lithuania, because 1387 Jagiello's national privilege is the first known legal normative act of the state of Lithuania. Moreover, the territorial (rather than personal or tribal) principle of application of such privileges bestows them with a universal (albeit class-based) normative nature. Finally, the constituent nature of the GDL's national privileges, their place within the hierarchy of legal sources and contents, which reflected the then civil contract within a state (establishment of the major institutions of the state and the rights and duties of its citizens), allow them to be attributed to the historical sources of Lithuanian constitutionalism.

2. At this point, it is worth mentioning certain privileges of the GDL in the 16th century, because in a certain sense they legitimised the adoption of the *Statutes of Lithuania* in the 16th century and these are also referred to in the preamble to the 1992 Constitution as legal sources of constitutional status. The reconstruction of the Statutes of Lithuania (official title – the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania), within the context of contemporary constitutional ideas and values, was the other objective of the study. First of all, the Statutes of Lithuania is a certain compilation of a codified source of law covering the entire legal framework of the Grand Duchy of Lithuania of the 16th century and including legal norms from private to public law and from criminal to administrative rules. There were three editions of the Statutes of Lithuania: – in 1529, 1566 and 1588, although they have been known in the historiography under titles of the 1529 *First Statute* of Lithuania, the 1566 *Second Statute* of Lithuania and the 1588 *Third Statute* of Lithuania. The Statutes of Lithuania systematised and further expanded the constitutional values covered by the national privileges: the rule of law, democracy, and human rights. Within the context of these values, along with the tradition of the constitutionalism of Lithuania, it may be concluded that the breakthrough (“revolutionary”) event, which took place during the legal reform of the Lithuanian in the midst of the 16th century, should be associated with the adoption of the 1566 Statute of Lithuania, which laid the foundation for Lithuanian parliamentary tradition. This Statute stipulated the principle of regular parliamentary (Seimas) elections, equal and territorial representation of the entire then civil society, the special status of representatives in the Seimas, it limited the sovereign’s legislative powers and established the key legislative competences of the Seimas, including imposition of taxes, proclamation of war, and nomination of officials.

3. In the first part of the study it was argued that despite the absence of reference to the 1791 Constitution in the preamble to the 1992 Constitution of the Republic of Lithuania, the 1791 Constitution must also be included in the list of legal sources of the Lithuanian constitutional traditions. The study identified five constitutional acts adopted by the Seimas of Reforms (1788–1792) in 1791, which may be regarded as forming part of the 1791 composite Constitution: the Law on Cardinal Rights of January 8, the Law on Local assemblies (*Seymiki*) of March 24, the Law on Towns of April 21, the Government act of May 3, and the Mutual Pledge of the Two Nations (*Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów*) of October 20. In the study it is argued that the “central axis” of the 1791 composite constitution is the May 3 Government act. However, as it does not refer to the statehood of Lithuania, this 1791 complex constituent Constitution may be construed as “the Constitution of the Republic of the Two Nations” (and, hence, as part of the Lithuanian tradition of constitutionalism) only thanks to the Mutual Pledge of the Two Nations adopted on October 20, 1791 by the Seimas, which once again turned back to the idea of “the Republic of the Two Nations”.

During this study of three constitutional values, a conclusion was drawn that despite the class nature of the 1791 Constitution that was evident in the procedure of the Seimas elections and composition of the judiciary (with specially designated class courts for the gentry, the urban and rural population), the rule of law was most vividly expressed in the May 3 Government act through an explicit principle of division of powers (focusing, in particular,

on the independence of the judiciary) and the supremacy of this constitutional act (and of all five constitutional acts referred to above) over other acts adopted by the Republic of Two Nations. The constitutional value of *democracy* was most profoundly expressed in the 1791 Constitution (similar to the Lithuanian Statutes) in the expanding notion of a citizenship and a well-developed principle of parliamentarism, including regular elections, uniform territorial representation of civil society in a bicameral parliament (the *Seimas*), rather detailed procedure of elections of civil society representatives to the Seimas (the principle of independence and impartiality of election organisers, secret ballot and universal nature of gentry elections), immunity of parliamentarians, functions of legislation, parliamentary scrutiny and deliberation. The concept of the *republicanism* enshrined in the 1791 Constitution was analogous to the perception of national privileges and the Lithuanian Statutes, i.e., it expressed the idea of a common good and state as the common value for all of its civil society. As far as protection of *human rights* in the 1791 Constitution are concerned, it has to be emphasised that human rights did not receive much attention, because the Constitution was primarily dedicated to increasing the efficiency of state governance through modernisation of the then existing *gentry democracy* on one hand, while not being daring enough to abolish the class system of the state, on the other hand. All this resulted in a much greater focus on the political rights of citizens from different social classes, in particular, on electoral rights to the Seimas and other rights derived from these.

4. The last historic reference contained in the 1992 Constitution of the Republic of Lithuania is to the constitutions of the *inter-war* or the *First Lithuanian Republic*. The constitutional tradition of the First (inter-war) Republic of Lithuania is closest to the current 1992 Lithuanian Constitution and marks the establishment of a contemporary legal framework of Lithuania and embodies ideas of contemporary constitutionalism. The inter-war period had three interim (1918, 1919, 1920) and three permanent (1922, 1928, 1938) constitutions. This study mainly focused on the analysis of the interim 1920 Constitution and (permanent) 1922 Constitution because the last two (1928 and 1938) were adopted after the December 1926 *coup d'état*, moving to authoritarian regime, which symbolised withdrawal of the state of Lithuania in bigger part from the constitutional values analysed therein, i.e., from the rule of law, democracy, and protection of human rights. The history of Lithuanian constitutionalism analysed in this chapter, therefore, covers only six years (1920–1926), which makes it all the more relevant.

The 1922 Constitution of Lithuania was a typical constitution of a parliamentary (republican) democracy of Europe in the first half of the 20th century. It reflected all the three constitutional values: the rule of law, democracy, and protection of human rights. From the perspective of the rule of law, this Constitution may be said to have explicitly stipulated the principles of the supremacy of the constitution and the division of powers. However, the Seimas (parliament) enjoyed a dominant position vis-à-vis other branches of power. The President of the State was to be elected by the Seimas and was part of the Government. Reference to the value of *democracy* was given in the preamble and Article 1, but was most profoundly expressed through the principles of sovereignty of the nation,

elections, parliamentarism and republicanism, which meant not only a form of government but also a common public matter of all citizens. For the first time in the history of Lithuanian constitutionalism, *human rights* had a separate individual chapter within a constitution, which laid down the fundamental personal, political, economic and cultural rights, together with minority rights.

IV. Declarations of Independence as part of the Lithuanian constitutionalism (Act of February 16, 1918, Declaration of February 16, 1949 and Act of March 11, 1990)

Finally, the last chapter of the study first at all analyses two Declarations of Independence: the Act of February 16, 1918 and the Act of March 11, 1990 On the Re-establishment of the State of Lithuania. These constitutional acts are analysed in the context of the earlier mentioned constitutional values, in particular, in the context of the rule of law and democracy. The study draws the conclusion that both acts (Declarations of Independence) are inseparable from each other, derive from each other and legitimise each other. Due to their primary constituent character and to the fact that the two constitutional values (the rule of law and democracy) were enshrined in these constitutional acts, they might be treated even as irreversible constitutional acts in Lithuanian constitutional tradition. The chapter concludes with an analysis of the Declaration of February 16, 1949 by the Council of the Movement of the Lithuanian Freedom Fighters (this act was adopted during the Soviet occupation by fighters of the resistance movement) underscoring its huge importance within the system of constitutional sources of Lithuania. Even though this Declaration was transposed into the contemporary legal system of Lithuania by an ordinary statute of January 12, 1999, the legal status of the Declaration due to its constituent nature should undoubtedly be grouped with the other Declarations of Independence as a primary constitutional legal act. Moreover, the Declaration derives its constitutional status from the constitutional values analysed in the study, namely, the rule of law, democracy, and human rights. In addition, the Declaration of February 16, 1949 was the first national constitutional act to refer to the 1948 Universal Declaration of Human Rights.

Li242 Lietuvos konstitucionalizmo istorija (istorinė Lietuvos konstitucija). 1387 m.–1566 m.–1791 m.–1918 m.–1990 m. : monografija / [Lina Griškevič, Jevgenij Machovenko, Jurgita Paužaitė-Kulvinskienė, Vaidotas A. Vaičaitis ; mokslinis redaktorius Vaidotas A. Vaičaitis] – Vilnius : Vilniaus universitetas : Vilniaus universiteto leidykla, 2016. – 280 p.

Aut. nurodyti antr. lapo kt. pusėje. – Santr. angl. – Bibliogr. p. 251–263.

ISBN 978-609-459-634-6

Lietuvos konstitucionalizmo istorija

Šioje monografijoje įvardyti Vakarų teisės tradicijos bruožai leido ne tik identifikuoti pagrindines konstitucines idėjas (valstybė, valdžia ir vertybės), bet ir svarbiausias konstitucines vertybes sujungti į tris dideles grupes, kurios čia įvardytos *teisės viešpatavimu, demokratija ir žmogaus teisėmis*. Toks konstitucinių idėjų ir vertybių grupavimas leido originaliai atkurti Lietuvos konstitucionalizmo istoriją, užfiksuotą 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulėje. Monografijos vienas iš pagrindinių uždavinių yra ne tik suvokti kritines (revoliucines) Lietuvos konstitucionalizmo datas (1387 m., 1566 m., 1791 m., 1918 m., 1990 m.), bet ir įvardyti bendrus Lietuvos Statutų (ir LDK bendravalstybinių privilegijų), 1791 m. konstitucijos ir Pirmosios Lietuvos Respublikos konstitucijų principus, atitinkančius šiuolaikines Vakarų teisės tradicijos konstitucionalizmo vertybes. Taigi šalia Konstitucijos preambulėje *expressis verbis* įvardytų (XVI a.) *Lietuvos Statutų* ir (tarpukario) *Lietuvos Respublikos konstitucijų* į šį tyrimą įtrauktos ir XIV–XVI a. LDK bendravalstybinės privilegijos bei 1791 m. konstitucija, be kurių neįmanoma visiškai atskleisti minėtų Lietuvos istorinių konstitucinių šaltinių. Ypatingas vaidmuo šioje monografijoje skiriamas ir vadinamiesiems Lietuvos Nepriklausomybės aktams (deklaracijoms): 1918 m. Vasario 16-osios aktui, 1949 m. vasario 16 d. Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos deklaracijai ir 1990 m. Kovo 11-osios aktui.

History of Lithuanian constitutionalism

The features of the Western legal tradition described in this study allowed to identify the fundamental constitutional ideas (the state, power and values), and to group the key constitutional values into three broad categories: *the rule of law, democracy and human rights*. One of the central tasks of this study was not only to appreciate the crucial dates of Lithuanian constitutionalism (1387, 1566, 1791, 1918, 1990), but also to identify the common principles of Lithuanian historic constitutional sources of law, which covers the Grand Duchy of Lithuania's national privileges of 14–16th century, the Lithuanian Statutes of 16 century, the 1791 constitution, interwar constitutions and also so called independence acts: the Independence act of 16 February 1918, the Lithuanian Partisans Declaration of 16 February 1949 and the Independence act of 11 March 1990.

UDK 342.4(474.5)(091)

LIETUVOS
KONSTITUCIONALIZMO
ISTORIJA
(Istorinė Lietuvos Konstitucija)
1387 m. – 1566 m. – 1791 m. – 1918 m. – 1990 m.

Viršelio dailininkė AUDRONĖ UZIELAITĖ
Kalbos redaktorė DANUTĖ PETRAUSKIENĖ
Anglų k. redaktorė JUSTĖ ŠEMETAITĖ
Maketuotoja NIJOLĖ BUKANTIENĖ

Tiražas 500 egz. 18,77 aut. l. 17,5 sp. l.
Išleido Vilniaus universitetas;
Vilniaus universiteto leidykla
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius
Spausdino UAB „Petro ofsetas“
Naujoji Rionų g. 25C, LT-03153 Vilnius